

اوزبکستان س. س. ر. فنلر آکادیمیسی، ا. س. پوشکین نامیداگی
قیل و ادابیات انستیتوتی و آبوریحان بیرونی نامیداگی شرق شوناسلیک از

محمد کاشغری

دیوان لغات الترک

تورکی سوزلر دیوانی

اوج نوم ایک

III نوم

ترجمان و نشرگا طیارلاچی
فیلولوگیه فنلری کاندیداتی
صالیح مطایپوف

اوزبکستان س. س. ر. فنلر آکادیمیسی نشریاتی
تاشکند ۱۹۶۳ یل

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ ВА
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

ТУРКИЙ СЎЗЛАР ДЕВОНИ (ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК)

УЧ ТОМЛИК

III ТОМ

Таржимон ва нашрга тайёровчи
филология фанлари кандидати
С. М. МУТАЛЛИҚОВ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1963

Редколлегия аъзолари:

Ўзбекистон Фанлар академияларининг
корреспондент аъзоси, профессор А. К. БОРОВКОВ,
филология фанлари доктори **Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ**
(масъул муҳаррир), филология фанлари кандидати
А. М. ШЧЕРБАК.

БИР НЕЧА СЎЗ

III томда асосан : й ҳарфи билан бошланган сўзлар, шу билан бирга, олдинги томларга кирмаган айрим сўзлар группаси изоҳланган. Шунинг учун бу том ўзи қамраган сўзлар³ состави жиҳатидан ўзига хос мустақил бир томни ташкил этса ҳам, бу томда баён қилинган грамматик қоидалар, қабилалар ҳақидаги маълумотлар аввалги томлардаги қоида ва маълумотларнинг давоми ва уларнинг ажралмас бир қисмидир.

Маълумки, Маҳмуд Кошғарийнинг камтарлик билан луғат деб атаган бу асари ёлғиз бу кунги маънодаги луғатгина эмас, балки шу билан бирга, ўша давр тилининг фонетика, морфология, лексика ва диалектологиясини мукамал изоҳлаб берган тўла маънодаги филологик асар, бебаҳо бир қомусдир. Маҳмуд Кошғарий ўз асарини кўп йиллар юртма-юрт юриб, халқ оғзидан тўплаган материаллари асосида тузди. Бу усул бир тарафдан унга ўша давр тилидаги бутун сўзларни ва ҳар қандай сўз турларини мукамал қамраб олишга имкон берган бўлса, иккинчидан, бу материаллар ўз навбатида унга ўша давр тилининг ҳар бир соҳасига доир бой намуналар тўплами бўлиб ҳам хизмат қилди. Маҳмуд Кошғарий сўз маъносини изоҳлар экан, йўл-йўлакай сўзларнинг ҳар қандай грамматик хусусиятлари ва у сўзларнинг қайси қабиллага мансублиги ҳақида ҳам маълумот бера боради, умумлаштирилган қоидалар тузади. Лекин бу қоидалар ва маълумотлар ҳар уч томда тарқоқ ҳолда баён қилинган. Бу жиҳатдан III том аввалги томларнинг давомидир.

Демак, бу асар бизга биринчи марта тузилган йирик луғат китоби сифатидагина эмас, шу билан бирга, биринчи марта яратилган грамматик асар сифатида ҳам бениҳоят муҳимдир. Бугина эмас, бу асар XI асрда шу кенг ва катта территорияда яшаган халқ ва қабилалар группасининг тил ва тарихини баён қилган муҳим тарихий манба сифатида ҳам ғоят муҳим асардир.

Маълумки, XI асрда савдо-сотиқ ишлари, ҳунармандчилик аввалги даврларга нисбатан анча тараққий қилган, бир қанча катта шаҳарлар юзага келган бир давр эди. Шунинг учун бу даврда жамият аъзоларининг бир-бирлари билан алоқа ва муносабатлари ҳам анча кучайган эди. Шу туфайли бу давр тили ҳам маълум босқичга кўтарилган, ижтимоий ҳаётда ҳам кўзга кўринарли силжиш юзага келган эди. Бинобарин, бу даврни ҳар томонлама ўрганиш жуда катта аҳамият касб этган эди. Бироқ бу давр тилини, бу даврдаги қабилалар муносабати ва қабилаларнинг тутган мавқеини ўрганиш қанча муҳим бўлса, у шунча мураккаб ва чалкаш эди. Маҳмуд Кошғарий ўзининг бебаҳо асарида ана шу масалаларнинг ҳаммасини жуда пухта ва жуда мукамал ёритди. У ўша даврни ўрганувчи бирор тилшунос, бирор филолог, бирор тарихчи унинг меросини четда қолдириши мумкин бўлмаган юксак бир асар яратди.

Бироқ бу ажойиб асар, бир тарафдан, онда-сонда учрайдиган ноёб бир асар сифатида етиб келган бўлса, иккинчи тарафдан, тушуниш қийин бўлган араб тилида ёзилган эди. Бинобарин, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси бу асарни ўзбек тилига таржима қилиб, кенг жамоатчиликка етказишни мувофиқ топди. Лекин XI асрнинг бу ажойиб филологик асарини таржима қилиш қанча муҳим бўлса, у шунча мураккаб ва масъулиятли иш эди. Бунинг учун, бир томондан, ҳар бир сўзни алоҳида диққат ва эътибор билан изоҳлаш керак бўлса, иккинчидан, ҳар бир масалага ўша давр савияси билан ёндашиш, шунча узоқ даврлардан бизга етиб келган текстларни аниқлашда пухта илмий усул қўллаш, етук олимнинг ҳар қандай ишоратларига алоҳида эътибор бериш, мунозарали

масалаларни тўғри ҳисобга олиш ва бошқа қатор масалаларга алоҳида диққат қилиш лозим эди. Биз ўз таржимамизда қўлдан келганча бу масалаларга эътибор беришга тиришдик. Бу ҳақда сўнг сўз (илова қисм) да кенгроқ маълумот берилади.

Ишни нашрга тайёрлашда бир неча қайталаб ўқиб чиқиб, тузатишлар киритган Тил ва адабиёт институти Тил тарихи секторининг мудир, филология фанлари доктори Ф. А. Абдураҳмоновга самимий миннатдорчилик билдираман. Шунингдек, тил тарихи секторининг ходимларига, айниқса, нашрга тайёрлашда узлуксиз ёрдам кўрсатган Ғани Каримов, Маҳфуза Турабова, Ҳасан Низомов ва қимматли маслаҳатлар берган бошқа ўртоқларга, мазкур нодир асарни нашр қилишда алоҳида ғамхўрлик қилган Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Президиумига ва шахсан муҳтарам академик И. М. Мўминовга, Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти дирекциясига ҳамда „Девон“нинг I-II-III томларини нашр этишда катта ёрдам кўрсатган ЎзССР ФА нашриёти дирекцияси ва Ўзбек адабиёти редакцияси ходимларига, ЎзССР ФА нашриёти босмахонаси дирекцияси, босмахона ходимларига алоҳида миинатдорлик билдираман.

С. М. Муталлибов

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ
БОШ ҲАРФИ j, l, i БЎЛГАН МИСОЛ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Икки ҳарфлилар

يَبْ j a п — доира, гирдак шаклдаги ҳар. бир нарса.
يَبْ يَرْمَاقُ يُوُقْ j a п j армақ j оқ — менда юмалоқ
танга (ўтадиган танга) йўқ.

يَبْ j a п — япоғ (тугилиб, ўралишиб қолган юнг).
يَبْ يُونُكْ j u н j a п — юнг ва япоғ дейилгандаги каби.

يَبْ j i п — ип.

يَبْ j i п — молни ўтлатиш учун уларни боғлаб қўйила-
диган узун арқон. Ип ҳам يَبْ j i п дейилади.

يَبْ j a т — ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш
учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш
одатидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалган-
дир. Мен бунни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан
кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўнди-
риш учун шундай фол қилинган эди, худонинг
амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни
сўндирди¹.

¹ Навоийда бу сўз يَدَا تَاشْ яда тош шаклида учрайди:

Яда тошига қон етгач, ёгин ёққангин эй, соқий,
Ёғар ёмғурдек ашким чун бўлур лаълинг шароб олуд.

یر j а р — сўлак. ^{اَنَّا} ^{يَرِي} ^{اَقْتِي} анің jәрі ақті — унинг сўлаги оқди.

یر j і р — куй, мақом. ^{اَل} ^{يِر} ^{يِرلادى} ол jір jірладі—у бир мақомни куйлади. Кўпинча бу сўз шеърға нисбатан қўлланади. Бу сўзни ^{اِر} ір тарзида ҳам талаффуз қилинади. Ҳарф алмаштирилгандир³.

یش j а ш — кўкат, сабза, барра, ёш ўт. ^{اَت} ^{يَش} j а ш от — ёш барра ўт, бу сўз ^{يَش} ^{يَش} j а ш—j у ш шаклида қўшма ҳолда эргаш сўз билан ҳам қўлланади.

یش j у ш — тўплиниш. ^{بُدُون} ^{يَش} ^{بُلْدِي} бузун j у ш болдї — халқ тўпланди, уюшди (ўғузча).

یش j і ш — юқорилик, баландлик, чунончи, ^{اَرْت} ^{يَش} арт j і ш — юқорилик, қуйилик.

این i н — қуйилик. ^{اَرْت} арт — чиқиш қийин бўлган баландлик, довон.

يُق j у қ — идиш юқи⁴. Бу сўзни ^{يَق} j а қ эргаш сўзи

² Ҳарф алмашиниш эмас, тушиш ва ҳарф орттириш деб бериш тўғри бўлар эди. Лекин араб ёзуви жиҳатидан шу тўғридир. Алиф j ўрнида алмашгандир.

³ Бу сўз босма нусхада ^{يَش} шаклида берилган. Шунга кўра, бу сўзни ^{يَش} j у ш ёки ^{يَش} j і ш тарзида қўллаш ҳам мумкин. Басим Аталай ^{يَش} j у ш шаклида олиниши мувофиқ деб изоҳ берган ва шу шаклни олган. Басим Аталайнинг бу масалага келтирган далили етарли кучли бўлмаса ҳам, унинг транскрипциясини бердик. Мутахассис ўроқлар диққат қилишлари мумкин.

⁴ j у қ сўзи у даврда нарсанинг идишга юқиб, ёпишиб, ўрнаб қолган қисми маъносида қўлланган. Бу сўздан ясалган феъл ҳам шу маънода моддий нарсалар юқишига қўлланган. Сўнгги даврларда бу сўз маънавий тушунчаларга нисбатан ҳам қўлланган:

билан бирга, [°]يُقُ [°]يُقُ jуқ-јақ⁶ тарзида қўшма
ҳолда ҳам қўллайдилар.

[°]يُقُ [°]يُقُ jуқ jёр — юқори ер, баландлик ер.

[°]يُقُ jўк — юк. [°]بِرْ [°]يُلْ [°]بُعْدَايْ бир jўк буғдаj — бир юк
бўларлик, бир кўтаришлик буғдой. Хачир ва бош-
қаларнинг юкига ҳам бу сўз қўлланади⁶.

[°]يُلْ jул — чашма кўзи, чашма оғзи. [°]يُلْ [°]جَقْرَمَا jоқрама
jul — отилма чашма, суви отилиб чиқадиган чаш-
ма дейиш шундандир.

[°]يُلْ jїл — йил. [°]يُرْ [°]يُلْ [°]كَجْتِي бир jїл кэчті — бир йил
ўтди.

[°]يِمْ jäm — сув устидаги ва кўзга тушадиган хас, чўп.
[°]يِمْ [°]كوزكا [°]يِمْ [°]نَشْتِي кўзгä jam тўшти — кўзга чўп тушди.

[°]يِمْ jäm — хушбўй, доривор ўтлар. [°]اوتْ [°]يِمْ от jäm —
овқатга солинадиган кашнич, райҳон, ялпиз, зира

Юқмағай кўнглунга ғамим асари...

Ки *юқти* кўнглига онинг ғубори.

Улуғ олим Кошғарийнинг эргаш сўзлар ҳақидаги бу қайдлари ҳам муҳим-
дир. Улар ҳам махсус оттенкага эга бўлиб, мустақил сўзлар каби тилда катта
ҳиссага эгадир.

⁶ Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида икки эргаш сўз билан қўлланади: *юқ-юруни*,
юқ-луқи. Биринчи вариантга ҳеч йўқлик, иккинчи вариантда бир оз борлик
оттенкаси мавжуддир.

⁶ *Юк* сўзи ҳам у даврда моддий нарсаларгагина қўлланган. Сўнг бу сўз
адабий асарларда такаббурлик, манманлик, мағрурлик каби инсонга, нолийк
қилиқларга ҳам қўллана бошлаган. Навоийда ҳар икки ҳолга мисоллар кўп.

Фақр йўлига кир узлук *юкин* ўздан солиб...

Сифмади ким беҳад, улуғ эрди *юк*...

Ким *юк* улуғдур дағи наҳбинг кичик.

каби исли нарсалар ҳар вақт **اوت** от сўзи билан қўшма ҳолда айтилади. Айрим қўлланмайди.

ين jīn — тезак. **قوي يني** қой jīnī — қўй қумалоғи.

ين jīn — ин. **ارسلان يني** арслан jīnī⁷ — арслон ини.

Тулки ва бошқа йиртқичлар инига ҳам **ين** jīn дейилади. Масалда шундай: **تلکو اوز ينکا اورسا** тилкӯ өз jīnigä ўрсә ўзўз болур — тулки ўз инидан нолиса, унга номус бўлади. Бу сўз ўз қабиласини маломат қилувчиларга нисбатан айтилади.

Шеър:

قش قوت قمغ ترلدى
ارلك تشي تيرلدى
اکر آب ترلدى
ينقا ينا کر کسور

⁷ Бу сўз у даврда икки хил: **ين** jīn ва **ين** jīn шаклларида қўллангани ҳақида Кошғарий изоҳ берган (қ. „Девон“ таржимаси, I том, 84-бет). Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу сўз у даврда фақат ваҳший ҳайвонлар уяси-гагина хос бўлган. Лекин бу сўз бизга, асосан, *ин* шаклида етиб келган. Шу билан бирга, бу сўзнинг истеъмол доираси анча кенгайган, майда жониворлар, қурт-қумурсқалар, ҳатто, мажозий асосда одам ётовига ҳам қўллана бошлаган. Чунончи: ари ини, чумолининг ини ва бошқалар. Навоийда сичқонга нисбатан ҳам қўлланган:

Тор *ини* сичқонга солиб эрди ғам,
Қуйруғига боғлади гирбола ҳам.

Қуш-қурт қамуғ тiрiлдi

Әркәк⁸ тiшi тәрiлдi

Үгүр алiп тарiлдi

Гiнқа жана кiргүсүз.

Баҳорни таъриф қилиб айтади: қуш-қуртлар баҳорнинг ёқимли шамоли билан яна қайта тирилишди. Эркак-урғочилари тўпланишди. Тўда-тўда бўлиб тарқалишди. Улар иккинчи қайта инига киришмайди.

Бў сўзларнинг ҳаммасини ёзувда манқус бўлимига киритиб, талаффузда юмшатиш ҳам мумкин эди. Лекин бу тўғрироқдир⁹.

فَعْلٌ فَعْلٌ فَعْلٌ ФАЪЛ, ФУЪЛ, ФЕЪЛ ШАКЛИДАГИ
ЎРТА ҲАРФЛАРИ СУКУНЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَرْبُ نَانِكُ | a p n ɛ n — маҳкам, пухта нарса.

يَرْبُ | a p n — одам севинганда пайдо бўладиган юз очиқлиги. اَنْكُ يَرْبِي يَزِيدُ аниң jарпi jазiлдi — севинчдан унинг юзидаги тугунлар, тиришлар ёзилди.

⁸ Басим Аталай бу байтдаги اركك сўзи ҳақида изоҳ берган. Изоҳга кўра, اركك сўзи қўлёзмада اركك қилиб тузатилган экан. Ҳақиқатда бу сўз اركك бўлиши керак. Арабча таржима فاجتمع الذكر والانثى ибораси билан берилган. Бу ибора у сўзнинг اركك ёркәк бўлишини талаб қилади.

⁹ Юқорида يرب، ييل، يين، يل، ير، يب шаклида берилган сўзларни يرب، ييل، يين шаклида бериш ҳам мумкинлигини, лекин қисқа шакли мувофиқ топганини кўрсатади.

يُرْتُ | урт — баланд жойларда сақланиб қолган бино-
излари, девор таги, қўрғон аломати ва бошқалар.

يَلْتُ قَا | ялт қа ја — қоя, шунингдек, ҳар бир қаттиқ,
пишиқ, мустаҳкам нарса.

يُرْجُ | урj — хотиннинг ўғил укаси. Эрнинг ака-укаси би-
лан хотиннинг ака-укасини фарқ қилиб шундай дейи-
лади. Эрнинг кичик укасига اَنِى іні дейилади,
ёши катта бўлса اَجِي ічі дейилади. Эркакларнинг
ўзидан кичик қиз укасига سِنَكِلُ сініл дейилиб,
ўзидан катта қиз биродарига اَكَا äkä дейилади;
хотиннинг ўзидан кичик қиз биродарига بَلْدُرُ бал-
диз дейилиб, ўзидан каттасига اَكَا äkä дейилади.

يُنْدُ | унд — от. Бу сўз тую сўзи каби бирликка ҳам,
кўпликка ҳам қўллана берадиган турдош отдир.
يُنْدُ اَتِي يِيار | унд әтi jпар — от гўшtidан ёқимли
ҳид келади, демакдир. Гўшт қайнатилиб, қозондан
олиб қўйиб совутилгач, ундан ёқимли бир ҳид
келади.

يُنْدُ | унд — туркий халқлар йилларининг ўн икки
номидан бири. Уни يِلِي يُنْدُ | илi | илi дейилади.

Бу бўлим тил ва лаб товушларидан¹⁰ ташкил
топган, шунинг учун бу бўлим исмлари оздир.

¹⁰ Қадимги фонетикада тил ва лаб товушлари олтига бўлиб, учтаси:
م, ب, و, товушлари — лаб товуши деб, ل, ر, ف, товушлари тил товуши
деб юритилган

ЎРТА ҲАРФИ а, у ВА и БЎЛГАН **فَعْلٌ**، **فَعَلٍ**،
فَعَلٍ ФАЪЛИН, ФАЪУЛИН, ФАЪИЛИН ШАКЛИДАГИ

СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يُزُوت | **يُزُوت**: **يُزُوت** нёң — яхшилиги бўлмаган, яхшилиги йўқ нарса, бировни сўкканда, ҳақорат қилганда **يُزُوت** дейилади — яхшилиги йўқ, ёмон, демакдир.

يَشُوت | ашут: **يَشُوت** нёң — яшириладиган нарса. Эргаш сўз **بَكُوت** бёкўт билан қўшма ҳолда **يَشُوت** **يَشُوت** яшут бёкўт ҳам дейилади. Яшириладиган, беркитилладиган нарса, демакдир.

يَكُوت | **يَكُوت**¹¹ — ҳар нарсанинг ёши.

يَمُوت | **يَمُوت** — хўп, майли маъносидаги бир сўздир. Сўз бошидаги **ي** — **ي** ҳарфини | га алмаштириб, **يَمُوت** **يَمُوت** тарзида талаффуз қилиш ҳам бор.

يَنُوت | **يَنُوت** — ўрнига, эвазига, бадалига, бараварига¹².

يَسُج | **يَسُج** — ўқнинг ясси ва узун учи, уч қисми.

يَغُج | **يَغُج** — ёғоч.

¹¹ *Йигит* сўзи ҳозирги ўзбек тилида фақат одам боласига хос бўлиб қолган. Ҳаттоки, бу сўзнинг у даврдаги маъноси устига ботирлик, кучга тўлганлик маънолари ҳам юкланган. Бу ҳол Навоий давридаёқ бошланган эди.

¹² Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳига кўра, **يَنُوت** **يَنُوت** сўзи у давр жонли тилида бир нарсанинг ўрнига, бараварига бир нарса бериш маъносида эди. Чунончи, от бараварига қўй бериш каби. Лекин бу сўз „Қутадғу билик“ да шу билан бирга жавоб маъносида ҳам қўлланган:

Янот берди ҳожиб кўр Ойтулдиқа,
 Аюр эмди эвма менга енга турбоқа.

Отанни, онанни савиндир туши,
 Янот бирга топгунг туман минг осиг.

يَغِجْ jīgach — эр киши олати.

يَغِجْ jīgach — бир фарсах (ўн икки минг қадам узунлигидаги жой). بِيَرِ يَغِجْ بِيَرِ бір jīgach j̄sr — бир фарсах узунлигидаги ер.

يَغِجْ jīgach — дарахт. اَزْمِ يَغِجِي узум jīgachī — узум дарахти, يَغِجِي يَغِجِي jaғaq jīgachī — ёнғоқ дарахти дейилиши ана шу маънодандир. Бу маънода қўлланганда дарахтни يَغِجْ jīgach деб ā¹³ билан айтиш ва ёзиш jīgach деб а билан айтишдан кўра яхшироқдир¹⁴.

¹³ Бу ўринда М. Кошғарий тил орқа а билан чуқур тил орқа о орасида махсус товуш мавжуд бўлганлигига ишора қилади. Ана шу товушни ифодалаш учун ā шаклини қўлладик.

¹⁴ Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, ёғоч сўзи XI аср қабилалари тилида бир оз фарқли қўлланган. Бу сўз у даврда дарахт, узунлик ўлчови, ўтин маъноларини англатган. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз, асосан, ёғоч тарзида, баъзи бирикмаларда оғоч тарзида (Бешоғоч каби) қўлланади. Лекин ҳозирги тилда бу сўзнинг биринчи маъноси ўрнида, асосан, дарахт сўзи қўлланади. Шу билан бирга, бу ёғоч сўзининг маъноси ҳозирги тилда жуда кенгайган. Катта-кичик устун, хода, новда маъносида ҳам қўллана беради. Аммо Навоий асарларида гўла шу маъноларда қўлланган:

1. Узунлик ўлчови маъносида:

То кўринди алар қаролари ҳам,
Қолмади бир ёғоч аролари ҳам.

2. Дарахт маъносида:

Ёғочи устида кўп сабзалар фош,
Бале кўк сабзасидин ўктариб бош.

(У дарахт сербарг эди-ю, осмондан оаланд эди).

يُغِجُّ | Јуғач — ариқ ва водийнинг рўпара қирғоғи, рўпараси, чунончи, одам бир ерда турганда унинг рўпара томони يُغِجُّ | јуғач бўлади. كَجْتِمِ | јуғач кәчтим — водийнинг бу тарафидан у тарафига ўтдим, демакдир.

يَغْرِ | Јағир — яғир. Моллар — от, хачир, эшакларнинг эгар турадиган жойида пайдо бўладиган яра. يَغْرِغْرِ | Јағирлиғ ат — яғирли, яғир яраси бор от.

يُكْرُ | Јукўр — дон — тариқ, буғдой. Бу сўзнинг كُرُ | јукўр варианты ҳам бор.

يَمْرُ | Јамур¹⁵ — кўричак. Ҳайвонларнинг кўричаги.

يَلْرُ | Јулар — отнинг югани, нўхтаси. Мақолда шундай келган: يَنْدُ بَاشِنِ يُلَارْلَبْ كَنْكَلْدِي | јунд башин јүләр-

3. Устунга ярарлик катта ёғоч маъносида:

Кезиб топилар бир ёғоч бўйла туз,

Ва лекин анинг молики бир ажуз.

(Узоқ вақт қидириб устунга мос силлиқ яхши ёғоч топилар. Лекин унинг эгаси бир қари кампир эди).

4. Кичик ёғоч (новда) маъносида:

Гоҳики ёғоч олиб рўст,

Кулгу қилибон рамидани султ.

(Гоҳо бир новдани от қилиб минар,

қулиб шодланар эди).

¹⁵ Бу сўз босма нусхада يَمْرُ шаклида берилган (қ. III т., 7-бет). Басим

Аталай يَمْرُ шаклида берган (қ. III, 9-бет).

лăб кѣниді¹⁶ — отнинг бошини қайнатгандан кейин
емоқчи бўлсанг, қочмаслиги учун унга аввал нўх-
та солиб боғла, кейин уни егин. Бу масални от-
дан фойдаланиш учун олдин уни яхши сақлашга,
бўш қўймасликка ундаб айтилади.

یاتر jatiz — ҳар бир энли, кенг нарса قاتش jatiz
қазіш дейилади, энли қайиш, демакдир.

یاتر jatr — кенг ер.

یاغز jagiz — қизил билан қора ўртасидаги бир ранг.
Ер ранги шунга ўхшатилиб, ياغز jatr
дейилади.

یاغز jagiz: اغز ات jagiz ат — човкар от.

یاфуз jafuz — ҳар нарсанинг ёмони.

یوموز jumuz: اوموز jomuz ёр — калта бақай, семиз
пакана киши, юмалоқ одам.

ياميز jamiz — икки соннинг икки ёни, чов, соннинг
бошлари. Икки соннинг бош томонлари.

ياريش jaris — пойга, от пойгаси¹⁷. ایش ات ياريش
ат јаріштї — у от билан пойга қилди.

ياريش jaris — тақсим, икки киши ўртасида ~~тақ~~ тақ-
симлаш.

¹⁶ كنگلىدى сўзи ёнида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси ~~...~~ га

دەردەم ئىم كەلە دەган ибора шу сўзнинг таржимасига тўғри келади. У ҳолда бу ~~...~~
«кейин егин» маъносидаги сўз бўлиши керак. Лекин бу шаклда ~~...~~
аниқсизлик бор.

¹⁷ Бу сўз шу маънода қорақалноқ тилида ҳазир ҳам кенг қўлланади.

يَغِشُ Јағиш — ислом динидаги одамларнинг бутларга назр қилиб сўядиган қурбонлари.

يَقِشُ : يَقِشُ كِشِي Јағаш кіші — ювош одам, ювош ҳайвонларга ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

قُلْدَشْ بِلَا يِرَشْغَلْ قَرَشِبْ اَدِنْ اَدْرَمَا

بَكْتُ تَتْ يَقِشُ تَقَاغُو سُقْلَانِ يَدِنْ اَدْرَمَا

Қолдаш билә жарашғил қаршіб адін удурма
Бэк тұт јағаш тақағу сүwлін јаэин адірма

Насиҳат қилиб айтади: қўлдош (суҳбатдошинг)ни ҳурмат қил, яхши муомалада бўл, қаршилиқ қилиб, уни ташлаб, бошқа билан бўлма. Уйдаги товуқни боқолмай қочирсанг, дурраж (саҳродаги ёввойи қуш)ни боқаман деб овора бўлма.

يُفِشُ | Јўфўш — қариндошларга мол ва кийим билан ёрдам бериш. Лекин, асосан, келинлар тўянасига қўлланади. كَلْنُ كَذَاكُو يَفِشُ بُلُورُ. Иг кэлін күзэгү¹⁸ јағаш болур — яқинлари томонидан тўяналар билан ҳурматланган келин куёви томонидан ҳам ҳурматланади.

¹⁸ Басим Аталай бу мақолдаги كَذَاكُو сўзи ёзма нусхада كَذَاكُو экани ҳақида и.оҳ берган ва шу вариант ҳам янглиш эмас деб уқтирган. Қўлёзмага асосланиш албатта яхши. Лекин бу сўз III т., 124-бетда كَذَاكُو шаклида берилган. Бу диққат талаб масаладир. Шу билан бирга, Басим Аталай бу сўзнинг тушум келишиги экани, шунинг учун тушум келишиги аффиксининг тушиши хато бўлган деб кўрсатган. Басим Аталайнинг бу фикрига қўшилиб бўлмайди. Бизнинг кузатишларимизга кўра, XI аср тилида тушум келишиги аффикси тушиб қолган бўлса-да бу сўз тушум келишиги функциясини бажара беради.

يَمِشُ Jумуш — икки ва ундан ортиқ киши орасида элчилик. Бу сўздан олиб, шоҳни يُمِشِحِي Jумушчи дейиш ҳам мумкин. Чунки шоҳ маъносидаги малик сўзи арабча элчилик маъносидаги الْوَكِيلُ сўзидан олингандир. Туркий қабилалар малик исмини мутлақо билмайдилар.

يَمِشُ Jəmiş — мевалар, кўпинча, дарахт меваси, яъни ҳўл мевага айтилади¹⁹.

يَتَغِى جатіғ — уйқу ва ётиладиган жой, ўрин. اَتِي يَتَغِنْدَا ані Jатіғинда тутғил — уни уйқуда ётганда, ўрнида тут.

يَذِغُ Jizig — ҳар бир ҳидли нарса.

يَذِغُ اُت Jizig ot — исириқ. Қашқар тилида, уч ва борсагонлар тилида Эдрўк²⁰ дейдилар. Ўғузлар يُوْز Jüz әрлик дейдилар.

¹⁹ Бу сўз Навоий асарларида закуска маъносида ҳам келган. У даврда маккусага қанд, новвот ейилишини эътиборга олганда, қуруқ мева маъносида қўлланган:

Менга соқие бодани тез етур,
Чағирла баробар емишни кетур.

Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзнинг маъноси кенгайган. Таом маъносида қўлланади. Шу билан бирга, ҳозир, асосан, қуруқ мева: туршак, майиз, қанд-қурсларга қўлланади.

²⁰ Бу сўз босма нусхада اَلدَّرِكُ шаклида берилган бўлса ҳам, III т. 101-бетда اَلدَّرِكُ шаклида берилган; биз шу шаклга асосландик.

يُدْعُ | жузуғ — бировнинг гуноҳига тойилиш, касрига қолиш. *يُدْعِي تَقْدِي* *أَنْكَ* анін жузуғи тоқинді — унга бировнинг гуноҳи етти (у биров гуноҳининг касрига қолди).

يُدْعُ | жузуғ — болаларга айтиладиган сўкиш сўзи (кан-жаклар сўзи). Бу сўз *يُدْتُ* жузут сўзи кабидир.

يَرِغُ | ярағ — вақт, кез. Мақолда шундай келган: *إِش يَرَاغْنَدَا سَرْتِ اسْعَنْدَا* иш ярағинда, сарт асїғинда — иш вақтида, кезида, ўрнида бажарилади, аммо савдогар фақатгина фойда кутади (савдогар агар фойдасини билса, энг севиклисини ҳам сотади).

يَشِغُ | јіш іғ — қайишдан тўқилган боғ, бўйинтуруқ қайиши.

يَقْضُ | ја wуғ — юқоридан сел суви ағдариб туширган тош бўлаклари. Шунингдек, тоғ чўққисида одамлар, ҳайвонлар юришидан пастларга юмалаб тушган тош парчалари ҳам *يَقْضُ* јawуғ дейилади.

يَقِغُ | јақіғ — шиш ва шувга ўхшаш яралар устига қўйиладиган дори.

يَلِغُ | јаліғ — тож. *تَقَقُ يَلِغِي* тақуқ²¹ јаліғі — хўроз тожи деган ибора шундандир.

يَالِغُ | јаліғ — от ёли. Бу сўзнинг бир тилда *يَال* јал варианты ҳам бор. Тўғриси *يَال* јал шаклдаги вариантыдир.

²¹ XI аср тилида хўроз сўзи ёлғиз шу шакл билан эмас, шу билан бирга, тақоғу шаклида ҳам қўлланган. Эҳтимол, булар бир ўзакдаги сўзларнинг турли диалектларда фарқли қўлланиши натижаси бўлса.

يَلْبَغُ Јолуғ — фидо бўлиш. Шеърда шундай келган:

مَنْكُ كِشِي يَلْبَغِي بَلْبُ اَوْزُنْكَ
بِرَكْلَرُ اَوْزُنْ اَنْكُ كَوْزُنْكَ

Мін кіші Јолуғи болуб өзүңә
Бэргәләр өзүн анің көзүңә.

Минглаб одамлар унга ўзларини фидо қиладилар, унинг кўзларини кўриш учун жонларини берадилар. Өз сўзи бу шеърда жон (руҳ) маъносидадир. Бу сўзнинг халқ тилида қандай маъноларда қўлланишини ўз ўрнида баён қилганман²².

يَلْبَغُ ЈІЛІҒ — илиқ. يَلْبَغُ سَوْفُ ЈІЛІҒ СУҒ — илиқ сув²³.

Иссиқ билан совуқ орасидаги ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يَلْبَغُ ЈАЛІҒ — эгарнинг олдинги ва орқа қошлари. Уларни бир-биридан айириб аниқлаш учун اَنْكُ دِنْكِي يَلْبَغُ бндўнгі жаліғ — олд қош, كېدِنْكِي يَلْبَغُ кёдінгі жаліғ — орқа қош тарзида қўлланади.

يَلْبَغُ ЈАНИҒ — қусуқ. اَلْ يَلْبَغُ يَنْدِي ол Јаниғ Јанді — у кўп қусди.

²² Бу ерда М. Кошғарий бу сўз ҳақида I томдаги изоҳига ишорат қилган (М. ДЛТ, I том, 80-бет).

²³ Бу сўз ҳозир ҳам шундай ярим иссиқ маъносида қўлланади. Лекин يَلْبَغُ ЈІЛІҒ эмас, اَيْلِغُ Іліғ шаклида қўлланади. Навоийда ҳам шу шаклда учрайди.

Совуғ оҳи ким чекарман гарм ўлуб оқмоққа ашқ,

Чашмаларда сув бўлур илиғ ҳаво бўлгач совуғ.

Маъноси: аламли ноламдан тортаётган оҳим совуқ бўлиб, кўзимдан оқаётган ўшнинг илиқлигида қарама-қаршилиқ йўқ. Бу табиий, ахир ҳаво совуғи бошланган сари, булоқ сувлари илиғ бошлайди-да.

بَئِيعَ جَانِغَ²⁴ — яниш, ғазабланиш. بَئِيعَ نَشْمَا бәг

јаниғиңда түшмә — бек ва бошқалар янишига, ғазабланишига йўлиқма.

بَئِيعَ جَاتُوقُ — икки хил нарсадан тўқилган кийимлик, арқоғи юнг, ўриши ипдан тўқилади.

بَئِيعَ جَاتُوقُ : بَئِيعَ نَانْغُ Јатуқ нәң — ташланган, унутилган ҳар бир нарса. Јалқовларга بَئِيعَ كِشِي Јатуқ кіші дейиш шундандир. Ўғузлар орасида ўз шаҳарларидан бошқа ерга чиқмовчи, жанг қилмовчиларни ҳам Јатуқ дейдилар. Јалқов, ташландиқ, демакдир.

بَئِيعَ جَاتِيقُ — уйқу, ухлайдиган жой. بَئِيعَ تَتِي ані Јатіқиңда тутті — уни уйқуда, уйқу ўрнида тутди (ушлаб олди).

بَئِيعَ جَارُوقُ — ёруғлик. بَئِيعَ يِرُقُ Јаруқ |ёр—ёруғ жой.

بَئِيعَ جَارُوقُ نَانْغُ Јаруқ нәң — жуда ёруғ нарса.

بَئِيعَ جَارُوقُ — ерда, деворда, тоғларда (чинни, сопол), идишлар ва бошқалардаги ёриқ, дарз: بَئِيعَ اِيْتِيقُ نَانْغُ

بَئِيعَ جَارُوقُ بَارُ бу ајақниң Јаруқі бар — бу идишнинг ёриғи бор.

بَئِيعَ جَارِيقُ — жангларда кийиладиган темир кўйлак (зиреҳ) ва қалқоннинг ҳар иккисига қўлланадиган

²⁴ Бу сўзнинг биринчи маъноси етиб келмаган. Ғазабланиш маъноси ҳозир јаниғ шаклида эмас, јаниш шаклида қўлланади: Јаниб қўйди дегандаги каби. Демак, сўнги давр тилида -ғ аффикси ўрнида -ш аффикси ўзлашган.

турдош исмдир. Сунг уларни фарқ қилиб темир кўйлакка **كُبا يَرْقُ** кўбә жаріқ, қалқонга **سای يَرْقُ**

сај жаріқ дейилади.

يَرْقُ Јоріқ: **تِل يَرْقُ تِل** Јоріқ тил — очіқ ва аниқ тил.

يَرْقُ Јоріқ — йўриқ, феъл, феълу хўй, муомала²⁶.
بلا انك يَرْقِي نَتَك كِشِي анін Јоріқі нэтәк кіші
білә — унинг одамлар билан муомаласи қандай?

يَرْقُ Јоріқ — юриш, юрамоллик, йўрғалик. **آت يَرْقِي**
نَتَك ат Јоріқі нэтәк — отнинг юриши қандай. Сув
ва бошқаларнинг оқишига ҳам бу сўз қўлланади.

يَرْقُ Јаріқ — икки соннинг бир-бирига туташган, бир-
биридан айриладиган устки қисми, бош қисми. Бу
сўз **يَرْقِي نَانَك** Јарілдї нән — нарса ёрилди, ай-
рилди гапидаги **يَرْقِي** Јарілдї сўзидан олинган-
дир. Икки оёқнинг бири ўннга, иккинчиси чапга
айрилгандир.

يَزُقُ Јазақ — ўтлоқ (яғмо ва тухсилар сўзи).

يَزُقُ Јазуқ — боғидан ечилган, **آت يَزُقُ** Јазуқ ат —
бошвоқланмаган, боғидан ечилган от. Боғловдан
ечилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يَزُقُ Јазуқ: **آت يَزُقُ** Јазуқ эт — кузда ҳар хил хуш-
бўй ўтлар билан қуритилиб қўйиб, баҳорда ейила-
диган гўшт. Бу **يَزُقُ اقُ يِ** Јаз оқ јә — фақат

²⁶ Ҳозирги тилда *йўриғ* тарзида қўлланадиган *йўриғи* билан бўлади-да
легандаги каби.

баҳорда егин иборасидан олинган. Чунки баҳорда моллар ориқлаб қолади. Бу хилда гўшт қуритган киши баҳорда ҳам семиз гўшт ейди.

⁰يِرُقُ jазуқ — гуноҳ. Мақолда шундай келган: ⁰اوتُ ⁰تتنسز بلماس، ⁰يكت يازقسز بلماس болмас, jigit jазуқсуз²⁶ болмас — ўт тутунсиз бўлмайди, бола гуноҳсиз бўлмайди.

⁰يسِقُ jасіқ — ёй идиши²⁷. Турк қабиласи тилида. Бу сўзни ўғуз ва қипчоқлар билмайдилар, улар бунини „қурмон“ дейдилар. Мақолда шундай келган: ⁰ابرق يسقدين توزلغ ياجقار опрақ jасіқдін тозуғ jа чіқар — эски ёй идишидан букланган ёй ҳам чиқади. Бу арабларнинг ⁰تري الرجل النحيف فترديه * деган иборасига тўғри келади.

⁰يلقُ jулақ — бир қанча кичик-кичик сув йўллари (кўлчалар). ⁰يل يلقُ jол jулақ ибораси шундан олинган. Бунда j-л га q-қ ҳарфи қўшилгандир²⁸.

Бу байтда ҳам шундай келган:

²⁶ -сиз аффикси у давр тилида отларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маънога эга эмаслик маъносини англатарди. Кечиксиз (кўприксиз) каби. У аффикс ўзи қўшилган ўзак хусусиятига мос ҳолда -сиз ёки -суз шаклида келар эди. Юқоридаги мақолда -суз тарзида келган.

²⁷ Қўриқчи маъносидаги jасовул сўзи шу сўз ўзагидан бўлса керак. Навоийда бу маънода соғдоқ сўзи қўлланган:

Демайин нозанин ҳадисини йўқ,

Чекти соғдоганики бир неча ўқ.

(Севиклисининг оғир таклифига қарши чиқмади-ю, ўқдондан бир неча ўқ олиб галабага эришишга киришди).

²⁸ Мақомга кўра, ⁰يل сўзидаги ⁰ل ҳарфига ⁰ق қўшилиб, ⁰يلق шакли пайдо бўлгандир. Бу маънога кўра, арабча ибора ⁰ملحقة бўлиши керак. Лекин текстда ⁰محلقة шаклида янглиш берилган. Янглиш берилганига доир Б. Аталайда ишорат ҳам бор (қ. III т., 13-бет).

أَقْتَرُ كُورُمُ يَلَاقُ

نَشْسُ قَلَرِ اَرْدَكُ يَغَاقُ

Ақтурур көзүм жулақ

Туш қілур брдәк жуғақ.

Күзимдан оққан ёш сувлари кўлларга айланмоқ-
да, унга ўрдак ва бошқа сув қушлари қўнаётир.

يَلَقُ |олақ — юришга яроқсиз кичик йўл. У даштлар-
да бўлади.

يَلَقُ |олақ: بَرَجِنُ يَلَقُ |олақ барчін — йул-йул беқа-
сам, шоҳи. Йўл-йўл чизиқлари бўлган ҳар нарса-
га ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли يُولَقُ дир.

يَتِكُ |итўк — йитган, йўқолган нарса. Мақолда шун-
дай келган: اِنَاسِي قُوَيْنُ اَجَارُ |итўкlig анаси
қојун ачар — нарсасини йўқотган (одам) онасининг
қўйнини ҳам очар, қарайди. Яъни нарса йўқотган
киши бунга ҳақли, бунда узрли, демакдир.

يَتِكُ |итиг — ўткир, қайралган. بَجَاكُ يَتِكُ |итиг бичәк —
ўткир пичоқ: қилич ва қиличга ўхшаш ўткир
нарсаларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади.

يَتِكُ |әтик: اَرُّ يَتِكُ |әтик әр — етук одам, ишларни
ўрнига қўядиган киши.

يِرْكُ |ўрәк — юрак. يِرْكَلِكُ |ўрәкlig — юракли, ботир.

يِرْكُ |өрүк — йўйиш, таъбир. نُوشُ يِرْكِي тўш jörүгi —
тушни йўйиш, туш таъбири.

بِرْكَ Jörük: سۆز بَرْكِي сөз. Jörүгі — сүзнинг бориши.

بِرْكَ Jirük: بِرْكَ اشلار Jirük эшлар — йирик хотир.

بِرْكَ Jirük: بِرْكَ نانك Jirük нэн — узунасига ёрилиб
бўлиган, шунинг учун гўзаллигини йўқотган ҳар
бир нарса.

بِرْكَ Jirük — кемтик, лаби синиқ нарса.

بِرْكَ Jüzük — узук.

بِرْكَ Jizäg — аскарнинг олдинда борадиган қисми.

بِرْكَ Jënik — енгил.

بِرْكَ Jасул: بِرْكَ تاغ Jасул тағ — баланд тоғ. Ҳар бир
баланд ва чуқур нарсага ҳам **بِرْكَ** Jасул дейилади.

بِرْكَ Jашіл — ҳар бир яшил — кўк нарса. Жуда туқ
яшилга ҳам **بِرْكَ بِرْكَ** Jап-јашіл дейилади. Эргаш
сўз билан **بِرْكَ بِرْكَ** јашіл-јушил ҳам дейилади.

بِرْكَ Jазім — ўрин, тўшак. **بِرْكَ تولىگ** тўлуг Jазім —
юнг тўшак. Бу асосли сўз эмасдир.

بِرْكَ Jарім — ярим. **بِرْكَ الميلا** алмїла Jарімї — олманинг
ярими. Бошқа нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

بِرْكَ Jарім — иккига айрилган ҳар бир нарсанинг ҳар
қайси бўлаги. **بِرْكَ بِرْكَ** бутіқ Jарімї — бутог
ярми. Бунинг асли ёрилмоқдир.

يَسِيمٌ jīšīm — совуқта икки оёққа кийиладиган поча.

يَغِيمٌ jīḡīm: تَبْرَاقٌ yīḡīm топрақ — йиғилган тупроқ.
— н — м — га алмашгандир.

يَلِيمٌ jālīm: قَيَا yālīm jālīm қаја — пишиқ, қаттиқ тоғ, тепа. Мақолда шундай келган: تَلِمَ سَوْزُكَ اَقْسَا بُلْمَاسُ talīm sōzūg uqsa bolmas, jālīm jālīm jālīm болмас — кўп сўзни тушуниб бўлмайди, қаттиқ тошни йиқитиб (синдириб) бўлмайди. Бу мақол сўзни чўзмасликка ундаб айтилади.

يَلِيمٌ jālīm — тук ва шунга ўхшаш нарсаларни ёпиштиришга ишлатиладиган елим. Балиқ елимига يَلِيمٌ jālīm يَرِقُ yāriq жаруқ jālīm дейилади.

بَايِّنٌ bājīn — тўқ қизил. Келинчак гули дейилган гул рангидаги ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади²⁹. Мақолда шундай келган: قَانُو بَلْسَا قَزَل كَنَارُ يَرَانُو qānu bilsā qazl kānāru yāranu bilsā, қилну бilsā, қизил кēzār, јарану бilsā,

²⁹ Бу ердаги мақол بَايِّنٌ bājīn сўзи учун келтирилгани ҳолда мақолда بَايِّنٌ bājīn сўзи йўқлиги бирор хатодан дарак беради. Ҳақиқатда қизил сўзи арабча таржимада йўқ. Арабчада сарғ ранг ҳақида гап боради. Шунинг учун мақолдаги قَزَل qazl сўзи ёнига аниқсизлик белгиси қўйилгани, бу сўз бу ерга хато тушганлигини билдиради. Бу ердаги арабча ибора هَوَكَلْ عَلَى لَوْنِ الشَّقَائِقِ hōkāl ʿalā lōn ššāʿāʾiq ʿали лон шқайиқнинг тўмтоқлиги ҳақида Басим Аталай هَوَكَلْ شَى عَلَى لَوْنِ الشَّقَائِقِ hōkāl ššāʿāʾiq қилиб тўғри тузатиш киритган.

јашіл кээӊр — хотин нозу карашмани билса, қизил ранг ипакли кияди, ёқишни билса, кўк ипакли кияди, яъни эр ҳурматига сазовор бўлган кийим кийинади.

یتن Ј а т а н — ёғочдан ясалиб, у билан ўқ отиладиган ёй, камалак.

یتن Ј а т а н — пахтани, юнгни титадиган ёй.

یرن Ј а р і н — кифт суяги. Туркларда шундай бир мақол бор: *یرن بلغسا ایل بلغور* Ј арін булганса, ʒ1 булганур — кифт суягига кулфат етса, мамлакатга кулфат етади³⁰.

یرن Ј у р у н — ипак кийимлик. *یرن یقا* Ј у р у н Ј у қа дейилиш ҳам шундан³¹.

یشن Ј а ш і н — чақмоқ. Туркларда шундай ҳикматли сўз бор: *کمنک بلا قاش بلسا یشن یقماس* кімін білә қаш болса, јашін јақмас — қош тоши (у бир оқ, тиниқ тошдир, одамлар уни узукка кўз қилиб тақадилар) кимда бўлса, унга чақмоқ зарар бермайди. Чунки у тошнинг табиати шундай. Ҳаттоки, у тошни бўзга ўраб ўтга ташланса, бўз ҳам, тош ҳам куймайди. Бу синалгандир. Ташна одам оғзига қўйса, ташналикдан қутулади.

³⁰ Бу мақолдан кутилган мақсад ҳақида Маҳмуд Кошғарий изоҳ бермаган. Басим Аталайнинг бу ҳақдаги изоҳига кўра, илгарилар ҳайвонларнинг орқа суягига қараб фол боқилар, сўнгда кўринган нарсаларга қараб фикр юридилар экан. Бу мақол ана шунга ишорат экан.

³¹ *یرن یقا* Ј у р у н Ј у қа ибораси Маҳмуд Кошғарий томонидан изоҳланмаган. Бу ибора *یرن یقا* Ј у р у н Ј а қа — инакли ёқа эмасмикин, деган Басим Аталай изоҳи эҳтимолга яқиндир.

يَغْنُ Jĭġĭn: يُغْنُ تَبْرَاقُ Jĭġĭn топрақ — тупроқ йиғини.

Бошқаси ҳам шундай.

يَقْنُ Јақĭн — яқин. يِقْنُ يِيرُ Јақĭн Јĕр — яқин жой.

يَقْنُ Јақĭн: اَرُ يَقْنُ Јақĭн ĕр — дўстлардан яқини. Шеър-
да шундай келган:

يَقْنُ يَغْنُ كَرْمَدَبْ نَانِكْنِي كُنُورُ
قَدَّشْ تَبَا اتْ كَبِي قِينْكَرُو بَقَارُ

Јақĭн Јағуқ кўрмăзиб нăнни кўзўр
Қазаш таба ĭт кĭбĭ қĭңру бақар.

Одамлар орасидаги вафосизликни таърифлаб шундай дейди: одамлар яқинларини, биродарларини ҳурмат қилмайдилар. Могу дунёга аҳамият бериб, сўнгакни (ўзидан) бошқадан қизғонган ит каби, ўз биродарларига ёмон кўз билан қарайдилар.

يَكْنُ Јĭкăн — бир хил ўсимлик, ундан ўровга (девор каби ўраб бекитишга) фойдаланадилар.

يَلْنُ Јалĭн — ялин, яллиғ. اوتْ يَلْنِي³² — олов яллиғи.

³² Ҳозирги ўзбек тилидаги јаллуғ, јаллуғламақ сўзлари ана шу ўзакдан ясалган сўзлар бўлиб, жуда актив қўлланса, *ялин* шакли жуда кам, фақат адабий асарларда учрайди. Баъзан бу сўзнинг эквиваленти сифатида *ёлқин* сўзи ҳам қўлланади. Навоий асарларида бу сўз тез-тез учрайди:

Куюк танга ёлин урмак не эрди.

Мамуқ узра чақин урмак не эрди.

يَلْنُ |улун — бўйин сўнгаги ичидаги оқ илик, ҳаром мағиз.

يَلْن |лин — байтал елини. Шунингдек, ҳар бир соҳибчангал (тирноқли) ҳайвон елинига ҳам бу сўз қўлланади.

Ўртаси ҳаракатли сўзларнинг бошқа бир тури

يَايَغ |ajif: كَشِي يَيْغ |ajif kishi — ҳардамхаёл одам.

يَايِق |ajiq: كَشِي يَيْق |ajiq kishi — бу сўз ҳам аввал-

ги маънода. Бу сўз ҳам **بَشِغ** ат бiшiғ эт, **بَشِق** ат бiшiқ эт — пишган гўшт каби (ғ ва қ ли) вариантларга эгадир.

يَم |im³³ — бир хил ўсимлик уруғи. У кунжут донаси кабидир. Лекин ундан қизилроқ бўлади. Ёғидан чироққа фойдаланилади.

ОХИРИДА УНЛИЛАР БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَا |ба — ҳар бир нам ва рутубатли нарса (ўғузча).

يَايِي |баби — эгар устига қўйиладиган ястиқ кўрпача (чигилча).

³³ Бу сўз Басим Аталай изоҳига кўра, ёзма ва босма нусхаларда **يَم** |im шаклида бўлиши хато бўлиб, **يَيْم** |itim бўлиши керак эмиш. Чунки бу сўз ҳозир ҳам кузау қабиласи тилида **يْتِن** |itin тарзида қўлланар экан (қаранг: III т., 24-бет). Бизнингча, ёзма нусхадаги шакли хато деб ҳисоблаш учун Басим Аталай далили етарли эмас. Чунки қадимги сўзларни ҳозирги қўлланишга асосланиб тузатишга қўшилиб бўлмайди.

- يَرُو jaru: يَرُو يَلِم jaru jəlim — балиқ тароғи.
 يَرا jurā — ҳар нарсанинг атрофи (ўғузча).
 يَزِي jazī — бўшлиқ, очиқлик.
 يَسِي jasi — ясси. يَسِي نَانِك jasi nənək — ясси, кенг
 нарса.
 يَغِي jafi — душман.
 يَوا jawa — ўғузларнинг бир қабиласи. Бу сўзнинг
 و—в билан يوا jawa, ا—а билан افا awa || iwa шак-
 лида талаффузи ҳам бор.
 يَفا jafa — тиканли ўсимлик.
 يَفا jafa: يَفا يَير jafa jəp — совуқдан сақланган ер.
 يَقا jaqa — ёқа.
 يَقي jaqi: يَقي يَقي آر jaqi juqi əp — лаганбардорлик
 қилувчи одам.
 يَقُو jaqu — ёмғирли жой. Бу сўзнинг асли ياغقو jaq-
 қу эди, енгиллатилгандир³⁴.
 يَكِي jigi: يَكِي يَغاج jigi jīgac — ёғочлари бир-бирига
 ўралишиб кетган кўп дарахт. Баъзан ك—к тушири-
 либ, يَكِي يَغاج jī jīgac шаклида ҳам талаффуз қи-
 линади. يَكِي تيش jigi tīš — зич тиш, демакдир.

³⁴ Бу изоҳда Маҳмуд Кошғарийнинг сўзлардаги икки вариантлик сабабларидан бири атайлаб енгиллатиш деган қарашда экани маълум бўлади. Лекин унинг қарашиди икки вариантлик сабаблари Ёлғиз шугина эмас. Улар кўп. Улар ҳақида ўз жойида уқтирган.

تُونُ يَكِي تِك тон jigi tik — тўнни зич қилиб, ту-
таштириб, пишиқ, қилиб тик. Тикишга يَكِي ji де-
йилади. Бунинг асли يَكِي jigi дир.

يَلَا j а л а — туҳмат. Биров ҳақида ёмон фикрда бўлиш.
Бир хил қат-қат нонга يَلَا جِي يَغَا јалачі јуға де-
йилади. Яъни нозиклигидан бир нарсага сал те-
гиши билан ушалиб кетадиган нон, демакдир. Нон
ёпувчи, буни сен синдирдинг деб одамга туҳмат
қилади.

يُلَا ј у л а — чироқ, қандил. Шеърда шундай келган:

تَكْمَا اَيْتُ اَشْقَا كُرْبُ تَرْغُلُ اَلَا

جَقْمَقُ جَقِبُ اَيْسَا قَلِي اَذِ نَوْرِيَلَا

Тэгма iwät ашқа көрүб турғил ала

Чақмақ чақиб iwsä қалі узінуp јула.

Ишга шошиб киришма, унинг кириш жойига
диққат қил, эҳтиёт бўл, шошилиб чақмоқ чақиб
чироқ ёндирмоқчи бўлган кишининг шошишидан
чироқ ўчади.

يَلُو ј а л у — тойчаларни боғлайдиган арқон. Бияларни
соғишда тойчалар бия атрофида ўтлаб туришига
мослаб, бир арқонга боғланади.

يَمُو ј э м у — сўзимни қабул қилдингми, буюрганимни
қилишга тушундингми деган маънодаги сўздир.
سَنُ بَرِغَلُ يَمُو сэн барғил jэмy гапининг маъноси

сен бор, хўпми, демакдир. Бунинг асли ^هيە jə — хўпдир. م — м ва و — ў ҳарфларидан ташкил топган ^{مو}мо — му сўроқ аффиксидир.

يَنا j а н а — яна, иккинчи марта. ^{كَلْدِي}يَنا kәлди j а н а кәлди — яна, иккинчи марта келди каби.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَيا j а j а — думба, фақат инсон думбасига нисбатан қўлланади.

يَوا j а в а — унинг суви билан тутмочга ранг бериладиган бир хил тиканли ўсимлик (طَر ثَوْت). Юмшоқ ^فф билан ^{يَفا}j а в а варианты ҳам бор.

يَوا j а в а — бу сўз ўғузларнинг бир қабиласида ^{يَفا}j а в а шаклида қўлланади. Шунингдек, ўғузларда иссиқ ер — ^{يَفا}j а в а j әр дейилади. Юқорида айтганим каби ^وв ҳарфи юмшоқ ^فф га алмашади.

^{فَعَلَل}ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَيتي j ә т т и³⁵ — етти. ^{كوك}يَيتي j ә т т и қат кۆк — етти қат кўк, дегандаги каби.

³⁵ ^{يَيتي}j ә т т и сўзининг арабча ^{يَيتي}шаклда бўлиши хатодир. ^{كوك}бўлиши керак эди, бу бобга шундагина мувофиқ бўлади.

فَوَعْلَ فавъалин шаклидаги сўзлар

- يُولِجُ j u l i ʧ³⁶ — эчкининг майин юнги, тивит.
- يُوغَا j u ʒ a³⁷ — қат-қат нон.
- يَا ʒ ʒ u ʒ — байтал эмчақларининг учи. Баъзилари
يَزْغِقُ j a ʒ ʒ u ʒ дейдилар (қипчоқча).

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН КЕЛГАН نَمَالُ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- يَنْوُتُ j a n u t — жавоб. سَوْزُ يَنْوُتِي сўз j а н у т и — сўзнинг жавоби.
- يَنْوُتُ j a n u t — ўринма-ўрин, баҳо.
- يَغَاچ j i ʒ a ʧ — ёғоч. Тўрт тилда يَغِجُ варианти ҳам бор.
- يِپَار j i p a r — ипор, мушк (қаттиқ б — п билан).
- يِلَار j u l a r — отнинг югани.
- يِمَار j a m a r — бир жой номи. Бу ерда — Ябақу дашти-да катта бир сув оқади, уни يِمَار سَوْحِي j а м а р с у в и дейилади.

³⁶ j u l i ʧ сўзи j o w l i ʧ бўлиши кераклиги ҳақида Басим Ағалай изоҳ берган. Бизнинг фикримизча, бу изоҳга ҳожат йўқ. Јуліч шакли ҳам فَعَالُ ўлчовига мос кела беради. Фағал ўлчови икки бўғинли сўздир; јуліч ҳам икки бўғинлидир.

³⁷ j u ʒ a сўзи ҳам бу бобга мос келмаслигини Басим Ағалай кўрсатган. Бизнингча, бу ҳам юқорида айтганимиз бўғин ҳисоби жиҳатидан мосдир (к. „Девон“нинг туркча таржимаси, III т., 27-бет).

يَدْعُ | а дағ — яёв.

يَرَاغُ | а рағ — кез, вақт, пайт. ايش يَراغِي | ш ярағи — ишнинг пайти, хонаси³⁸. Бу сўзнинг يَرَّغُ варианти ҳам бор.

يَمَاغُ | а мағ — ямоқ. Мақолда шундай келган: بَرَجِن يَمَاغِي | барчин жамағи бар-чінқа, қаріш жамағи қарішқа — ипакликка ипаклик ямоқ муносиб бўлса, юнгга юнг ямоқ лойиқдир. Бу мақол ҳар нарса ўзига муносиб бўлиши керак, деган маънода қўлланади.

يِرَاقُ | і рақ — ироқ, узоқ. يِرَاقُ يِيرُ | ірақ іёр — ироқ ер. Қариндошлардан узоғига ва бошқаларга ҳам қўлланади. Шерда шундай келган:

أَغْرَغِمُ كَنْدُو يِرَاقُ

بُلْنَدِي مَانِي قَرَاقُ

Оғрағим кэндү ірақ

Булнаді мәні қарақ.

Мақсадим узоқ эди, севиклимнинг қора кўзи мени асир қилиб йўлдан қайтариб қўйди.

³⁸ ايش يَراغِي | ш ярағи иборасини биз ишнинг пайти деб чиқоҳладик.

38 م كوشغاريي بۇ ىبوراني — انظر فرصه الامر و جهته — ишнинг хонасига қара деб шифрлайди. Босма нусхада бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор.

يَغَاقُ jaғaq — ёнғоқ.

يَغُوقُ jaғuқ — яқин. يَغُوقُ يَيرُ jaғuқ jǝr — яқин ер.

Қариндошларга يَيقُ يَغُوقُ jaқ jaғuқ дейиш ҳам шундандир.

يُنَاقُ junaқ — эшак, хўкиз ва шунга ўхшаш юк ор-
тиладиган ҳайвонларнинг юк остига қўйиладиган
тўқимлари.

يَمَاقُ jǝmǝқ — туркларнинг бир хили. Бизларнинг наза-
римизда улар қипчоқлардир. Лекин қипчоқлар
ўзларини бошқа тоифадан деб ҳисоблайдилар³⁹.

يَغَانُ jaған — фил. Икки тилнинг бирида. Шунинг учун
одам номи сифатида يَغَانُ تَكِينُ jaған tǝgin сўзи
қўлланади.

يُغُونُ joғун — ҳар бир йўғон нарса.

يِلَانُ jīlan — илон. اُقُ يِلَانُ oқ jīlan — ўзини одам ва
бошқаларга отадиган илон.

يِلَانُ يِلِي jīlan jīli — туркча ўн икки йил номларидан
бири.

يَمَانُ jaman — ёмон (ҳар нарсанинг ёмони) يَمَانُ اِيكُ

jaman ig — ёмон касаллик.

³⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи айрим қабилалар ҳақида олимлар, та-
рихчилар орасида турли қарашлар ҳам бор бўлганидан далолат беради. Бу хил
қайдлар Маҳмуд Кошғарийнинг ҳар бир сўз изоҳига масъулият билан ёндаш-
ганини, унинг изоҳлари тўла илмий асосда эканини очиб бериш жиҳатидан
жуда муҳимдир.

فَعْلِي فَآءْلَا شَاكْلِيءَاغِي ۇرْتَاْسِي سُوْكُنْلِي
 СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَلْبَسِي жалпї — ясси, ялпоқ. يَلْبَسِي نَانِكُ жалпї нѐн —
 ёғочдан ўйилиб ясалган, юза (чуқур бўлмаган)
 лаган каби ясси нарса.

يِرْتُو جارتو — пайраха. Шунга қиѐс қилиб устига (бир
 нарса) ёзиладиган тахтага ҳам يِرْتُو جارتو җарту дейилади.

يِرْجُو جэрчў — гўр.

يِرْجِي جурчї — ҳунарманд, йўл кўрсатувчи.

يِنْجُو јинју — инжу, дур. Канизакларга يِنْجُو јинју де-
 йиш ҳам шундан. Мақолда шундай келган: اوتلگ

يِنْجُو يِرْدَا قَلْمَاسُ ɔtlɣ jɨnju jɛrdǎ qalmas — тешил-
 ган дур ерда қолмайди, уни бир оладиган чиқади.

Бу мақол канизаклар қизлигича узоқ қолиб кет-
 майди, унга бир уйланадиган одам тонилади деган
 маънода қўлланади. Ўғуз ва қипчоқлар ɨ ɨ ни ɨ ɨ га
 алмаштириб, يِنْجُو јинју шаклида қўллайдилар.

يَغْلُو југду — туяларнинг жағ остидаги узун туклари.

يَكْدَا јігда — жийда.

يِمْلُو јамду — сон туки (мўйи).

يِنْدِي јундї — ювинди.

يَيرى ja p r i. يَيرى يَيرى ja p r i j ɛ r — ясси ва тўғри ер.

يَيرى ja p r i: يَيرى قَلاقْ ja p r i қулақ — шалпангқулоқ.

يَشرُو ja ш ру — яширин. اَلْ يَشرُو كَلدى ол jашру кәлдi — у яширин келди. يَشرُو ايشْ jашру иш — яширин иш.

يُغرُو ju ɣ ru — туянинг узун мўйлари. Баъзан бу сўз-ни يُغرُو ju ɣ ru] тарзида ҳам қўллайдилар. Бу сўздаги ر-р ҳарфи د-д ҳарфи билан алмашгандир. Араб тилида ҳам бу хусусият бор. عَكْرَةٌ ва عَكْدَةٌ дейилгани каби.

يُغرُو ja ɣ ru — атроф, яқинлик. اَلْ اَنكَرُ يُغرُو يَريماسْ ол анар ja ɣ ru ju r i мас — у унинг атрофига, яқинига бормайди. Бу сўзнинг асли ق-қ билан, يَقرُو ja қ ру эди. غ-ғ билан ق-қ бир-бирига яқин товушлар бўлгани учун, غ-ғ ни ق-қ га алмаштирилган. Бу хусусият араб тилига яқиндир. يَقرُبْ ja қ рубу сўзи يَقرُو ja қ ру шаклида ҳам қўлланиши каби. Бу сўзда ب-б ва в-в га алмашган.

يُغرِي ju ɣ r i — лаган. Мақолда шундай келган: اَشْ تَغنِي تَغنِي аш татиги туз ju ɣ r i n j ɛ m ɔ s — ош туз билан тотли, лекин лаган билан ёлғиз тузнинг ўзи ейилмайди. Бу мақол ишларда аниқ мақсадли бўлишга ундаб айтилади.

يَقْرَى | Јақрї — ич ёғи. Байтда шундай келган:

بَشْرُلُورُ يَقْرَى قِيَاقُ

تَشْغُرُورُ يَغْرَى جَنَاقُ

Пішрїлур јақрї қїјақ

Тушғурур југрї чанақ.

Ич ёғи, сардаклар пиширилиб, тоғора, косалар тўлгазилади.

يَخْشَى | Јахшї — яхши. Ҳар нарсанинг яхшиси. يَخْشَى نَانِكُ

Јахшї нён — яхши нарса, يَخْشَى ايشُ | Јахшї иш — яхши иш.

يَرْشَى | Јаршї — бир нарсани яримга бўлувчининг номи. يَرْشَى سى بُو

анїң Јаршїсї бу — уни яримга бўлувчи будир. اَلْ مَنِكُ بَرَلَا تَامُ يَرْشَى | ол мәнїң бїрлā там јаршї — у мен билан девор бўлувчи қўшни (уйларимиз орасида девор бор, холос) демакдир.

يَفْغُو | Јафғу — халқдан бўлиб, хоқондан икки даража паст ўринда бўлган одам.

يَفْغُو | Јафғу — Борсағон шаҳри яқинидаги бир шаҳарнинг номи. Јафғуга яқин бир тепалик يَفْغُو اَرْتُ | Јафғу арт дейилади.

يُفْغَا | Јуфға — асранди бола.

يَلْغَا جалга: قَرَا يَلْغَا қара јалга — турк диёри билан Фарғона орасидаги яқин бориб бўлмайдиган жарлик. Мақолда шундай келган:

قَرَا مَوْنَكْ كَلْمَكُنْجَا قَرَا يَلْغَا كَجْمَا

Қара муң кәймәгінчә қара јалга кәчмә — хатарли кун келмагунча, зинҳор қора жилгадан утма, чунки у ер ҳеч вақт қори аримайдиган мушкул жойдир.

يَلْغُو جалғу — шафқатсиз, муруватсиз олчоқ одам (ўғузча).

يَلْقَى жалғи — сеҳрлаш, يَلْقِي جалғичи сеҳрловчи. Байтда шундай келган:

يَلْقِنُ أَنْكُ كُوزِي يَلْكِنُ أَنْكُ أَوْزِي
تَوْلُنُ آيِنُ يَوْزِي يَرْدِي مَنَنْكُ يُوْرَاكُ

Јалғин аниң көзи

Јәкин аниң өзи

Толун ајин јүзи

Јарди мәниң јүрәк.

Севгилисини мақтаб шундай ёзади: унинг күзи киши (кўнглини) овлайдиган сеҳргардир. Ўзи мусофирдир, юзи тўлин ойдир. Қараш билан у мени отиб, юрагимни ёрди.

يُقَا ج у қ а — юққа, ҳар бир юққа нарса. Мақолда шундай келган:

أَنَاسِي تَقْلُكُ يُقَا يِيَارُ: أَغْلِي تَتَكُ قُشَا قَبَارُ

анасі тәwlўк јуwқа јапар, оғлі тәтiк қоша қапар — онаси ҳийла қилиб юпқа нон ёпса, боласи зийраклик қилиб қўша-қўша (иккита-иккитадан) оғзига солади. Бу мақол икки ҳушёр киши қаршилиги тенг келишига ишорат қилиб айтилади.

يُقَا јупқа — юпқа. Бу сўзнинг „ф“ лик варианты ҳам бор. ب ҳарфи ف га алмашади. Бу хусусият арабчада ҳам бор. Чунончи: اسرف، اسرب، مصطبة، فانيد، مصطفة پانيد، فانيد

يَلْقِي јiлқi — тўртоёқли ҳайвонларга берилган турдош исм.

يِرْمَا јарма: يِرْمَا يُوغَا јарма јуға — бир хил қатлама. Узунасига ёрилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يَغْمَا јағма — туркий халқларнинг бир тоифаси. Уларни قَرَا يَغْمَا қара јағма деб ҳам атайдилар.

يَغْمَا јағма — Тароз яқинидаги бир қишлоқ. Бу сўзнинг асли аввалги сўздандир.

يَلْمَا јалма — пахтали тўн, форслар бунни туркий халқлардан олиб يَلْمَه јалма шаклида ҳам талаффуз қиладилар. Араблар форслардан олиб يَلْمَق јалмақ шаклида қўллайдилар. Араблар ق - қ ни ه - ҳ га айлантирганлар. Чунончи: كَنْدَه кандани خَنْدَق хандақ, يَارَه јарани يَارَق јарақ қилиб олганлар.

أَرَابُ شَوِيرلَارِيدَان **ذُو الرِّمَّةِ**: كَانَهُ مَتَّبِعِي يَلْمَقُ عَرَبُ
деган эди.

Ҳеч ким бу сўзни турклар форслардан олганлар деб даъво қила олмайди. Чунки мен бу сўзни энг қирғоқ чегараларда яшовчи оддий турк халқларидан ҳам эшитганман. Булар бошқа халқлардан кўра, бу хил ёмғир ёпинғичига муҳтожроқдирлар. Чунки буларнинг юртларида қор, ёмғир кўпдир.

يَزْنَا j ä z n ä — эзна, катта қиз қардошнинг эри.

يَكْنَا j i g n ä — нина. Катта нина жуводлизи **تَمَنُ يَكْنَا**
тэмән j i g n ä дейилади.

Бу бўлимнинг матвий қисми

يُمَغِي j u m g i — тўпланган, уюлган. **يُمَغِي نَانِكُ** j u m g i
нэң — уюлган кўп нарса. **كُشِي يُمَغِي كَالِدِي** k i š i
j u m g i k ä l d i — одамлар тўпланиб келишди.

فَاعِلِي **Фаоли** шаклидаги сўзларнинг ҳар қандай ҳаракатлар билан қўлланган формалари

يِلَاجِي j ä l ä c i : **يِلَاجِي أَرُ** j ä l ä c i әр — ҳар нарсада одамларга дарров тухмат қилувчи, бадгумон одам. Бир хил қатламага **يُوغَا يِلَاجِي** j u g a j ä l ä c i ҳам шундандир, чунки у бирор нарсага салгина тегиши биланоқ ушалиб, синиб кетади.

يُباعُ jupaғу: يُباعو ايشۇ jupaғу їш⁴⁰ — билмасликка солиб кетилиши керак бўлган иш.

يُرِيغُو juriғу: يُرِيغُو يير juriғу jěr — юриладиган ер. Бу сўз жой исми (сифатдош)дир. Пайт исми функциясида ҳам шу форма қўлланади.

يُرَاغُو jiraғу — чолғувчи, ашулачи.

يَشَاغُو jashaғу — яшайдиган. بُو اَر اَل اَزُون يَشَاغُو бу ёр ол узун јашағу — бу одам узоқ-узоқ яшашга ҳақлидир. Жой исми, пайт исми ҳам шундай.

يَمَاغُو jamaғу — ямаладиган. بُو تُون اَل يَمَاغُو бу тон ол јамағу — бу тўн ямаладиган, ямалиши керак бўлган тўндир.

يَبَاقُو jabaқу — бир тоифа туркий халқлар.

يَبَاقُو jabaқу — юнгдан ишланган наMAT. Бош туклари чигаллашиб ўралишиб кетса, يَبَاقُو بَلْدِي jabaқу болдї дейилади.

يَبَاقُو jabaқу: يَبَاقُو سُقِي jabaқу suwi — Қашқар тоғларидан чиқиб, Ўзганд ва Фарғонага оқадиган сув.

يَلَاكُو jylägü: يَلَاكُو نَانِكُ jylägü нәң — суяладиган нарса, суянчиқ.

يَبْنِيكُو jëniğü — туғадиган. بُو اَرَاغْت اَل يَبْنِيكُو бу урағут ол jëniğü — бу хотин туғадиган, туғиш арафасидаги хотиндир.

⁴⁰ Басим Аталай يُباعو jupaғу сўзи ёзма нусхада بُو يَبَاغُو бујағу экани ҳақида анча кенг изоҳ берган (қаранг: III т., 36-бет). Бизнинг يُباعو jupaғу шакли тўғри эканлигига энг асосли далилимиз шу ўзақдан ясалган јупамақ, јупалмақ каби жуда кўп сўзларнинг ҳар ерда шу шаклда эканлигидир.

Ҳар турли унли товушлар билан қўлланган
 فَعْلَانُ фаълон шаклидаги сўзлар бўлими

يَجَانُ жапчан — явшан ўти. Унинг ҳиди билан ёввойи сичқонларни овлайдилар. Бу сўзни ج билан يَجَانُ жапчан варианты ҳам бор. ب нинг ف га айланиши ҳақидаги қоида юқорида айtilган.

يَمْشَانُ јімшан⁴¹ — қипчоқ шаҳарларида битадиган бир саҳро меваси.

يَجْفَانُ јажған: يَجْفَانُ أَشُ јажған аш — ёвғон ош, гўштсиз овқат.

يَلْغَانُ јалған — ёлғон, ёлғонлаш. Бу сўз баъзан аниқловчи функциясида ҳам қўлланади. Чунончи: يَلْغَانُ كِشِي јалған киши — ёлғончи киши, يَلْغَانُ سَوْز јалған сўз — нотўғри гап каби.

يَلْغُونُ јилғун — юлғун, юлғун дарахти.

يَبْكِينُ јіпкін: يَبْكِينُ نَانَكُ јіпкін нәң — тўқ қизил арғувон рангидаги нарса.

يَلْكِينُ јәлкін: يَلْكِينُ أَتْلِغُ јәлкін атліғ — отлиқ мусофир.

Ўғузлар мусофирни يَلْكِينُ әлкін дейдилар, улар ى ҳарфини الف га алмаштирадилар.

يَمْلَانُ јамлан — бир хил кемирувчи жонивор.

⁴¹ Басим Агалай бу сўз Анадолуда يَمْشَانُ јімшан шаклида эканини кўрсатган (қараг: III т., 37-бет),

فَعْلَانْ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَتِيكَانْ jətikän — етти қароқчи дейилган юлдуз.

يَسِيمَانْ jasīman — сув бўшатишганда, идишдан қулқуллаб чиқадиган овоз.

يَلِيمَانْ jalīman — очиқ-сочиқ ғаниматлар.

فَعْنَلِيْ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يُونْنَدِيْ jonīndī — йўнилган, таланган.

Уч ҳарфлилар бўлими ва унга қўшилганлар тугади.

تُورْت ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН

فَعْلَالْ، فَعْلَالْ ШАКЛЛАРИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَبْغُوتْ jabғut — юнг ва, шунингдек, қил билан тўлдирилган тўшак ва шунга ўхшаш нарсалар.

يَبْتِجْ jəbtic — ёмғирдан, қордан сақланиш учун чўпонлар ёпинадиган ёпинчиқ.

يَبْغُوحْ jəbғuch — эшак ва бошқа ҳайвонларни ҳайдашда ишлатиладиган ҳивич, чўп.

يَسْغَاجْ jəsğac — увра тахта. Бу сўзнинг асли يَسِيْ يَبْغَاجْ jəsī jəbğac, яъни ясси ёғоч, энли тахтадир.

يَغْمُرْ jəғmur — ёмғир. Бу сўзнинг يَغْمُرْ jəғmur варианти ҳам бор. Мақолда шундай келган:

نَهْجَامَا اَبْرُقْ كَنْكَ اَرْسَا يَغْمُرَقَا يَرَارْ nəçämä opraq

кәзәүк әрсә јағмурқа јарар — кийим қанча әски бұлса ҳам, әмғирга ярайди. Бу мақол ўз қарамоғидагилардан бирининг аҳмоқлиги, қўполлиги ёки заифлиги учун уни ўзидан четлатмоқ истаган кишига қарата айтилади: ҳар қанча камчилиги бўлса ҳам, бир хизматингга яраб қолади, ундан ишда фойдаланиб, хурсанд бўласан, демакдир. Шеърда шундай келган:

قىدى بىلت يىغىرن كۆب تىتار اق تىرىن
قىرقا قىدى ال قىرن اقن اقن انكشور

Қўйді булут јағмурін
Кәриб тутар ақ торін
Қірқа қозті ол қарін
Ақін ақар анрашур.

Булут оқ тўрини ёйиб, осмонга әмғирини қўйди. Қорларини у тоғларга ташлади. Тоғдан ҳайқириб сел оқаетир.

⁰⁰⁰ ⁰⁰⁰ ⁰⁰⁰
ياربوز — бир хил хушбўй ўт — ўсимлик.

⁰⁰⁰ ⁰⁰⁰
ياربوز — илонни ўлдирадиган бир ҳайвон. Мақолда шундай келган:

يلان يربوزدن قىچار قىنجا برسا يربوز اترو كلر

Јілан јарбуздін қачар, қанча барса јарбуз отру кәлўр.

Илон доим јарбуздан қочади. Илон қаёққа қочса, у қаршисидан чиқади. Бу мақол: ёмон кўрган нарсасидан қочса қутулмай, унга дуч келадиган одам ҳақида айтилади.

يُلْدُزُ juldüz — ҳамма юлдузлар учун айтиладиган умумий ном. Сўнг улар фарқ қилиниб, Муштари (Юпитер) юлдузи — اَرَنْتُوْزُ эрәнтүз, Мизон юлдузи — قَرَأُقْشُ қарақуш, Сурайё юлдузи — الْكُرُّ үлкәр, Етти қароқчи — يَتِيكَانُ jәтiкән, Қутб юлдузи — تَمْرُقُوقُ тәмүрқазуқ, Миррих юлдузи — بَقْرَسُقْمُ бақiрсоқiм номлари билан аталади.

يِلْدِزُ jıldіз — илдиз. Бу сўзни ўхшатиш қондаси асосида одам авлодига нисбатан ҳам қўлланади: تُوْبَلِيْغُ тўблиғ jıldiзлiғ — таг-туғли, таг-тахтли одам каби.

يُولْسُوْزُ jолсуз — йўлдан адашган одам. Бу сўзнинг асли يُولْسُوْزُ дир.

يِرْدَشُ jәрдәш — ҳамшаҳар. يِرْدَشُ kishi — ҳамшаҳар одам. Бу икки кишининг бир шаҳардан бўлишидир. Бир шаҳардан бўлган икки кишининг ҳар бири бир-бирига يِرْدَشُ jәрдәш бўлади (ўғузча).

يِرْمِشُ jармаш — ширач, крахмал.

يِرْمِشُ jармаш — ёрма. يِرْمِشُ اُونُ jармашун — майда ун.

Бу икки сўз бир-бирига зид маънодаги сўзлардандир. Ҳақиқатда, бу сўзларнинг асли бирдир.

يِغْرُشُ jуғруш — туркларча, халқ орасидан чиқиб, ва-зирлик даражасигача кўтарилган одам. Форс ва бошқаларда ҳар қанча катта имкониятга эга бўлса

ҳам, бу лақаб берилмайди. Јуғруш хоқондан бир даража паст мартабадир. Унга қор, ёмғир ва ис- сикдан сақланиш учун қора ипак чодир (зонтик) тақдим этилади.

يُنَجِّعُ جُنَّحِيغ — ايشُ جُنَّحِيغ جُنَّحِيغ ئيش — чириганлиги, бузилганлиги учун қўлга олинмайдиган иш.

يُنَجِّعُ جُنَّحِيغ: آر جُنَّحِيغ جُنَّحِيغ Эр — нотавон, заиф, ҳо- ли хароб одам. Шеърда шундай келган:

أَذْلَكُ أَرِيغُ كَفَرْدِي يُنَجِّعُ يَغْرُ تَقْرَدِي
أَرْدَمَ يِمَا سَقْرَدِي أَرْنُ بَكِي جَرْتَلُورِ

Özläk arīg kəwrädi
Junchīg jawuz təwrädi
Ərdam jəmā səwrädi
Ажун⁴² бəги чəртилур.

Замон озди, заифлар, бемазалар кучланди. За- мон аҳли (одамлар) Афросиёбнинг вафот қилиши билан фазилатдан маҳрум бўлдилар.

يُرْتَعُ جُورْتُغ — жанг кунларида ёки бирор ерга бориш- да шоҳнинг атрофида борадиган соқчилар.

⁴² Дунё маъносидаги اَرْنُ сўзи „Девон“да жуда кўп ерда учрайди. Бу сўз- нинг ر — ж билан ёзилиши қонда эканини М. Кошғарий қатъий суратда кўр- сатган (қаранг: I том, 44-бет). Лекин классик адабиётда ҳар ерда اَرْنُ очун шаклидагина учрайди. Лутфийда ҳам худди шу шаклда берилган:

Сендек *очунда* кўзлари айни бало қани,
Мендек анинг жафоси била мубало қани.

يارلغ jarlǝǵ — йўқсул, бечора. ار يارلغ jarlǝǵ әр —
ёрлақанган (раҳм қилинган) одам шундан олин-
гандир.

يارلغ jarlǝǵ — хоқоннинг хати, фармони (чигилча). Бу-
ни ўғузлар билмайдилар.

ياشلغ jashlǝǵ: كوز ياشلغ jashlǝǵ jashlǝǵ jashlǝǵ — ёшли кўз.

ياشلغ jashlǝǵ — ёшлик, катта ёш, қари. ار ياشلغ jashlǝǵ jashlǝǵ
әр — катта ёшли одам. Катта ёшли ҳайвонларга
ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли ياشلغ jashlǝǵ jashlǝǵ
лиғ дир.

ياملغ yamǝǵ: كوز ياملغ yamǝǵ yamǝǵ yamǝǵ — чўп тушган кўз.

Бу сўзнинг асли ياملغ yamǝǵ дир.

ياغاق yaghāq — қуш овланиладиган бир хил тузоқ.

ياغاق yaghāq — хонни, қўрғонни ва шунинг кабиларни
сақловчи, муҳофаза қилувчи одам. يتاغق يتاغق yaghāq yaghāq
ғак jattǝ⁴³ — муҳофаза қилувчи одам ётти каби.

يذرق yidraq: يات نك ياغلغ تگوسندا اوزنك قانلغ يذرق ييك
jattǝnǝǵ jarlǝǵ tikǝsindǝ(ǝ) ǝznǝnǝǵ qanlǝǵ jidraq jidraq —
ётнинг ёғлиқ овқатидан ўзингга яқинларнинг муш-

⁴³ Басим Аталай يتاغق يتاغق yaghāq yaghāq иборасини يتاغق ار يتاغق yaghāq әр бўлиши керак эди деб

швоҳ берган (қаранг: III том 42-бет). Аммо يتاغق yaghāq jattǝnǝǵ jattǝnǝǵ jattǝnǝǵ jattǝnǝǵ jattǝnǝǵ
ғак ятгақ сўзнинг ўзидан ҳам
ана шу маъно англашилади.

ти (шапалоғи) яхши. Бу мақол яқин одамларнинг оралари бузилганда бир-бирларини келиштириш учун қўлланади.

يَرْمَقُ j a r m a қ — танга.

يَسْتَقُ j a s t у қ — ёстиқ.

يَافِقُ j a w л а қ — ёмон, паст, жўн. كِشِي j a w л а қ кіші — феъли ёмон одам.

يَفْلَاقُ j a w л а қ — ҳар нарсанинг ёмони, тубани (ўғузча ва қипчоқча). Шеърда шундай келган:

كُلْسَا كِشِي يَزِينَا كُرْكُلُكُ يَزِنُ كُرْنِكُلُ

يَفْلَاقُ كُدَزُ تَلْكُنِي اَذْكَو سَفِغُ تَلْنَكُلُ

Kўlsa кіші jўзінә кўркўлўг jўзін кўрўнгил
Jawлақ кўзәз тиліңні әзгў sawıғ тилāngil.

Бирор киши сенга кулиб қараса, сен ҳам унга жуда очиқ ва кулган юз билан боқ, ширин сўз ва ёқимли муомала қил, тилингни тий.

يَفْلَاقُ j a w л а қ⁴⁴: سَرِغُ يَفْلَاقُ j a w л а қ саріғ — бир бекнинг оти бўлган. يَفْلَاقُ j a w л а қ аслида ҳар бир нарсанинг қаттиғи маъносидадир. Чунончи, يَفْلَاقُ

قَتَغُ يَغَاجُ j a w л а қ қатіғ j іғач — жуда қаттиқ ёғоч, демакдир.

⁴⁴ Бизнинг фикримизча, бу сўз исм эмас, зодим ва ёвуз бек маъносидаги беклар лақабидур. Чунки يَفْلَاقُ нинг асл маъноси ҳар бир ёмон нарса экани юқорида айтилган. Маҳмуд Кошғарий изоҳида ҳам шунга ишорат бор.

يَمْعَاقُ јумғақ⁴⁵ — юмалоқ, ҳар бир юмалоқланадиган, гирдак нарса. Уч тилида кашнич уруғини يَمْعَاقُ تَنَا јумғақ тана дейдилар.

تَنَا тана — дона. Бу сўз форс тилидан олиниб, туркий талаффузга мослаштириб, تَنَا тана қилиб олинган, туркчалаштирилган деб гумон қиламан⁴⁶.

يَمْشَاقُ јумшақ — ҳар бир юмшоқ нарса.

يَنْدَقُ јандақ: يَنْدَقُ تَكَانُ јандақ тикән — янтоқ тикан.

يَنْدَقُ јандақ: يَنْدَقُ جَكَرُ јандақ чёкәр — ҳаводан дарахтлар устига ёғадиган (болга ўхшаш) шира.

يَنْدَقُ јандіқ: يَنْدَقُ اَتُ јандіқ ат — оддий, яратилишда камчилиги бўлган от.

يَنْدَقُ јундақ — от тезаги. Бу фақат отникига хосдир. Мақолда шундай келган: يَغِينُكَ اَرَسَا كَرَلُ يَنْدَقِي

تَكِيرُ јағин эрсә кэрәл⁴⁷ јундақі тәғир — душманингда бўлса ҳам мол бўлсин, энг ками, душман отининг тезаги тегади, ундан ёқиб фойдаланасан.

⁴⁵ Юмғақ сўзи бизга юмалоқ тарзида етиб келиши тилшунослар диққатига сазовордир. Чунки айрим сўзлар фақат ғ тушиб етиб келган. Чунончи, ўрғақ — сроқ, қулғақ — қулоқ каби.

⁴⁶ Маҳмуд Кошғарийнинг тана сўзи ҳақидаги изоҳи унинг сўз этимологиясини аниқлашдаги қарашларидан намуна сифатида жуда муҳимдир. Девоннинг фактларга кўра, Маҳмуд Кошғарий сўз этимологиясини аниқлашда жуда ҳиёт ва бениҳоят пухта илмий усул қўллаган.

⁴⁷ Арабча كَرَلُ шаклидаги сўз ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: III том, 44-бет), унинг изоҳига кўра, бу сўз қўлзмада ҳам шу шаклда экан. Басим Аталай كَرَكُ бўлиши тўғри деб уқтирган. Бизнингча, бу масала яна ҳам сенироқ текширишни талаб қилади. Шунинг учун биз олимлар диққатини тортиши учун ўзича қолдирдик.

يَنْغُقُ jаnғуқ — илдизи совунга ўхшаб кўпирадиган бир хил ўсимлик. Билгилки, **ق-қ** ҳарфи феъл ўзақларига қўшилиб, қурол оти ясалади. Чунончи, **أَرْغَاقُ** орғақ қурол оти **أُورِدِي** ордї феълидан ясалгандир. **يَنْغَاقُ** јунғақ сўзи ҳам шу хилда **يُودِي** јудї феълига **ق** қўшилиб ясалган қурол отидир⁴⁸.

يَنْلِقُ jаnлїқ — чўпон тўрваси.

يَنْجُقُ jаnчуқ — ҳамён. Пул солинадиган ҳамён.

يُدْرُكُ jўдрўк — устига кийим ва бошқалар тахлаб қўйиладиган тахмон қутиси (сандиқ).

يُزْلِكُ jўзлўг: **اِكِي يَزْلِكُ آر** iki jўzlyg әр — икки юзлама, мунофиқ одам.

يُزْلِكُ jўзлўг: **اِكِي يَزْلِكُ كُزْنُكُو** iki jўzlyg kўzўngū — икки юзли ойна.

يُجْرُكُ jўгрўк: **يُكْرِكُ آت** jўгрўк ат — югрук от. Пойгада ўзиб кетадиган чопқир от. Ўғузлар билағон, донишманд, зийрак ва фозил кишиларни **بَلَكَا** jўгрўк билгä дейдилар.

⁴⁸ يَنْغُقُ jаnғуқ сўзи ҳақида Басим Аталай шундай изоҳ берган. Унинг изоҳига кўра, бу сўз ёзма нусхада ҳам **يَنْغُقُ** jаnғуқ шаклида экан, шу усул билан ясалган **أَرْغَاقُ** орғақ сўзига мувофиқ, **يَنْغُقُ** jаnғуқ эмас, **يَنْغُقُ** јунғақ бўлиши мувофиқ деб уқтирган. Ҳақиқатда шу хилда ясалган сўзларда, асосан, сўз ясовчи аффикс **-ғақ** шаклидадир. Тарғақ—тарақ, қанғақ—қонқоқ каби. Бу ерда М. Кошғарий феъл ўзагига **ق-қ** қўшилиб ясалади деб уқтирган. Аслида **ق** эмас, **غَاقُ**—ғақ қўшилиб ясалган эмасми?

يُكْسِكُ j ū k s ä k⁴⁹: تَاغُ يُكْسِكُ j ū k s ä k тағ. Ҳар бир баланд ва узун нарсага ҳам يُكْسِكُ дейилади. Бу қуш пари маъносида يُوْكُ j ū k сўзидан олингандир. Чунки юксалиш унинг табиий хусусиятидир. Шунинг учун ҳар бир баланд нарса ҳам шундай аталган. Байтда шундай келган:

أَسْ أَسْ كُرْبُ يُكْسِكُ قَلْبُ قَوْدَى جَقَارُ
بَلْكَ كَشَى اُكْتُ بَرِبْ تَفَرَّقُ اُقَارُ

Ус эс кбрўб j ū k s ä k қаліқ қоді чақар
Білгә кіші өгүт бәріб таврақ уқар.

Каркас қуши йиртқич ҳайвонлардан қолган гўштни (овни) кўриб, ўзини осмондан ташлайди. Шунингдек, донишманд кишиларни қизиқтирадиган ов ўгут-насихатдир. Улар ўгутни эшитиш биланоқ қулоққа оладилар.

يُكْسِكُ j ū k s ä k — ангишвона. Ўқ отадиганларнинг бармоқларига киядиган бармоқ қопи кабидир. Уни мисдан ёки теридан ясайдилар. Уни тикувчилар бармоқларига вина ботишидан сақланиш учун бармоқларига кийиб ишлайдилар.

⁴⁹ Басим Аталай бу сўзнинг ёзма нусхадаги шаклини талаффузга хилоф, ^{يُكْسِكُ} j ū k s ä k бўлиши керак деб изоҳ берган (қаранг: III том, 46-бет). Бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки бу сўз ҳозирги замон турк тилида j ū k s ä k тарзида талаффуз этилса-да, XI асрда бу сўзнинг талаффузи бошқача бўлган бўлиши мумкин. Умуман, „Девон“ тилини ҳозирги замон турк тилига мослаштириш Басим Аталай таржимасининг жуда кўп ўринларида учрайди.

يَلْبِكُ jəlpik — ел тегиши. آرگا يَلْبِكُ تَكْدِي әргә jəlpik təgdī — одамга ел тегди.

يِيكِلُ jipkil — арғувон ранги. تُونُ يِيكِلُ jipkil ton — арғувон рангли тўн. ل-л ҳарфи н-н билан алмашгандир.

يِرْتِمُ jartim — айрилган. بِيَر يِرْتِمُ بَلُونُ бiр jartim бузун — халқдан, жамоадан айрилган бир тоифа.

يَغْرُمُ juғrum: بِيَر يَغْرُمُ اُونُ бiр juғrum ун — бир хамирлик ун.

يِتْرُمُ jətrum: يِتْرُمُ سَاحُ jətrum sach — аввалги қўйилган сочдан сўнг қўшилган соч.

يِرْشِمُ jaršim: بِيَر يِرْشِمُ يِجْر бiр jaršim jər — пойгада бир чонарлик ер.

يِكْرُمُ juғrum: بِيَر يِكْرُمُ يِجْر бiр juғrum jər — бир чопиш билан ўтарлик ер.

يِيكِنُ jipkin: تُونُ يِيكِنُ jipkin ton — арғувон рангли тўн. Бу сўз л-л билан ҳам талаффуз қилинади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يِيلاغُ jajlaғ — ёзда туриладиган ер.

فَعَالِلُ фаолил шаклидаги сўзлар

يِيلاغِجُ jalaғac — пайғамбар. Бу сўзнинг يِيلاوَجُ jalavac варианты ҳам бор.

يِيلافِرُ jalaғar — шоҳларнинг элчиларига бериладиган от (уйғурча). Мақолда шундай келган:

يَاشُ أَتُ كَيْمَاسٌ، يَلَاقِرُ الْمَاسَ

јаш от кўјмәс, јалафар өлмәс — ёш (хўл) ўт ёнма-
ганидек, хабари ҳар қанча оғир ва даҳшатли
бўлса ҳам элчига ўлим йўқ. Чунки бу аччиғ
хабар шоҳдандир. Бу мақол улуғ тангрининг
مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ деган ояти кабидир.

يَبْتِقُ جабітақ: جَابِتَاكُ ат — устида эгарн,
тўқими йўқ яйдоқ от. أَلْ أَتَغُ يَبْتِقُ مِنْدَى ол атіғ
јабітақ мўнді — у отни яйдоқ минди.

يِمَاجِكُ јәмәчүк — бугдой ташиладиган кичик қоп.

فَعْلَلُ ФААЛЛУ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَفْشَعُو جaфiшғу — қизилча ёки гун дейиладиган тоғ да-
рахти ва унинг меваси. Бу сўзни يَمِشْغَا јумушға
варианти ҳам бор.

يَكْرِمَا јігірмә — йигирма. Бу сўзни يَكْرِمَى јігірми
шаклидаги талаффузи ҳам бор.

Тўрт ҳарфли сўзлар бўлими тугади.

بِشْ خَارْفَلِيلَار بۆلِيمِي

فَعْلَلُ ФААЛЪАЛИН ШАКЛИДАГИ ТҲРЛИ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН
ТАЛАФФУЗ ҚИЛИНАДИГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَبْرَلِغُ јіпарлiғ: كَسْرُكُو јіпарлiғ кёсўргў — мушк-
ли, мушк сақланадиган идиш. Мақолда шундай
келган: يَبْرَلِغُ كَسْرُكُو دُنْ يَبْرُ كَتْسَا يَبْنَى قَلِيرُ

јіпарліг кәсүргүдін јіпар кәтсә јізі қалір — мушк идишидан мушк олинса ҳам, ҳиди қола беради.

Бу мақол бойлиги қўлдан кетиб, юқи-юруниги-на қолган бўлса ҳам, бирор нарса сўралса, ундан топила берадиган киши ҳақида айтилади.

يَغْرِ لِيْغُ јағірліг — яғирли. يَغْرِ لِيْغُ تَقَى јағірліг тәwәј — яғири бор туя. Бошқаси ҳам шундай.

يُلْرِ لِيْغُ јуларліг — нұхтали. اَتْ يُلْرِ لِيْغُ јуларліг ат—нұх-тали от.

يَبِغْلِ قَبِغُ јапїғліг — ёпиқ. يَبِغْلِ قَبِغُ јапїғліг қапуғ — ёпиқ эшик.

يَذِغْلِ تَشَاكُ јазїғліг — ёзиқлик. يَذِغْلِ تَشَاكُ јазїғліг тәшәк — ёзиқлик тәшәк.

يِرْغَلِغُ јарағліг: يِرْغَلِغُ ايشُ јарағліг иш — мумкин бўлган, ярайдиган иш.

يَزِغْلِ اَتْ јазїғліг — ечик, бўшатилган. يَزِغْلِ اَتْ јазїғ-ліг ат — арқонидан бўшатилган, ечик от. Бошқаси ҳам шундай.

يِشْغَلِغُ јішїғліг — арқонли. يِشْغَلِغُ اَرْ јішїғліг әр — арқони бор одам.

يِلْغَلِغُ јулуғлуғ: يِلْغَلِغُ كِشِي јулуғлуғ кіші — пул тўлаб ажратиб олинган киши.

يِمْغَلِغُ јамағліг — ямоқли, ямоғи бор. يِمْغَلِغُ تُونُ јамағ-ліг тон — ямоқли тўн.

يِرْغَلِغُ јарағліг — яроғли. يِرْغَلِغُ اَرْ јарағліг әр — яроғи бор одам.

يازقلغ ^{0,0,0} Јазуқлуғ — гуноҳкор, гуноҳли.

йишқлиғ ^{0,0} јішіқліғ — дубулға (мис ёки пўлат қалпоқ)ли.
йишқлиғ ар ^{0,0} јішіқліғ әр — дубулға кийган одам.

йисғлиғ ^{0,0} јасіғліғ — ёй сақланадиган садоқ. ^{0,0} ја-
сіғліғ ја — садоқли ёй.

йеғлиғ ^{0,0} јағақліғ — ёнғоқли. ^{0,0} йеғлиғ ^{0,0} јағақліғ⁵⁰ јіғач —
ёнғоқли дарахт.

йорунлуғ ^{0,0,0} Јорунлуғ: ^{0,0,0} арағт ^{0,0,0} јорунлуғ урағут — ипак
кийимлик бўлақлар (отрез)и бор хотин.

йишқлиғ ^{0,0} јашінліғ — чақмоқли. ^{0,0} йишқлиғ ^{0,0} јашінліғ бу-
літ — чақмоқли булут⁵¹.

йеғлиғ ^{0,0} јағанліғ — фили бор, филли. ^{0,0} йеғлиғ ^{0,0} јағанліғ
әр — фили бор одам.

Бу бўлим⁵² бир неча функцияни бажаради. Би-
ринчи ^{0,0} اسم مفعول исми мафъул⁵³ функциясида
келади. Чунончи: ^{0,0} يذغغ نشاك ^{0,0} јазіғліғ тōшак —

⁵⁰ Ҳозирги тилда ёнғоқ тарзида қўлланувчи бу сўз Навоий асарларида ёнғоқ шаклида ҳам учрайди:

Ёғоч узра гар бўлса юз минг ёғоч,
Кўмар ерга ҳар не ўғурлоди зог.

⁵¹ Бу сўз ўша давр халқлари табиат ҳодисаларини анча пухта билганлик-
ларидан дарак беради.

⁵² ^{0,0} ليغ — ^{0,0} ليغ луғ аффикслари билан ясалган сўзлар тури кўзда тутилган.

⁵³ *Исми мафъул* терминини Маҳмуд Кошғарий кенг маънода қўллайди.
Бу ерда *ёзилган, ечилган* каби мажҳул сифатдош функциясидадир.

ёзилган тўшак, ^{اَت} يَزَعْلَغ ^{اَت} яззғлғ ат — ечилган от каби.

Бошқаси аталган нарсанинг эгаси маъносида келишидир. Чунончи, ^{اَر} يَبْرَلْغ ^{اَر} јіпарлғ эр — ипорли, ипори бор одам. Бунинг „эгалик“ маъносидаги мисоллари юқорида ўтди. ^{اَيَقْلَغ} تَقْسِي ^{اَيَقْلَغ} ајақлғ тэ-
waï — қулоқли идиш, ^{اَف} اَيْغُلْغ ^{اَف} ујуғлуғ эw — тоқили уй каби.

^{اَر} يَرَنْدَق ^{اَر} јаріндақ — туркларнинг қайиши, тасмаси. У эчки терисидан қилинади.

^{اَر} يَبْشَغَاق ^{اَر} јапушғақ — камон ғуласи каби думалоқ, тиканли бир хил ўт. Усти тукли бўлади. От думлари ва бошқаларга ёпишиб қолади. Ҳар бир сўзланган нарсага аралаша берадиган кишига ҳам бу сўз қўлланади.

^{اَر} يَبْرَغَاق ^{اَر} јапурғақ⁵⁴ — дарахт япроғи, барги. Китоб ва-рағига ҳам бу сўз қўлланади.

^{اَر} يَبْجَلْغ ^{اَر} јіғачлғ — дарахтзор. Ёғоч уй ҳам шундай.

^{اَر} يَبْذَلْغ ^{اَر} јазағлғ — яёв юриш.

⁵⁴ Бу сўз жуда илгариларданоқ ^{اَر} يَبْرَاق ^{اَر} јапроқ шаклида қўллана бошланган. Навоийда кўп ерда ^{اَر} يَبْرَاق ^{اَر} эмас, ^{اَر} يَبْرَاق ^{اَر} шаклида берилган:

Тушмаса *яфроғидин* ўт боғ аро,
Шох ўтундек нега бўлди қаро.
Рангу сафо қолмади *яфроғ* уза,
Ётти ўлуклар киби туфроғ уза.

يذغلق jǐǐǐǐǐǐǐǐǐ — сасиган, бузилган.

يَمَغْلِقُ јамағлиқ — ямоққа мўлжалланган, ямоқлиқ. يَمَغْلِقُ

بوز јамағлиқ боз — ямоққа мўлжалланган боз.

يَلْغَلِقُ јіліғлиқ — иссиқлиқ⁵⁶.

يَغْلِقُ јағақлиқ — ёнғоқ ўсадиган жой, ёнғоқзор.

يِرْقَلِقُ јаруқлуқ — ёруғлиқ, нур.

يِرْقَلِقُ јірақлиқ — йироқлик, узоқлик.

يَلْنَدِقُ јаліндақ — яланғоч. يَلْنَدِقُ آر јаліндақ⁵⁷ эр —
яланғоч одам.

يَكْتَلِكُ јігітлик — йигитлик. Шундан олиниб, اَسْرُ اَنْكُ
يَكْتَلِكُ әсіз анің јігітлігі — ҳайф унинг йигитлигига
дейилади.

يِرْكَلِكُ јўрәклиг — девюрак, юракли. يِرْكَلِكُ آر јўрәк-
лиг эр — юракли, ботир одам.

يَتْرَلِكُ јәтiзлик — кенглик, нарсанинг эни.

⁵⁵ Босма нусхада бу сўзларнинг ҳар иккиси ҳам ҳаракатсиз يذغلق шаклида берилган. Биз юқорида ўтган шундай сўзларга мувофиқ, биринчисини јазағлиқ, иккинчисини јізіғлиқ шакларида беришни мувофиқ топдик.

⁵⁶ Бу сўз шу томнинг II бетида *илиғлик, чала иссиқлик* деб берилган эди.

⁵⁷ Бу маънода у давр тилида يَلْنَدِقُ јалін сўзи ҳам қўлланган.

يَلْكَلِكْ jöläklik — суяладиган. يَغَاچْ jöläklik⁵⁸

jığач — бир нарсага суянган ёғоч.

يَلْكَلِكْ jiliklik — иликли. سُنْكُوْكْ jiliklik сө-

нүк — иликли сўнгал

فَعْلَانُ ШАКЛИДАГИ ТУРЛИ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ТАЛАФУЗ ҚИЛИНАДИГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

آيْتَاغْ ajitgan⁵⁹ اَلْ كِشِيْ اَلْ تَلِمْ سُوْزْ آيْتَاغْ ол киши
тәлим сөз айтған — у киши ҳар вақт сўз сўрайди-
ган кишидир.

يَرْتَاغْ jaratgan — яратган. اَلْ يَرِيْكَ يَرْتَاغْ тән-
ри ол jәriг jаратған — ерни яратған тангридир.
Бошқаси ҳам шундай.

يَرْتَاغْ jarutgan — ёритған. كُوْنْ اَلْ اَرْنَعْ يَرْتَاغْ кўн
ол ажунуғ jарутған — ҳар вақт оламни ёритған
қуёшдир.

يَرْتَاغْ jorutgan⁶⁰: كِشِيْ يَرْتَاغْ jorutgan киши —
ўсирған одам.

⁵⁸ Маҳмуд Кошғарий бу сўзни ёғочга суялиш деб изох берган. „Қутадағу билик“да бу сўз одамлар суянадиган йўл кўрсатувчи раҳбар маъносиди ҳам қўлланган:

Санингдин адин йўқ йўлаким манга

(менинг сендан бошқа суянадиган раҳбарим йўқ, демакдир).

⁵⁹ *Айтмоқ* у давр тилида сўрамоқ маъносиди қўлланган.

⁶⁰ *Йортан* jорутған сўзи босма нусхада يَرْتَاغْ jortgan шаклидадир. Басим

Аталай бунинг тўғриси يَرْتَاغْ jorutgan деб тузатиш киритган. Биз ҳам шу-
ни мувофиқ кўрдик.

يَعْتَنُّ جَاغۇتغان — яқин қилиб кўрсатган. **أَلْ كَشِيْ أَلْ**
أَوْزَنْ يَعْتَنُّ ол кіші ол өзін жағутған — у ёқимли-
лиги билан ҳар доим ўзини одамларга яқин қилиб
кўрсатган.

يَعْتَنُّ جَاغِيتغان — ёғдирган. **أَلْ تَنْكُرِيْ أَلْ يَغْمُرُ يَعْتَنُّ** тән-
ри ол жағмур жағитған — ёмғир ёғдирган тавгридир.

يَعْتَنُّ جَاغِيتغان — душманлик қиладиган. **أَلْ كَشِيْ أَلْ**
تَتَجِيْ يَعْتَنُّ ол кіші ол тутчі жағитған — у одам
ярашгандан кейин (ҳам) доим душманлик қила-
диган.

يَمْتَنُّ جُمِيتغان — тўпланадиган. **أَلْ كَشِيْلَارُ أَلْ يَمْتَنُّ**
ол кішіяр ол жумитған — у одамлар доимо бир
ишда тўпланадигандир.

يَبِرُّ جَاپۇرغان — ёпадиган, беркитадиган. **بُوْ أَرُ أَلْ**
أَيْشِنْ يَبِرُّغان бу ёр ол ишин жапурған — бу одам
ишини доимо беркитадиган кишидир. Ҳар нарса-
ни бекитиш ҳам шундай.

يَشُرُّ جَاШۇرغان — яширадиган. **أَلْ نَنْكَنْ يَشُرُّغان**
ол ёр ол нёнин јашурған — у одамнинг одати мо-
лини ва бошқаларни яширишдир.

يَبِشُّ جَاپۇشغان — ёпишадиган. **أَلْ أَيْشُقَا يَبِشُّغان**
ол ёр ол ишқа жапушған — ишларга ёпишиш у
одамнинг одатидир. Ҳар қандай ишларга боғла-
надиган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

بو باش آل قانی یشلغان ۱۰۰۰ ۱۰۰۰
بوشۇلغان — оқадиган. ۱۰۰۰ ۱۰۰۰

бу баш ол қані јушулған — бу яранинг доимо қони оқадигандир.

бу әр ол әлігі ішқа бушулған — бу одамнинг қўли доим

ишни дўндирадиган, ишга қўли қовушимли.

بو يير آل مندا كشي ۱۰۰۰ ۱۰۰۰
јіғілған — йиғиладиган. ۱۰۰۰ ۱۰۰۰

бу јәр ол мунда кіші јіғілған — бу ер доим одамлар йиғиладиган ердир.

آل تام آل ۱۰۰۰ ۱۰۰۰
јіқілған — йиқиладиган, ағанайдиган. ۱۰۰۰ ۱۰۰۰

ол там ол тутчі јіқілған — бу девор доим йиқиладигандир. Бошқаси ҳам шундай.

يوغرقان ۱۰۰۰ ۱۰۰۰
јоғурқан — йўрмалған, қавилған.

يۈرگان ۱۰۰۰ ۱۰۰۰
јүгүргән — Чин савдогарларининг мусулмон шаҳрига савдо учун чиққан карвонларидан олдин хат-хабарларини етказувчи чопар.

يۈرگان ات ۱۰۰۰ ۱۰۰۰
јүгүргән ат — югурук, чопар от. Бошқаси ҳам шундай.

يۈرگون ۱۰۰۰ ۱۰۰۰
јүгүргүн — тариққа ўхшаш танаси қизил бир хил ўсимлик, туркманлар уни истеъмол қиладилар.

61 Бу сўз بوشۇلغان бушулған эмас, یشلغان јушулған бўлиши кераклиги ҳақида Броккельман изоҳ берган. Басим Аталай ҳам бу изоҳни маъқул кўрган. Дарҳақиқат, ҳозир ҳам, асосан, Андижон атрофларида ишни дўндирмоқ, бопламоқ маъносига эшмоқ, эшиб юбормоқ сўзи ана шу ўзакдан бўлиши яқин эҳтимолдир. Бу жиҳатдан ҳам یشلماق варианты мувофиқдир.

يَمْرُكَانُ jəm ŷ r g ä n — ағдарадиган, құпорадиган. بُو سُوْفُ

بُو سُوْفُ бу суw ол жігачіг jəmŷrgän⁶² — бу суw доим дарахтни ағдарадиган; илдизни құпорувчи ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يِرْلُكَانُ jir il g ä n — ёрилган⁶³. بُو بُتُقُ اَلُ تَتَجِي يِرْلُكَانُ бу бутіқ ол тутчі jirilgän — бу шох ҳар вақт ёриладигандир.

يُمْلُكَانُ jū m ŷ l g ä n — юмиладиган. بُو اَرُ اَلُ كُوْزِي يَمْلُكَانُ бу эр ол көзі jūmŷlgän — бу одам доим кўзи юмиладиган одамдир.

Бу бўлимнинг матвийлари⁶⁴

يَزِغِجِي jaz i g c i — қудалар орасида хат-хабар ташиб юрувчи (совчи, ўғузча).

يَا جِلْجَانُ⁶⁵: يَا جِلْجَانُ كِشِي jaj il g an киші — қарорсиз, тарқоқ фикрли одам.

⁶² Бу сўз ямурмоқ эмас, йимурмоқ шаклида классик адабиётларда тез-тез учрайди:

Йимрулур бошимга гўёким фалак хумхонаси,
Ул қуёш ҳамхонам эрканин қачон ёд айласам (Навий).

⁶³ У давр тилида ёрилмоқ сўзи ҳам айнан йирилмоқ маъносида синонимлар сифатида қўлланади. Бизда ҳозир бу сўзлар маъноси фарқланади. Ёрилмоқ, асосан, бўлак-бўлак бўлиб кетиш, йирилмоқ эса бўлакланиш эмас, нарцанинг ҳаддан ортиқ кенгайтирилиши маъносидадир.

⁶⁴ *Матвий* — охириги ҳарфи иллат бўлган сўзлар, демакдир.

⁶⁵ يَا جِلْجَانُ jaj il g an сўзи матвий бўлимга кирмайди. Бу сўзнинг ўрни аввалги бўлимдадир.

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ТУРЛИ ШАКЛЛАРДА
ҚўЛЛанилган **فَعَّلَ** Вазнидаги Сўзлар Бўлими

يُرْكَبُ јургамач — қорин ва ичак ингичка ичак ичига солиниб, қиздирилиб ёки қайнатилиб ейлади.

يَتَغَشَّقُ јатғашуқ⁶⁶ — бир ерда бошқа бири билан ётган.
يَتَغَشَّقُ јатғашуқ оғри — ётар вақт.

يَقْرُقُ јақріқан — камон гулаги катталигидай (ориндиқдай) меваси бор бир хил ўсимлик. Шамоллаб ёрилган лабга унинг пўстини суртилса, тузалади.

يَقْرُقَانُ јақріқан — муз ёғининг номи. Муз майдаланганда ундан ёққа ўхшаб сочиладиган бир нарса.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَبَاقُلُقُ јубақулақ — иситма титратиши (ябоқу ва ямаклар тилида).

يَبَاقُلُقُ јубақулақ — бойқуш қуши (ябоқу ва ямаклар тилида).

ОЛТИ ҲАРФЛИЛАР БўЛИМИ

يُرْسِنِجُ јарсінчїғ — **يُرْسِنِجُ نَانِكُ** јарсінчїғ нэн — жирканиладиган, йирганадиган ёмон, нопок нарса.

يَغْمُرْجِلُ јағмурчїл — серёмғир. **يَغْمُرْجِلُ** јағмурчїл
јёр — серёмғир ер.

⁶⁶ Бу ерда босма нусхада бир аниқсизлик бор: **يَلْغَمَةُ** (°) каби.

Бу бир қоидадир. Бир нарса устидаги ҳаракат узоқ давомли бўлганлигини, мўллигини билдирган сўзга *-чил* қўшилади. Чунончи: **تَبَجَّلَ يِير** тупчїл җўр — сершамол ер иборасида шамол маъносидаги **تَبِي** тупї сўзига **جَل** чїл қўшилиб, бу сўз давомлиликни англатувчи сифатга айланган. Узоқ касалланувчи кишига **اَيَكَجَل** игчї дейиш ҳам шу қоида асосидадир. Лекин бу қоида унча кенг эмасдир. Худога шукур, бошида ҳарфи иллат бўлган сўзларнинг мисол бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

БУ БЎЛИМ БОШИДА ҲАРФИ ИЛЛАТ БЎЛГАН ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

Икки ҳарфлилар

يَبِي ја п тї — ёпди, беркитди. **اَرَقَبَغ يَبِي** эр қапуғ

јапті — одам эшикни ёпди.

يَبِي ја п тї — қўйди. **اَر تَوُر يَبِي** эр тор јапті — одам

қуш ва бошқаларга тузоқ қўйди.

يَبِي ја п тї — ёпиштирди. **ايشلار اتماك يَبِي** эшләр эт-

мāk јапті — хотин тандирга нон ёпиштирди.

يَبِي ја п тї — қурди. **اَر تام يَبِي** эр там јапті — одам

девор қурди. (**ييار، ييماق** жапар, жапмақ).

يَر دِي ја р дї — ёрди. **اَر يِغاج يَر دِي** эр јіғач ја р дї —

одам ёғоч ёрди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Ер дарз бўлиб ёрилса ҳам, шундай дейилди. (**يرار، يرماق** жарар, жармақ).

يُرْدِي jördi — ечди. اُرَاغْتْ اَوْغَلِنْ بَشِكْتِنْ يُرْدِي урагут
оғлін бәшкәтін jördi — хотин уғлини бешикдан ечди.
(يُرْمَاكْ يِرَارْ. jörär, jörmäk).

يُرْدِي jördi: اَلْ بَتِّي يُرْدِي ол бутіқ jördi — бутоқни
ёрди. Бу — хўл нарсани теша, болта билан ёрмай,
узунасига айиришдир. (يُرْمَاكْ يِرَارْ. jörär, jörmäk).

Биринчи гапдаги жармақ бир нарсани қаттиқ
кесиб ёрмоқдир, jörmäk — айириб, йириб ёрмоқдир.

Мақолда шундай келган: تَبِغْ تَاشْ يِرَارْ. تَاشْ
يُرْدِي تابوغ таш жарар, таш башіғ жарар — хиз-
мат тошни ёради, аммо тош бошни ёради. Бу
мақол хўжайинидан яхшилик кўрса ҳам, унга
яхшилик қилмайдиган ёки унинг душманларига
ёрдам берадиган киши ҳақида айтилади⁶⁷.

يُرْدِي jazdi — ечди. اَلْ نُّكُونْ يُرْدِي ол тўғун jazdi —
у тугунни ечди.

يُرْدِي jazdi — ёзди, битди. اَلْ بَتِّي يُرْدِي — ол битік⁶⁸
jazdi — у хат ёзди (ўғузча).

⁶⁷ Бу мақолдан қутилган мақсад ҳақидаги иборада бир оз чалкашлик бор.
У иборага кўра, хўжайин хизматчисига яхшилик қилади. Аммо хизматчи хў-
жайиннинг душманларига ёрдам беради, демакдир. Лекин бу мақол Навоий
асарларида бошқачароқ мазмунда қўлланади:

Ушалди тош бирла у қатиг бош,
Масалдурким ушотур бошни тош.

⁶⁸ Битик сўзи Навоийда тез-тез учрайди:

Иш кайфиятин солиб ароғ,
Топширди битикни бенавоға.

يَزْدِي جаздi — адашди. اَلْ سُوْزِنْدَا يَزْدِي ол сۆзiндә жаз-
дi — у сүзидә адашди, хато қилди.

اُرُوْ يَزْدِي урув жаздi — ураёзди. اَلْ اُنِي اُرُوْ يَزْدِي ол әнi
урув жаздi — у уни ураёзди.

يَزْدِي жаздi — хато қилди. اَلْ تَكِيْنِي يَزْدِي ол кәжiкнi
жаздi — у овни отишда хато қилди. Мақолда шун-
дай келган:

يَزْمَاسْ اَتِمَّ بُلْمَاسْ. يَنْكَلْمَاسْ بَلْكََا بُلْمَاسْ.

Жазмас атiм болмас, жаңилмас билгә болмас — ўқ
отишда хато қилмайдиган овчи, янглишмайдиган
билимдон бўлмайди. (يَزْمَاقُ. يَزَارُ. جازар, жазмақ).

يُوْزْدِي јўздi — сузди. اَرُ سُوْدَا يُوْزْدِي әр сувда јўздi —
одам сувда сузди.

يَزْدِي јўздi — ёйилди, силжиди. اِرِنْكَ يَزْدِي ирiң јўз-
дi — йиринг баданда, ярада ёйилди.

يُرْدِي јўздi — шилди. اَرُ تَغْمُ يَزْدِي әр туғум јўздi —
одам сўйилган ҳайвон терисини шилди. (يَزَارُ.
يُزْمَاكُ јўзәр, јўзмәк).

يَسْدِي јасдi — тарқатди. بَكُّ سُوْسِنُ يَسْدِي бәг сүсiн
јасдi — бек аскарини юртларига тарқатди. Бу сўз-
нинг асли اَرُ يَاسِنُ يَسْدِي әр јасiн јасдi — одам
ёйидан камонни чиқарди гапидан олингандир.

ياسدى jасдi — ёзди, ечди. خان جواج يسدى хон чувач
jасдi — шоҳ ўз бошига қўядиган чодирининг туғу-
нини ёзди. (يسماق. يسار. jасар, jасмақ).

ياشدى jашдi — яширинди. ال منى كُرب يشدى ол мѐни
кѐрўб jашдi — у мени кўриб яширинди. Мақолда
шундай келган: تَقَى مَنبُ قُوَى ارَّ يَشْماس تەۋەj
мўнўб қоj ара jашмас — туя минган одам қўй
орасига яширинмайди. Бу мақол машҳур бўлиб
қолган ишни сўнгра яширмоқчи бўлганларга нис-
батан қўлланади. (يسماق. يشار. jашар, jашмақ).

يوشدى jўшдi — оқизди. ال بكنى يشدى ол бѐкни jўш-
дi — у бўзани қумғон жўмрагидан оқизди. Бўза
буғдой, арпа, тариқдан қилинган ичимликдир.
(يشماك. يشار. jўшар, jўшмақ)⁶⁹.

ياغدى jағдi — ёғди. يغمر يغدى jaғмур jaғдi — ёмғир
ёғди. Мақолда шундай келган: قتلغقا قشا يغار
қутлуғқа қоша jaғар — бахтли одамга давлат қў-
ша-қўша (устма-уст) келади. (يغماق. يغار. jaғар,
jaғмақ). Қор, дўл ёғишига ҳам бу сўз қўлланади.

يىغدى jiғдi — қайтарди. ال منى اشقا يغدى ол мѐни
ашқа jiғдi — у мени овқатдан қайтарди. Бошқаси
ҳам шундай.

⁶⁹ Бу сўзнинг қалин варианты тўғрисида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: II том, 60-бет).

يَغْدِي jīǧdī — йиғди, тўплади. **أَلْ تَرِغْ يَغْدِي** ол таріғ
jīǧdī — у бугдой ва бошқаларни тўплади. Ҳар нар-
сани тўлаган кишига нисбатан ҳам бу сўз қўл-
ланади. (يَغْمَاقُ. يَغَارُ. jīǧar, jīǧmaq).

يُجْوَدِي jūwdī — юмалатди. **أَرُ تُبِقُ يُجْدِي** эр топіқ jūw-
dī — одам тўпни юмалатди. Бошқаси ҳам шундай.
(يَغْمَاقُ. يَجَارُ. jūwar, jūwmaq). Байтда шундай келган:

تَقَرُّ يَغِبُ سَفِّ آقِنِ أُنْدِي سَقِنِ
قُرْمُ كَيْسِي أَيْدِشِنِ قُودِي يُقَارُ

Тавар jīǧjb суw ақин инди сақин⁷⁰

Қурум кибі ізішін⁷¹ қуді jūwar.

Мол тўлашни англатиб, шундай дейди: тўп-
лаган молни сел келди деб ҳисобла, сел тошни
юмалатгандай эгасини юмалатади.

يُجْوَدِي jūwdī — қочди. **أَشْيَاكُ يُجْدِي** ашјак jūwdī—эшак
тез қочди.

يُجْوَدِي jūwdī — алдади⁷². **أَلْ أَنِي آرْدِي يُجْدِي** ол ані арді
jūwdī — у уни алдади, ғазаб қилиш ҳам шундай.

⁷⁰ Бу байт ҳақида ва унинг таржимаси ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: II том, 62-бет). Ҳақиқатда, ҳисобла, гумон қил маъносидаги سَقِنِ сақин

сўзи فليظن гумон қилсин деб янглиш таржима қилинган.

⁷¹ Шу байтдаги эгасини маъносидаги أَيْدِشِنِ ізісін сўзи ایذشн ізішін шак-
лида янглиш берилган.

⁷² Басим Аталай изоҳига кўра, **يُجْدِي** сўзининг ёзилишида ёзма нусхада
бир оз аниқсизлик бор экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том 62-бет).

يُقَدِّي j u w d i — етишди. اَر قَدَاشِن قُرْدِي يَقْدِي әр қада-
шһн қурдї j u w d i — одам яқинларига етишди, унга
мол бериб кўнглини олди, (يُقَمَاقُ يُقَارُ j u w a r,
j u w m a қ).

يُقَدِّي j a қ d i — малхам қўйди. اَر بَشَقَا يَقْعُ يَقْدِي әр
башқа j a қ i f j a қ d i — одам ярага малхам қўйди.

يُقَدِّي j a қ d i — яқинлашди, бирлашди. اَلْ اَنْكُرُ يَقْدِي ол
аңар j a қ d i — у унга яқинлашди.

يُقَدِّي j a қ d i : اَنْكُ كَلْمَاكِي يَقْدِي анің кәлмәги j a қ d i —
унинг келиши яқинлашди дейиш ҳам шундандир.

يُقَدِّي j a қ d i — тегизди. اَلْ اَنْكُرُ اَلْ كُ يَقْدِي ол аңар
әлик j a қ d i — у унга қўлини тегизди. Бошқаси ҳам
шундай. (يُقَمَاقُ يُقَارُ j a қ a r, j a қ m a қ).

يُقَدِّي j u қ d i — юқди. اَلْ كَا يَاغُ يَقْدِي әликка j a f j u қ
d i — қўлга ёғ юқди.

يُقَدِّي j u қ d i — юқди, ўтди. اَنْكُ اَزُوْزِي اَنْكُرُ يَقْدِي анің
узүзї аңар j u қ d i — унинг қичимаси унга ўтди. Ҳар
бир нарса бошқа бир нарсага юқса ҳам бу сўз қўл-
ланади. (يُقَمَاقُ يُقَارُ j u қ a r, j u қ m a қ).

يُقَدِّي j i қ d i — йиқитди, ағдарди. اَلْ اَفْنُ يَقْدِي ол әwin
j i қ d i — у уйини йиқитди. Бошқаси ҳам шундай.
(يُقَمَاقُ يُقَارُ j i қ a r, j i қ m a қ).

يَلْدِي j a л d i — яллиғланди, ёнди. اَوْتُ يَلْدِي от j a л d i —
олов яллиғланди, ёнди.

يَلْدِي жалдї — яллиғланди. بَاشُ يَلْدِي баш жалдї —
яра яллиғланди.

يَلْدِي жалдї — айнитди, ўзгартди. كُونُ يَوْمُكَ يَلْدِي
кўн jўзўг жалдї — кун юзни айнитди, қорайтирди.
(يَلْمَاقُ. يَلَارُ. жалар, жалмақ).

يَلْدِي јулдї — бўшатди, қутқарди. اَرُّ بَلْتَقُ يَلْدِي эр бо-
лунуқ⁷³ јулдї — одам асирни бўшатди.

يَلْدِي јулдї — қутқарди. اَرُّ تَتُّغُ يَلْدِي эр тутуғ јулдї —
одам гаровни ажратиб олди.

يَلْدِي јулдї — юлди. اَرُّ قُشُّ يَلْدِي эр қуш јулдї — одам
қуш тукларини юлиш учун қайноқ сувга солди.
Теридан тук юлса ҳам шундай. Бошқаси ҳам шундай.

يَلْدِي јулдї: اَرَّاعْتُ بَشْنُ يَلْدِي урағут башїн јулдї —
хотин меҳридан ва бошқа нарсадан кечиб, боши-
ни қутқарди. (يَلْمَاقُ. يَلَارُ. јулар, јулмақ)

يَلْدِي јулдї — кўчириб ёзди. اَلُّ بَتِّكُ يَلْدِي ол битік
јулдї — у китобни кўчириб ёзди.

يَلْدِي jәldi — елди. اَتَلِّغُ يَلْدِي атліғ jәldi — отлиқ елиб
юрди. (يَلْمَاقُ. يَلَارُ. jәläp, jәlmäk).

⁷³ Бу гаптаги بَلْتَقُ булунуқ сўзи тушум келишиги функциясидадир, бу асир маъносидаги ўзакка тушум келишиги аффикси -уқ қўшилган сўздир. XI аср шилн устидаги кузатишларимизга кўра, тушум келишиги аффикси бошқа ерда -у. -уғ шаклида қўлланган. Демак, бу вариант устида ҳам текшириш ўтказиш зарур бўлади.

يَلْدِي jәlidi — ейилди. اَش يَلْدِي аш jәlidi овқат ейил-

ди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلْمَاكُ. يُلُوْر. jәlür, jәlmäk).

يُجْمِدِي jümdі — юмди, бекитди. اَر كُوْرُ يُمْدِي әр көз

jümdі — одам күзини бекитди. (يُمَاكُ. يُمَار. jümär, jümmäk)⁷⁴.

يَنْدِي jandı — қайтди, ёнди. اَر يُوْلَدَنْ يَنْدِي әр јолдан

jandı — одам йўлдан қайтди. Бошқаси ҳам шундай.

يَنْدِي jandı — қўрқитди. بَكْ اَنِي يَنْدِي бәг ані јан-

дi — бек уни қўрқитди. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай келган.

يَلْنِكُ مَنَكُو تَرْلِمَاس. سَيْنَا كِرْبُ كُرُو يَنِمَاس

јалцуқ мәнү тірілмәс, сінқа кірүб кірү јанмас⁷⁵ — одам абадий яшамайди, гўрга кирган қайтиб келмайди.

يَنْدِي jandı — ёнди. اُوْتُ يَنْدِي от јандi — ўт ёнди. Бу

сўзнинг يَلْدِي јалдi варианты ҳам бор (қипчоқча).

⁷⁴ Бу сўз يُمَاكُ jümmäk эмас, يُمَاق iуммақ бўлиши кераклиги ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Ҳақиқатда бу сўз бошқа ерда қаттиқ шаклда берилган.

⁷⁵ Бу мақоли асарида *اَر يُوْلَدَنْ يَنْدِي* әр јолдан јандi — *одам йўлдан қайтди* гапига оид мисол бўлса ҳам янглиш равишда иккинчи ўринга тушган.

يَنْدَى jandī — қусди. اَرَّ يَنْدَى әр jandī — одам қусди.

(يَنْمَاقُ يَنْمَاقُ) январ, жанмоқ).

Шеърда шундай келган:

يَنْدَى اَرَّيْجِ اغْرَغِي كَلْدَى بَرُو نَغْرَغِي

اَوْزَى قَبِي اغْرَغِي اَلْبَلَّارُ قَمْعُ تَرَكْشُورُ

Jandī әрiнч оғрағи

Kәldi бәрү тiғрағи

Özi қујi оғрағи

Алллар қамуғ тiркәшүр⁷⁶.

Душманни таъриф қилиб айтади: у зора ўз истагидан қайтган бўлса, чунки унинг чопари келди. Ўзи водий ичкарисидадир. Баҳодирлар уруш учун саф тортаётирлар.

يَنْدَى jundī — ювинди. اَرَّ سُوْدَا يَنْدَى әр суwда jundī — одам сувда ювинди.

يَنْدَى jundī — таҳорат қилди. اَرَّ يَنْدَى әр jundī — одам таҳорат қилди (ўғузча). (يَنْمَاقُ يَنْمَاقُ) январ, жанмақ).

يَنْدَى jindī — қидирди. اَلْ اَنْكَ اَقْنُ يَنْدَى ол аниң әwин jindī — у унинг уйини қидирди. Бу сўзнинг асли يَنْدَى jindī бўлиб, у енгиллатилгандир.

(يَنْدَمَاقُ يَنْدَمَاقُ) jindār, jindmāk).

⁷⁶ Бу шеър бундан олдинги жанмақ — қайтмоқ сўзига оиддир.

Бу бۆлимнинг бошқа бир тури

يُودِي jūdī — ювди. اَرَّ تُونُ يُوْدِي әр тон jūdī — одам тўнни ювди. Бошқаси ҳам шундай. (يَوْمَاقُ. يور. юрмақ).
jур, jумақ).

Мақолда шундай келган:

قَانِغَ قَانُ بِلَا يَوْمَاسُ қаніғ қан білә јумас — қонни қон билан ювилмайди, яъни тўполон тўполон билан бостирилмайди, келишув билан бостирилади.

يِيْدِي jēdī — еди. اَرَّ اَشُّ يِيْدِي әр аш jēdī — одам ош, овқат еди. (يِمَاكُ. يير. јәмәк).

ЎРТАСИ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН فَاعِلِي ФААЛДІ (ФАУЛДІ, ФУУЛДІ, ФАІЛДІ) ШАКЛИДА КЕЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يِرْدِي jаpурдī — ярақлатди, текислади. اَلُّ يِيرِكُ يِيرْدِي ол jәriг jаpурдī — у ерни ярақлатди, текислади.

يِرْدِي jаpурдī — яширди. اَرَّ سُوْزُكُ يِيرْدِي әр сөзүг jаpурдī — одам сўзни яширди. (يِيرْمَاقُ. يир. јапу-
рур, јапурмақ).

يِتْرُدِي jіtүрдī — йўқотди. اَرَّ يِرْمَاقُ يِتْرُدِي әр јармақ jіtүрдī — одам пул (дирҳам)ни йўқотди.
(يِتْرَمَاكُ. يитр. јитүрүр, јитүрмәк).

ол ал تَقَىٰ كَا يَكُّ يَنْرُدِي jūzūrdi — юклади. Бошқаси təwəjga jük jūzurdī — у туяга юк ортди. Бошқаси ҳам шундай. (يَنْرُدِي يَنْرُدِي jūzūrdi, jūzūrdi). Шеърда шундай келган.

أَغْرُقْ أَغْرُقْ أَشْنَكُنِي أَذْ نَاعُقَا يَنْرُمَا

أَجْرَبُ أَذْنُكَ أَشَارِبُ أَذْنَاغُنِي تَنْرُمَا

Ағруқ ағір ішіңни азнағуқа jūzūrdi
 Ајруп өзүң ошаріб азнағуні тојурма.

Ўзингнинг оғир юкингни бошқаларга юклама,
 кўзинг тинар даражада ўзингни оч қолдириб, бош-
 қаларни тўйдирма.

яшардї — кўкарди. اَوْتُ يَشْرُدِي от јашардї—
 ўт кўкарди. (يَشْرُمَاقُ يَشَارُرُ јашарур, јашармақ).

яшурдї — яширди. اَلْ نَانِكُ يَشْرُدِي ол нән ја-
 шурдї — у нарсани яширди. (يَشْرُمَاقُ يَشُرُرُ јашу-
 руру, јашурмақ).

јақурдї — яқинлаштирди. اَلْ اَتَغُ مَنِكَا يَقْرُدِي ол атғ мәнә јақурди — у отни менга яқинлаштир-
 ди. Бошқаси ҳам шундай. (يَقْرُمَاقُ يَقْرُرُ јақуруру, јақурмақ).

јақурдї — тез-тез нафас олди. كِشِي يَقْرُدِي ки-
 ши јақурдї — одам тез-тез нафас олди. (يَقْرُرُ يَقْرُمَاقُ јақуруру, јақурмақ).

يُكْرَدِي jügürdi — югурди. اَرَّ يَكْرَدِي әр jügürdi⁷⁷ —
одам қаттиқ чопди. (يُكْرَمَاكُ. يُكْرُرُ. jügürür, jü-
gürmäk).

Шеърда шундай келган:

أَنْدَبُ الْغُ تَبَارُو تَقْرُقُ كَلْبُ يُكْرِكُلُ
قَرَعُ يَلِنُ بَدْنُ كَرُ قَنَدَا تَشْرُ قُودِي أَلْ

Үндәб улуғ табару таурақ кәлиб jügürgü

Қурғақ јілін бузун көр қанда тўшәр қуді әл.

Сени катта ёшли одам чақирса, унга чопиб
бор. Очлик йилларида халқинг қаерга боришини
кузат, у қаерга борса, сен ҳам ўша ерга бор.
Халқингга келган ҳар қандай мусибатларда улар-
га мос бўл.

يُكْرَدِي jögürdi — ол бөз jögürdi — у
бүз ўришини тўқиди.

يَمْرُدِي jamurdī — кесди. اَرَّ يَمْرُدِي әр jīғач ja-
мурди — одам ёғоч кесди. Бошқаси ҳам шундай.
(يَمْرَمَاقُ. يَمْرُرُ. jamurur, jamurmaq).

⁷⁷ Навоийда ҳам *югурди* сўзи қаттиқ чопмоқ маъносида қўлланган:

Югурди ҳийлагар девоналардек,
Йиқилган шамъ уза парвоналардек.

يېشىدى j a p i š d i — ёпишди. يولم يوكا يېشىدى j ə l i m j u k k ə⁷⁸

ja p i š d i — елим патга ёпишди, шунингдек, ҳар нарсага ёпишса ҳам бу сўз қўлланади.

يېشىدى j a p i š d i — ёпишди. ایت کيگا يېشىدى i t k ə j i k k ə

ja p i š d i — ит овга ёпишди. يېشور يېشماق j a p i š u r , j a p i š m a q) .

يېشىدى j a ž i š d i⁷⁹ — ёзишди. ال انكار تشاك يېشىدى o l a n k a r t š a k j a z i š u r , j a z i š m a q) .

an ar t o š ā k j a z i š d i — у унга тўшак (ўрин) ёзишда ёрдам қилишди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

⁷⁸ j u k k a сўзи устида бир оз аниқсизлик бор. Бу сўз „Девон“да يوكا шаклида берилган. j u k сўзи ҳар уч томда ҳам جمل деб изоҳланган. Броккельманн буни ҳам шундай олган (қаранг: Броккельманн, 99-бет, 18-сарр). Ҳолбуки, Кошғарий бу сўзга бу ерда بااليش деб маъно берган. Шу ҳолда бу сўзнинг шаклида ҳам фарқ бўлса керак деб тахмин қиламиз.

⁷⁹ Ёзди шакли у давр тилида кенг тарқалган вариант эди. Ҳозирги ўзбек тилида фақат ёймоқ шаклида қўлланувчи сўз ҳам у давр тилида ёзмоқ шакли билан ифодаланган. Чунончи, хамир ёйиш, кир ёйиш иборалари ҳам у давр тилида ёзмоқ сўзи билан ифодаланган. У даврда бу сўзнинг ятти шаклидаги варианты ҳам юзага келган (қаранг: II том, 253-бет). Бу ҳам ёзмоқ вариантынинг у даврда кенг тарқалганини исботлайди. Ҳозирги ўзбек тилида ёймоқ ҳам ёзмоқ махсус мустақил сўзлар сифатида аниқ фарқ қилинади. Чунончи, хамир, гул ҳиди, кир, шухратланиш каби сўзлар билан албатта ёйилмоқ шакли қўлланса ҳам, тугунни ёзиш каби махсус ибораларда ёзмоқ варианты қўлланади. Навоийда ҳам „Девон“дагича:

Оқ сочини ёйди навҳа тузди,
Ҳар нечаки урди борин узди.

يُدْشُدِي jüzüşdī — ювишди. أَلْ قَلِجْ تَنْ قَانْ يُدْشُدِي ол қиличтин қан жүзүшдi — қиличдан қонни кетказишда ёрдам берди. Китобдан бирор хатни қириш, ҳар бир суюқ нарсанинг изини кетказишга ҳам бу сўз қўлланади. (يُدْشَمَاقُ. يُدْشُورُ. jüzüşur, jüzüşmaq).

يُدْشُدِي jīdīshdī: يُدْشُدِي نَانْگُ jīdīshdī nāng — бирор нарсанинг бўлаклари бир-бирининг ичида ириб-чириб ишдан чиқди. (يُدْشَمَاقُ. يُدْشُورُ. jīdīshur, jīdīshmaq).

يُدْشُدِي jǎdīshdī: يُدْشُدِي مَنكَا يَنكَاكُ أَلْ مَنكَا يَنكَاكُ ол мәнқә jǎnāk jǎdīshdī — у менга тўн чалмасини тикишда ёрдам қилди. Бўхча ва бошқа шундай нарсалар четини тикишга ҳам бу сўз қўлланади. (يُدْشَمَاقُ. يُدْشُورُ. jǎdīshūr, jǎdīshmaq). Олдинги феъл масдари „қ“ ли يُدْشَمَاقُ jīdīshmaqдир.

يُدْشُدِي jūzūshdī — юклашди. أَلْ اِكِّي تَرِغْ يُدْشُدِي ол иккi тариг jūzūshdī — улар иккови буғдой юклашда бир-бирига ёрдам этишди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам қўлланади. (يُدْشَمَاقُ. يُدْشُورُ. jūzūshūr, jūzūshmaq).

يُرْشُدِي jārashdī — келишди. أَلْ اِكِّي يُرْشُدِي олар иккi jārashdī — улар иккови бир ишда бир-бири билан келишди. (يُرْشَمَاقُ. يُرْشُورُ. jārashur, jārashmaq).

Қуйидаги байт келишгандан сўнг вафосизлик қилган киши ҳақида айтилган:

اَرْتَقُ بَلْبٌ بَلِّبُ بَلِّبُدى
مَنْكَ تَقَرُّ سَتَشْدَى
بِسْتَا بِلَا يَرِشْتَى
كِرْلَبُ تَتَارُ تَايِمَى

Ортақ болуб білішді

Мэнің тавар сатішді

Бістә билә жарашді

Kizläb тутар тајімі.

У мен билан танишиб ўртоқ бўлди. Товарларимни сотишга ёрдам берди, сўнг Биста саройбон билан сўз бириктириб, мёндан тойимни яшириб қўйди.

Биста — савдогарларни уйи (саройи)га қўндирадиган одам исми. У савдогар молини сотишга ёрдам беради, уни меҳмон қилади, унинг моллари (қўйлари)ни тўплайди, уларни боқади. Савдогар кетар вақтида йигирма қўй ҳисобига хизмат ҳақиға бир қўй олади. Тухсий, жағма, чігіл қабидаларида ҳам шундай. Уларда бунн ўз кўзим билан кўрдим. (يَرِشْمَاقُ. يَرِشُورُ. жарашур, жарашмақ).

يَرِشْدَى ар ішді — пойға қилди. اَلْ اَنِكْ بَرِلا اَتْ يَرِشْدَى ол анің бірлә ат жарішді — у, у билан от пойға қилди.

يَرِشْدَى ар ішді — бўлишди. اَلْ اَنِكْ بَرِلا تَقَارُ يَرِشْدَى ол анің бірлә тавар жарішді — у унинг бир молини

ярим-ярим қилиб бўлишди. Шунингдек, бу сўз меросни бўлишга ҳам қўлланади. (يَرشورُ، يَرشماقُ)

јарішур, јарішмақ).

يُرشدی јурішді — юришда баҳслашди. اَلْ مَنِكُ بَرَلَا ол мәнін бірлә јурішді — у мен билан юришда баҳслашди.

يُرشدی јорішді — (تَرْقُو يُرشدی) торқу јорішді — ипак кийимлик йўл-йўллик бўлди. Бошқаси ҳам шундай. Бу ипак кийимлик бузилиб қолганда бўлади. (يَرشورُ، يَرشماقُ) јорішур, јорішмақ).

يُرشدی јірішді — يَرشدی نَانِكُ јірішді нән — нарса йирилди, ёрилди, бу ажралишдир.

يُرشدی јірішді: اَر يَرشدی — эр јірішді — одам жилмайдн, ёришди. Бошқаси ҳам шундай. (يَرشورُ، يَرشماقُ) јірішўр, јірішмақ).

يُرشدی јірішді — заифланди. اِت تيشی يُرشدی it тiшi јірішді — итнинг тиши заифланди. Бошқаси ҳам шундай.

يُرشدی јазішді — ечишди. اَلْ اَنكَارُ نَكُونُ يُرشدی ол анар тўғўн јазішді — у унга тугунни ечишда ёрдам берди. Баҳслашиш ҳам шундай. (يَرشورُ، يَرشماقُ) јазішур, јазішмақ).

يازیشدی | jazışdı: | اَلْ مَنكَا يَا يَزِيشْدِي | ол мәнә ја jazışdı —
у менга ёйни камондан олишда ёрдам берди.
Бошқаси ҳам шундай. (يازیشур. | язешмақ).

јағушди | jaғuşdı — яқинлашди. | بىر نَانْگَ بىرْگَا يَغْشُدِي |
бір нән біргә јағушди — бір нарса бір нарсага
яқинлашди. (яғшур. | яғшмақ).

јіғишди | jiğışdı — йиғишди, тўплашди. | اَلْ مَنكَا بۇغْدَايْ يَغْشُدِي |
ол мәнә буғдај јіғишди — у менга буғдой йиғишга
ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. (яғшур. |
яғшмақ).

јуфушди | juғuşdı: | اَلْ اَرَّ اَكِّي يَفْشُدِي | олар іккі јуфушди —
улар иккови бир-бирига ёрдамлашиб яқинлашди-
лар. (яғшур. | яғшмақ).

јувушди | juwuşdı — юмалатишди (думалатишди). | اَلْ اَرَّ بىرْ |
олар бір-біргә топіқ јувушди —
улар иккови бир-бирига копток юмалатишди⁸⁰.
(яғшур. | яғшмақ).

јақишди | jaқışdı: | اَلْ اَنْگَرُّ يَقِيشْدِي | ол аңар јақиғ ја-
қишди — у ярага малхам қўйишда унга ёрдам қилди.

јақишди | jaқışdı — яқинлашди. | اَنْگَ كَلْمَاكِي يَقِيشْدِي |
кәймәги јақишди — унинг келиши яқинлашди. Ҳар

⁸⁰ Ҳозирги ўзбек тилида *тўп* шаклида шу маънода қўлланувчи сўз, шуб-
ҳасиз, *тўпиқ* сўзининг қисқарган вариантыдир. Лекин айрим лаҳжаларда бу
маънода *копток* сўзи қўлланади.

нарсанинг мавжуд бўлиши, келиши, яқинлашишига ҳам бу сўз қўлланади. Сўзга чаққон (сўзамол) одам сўзлаганда **أَنْكَ اِيْرِنِيْ يَقْشِمَاسُ** аниң ирнi жақишмас дейиладики, тез сўзлаганидан, сўзамоллигидан лаблари бир-бирига тегмайди, демакдир. (**يَقْشِمَاقُ** **يَقْشُورُ**. жақишур, жақишмақ).

أَذُرُ تَقْشُدِيْ тоқушдi — ёйилди, тарқалиб кетди. **يَقْشُدِيْ** узуз тоқушдi — яра ёйилди. Намлик сабабли яра баданнинг бир еридан иккинчи ерига юқиб кетди. (**يَقْشِمَاقُ** **يَقْشُورُ**. тоқушур, тоқушмақ).

يَقْشُدِيْ **أَلْ اَنْكَرُ تَامُ يَقْشُدِيْ** ол анар там јiқiшдi — у унга девор йиқитишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. (**يَقْشِمَاقُ** **يَقْشُورُ**. јiқiшур, јiқiшмақ).

يَلْشُدِيْ **سُقْلَارُ قَمُوغُ يَلْشُدِيْ** сувлар қамуғ јiлiшдi — ҳамма сувлар илиди. Бошқаси ҳам шундай. (**يَلْشِمَاقُ** **يَلْشُورُ**. јiлiшур, јiлiшмақ).

يَلْشُدِيْ **بِيْرُ اَكْنَدِيْكَ اَغْرِيْ يَلْشُدِيْ**: јiлiшдi⁸¹: олар бир

⁸¹ Басим Аталай **يَلْشُدِيْ** јiлiшдi шакли янглиш экани, **يَلْشُدِيْ** јалашдi бўлиши кераклиги ҳақида изоҳ берган. Ҳақиқатан бу сўз **أَلْ اَنْكَرُ اَغْرِيْ يَلَادِيْ** ол анар оғри јаладi — у унга ўғри деб тухмат қилди гапидаги **يَلَادِيْ** јаладi ва **يَلْشُدِيْ** **قَرُغُ يَلَا يَلْشُدِيْ** қуруғ јала јалалдi — унга ёлғон тухмат қилинди гапидаги **يَلْшُدِيْ** јалалдi сўзлари бир ўзакдандир. Бу мисол шу феълнинг биргалик шаклидир. Шунинг учун тўғриси **يَلْشُدِيْ** јалашдi бўлиши керак.

ікіндігә оғрї јілішдї — уларнинг ҳар иккиси бир-бирига ўғри деб тухмат қилишди. (يَلْشُورُ، يَلْشِمَاقُ)

јілішур, јілішмақ).

يَلْشُدِي جۇلۇش دى — талашди, юлишди. بۇدۇن بىر اگندى بىلىتىدى
бузун бір ікіндіні јулушдї — жамоа бир-бирини талон-торож қилди. (يَلْشُورُ، يَلْشِمَاقُ) јулушур, јулушмақ).

يَمَشُدِي جاماش دى: اَلْ اَنَكْرُ تُونُ يَمَشُدِي ол аңар тон јамашдї — у унга тўнни јамашга ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَمَشُورُ، يَمَشِمَاقُ) јамашур, јамашмақ). Баҳслашиш учун ҳам шундай.

يَنَشُدِي جونۇش دى — йўнишди, рандалашди. اَلْ اَبِرُ بىرْكا
јонушдї — олар бір-біргә оқ јонушдї — улар бир-бирига ўқ йўнишда ёрдам қилдилар. Бошқаси ҳам шундай. (يَنَشُورُ، يَنَشِمَاقُ) јонушур, јонушмақ). Баҳслашиш учун ҳам шундай.

يَتَقْتِي جاتىقتى — ёт бўлди. يَتَقْتِي كَشِي يَتَقْتِي јағуқ кіші
јатїқтї — яқин одам бегоналашди. (يَتَقْمَاقُ، يَتَقَارُ)

јатїқар, јатїқмақ).

يَتَقْتِي جۇتىقتى — қирилди. يَتَقْتِي يَلْقِي يَلْقِي јілқї јутїқтї —
йилқи қордан, совуқдан ўлди. (يَتَقْمَاقُ، يَتَقَارُ) јутїқар, јутїқмақ).

يَزِقْتِي جازىقتى — ёз бўлди. يَزِقْتِي يَزِقْتِي јіл јазїқтї —
вақт ёз бўлди. (يَزِقْمَاقُ، يَزِقَارُ) јазїқар, јазїқмақ).

يَشَقْتِي جашікті: كُوزُ كөз Jашікті — күз қуёш-
дан, унинг тиғидан ёшланиб қамашди. (يَشْقَارُ)

يَشْقَمَاقُ Jашіқар, Jашіқмақ).

يَعْقَتِي Jағікті — душманлашди: بىر بىر كَا يَغْتِي
böglär bir-birgä Jағікті — беклар бир-бирига душ-
манлашишди. (يَغْمَاقُ. يَغْفَارُ. Jағіқар, Jағіқмақ).

يُولْدِي Jапулдi — ёпилди. قَبِغ يِلْدِي қабуғ Jанулдi —
эшик бекилди. Ҳар бир бекилган нарсага ҳам бу
сўз қўлланади. (يَيْلَمَاقُ. يَيْلُورُ. Jаплур, Jапулмақ).

يُيَلْدِي Jупалдi: ايش يِلْدِي іш Jупалдi — иш ўз ҳоли-
га ташлаб қўйилди, эътибор берилмади. (يُيَالُورُ)
Jупалур, Jупалмақ).

يَتْلِي Jәтілдi — етиб олинди. اَل سُو كَا يَتْلِي ол сўгә
Jәтілдi — у аскарга етиб олди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (يَتْلَمَاقُ. يَتْلُورُ. Jәtilür, Jәtilmäк).

يَزْلِي Jазілдi — ёйилди. سُو يَزْلِي су Jазілдi — аскар
ёйилди. Бошқаси ҳам шундай.

يَزْلِي Jазілдi: تون كونگا يَزْلِي тон күнгә Jазілдi —
түн қуёшга ёйилди, ёзилди. Ёйилган ҳар бир
нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يَزْلِي Jазілдi — ёйилди. ياغ توندا يَزْلِي Jағ тонда

жазілді — тўнга ёғ ёйилди. Бошқаси ҳам шундай.
(يَذْلُمًاقُ. يَذْلُرُ. jaзілур, jaзілмақ).

يَذْلُدِي juзулдї — ювилди. قَان قَلْبِجِن يَذْلُدِي қан қї-
лїчтїн жузулдї — қон қиличдан ювилди, кетказилди.

يَذْلُدِي juзулдї: اَنْك اْتِي اَيْدِن يَذْلُدِي аніч аті айдїн⁸²
жузулдї — унинг номи хон дафтаридан ўчирилди.
Кетказилган, йўқ қилинган ҳар нарсага⁸³ ҳам бу
сўз қўлланади. (يَذْلُمًاقُ. يَذْلُرُ. juзулур, juзулмақ).

يَذْلُدِي jaзілді: يَتَكَاكُ jутгак⁸⁴ jaзілді — бўхча
тиқилди, ичига нарса қўйилди. (يَذْلُمًاقُ. يَذْلُرُ. ja-
зілур, jaзілмақ)⁸⁵.

⁸² اَيْدِن сўзи қўлёзмада اَيْن қилиб тузатилгани ҳақида Басим Аталай
изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III т., 77-бет).

⁸³ Ҳозирги тилда бу маъно бир қанча сўзлар билан, чунончи, ювмоқ, си-
фирмоқ, супурмоқ, ўчирмоқ, изини йўқотмоқ, кетказмоқ, йўқ қилинмоқ,
артиб тозалармоқ ибораси билан ифода этилади.

⁸⁴ Бу сўз босма нусхада يَتَكَاكُ шаклида берилган. Басим Аталайда يَتَكَاكُ
шакли ноаниқ қолдирилиб, yetдек шаклида транскрипция қилинган. Лекин
бу ҳақда Басим Аталай изоҳ бермаган. Шу сўз III томнинг 320-бетида аниқ
равншида يَتَكَاكُ шаклида келтирилган. Басим Аталай ҳам у ерда шу аниқ шакл-
ни келтирган. Биз ҳам шунинг учун босма нусхага ўзгартиш киритдик.

⁸⁵ Бу сўз қўлёзмадан сўнг ўзгарганлиги ҳақида Басим Аталай изоҳ берган
(қаранг: III том, 77-бет). Лекин биз босма нусхага асосландик ва қ билан бер-
дик. يَذْلُمًاقُ jaзілмақ сўзи юқоридаги гапларда ёйилмоқ маъносида қўлланган,
фақат шу гапда унинг тескари маъноси тугмоқ маъносидадир. Демак, бу сўз-
нинг шу маъноси зид қўйиш асосида юзага келгандир. Маҳмуд Кошғарий
сўзлардаги янги маъно зиддият асосида ҳам юзага келишини ўша даврдаёқ
қўлланган.

يارلدى jarıldi — ёрилди. قاب يارلدى қап jarıldi — қоп ёрилди. Бошқаси ҳам шундай. (يارلور. يارلماق) jarılur, jarılmaq).

يارلدى jarıldi — синдирилди. بوتق يارلدى бутіқ jarıldi — шох синдирилди. Ҳар бир нарса синдирилса ҳам бу сўз қўлланади. (يارلماق. يارلور) jarılur, jarılmaq).

يورلدى joruldı — ечилди. اغل بشكتن يارلدى оғул бэ-шіктін joruldı — бола бешикдан ечилди. (يورلور) jorulur, jorulmaq).

يازлدى jazıldi — ечилди⁸⁶. تگون يازلدى тгүн jazıldi — тугун ечилди. Бошқаси ҳам шундай.

ياسلدى jasıldi — эътиборсиз қолдирилди. ايش ياسلدى іш jasıldi — иш ташланди, асбоблари тарқатиб юборилди.

ياسلدى jasıldi — олинди. يا ياسلدى ja jasıldi — ёй сардоқ (ўқдон)дан олинди.

ياسلدى jasıldi — тарқалиб кетди⁸⁷. سو ياسلدى sū ja-сільдi — аскар тарқалиб кетди. Бошқаси ҳам шун-

⁸⁶ *Ечилмоқ* маъносида юқоридаги гапта يارلدى joruldı сўзи қўлланган эди. Бу гапта يارلماق jazılmaq қўлланган. Демак, бу давр тилида объектга нисбатан фарқли қўлланувчи синоним сўзлар бор бўлган.

⁸⁷ *Ёйилмоқ, силжимоқ, сизиб кетмоқ, тарқалиб кетмоқ* маъноларида юқорида jazılmaq сўзи қўлланган эди. *Тарқалмоқ* маъносидаги ياسلماق jasılmaq сўзи ана шу ёзилмоқ ўзагидандир: з ҳарфи с га алмашган.

дай. Ҳар нарса тарқалиб кетишига ҳам бу сўз қўлланади. (يَسْلُورُ. يَسْلَمَاقُ) ясїлур, ясїлмақ).

يُشِلْدِي жушудї: قَان يَشِلْدِي қан жушудї — қон ярадан вишиллаб чиқди⁸⁸. Бошқаси ҳам шундай. (يَشِلْمَاقُ. يَشِلُّورُ) јушулур, јушулмақ).

يُشِيلْدِي јшїлдї — қовушди, келишди. اِنَّكَ اَلْكِي ايشِقَا анїң әлиги ішқа јшїлдї — унинг қўли ишга қовушди.

يُشِيلْدِي јўшїлдї — сирка, бўза каби нарсалар қумғон жўмрагидан оқизилишига ҳам бу сўз қўлланади⁸⁹. (يَشِلْمَاقُ. يَشِلُّورُ) јўшїлур, јўшїлмәк⁹⁰.

يَغْلِيْدِي јағїлдї — ёғдирилди. يَغْمِرُ يَغْلِيْدِي јағмур жағїлдї — ёмғир ёғдирилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْلَمَاقُ. يَغْلُورُ) јағїлур, јағїлмақ).

يَغْلِيْدِي јїғїлдї — чекинди. اَرَّ ايشْتِنُّ يَغْلِيْدِي әр іштїн јїғїлдї — одам ишдан чекинди. Бошқаси ҳам шундай. Биров чекинтира ҳам шу сўз қўлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз функцияда қўлланади. (يَغْلَمَاقُ. يَغْلُورُ) јїғїлур, јїғїлмақ).

⁸⁸ Қоннинг овоз билан чиқисини англатувчи бу ибора у давр тилининг алоҳида хусусиятини кўрсатиш учун характерли мисолдир.

⁸⁹ Бу сўз ҳақидаги арабча изоҳ وَكَذَلِكَ الْخَلُّ أَوْ مِنَ الْمَرِي تарзида берилган, الْمَرِي сўзи المرز бўлиши керак.

⁹⁰ يَشِلْمَاقُ сўзи қўлзмада сўнг يَشِلْمَاقُ шаклида тузатилгани ҳақида Бағим Аталай изоҳ берган.

يَغْلُدِي jĭġildĭ — йиғилди. بۇنْ يَغْلُدِي бузун jĭġildĭ —
жамоа тўпланди.

يَغْلُدِي jĭġildĭ: يَرْمَاقُ يَغْلُدِي jarmaq jĭġildĭ — танга тўп-
ланди. Бошқаси ҳам шундай.

يَغْلُدِي jĭġildĭ — уйилди. تَبْرَاقُ يَغْلُدِي топрақ jĭġildĭ —
тупроқ уйилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْلُورُ
يَغْلِمَاقُ jĭġilur, jĭġilmaq).

يُغْلُدِي juwuldĭ: اُغْلَانُ يُغْلُدِي oġlan juwuldĭ — бола-
нинг бебошлиғи тинчитилди. (يُغْلُورُ. يُغْلِمَاقُ ju-
wulur, juwulmaq).

يُغْلُدِي juwuldĭ — думалатилди. تَبِقُ يُغْلُدِي топĭқ ju-
wuldĭ — тўп, копток думалатилди. Бошқаси ҳам
шундай. (يُغْلُورُ. يُغْلِمَاقُ juwulur, juwulmaq).

أَيْدِمُ أَنْكَرُ سَأَلْمَا قَلْبِقُ أَدُو يُغْلِمَا
يُغْنَا سَثْنُ سَأَلْمَا قَبْتِي مَنَكْ قَائِمِي

Ајдїм аңар сауулма
Қулбақ узу жуулма
Јууға сўwin сәвулма
Қапті мәнiң қажімі.

Бевафолик қилган одам ҳақида айтади: унга,
Қулбаққа яқинлик кўрсатма (бу бир одамнинг
номи), унинг атрофида ўралишма, таги йўқ сувга
ҳавасланма, у менинг қай қабиласидан келтирил-
ган қулимни олиб қочди.

يَغْدِي jīfīldī⁹¹: سُو يَغْدِي su jīfīldī — аскар етишиди.

يَقْدِي jəwūldī — етишиди. بَكْنِي يَقْدِي bəknī jāwūldī —
бўза етишиди (у бугдой ва тариқдан қилинган
ичимликдир).

يَغْدِي jīfīldī: بِلْكَ يَغْدِي bilk jīfīldī — ақл-идрок
етишиди. Ҳар бир нарса етишса, вақтини топса,
кеди аввалига етишса ҳам шундай дейилади.
(يَقْلَمَاقُ يَقْلُورُ. jəwūlyr, jəwūlmäk)⁹².

يَقْدِي jaqīldī — яқинлашди. اَنَارُ يَقْدِي anar jaqīldī —
унга яқинлашди, тегиб кетди. (يَقْلَمَاقُ يَقْلُورُ. jaqī-
lyr, jaqīlmäk).

يَقْدِي juquldī — юқтирилди. تُونْقَا قَرَا يَقْدِي tonqa qara
қара жуқулди — тўнга қора юқтирилди. Бошқаси
ҳам шундай. (يَقْلَمَاقُ يَقْلُورُ. juqulyr, juqulmäk).

يَقْدِي jīqīldī: تَامُ يَقْدِي tam jīqīldī — девор йиқил-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (يَقْلَمَاقُ يَقْلُورُ. jīqīlyr,
jīqīlmäk).

⁹¹ يَغْدِي jīfīldī сўзини Басим Аталай يَغْدِي jəwūldī бўлиши керак деб
изоҳ берган (қаранг: II том, 81-бет).

⁹² Бу гаптаги يَغْدِي jīfīldī сўзи ҳақида ҳам Басим Аталай юқоридаги сўз
шаклига кўра يَقْدِي jəwūldī бўлиши керак деб изоҳ берган (қаранг: III том, 81-бет).
Албатта, бу сўзларнинг масдар ва келаси замон формалари шундай берилган.

⁹³ Бу форма босма нусхада шу ерга ноўрин тушган. Асли бу форма юқо-
ридаги jəwūldī сўзига тааллуқлидир.

يَمَلْدِي جامالدی: تُونُ يَمَلْدِي تون جامالدی — тун ямалди.

Бошқаси ҳам шундай. (يَمَلْمَاقُ يَمَلُّورُ جامалур,
جامалмақ).

يَنْلُدِي жанулді — қайралди. بِيْجَاكُ يَنْلُدِي бичак жанул-

ді — қилич қайралди. Ҳар нарса қўлга суртилиб
ўткирланса ҳам бу сўз қўлланади. (يَنْلُمَاقُ يَنْلُورُ
жанулур, жанулмақ).

يُونُلْدِي јонулді: يِنَاجُ يُونُلْدِي јғач јонулді — ёғоч йўнил-

ди. Бошқаси ҳам шундай. (يَنْلُمَاقُ يَنْلُورُ јону-
лур, јонулмақ).

Бу бўлимнинг музоафлари

يَلَلْدِي јалалді — тухмат қилинди. اَنَكْرُ قَرْغُ يَلَلْدِي

анар қуруғ јала јалалді — унга қуруқ тухмат қи-
линди. (يَلَلْمَاقُ يَلَلُّورُ јалалур, јалалмақ).

يُؤَلْدِي јўләді: تَامُ يُّؤَلْدِي там јўләді — девор устун

билан тикланди. (يُلَلْمَاقُ يُلَلُّورُ јўләлур, јўләлмақ).

يُؤِيلْدِي јўйіліди — олинди. سَاحُ يُّؤِيلْدِي сач јўйіліди — соч

олинди. (يُلَلْمَاقُ يُلَلُّورُ јўйілур, јўйілмақ).

يَبْنُدِي јапінді — اَرُ قَلْقَنُ يَبْنُدِي эр қалқан јапінді —

одам қалқон билан яширинди.

يَبْنِيْدِي јапінді: اَلُ قَبِيْعُ يَبْنِيْدِي ол қапуғ јапінді — у

эшикни бир ўзи бекитди. (يَبْنِمَاقُ يَبْنِيْرُ јапінур,
јапінмақ).

يَبْدِي جۇپاندې — тортинди. اَر ايشتېن يَبْدِي 3p ištīn

جۇپاندې — одам ишдан четлашди. (يَبْدِي يَبْدِي)
جۇپانур, جۇپانماق).

يَبْدِي جачандې: اَل مَنْدَن يَبْدِي ол мәндин јачандې — у
мендан ишни ўринлатмагани учун уялди. (يَبْدِي

يَبْدِي جачанур, јачанмақ).

يَبْدِي Јазиндې: اَل تَوْنُن كُونْكَ يَبْدِي ол тонін кўнгә
јазиндې — у тўнини кунга ёймоқчи бўлди. Тундан
бошқага ҳам бу сўз қўлланади. (يَبْدِي يَبْدِي)

јазинур, јазинмақ).

يَبْدِي Јузундې: اَل كوزدُن ياش يَبْدِي ол кўздін јаш
јузундې — у кўздан ёшни артди. Ҳар нарсани бир
нарсага бир ўзи артиб суришига ҳам бу сўз қўл-
ланади. (يَبْدِي يَبْدِي Јузунур, јузунмақ).

يَبْدِي Јарандې: اَت يَبْدِي ат јарандې — от пойга май-
донида ўргангунча чопишга ўргатилди.

يَبْدِي Јарандې — хушомадгўйлик, тилёғламалик қилди.
يَبْدِي اَل مَنْكَ يَبْدِي ол мәнә јарандې — у менга тилёғ-
ламалик қилди. (يَبْدِي يَبْدِي Јаранур, јаранмақ).

يَبْدِي Јариндې: اَل بَتَق يَبْدِي ол бутіқ јариндې — у ўзи
учун шох ёришга киришди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (يَبْدِي يَبْدِي Јаринур, јаринмақ).

يَزِيدِي |азинди: اَرُ قورُنُ يَزِيدِي Әр қорін жазинди — одам белбоғини ўзи ечмоқчи бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (يَزِيدِي نَمَاقُ. يَزِيدِي نَمَاقُ) |азинур, |азинмақ).

يَغْنَدِي |ғинди — йиғишга киришди. اَرُ اوزنكا يَرَمَاقُ |ғинди Әр өзінчә жармақ |ғинди — одам ўзи учун танга (пул) йиғишга киришди. (يَغْنَمَاقُ. يَغْنَمَاقُ) |ғинур, |ғинмақ).

يُكُنْدِي |күнди: قُلُ تَنْكِرِي كَا يُكُنْدِي қул тәнригә |күнди — қул худога сажда қилди. تَيْنُ بَرخانقا يُكُنْدِي Тојин⁹⁴ бурханқа |күнди — Тўйин, будда динининг бошлиғи бутга чўқинди.

يُكُنْدِي |күнди — бош эғди. اَلُ مَنكا يُكُنْدِي ол мәнчә |күнди — у менга ҳурмат юзасидан бош эғди. (يُكُنْمَاكُ. يُكُنْمَاكُ) |күнур, |күнмақ). Шеърда шундай келган:

⁹⁴ تَيْنُ Тојин сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда будда бошлиғи маъносида қўлланган. Бу сўз Навоий асарларида ҳам учрайди. Унда терисидан қимматбаҳо савсар қилинадиган ов ҳайвони маъносида учрайди:

Тўйиннинг ўз туки уқ бўлди бошига офат,
Фурайсанинг паридин келди ўз бошига бало.

Таржимаси: тўйинни овчилар доим пайидан бўлиб, овлашларига сабаб, унинг терисининг пўстинбоплиғи бўлса, фурайса қушини ҳам овлашларига сабаб унинг ўз паридир. Унинг пати кўкйўтал болаларга даводир. Патини куйдириб кўкйўтал болаларга ичириш одат эди.

يَكْتُبُ مِنْكَ اَمَلْدِي كَرْمُ يَاشِنُ يَمَلْدِي
بَغْرِمُ يَاشِنُ اَمَلْدِي اَلْكِنُ بَلْبُ اَل كُجَارُ

Јукўнўп мѣнѣ имлăдї
Кѳзўм јашїн јамладї
Бағрим башїн ѣмлăдї
Ўкин болуп ол кѣчар⁹⁵.

Севиқлисининг кечаси уйга келиш орзусини таърифлаб айтади: у мени қайтадан тирилтирди. Менга таъзим қилиб ишорат қилди. Уни кўриш билан яраланган кўзим шифо топди, дилим яраси соғайди, у мусофир эди, ўз йўлига кетди.

يَلْنَدِي јалїндї — ечинди, яланғочланди. اَرُ يَلْنَدِي эр-јалїндї⁹⁶ — одам ечинди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلْنَمَاقُ. يَلْنُورُ. јалїнур, јалїнмақ).

يَلْنُدِي јулундї: سَاحُ يَلْنُدِي сач јулундї⁹⁷ — соч олинди.

⁹⁵ Б. Аталай кўрсатишича, ёзма нусхада كُجَارُ экан, биз шунга мувофиқ тузатдик (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 84-бет).

⁹⁶ يَلْنَمَاقُ јалїнмақ сўзи ҳозир бизда ялинмоқ, ўтиниб сўрамоқ маъносида қўлланади. Лекин бу сўзнинг у даврдаги маъноси яланг — яланғоч сўзларигагина сақланиб қолган. Чунончи: ялангоёқ, бош яланг, яланг ер ва бошқалар. Бу мисол сўзлар маъносидаги ўзгариш жуда кўп формаларда юзага келишини кўрсатиш жиҳатидан муҳимдир.

⁹⁷ يَلْنُدِي јулмақ сўзи ҳозирги ўзбек тилида шу маънода қўлланса ҳам, соч сўзига нисбатан эмас, асосан, ўтга, патга нисбатан қўлланади. Лекин сочга нисбатан махсус шароитдагина, яъни газабли, аламли ҳолатлардагина қўлланади. Шу билан бирга, бу сўз ҳозирги тилда тортиб олмоқ, нотўғри йўл билан ўзлаштирмоқ маъноларида ҳам қўлланади.

يُلْنَدِيُّ | Јулундї — озод қилинди. قُلُّ يُلْنَدِيُّ | қул јулундї — қул хўжайинга ўз қийматини тўлагани учун озод қилинди.

يُلْنَدِيُّ | Јулундї — қутқарилди. بَلْنُ يُلْنَدِيُّ | болун јулундї — асир пул тўлаб қутқарилди.

يُلْنَدِيُّ | Јулундї — ажралди. اُرَاغْتُ يُلْنَدِيُّ | урағут јулундї — хотин эрига пул тўлаб ажралди. (يَلْنُورُ: يَلْنَمَاقُ) | јулунур, јулунмақ).

يَمْنَدِيُّ | Јамандї — ямамоқчи бўлди. اَرُّ تُونُ يَمْنَدِيُّ | эр тонїн јамандї — одам тўнини ямамоққа киришди. (يَمَانِمَاقُ) | јаманур, јаманмақ).

يَمْنَدِيُّ | Јумундї: اَلْ كوزِنُ يَمْنَدِيُّ | ол кўзин јумундї⁹⁸ — у кўзини юмадигандай кўринди. (يَمْنُورُ: يَمْنَمَاقُ) | јумїнур, јумїнмақ).

يَنْدِيُّ | Јонундї: اَلْ يَغَاجُ يَنْدِيُّ | ол јїғач јонундї — у ёғоч йўнаётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай. (يَنْنَمَاقُ: يَنْنُورُ) | јонїнур, јонїнмақ).

⁹⁸ XI аср тилида тозундї, бичиндї, титиндї каби ўзак билан ўтган замон феъл аффикси орасига н қўшилиб ясаладиган феъл формаси кўп қўлланар эди. Бу феъл формаси махсус мустақил феъл бўлиб, бир неча хил маъноларни ифодалар эди. Шулардан бири бўлмаган ишни қилгандек кўрсатиш маъносидир.

Чунончи, ⁹⁹يَمْنَدِيُّ | јумундї — юмаётгандек кўринди, аслида у юмаган эди, демакдир. Бу феъл формаси жонли тилда жуда сийрак учрайди, қашиндї — қашинаётгандек кўринди каби. Ҳозирги ўзбек тилида бу маъно мураккаб феъл формаси орқали ўзакка *ётгандек кўринди* иборасининг қўшилиши билан ифода этилади: *ёзаётгандек кўринди, ўқиётгандек кўринди* каби.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَايِنْدِي jaijindī: أَلْ سُقْدَا تُونِنْ يَيِنْدِي ол суwда тонін
jaijindī — у тўнини суwда ўзи юwди. Бошқаси ҳам
шундай. (يَيِنْمَاقْ. jaijinur, jaijinmaq).

ОХИРГИ ҲАРФИ ҲАРФИ ИЛЛАТ БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يُيَادِي jupadī: أَرْ ايشِغْ يُيَادِي эр ішіғ jupadī — одам
ишга эътибор бермади, кетига тушмади. (يُيَارْ
يُيَامَاقْ jupar, jupamaq).

يُيَيْدِي jīzīdī — ҳидланди. أَتْ يَيْدِي эт jīzīdī — эт ҳид-
ланди. Ҳар нарса ҳидланса ҳам шу сўз қўллана-
ди. (يَيْمَاقْ. يَيْرْ. jīzīr, jīzīmaq).

يُرُودِي jarudī — ёриди. كُونْ يُرُودِي кун jarudī — кун
ёриди. Қоронғи жой ёривса ҳам шу сўз қўлланади.
(يُرُومَاقْ. يُرُورْ. jarur, jarumaq).

يُرَادِي jaradī — яради, мос келди. أَلْ نَانْكَ أَنْكَرْ يُرَادِي ол нёң аңар jaradī — у нарса унга яради, мувофиқ
бўлди. (يُرَامَاقْ. يُرَارْ. jarar, jaramaq). Ярашган,
мувофиқ келган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўллана-
ди. Мақолда шундай келган:

أَتَا تُونِي أَغْلُ قَا يِرَاسَا أَتَاسِنْ تِلَامَاسْ

ата тоні оғулқа жараса атасін tilāmās — отанинг
тўни ўғилга мос келса, ундан сўнг ўғил мерос
олиш учун отасининг тириклигини истамайди.

Бунинг яна бошқа бир маъноси бор: сўнг ўғил-нинг отага эҳтиёжи қолмайди.

Ўғузлар шу сўздан олиб **يُولُ يِرَاسُنُ** jol ja-rasun дейдиларки, йўл мақсадинга мувофиқ бўлсин, демакдир.

يُرِيدِي ju rīdī — юри. **أَرُ يُرِيدِي** ər jurīdī — одам юриди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар нарсанинг юришига ҳам шу сўз қўлланади. (**يُرِيمَاقُ** jurīr, jurīmaq). Мақолда ҳам шундай келган:

تَنَلَا يِرَبُ كَنَدَزُ سَقَنُورُ كَجَكُنَا اذَلَنبُ اَلْغَاذُو سَقَنُورُ

Түнлә⁹⁹ журуп кўндўз сəwnўр,
Кічікдә əwlānīb¹⁰⁰ улғазу сəwnўр.

Кеч билан юриб кундуз севинади, чунки у йўлни кўрмасдан босади. Ёшликда уйланган киши қариганда севинади, чунки унинг болалари унга ёрдам берадилар, у роҳат кўради.

⁹⁹ Бу сўздаги *-ла* аффикси восита келишигининг бир вариантидир. Восита келишиги у давр тилида *-ин*, *-ун* аффикслари билан ҳам қўлланган. Бу келишик функциясига *билан* ёрдамчиси ҳам мос келади. Нима учундир Маҳмуд Кошғарий ўз асарида бу аффикснинг икки вирианти ҳақидагина изоҳ берган:

بِرَلا حَرْفٌ و مَعْنَاهُ مَعَ يَقَالُ: اَلْ مَنَنْكَ بِرَلا اَرْدِي. اَي اَنَّهُ كَانَ مَعِي

Таржимаси: *бирла* сўзи *бирга*, *шерик* маъносидадир: ол мəннī бīрiя ёрдī каби. Енгиллик учун баъзан *p* туширилиб *била* шаклида қўлланади. Бу аффикс XI аср адабий тилида, асосан, *бирла*, *билан*, *бирлан* шаклларида учрайди:

Билик *бирла* ёзлур қамуғ терс тугун.

Билишти, қўрушти кишилар *била*.

Билик *бирлан* этлур қамуғ турлук иш.

¹⁰⁰ Мақолдаги **اذَلَنبُ** шаклида берилган сўз **اَفَلَنبُ** деб таржима қилинган.

Демак, **اَذَلَنبُ** шакли янглишдир. Басим Аталай бу сўз ёзма нусхада олдин унутилиб, сўнг **اَلْغَاذُو** сўзи устига **اَفَلَنبُ** шаклида ингичка қилиб ёзилгани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 88-бет).

يِرَادِي jīradī: يِرَادِي نَانِكُ jīradī nān — нарса узоқ-
лашди. (يِرَامَاقُ. يِرَارُ. jīrar, jīramaq).

يَزَادِي jazādī: اَرُ قِشْلَاغُ دَا يَزَادِي әр қiшлагда jazādī—
одам ёз¹⁰¹, баҳорни қишлоқда ўтказди. (يَزَارُ)
يَزَامَاقُ jazar, jazamaq).

يُوزَادِي juzādī: قُوِي يَزَادِي қој juzādī — қўй қисир қол-
ди. Шунингдек, ҳар бир ҳайвон айғир чопган
бўлса ҳам, бўғоз бўлмай қисир қолса, шундай—
يَزَادِي juzādī дейилади. Фақат байталга бу сўз
қўлланмайди. Байтал ҳақида بِي قِسِر بُلْدِي¹⁰² bi
қiсiр болди — бия қисир қолди дейилади. (يَزَارُ)
يُوزَامَاقُ juzar, juzamaq).

يَزَادِي jĕzādi — айланиб чиқди. يَزَادِي قَمْعُ يِيرِكُ jĕzādi — айғоқчи бирорта душман
бор эмасми деб, ҳамма ёқни айланиб чиқди. (يَزَارُ)
يَزَامَاقُ jĕzār, jĕzāmāk). Бу сўз кам қўлланадиган
сўзлардандир.

¹⁰¹ Ёз сўзи XI аср тилида ёз ва баҳор маъноларида қўлланган. Бизда ҳозир фақат ёз маъносидагина етиб келган. Фольклорда баҳор маъносида уч-райди. *Лайлак келди — ёз бўлди*, иборасида келгани каби.

¹⁰² بِي bi сўзи қўлёзмада ҳам шу шаклда бўлганига қарамай, Басим Ағалай Радловда, чигатой луғатида бiĵä экани ҳақида изоҳ берган. Бизда ҳам бiĵä шаклида қўлланади. Демак, бу сўз кўп тилларда анча илгарилар ўзгар-гандир.

يَشَادِي jašadī — яшади. اَرُوزُنْ يَشَادِي әр узун jašadī — одам узоқ яшади. (يَشَامَاقُ. يَاشَارُ. jašar, jašamaq).

يَرُودِي jrudī, jašudī — роҳатланди, шодланди. اَرُ يَرُودِي يَشُودِي әр jrudī jašudī — одам роҳатланди, шодликдан севинди. يَشُودِي сўзи ёлғиз ўзи қўлланмайди, يَرُودِي билан бирга қўлланади. (يَرُورُيَشُورُ. يَرُومَاقُ يَشُومَاقُ) jarur, jašur, jarumaq, jašumaq¹⁰³).

يَاغُودِي jaғudī — яқинлашди. بَکْ كَلْمَاكِي يَاغُودِي бәг kәlmәgi jaғudī — бекнинг келиши яқинлашди. Бошқаси ҳам шундай. (يَاغُورُ. يَاغُورُمَاقُ) jaғur, jaғurmaq).

يَلَادِي jaladī — туҳмат қилди. اَلْ اَنَكْرُ اَعْرِي يَلَادِي ол анар оғри jaladī — у унга ўғри деб туҳмат қилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلَارُ. يَلَمَاقُ) jalar, jalamaq).

يَلَادِي jylādī — тиргович қўйди. اَلْ تَامِغُ يَلَادِي ол тамғ jylādī — у деворга тиргович қўйди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلَامَاكُ. يَلَارُ. jylār, jylāmāk). Шеърда шундай келган:

¹⁰³ Маҳмуд Кошғарийнинг қўшоқ сўзлар ҳақидаги бу хил алоҳида қайдлари ҳам унинг ўта сезгирлигидан, етуклигидан далолат берувчи фактдир. Бизда бу хил хусусиятлар ҳануз қатъиятсиз қолмоқда. Чунончи, ҳозирги ўзбек тилида *аралаш-қуралаш, чалкаш-чулкаш* сўзлари ана шу хилдаги қўшоқ сўзлардандир. Бу ниҳоят қаттиқ аралашлик, чалкашлик маъносида муболағали мазмунда, фақат қўшоқ ҳолда қўлланадиган махсус сўзлардандир.

تَقَارِنُ يَلَارْمَنُ تَلَارْمَنُ
تَلَكْتَنِي بَلَارْمَنُ يَلِقْمُ أَنْكُرُ ابْلَنُورُ

Улуғни¹⁰⁴ тїлармән
Таварін јулармән
Тїлăкни болармән
Јїлқїм аңар ѳплăнўр.

Билимни истайман, молга суянаман, яъни мақса-
дим улуғлик учун молни дастак қилиб, тилагимни
топаман. Бунинг учун молу ҳолим сарф бўлади.

يُولِيدِي jūlīdī — олди. يَلِيدِي ۋر سَاحِ jūlīdī — одам
сочни олди. (يُولِيْر. يُولِيْمَآك) jūlīp, jūlīmāk).

يُولَايْدِي jūlājīdī: بَكْ بَدُوْنُغْ يَلِيدِي بَغْ بُوْزُونُغْ jūlāj-
dī¹⁰⁵ — бек жамоага ёрдам этди. (يُولِيْمَآق) jū-
lājīp, jūlājīmāk).

¹⁰⁴ Маҳмуд Кошғарий ^{وَالْع} улуг сўзини илм деб таржима қилган. Шунинг
учун бўлса керак, Басим Аталай бу ҳақдаги арабча иборага тузатиш кирит-
моқчи бўлган. Басим Аталай фикрига кўра, М. Кошғарийнинг ^{اطلب العلم} ибор-
раси ^{اطلب المجدى} бўлиши керак экан. Агар шундай бўлса ҳам ^{اطلب المجدى العلم}
тарзида бўлиши керак бўлади. Бу ерда Маҳмуд Кошғарий тўғридан-
тўғри улуғликни илм деб изоҳлаган бўлиши—сўзга истиора асосида маъно
берган бўлиши, албатта, мумкин. Басим Аталайга кўра, ^{واجد المراد} бўлиши
керак, дарҳақиқат, тїлăкни болармән сўзининг шундай таржима қилиниши керак эди.
Лекин Маҳмуд Кошғарий иборасидан бу жумласиз ҳам шу мақсад англашилади.

¹⁰⁵ Басим Аталай бу сўзнинг туркчаси ва арабча таржимасида хато бор
деб тўғри изоҳ берган. Ҳақиқатда, ибора шундайдир: ^{يُولِيدِي اِي اعان الامير}
^{يُولِيْمَآق} "يُولِيدِي اِي اعان الامير" Бу иборادا дастлаб ^{يُولِيدِي} шакли янглишир. Бундай
сўз ҳеч учрамайди. Бу сўз III томнинг 54-бетида, II томнинг 255-бетида бе-

يَلِيدِي jilidī — илиди. سَفُّ يَلِيدِي suw jilidī — сув илиди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلِيمَاقُ. يَلِيرُ jilīlir, jilīmaq).

يَمَادِي jamadī — ямади. أَلْ تُونُ يَمَادِي ol ton jamadī — у тўнни ямади. Бошқаси ҳам шундай. (يَمَارُ. يَمَامَاقُ jamar, jamamaq)¹⁰⁶.

يَنُودِي janudī — қайради. أَرَّ اِبْجَاكُ يَنُودِي ər bichäk janudī — одам пичоқ қайради. Қилич ва шунга ўхшаш нарсаларни қайрашга ҳам бу сўз қўлланади. Қўлга суртилиб қайралган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (يَنُومَاقُ. يَنُورُ janur, janumaq).

يَنِيدِي jənidī — туғди. أُرَاغْتُ يَنِيدِي urağut jənidī — хотин бола туғди, юкидан бўшанди. (يَنِيمَاقُ. يَنِيرُ jənipr, jənimäk).

Бу сўз фақат хотин-қизларга хосдир, уларга нисбатангина қўлланади. Ҳайвонлар хусусида туққан нарсанинг оти олиниб, унга لَادِي ладī қўшиб, бола туққанлик ифода этилади. Чунончи, сизгир туғса اِنْكَاكَ بَزَاغُولَادِي инäk бузағуладī дейи-

рилаганича, يَلِيدِي. يَلِيرُ. يَلِيمَاقُ шаклида бўлиши керак. Бу сўзга у ерларда берилган изоҳга кўра, арабча آعَانْ эмас, آعَارْ бўлиши керак. У ҳолда гапнинг маъноси „бек жамоага ҳужум қилди, уни талон-торож қилди“ тарзида бўлади.

¹⁰⁶ Келажак замон ва масдар формалари босма нусхада берилмаган. Басма Аталай нусхасига мувофиқ орттирдик.

ладиким, сигир бузоғ туғди, демакдир. Яъни бузоқ маъносидаги **بُزَاغُو** бузағу сўзига **-ладӣ** қўшиб, бола туғилгани ифодаланган. Қуш бола-сига **بَلَا** бала дейилади.

Агар қуш туғди дейилмоқчи бўлинса, юқоридаги қоидага мувофиқ, **قُشٌ بَلَالَادِي** қуш балаладӣ дейилади, қуш бола туғди, демакдир. Фақат бия ҳақида бундай дейилмайди. Чунки бия боласига **قُلُون** қулун дейилади. Агар бия туғса **قُلْنَادِي** қўсрақ қулнадӣ дейилади, бия бола туғди, демакдир.

Бу ерда қоидага кўра **قُلْنَادِي** қулунладӣ — қулунлади дейиш керак эди. Лекин **قُلْنَادِي** қулнадӣ — қулнади дейилади. Чунки **ن** билан **ل** маҳраждан чиқадиган товушлардандир. Булар бир-бири ўрнига алмашади¹⁰⁷. Шунинг учун бир ҳарф туширилиб енгиллатилгандир. Яна: **أَرْسَلَان** арслан энүкләдӣ — дейилади, арслон бола туғди, демакдир. Бошқаси ҳам шундай.

يَبِيدِي урағут **يَبِيدِي** яғни **أُرَاغْتُ** урағут **يَبِيدِي** яғни **يَبِيدِي** сўзининг ясалишига икки хил қараш мум-

¹⁰⁷ Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳида кичик аниқсизлик бор. Бу сўзда ҳарф алманиш ҳодисаси эмас, ҳарф тушиш ҳодисаси бор. **فَخَفَّ هَذَا لِذَلِكَ**

яъни шунинг учун қисқартирилган жумласининг ўзи қолиб, **لَا نَهْمَا تَقْبَادَانِ أَحَدٌ** **يَبِيدِي** туширилиши керак эди. **يَبِيدِي**

кин. F يَنِكْ نَانِكْ сўзи يَنِيْدِي

- енгил нарса иборасидан олингандир.
Хотин болани туғиш билан енгил бўлди, демакдир.
Бу сўзда ن - н ҳарфи касра қилинган. Қоидага кўра
 ن - н ҳарфи ўтрули бўлиши керак эди.

Иккинчи: бадан маъносидаги يِن يِن يِن сўзидан
олингандир. Хотин ўз баданидан яна бир гавда
(вужуд) чиқарди, демакдир. Бу сўзнинг ясалиши-
да ҳар икки усул ҳам қоидага мосдир.

Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

ТҶРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

فَعْلَلِي فَعْلَلِي ФАЪЛАЛДИ ШАКЛИДАГИ ТУРЛИ ҲАРАКАТЛАРДА

ТАЛАФФУЗ ЭТИЛАДИГАН СЎЗЛАР БОБИ

يَلْبُرْدِي جَلْبُرْدِي يَلْبُرْدِي — ша-
мол эсди.

يَلْبُرْدِي جَلْبُرْدِي يَلْبُرْدِي — одам жин
теккандай ўнгга, чапга қаради.

يَلْبُرْدِي كَبْكَب يَلْبُرْدِي кэпак جَلْبُرْدِي
ди — кепак намланди. Ерга томчи томса ҳам шу
сўз қўлланади.

يَلْبُرْدِي يَلْبُرْدِي يَلْبُرْدِي يَلْبُرْدِي — ёмғир
ерни намлади. يَلْبُرْدِي يَلْبُرْدِي يَلْبُرْدِي يَلْبُرْدِي).

¹⁰⁸ يَلْبُرْدِي сўзи қўлёзмада يَلْبُرْدِي шаклида экани ҳақида يَلْبُرْدِي сўзи-
нинг ёнига тузатиш киритилганлиги тўғрисида Басим Аталай изоҳ берган (қа-
ранг: III том, 93-бет).

ياپتۇردى ^{۰۰} ja p t u r d i — ёптирди. ^{۰۰} اَلْ اَنْكُرُ قَنْغُ يَيْتُرْدِي ол

анар қапуғ жаптурді — у унга эшикни ёптирди.

ياپتۇردى ^{۰۰} ja p t u r d i — қурдирди. ^{۰۰} اَلْ اَنْكُرُ تَامُ يَيْتُرْدِي ол

анар там жаптурді — у унга девор қурдирди.

ياپتۇردى ^{۰۰} ja p t u r d i — ёптирди. ^{۰۰} اَلْ اَنْكُرُ اَتْمَاكُ يَيْتُرْدِي ол

анар ётмак жаптурді — у унга нон ёптирди.

(^{۰۰} يَيْتُرْمَاقُ يَيْتُرُرُ. ^{۰۰} ja p t u r u r . ja p t u r m a q .)

ياتتۇردى ^{۰۰} ja t t u r d i — ёздирди. ^{۰۰} اَلْ اَنْكُرُ تَشَاكُ يَيْتُرْدِي ол

анар тешак жаттурді — у унга тушак ёздирди.

Ёзилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

(^{۰۰} يَيْتُرْمَاقُ يَيْتُرُرُ. ^{۰۰} ja t t u r u r . ja t t u r m a q .) Бу сўзнинг асли

ياتتۇردى ^{۰۰} ja t t u r d i эди, сўнг (товушлар) сингдирилгандир.

ياتتۇردىم ^{۰۰} ja t t u r d u m : ^{۰۰} مَن اَنْكُرُ سَوْسِنِ يَيْتُرْدِم مэн аңар

сўсин жаттурдум — мен унга аскарларни тарқатишга, бўлиб юборишга буюрдим. Бошқаси ҳам шундай.

ياتتۇردىم ^{۰۰} ja t t u r d u m — ўчиртирдим. ^{۰۰} مَن اَنْكُرُ بِيْتِكُ يَيْتُرْدِم

мэн аңар битик жуттурдум — ман унга хатни ўчиртирдим. Бу сўзнинг асли жуттурдумдир. Ҳар нар-

сани изи қолмагунча артиб тозалашга ҳам бу

сўз қўлланади. (^{۰۰} يَيْتُرْمَاقُ يَيْتُرُرُ مَن. ^{۰۰} ja t t u r u r m e n . ja t t u r m a q .)

турмақ).

یتردی Jіттүрді — йўқоттирди. ال انکر یرماقن یتردی
 ол анар жармақін Jіттүрді — у унинг тангасини
 йўқоттирди. Бошқаси ҳам шундай. یترر. یترماک
 Jіттүрүр, Jіттүрмәк).

Бировга бирор буюмни бұхча ёки бұхчага
 ўхшаш нарсада сақлашга топширишга ҳам бу сўз
 қўлланади. Бу сўзнинг асли یدتردم Jіттүрдүм-
 дир. Сўнг сингдирилгандир¹⁰⁹.

یرتردی Jартурді — ёрдирди. ال انکا یرغاج یرتردی ол
 ана Jіғач Jартурді — у унга ёғоч ёрдирди. Бош-
 қаси ҳам шундай. یرترر. یرترماق Jартурур, Jар-
 турмақ).

یرتردی Jәртүрді: ال انکر یتق یرتردی ол анар бутіқ
 Jәртүрді — у унга бутоқ (шоҳ) ёришга буюрди.
یرترر. یرترماک Jәртүрүр, Jәртүрмәк).

یرتردی Jазтурді — ечтирди. ال انکر نکون یرتردی ол
 анар тўғун Jазтурді — у унга тугун ечтирди. Бош-
 қаси ҳам шундай.

یرتردی Jазтурді — адаштирди. ال انی اقتا یرتردی ол
 ані оқта Jазтурді — у уни ўқ отишда адаштирди.
 Сўзда адаштиришга ҳам бу сўз қўлланади.
یرترر. یرترماق Jазтурур, Jазтурмақ).

¹⁰⁹ Бу сўз Jаттурмақ феълига оид экани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган
 (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 24-бет).

يۇزتۇردى jūztūrdī: اَلْ اَنْكُرُ قَوَى يۇزتۇردى ол анар қој

jūztūrdī — у унга қўй терисини шилдирди. Бошқаси ҳам шундай.

يۇزتۇردى jūztūrdī — суздирди. اَلْ اَنِ سَهْدَا يۇزتۇردى ол

ані сувда jūztūrdī — у уни сувда суздирди.
(يۇزتۇرۇر, jūztūrmāk). يۇزتۇرۇر. يۇزتۇرماق).

ياغтурدى jaǧturdī — ёғдирди. تَنْكُرَى يَغْمُرُ يَغْتُرْدَى тэнгри

jaǧmur¹¹⁰ jaǧturdī — тангри ёмғир ёғдирди. Бошқа нарса ёғдирса ҳам шундай. ياغْتُرْمَاقُ jaǧturur, jaǧturmaq).

يىغْتُرْدَى jiǧturdī — йиғдириб уйдирди. اَلْ اَنْكُرُ قَرِيغْ

ол анар таріғ jiǧturdī — у унга буғдой йиғдириб уйдирди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, одамни ейишдан ва бошқа нарсадан қайтаришга ҳам бу сўз қўлланади. (ياغْتُرْمَاقُ, يىغْتُرُرُ, jiǧturur, jiǧturmaq).

يىغْتُرْدَى jiǧturdī: اَلْ قَدَاشِنْكَا نَانْكَ يىغْتُرْدَى ол қада-

шўца нән jiǧturdī¹¹¹ — у яқинларига ёки бирода-

¹¹⁰ Ёғмур сўзи Навоийда ҳам, жонли тилда ҳам ёмғир тарзида ўзгарган: ер юзин ёмғир суви бирла ювди. Шунингдек, ёғтурмақ сўзи Навоий асарларида ва жонли тилда ёғдурмақ шаклида учрайди.

Чу борсам қалъа сори зулм этиб фон,
Бошимға ёғдурурлар ўқ билан тош.

¹¹¹ Басим Аталай يىغْتُرْدَى jiǧturdī, يىغْتُرْمَاقُ jiǧturmaq, يىغْتُرُرُ jiǧturur сўзлари босма ва қўлёзма нусхаларда шундай берилган бўлса ҳам, бу хатодир, чунки бу сўз бундан олдин берилган, тўғриси يىكْتُرْمَاقُ يىكْتُرُرُ. يىكْتُرْدَى бўлиши керак, деб изоҳ берган. Бу изоҳга қўшилиб бўлмайди. Чунки يىغْتُرْمَاقُ икки марта берилган бўлса ҳам, икки мустақил маънода изоҳланган. Демак, изоҳ янглиш берилган.

рига яхши муомала қилиш йўли билан яхши муносабатда бўлди. (يغترماك. يغتر. jĭgтурур, jĭgтурмак).

juwtурдї: ^{يقتردى} ол топїқ juwtурдї — у тўп юмалатди. Ҳар бир юмалатилган нарса ҳам шундай. (يقتрмаق. يقترو. juwtтурур, juwtтурмақ).

jaқтурдї: ^{ياقتردى} ол башқа jaқтурдї¹¹² — у ярага малҳам қўйдирди.

jaқтурдї: ^{ياقتردى} ол анїн эвїнә от jaқтурдї — у унинг уйига ўт ёқтирди ва олов ёнди. (يقتрмаق. يقترو. jaқтурур, jaқтурмақ). Шунингдек, биров бир нарсага тегиб кетса ҳам бу сўз қўлланади.

juқтурдї — сурдирди. ^{ياقتردى} ол анїн тонїца jĭпар juқтурдї — у унинг тўнига ипор (мушк) сурдирди. (يقتрмаق. يقترو. juқтурур, juқтурмақ).

jĭқтурдї: ^{ياقتردى} ол анїн эвїн jĭқтурдї — у унинг уйини йиқиттирди. Бошқаси ҳам шундай. (يقتрмаق. يقترو. jĭқтурур, jĭқтурмақ).

jiгтурдї: ^{ياقتردى} тар этўг азақїғ jiгтурдї — тор этик оёққа азоб берди. (يقتрмаك. يكترو. jiгтурўр, jiгтурмак).

¹¹² Ҳозирги ўзбек тилида *дори сурмоқ*, *дори қўймоқ* маъносида *ёқмоқ* сўзи қўлланмайди. Лекин бу сўз Навоий асарларида „Девон“ дагидек қўлланган:

Ишқ ўти ахгарлари таскин берур чун жонима

Ёққали малҳамдек они доғи пинҳонимға ўк.

يالتۇردى جالتۇردى — яллиғлатди. اونغ تۇبى تۇبى اوغۇتۇر

جالتۇردى — шамол ўтни яллиғлатди. (يالتۇرماق)

جالتۇرۇر, جالتۇرماق).

يالتۇردى Julтурдi: ол болунуғ Julтур-

дi — у асирга қутулиш фидяси берилди.

يالتۇردى Julтурдi: ол тақағунى Julтурдi

— у товуқ патини юлдирди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар қандай тукли нарсани юлишга ҳам бу сўз қўлланади.

يالتۇردى Julтурдi: ол қулн Julтурдi —

у қулини пул баробарига озод эттирди. (يالتۇر)

يالتۇرماق Julтурур, Julтурмақ).

يومتۇردى Jўмтўрдi — юмдирди. اونگ كوزن كوزن اونغ

аниң козин Jўмтўрдi — у унинг кўзини юмдирди.

(يومتۇرۇر, Jўмтўрмақ). (يومتۇرماق)

ييجردى Jапчурдi — ёпиштирди. اول اوقايك اوقايك اوجردى

оққа Jўк¹¹³ Jапчурдi — у ўққа пат ёпиштирди. Бу сўзнинг -ли Jапчурдi варианты ҳам

бор. (ييجرۇر, Jапчурур, Jапчурмақ). (ييجرماق)

¹¹³ Basim Atalay يۈك Jўк сўзи ҳақида изоҳ берган. Унинг изоҳига кўра, босма нусхада ҳам, қўлёзмада ҳам бу шакл хато бўлиб, Jўн бўлиши тўғри эмиш. Бунга далил қилиб Basim Atalay ҳозирги уйғур тилида қуш пати маъносида Jўн сўзи қўлланиши, Радловда ҳам шундай берилганини кўрсатган. Бизнингча, бу изоҳ хатодир, Jўк сўзи қуш пати маъносида девоннинг III том, 34-бет, 11-сатрида берилган. Демак, Jўк сўзининг ўзи тўғридир.

يُنَجِّرْدِي jунчїрдї: اَر ايشي يَنْجِرْدِي 3p iшi јунчїрдї — одамнинг иши ёмонликка юз тутди. (يَنْجِرَارُ يَنْجِرْمَاقُ) јунчїрар, јунчїрмақ).

يَلْدِرْدِي j3ldirdi — эсди. يَلْ يَلْدِرْدِي j3l j3ldirdi¹¹⁴ — шамол эсди. (يَلْدِرْمَاقُ يَلْدِرَارُ) j3ldir3r, j3ldirm3k).

يِمْدِرْدِي јумдардї: اَل كِشِي نِي يِمْدِرْدِي ол кишини јумдардї — у одамларни тўплади. Бошқаси ҳам шундай. (يِمْدِرْمَاقُ يِمْدِرَارُ) јумдарур, јумдармақ).

يَنْدِرْدِي јондурдї:* اَل اَنِي اَفْكَا يَنْدِرْدِي ол ани 3wtg3 јондурдї — у уни уйга қайтарди. Бошқаси ҳам шундай.

يَنْدِرْدِي јондурдї:* اَر يَنْدِرْدِي 3p јондурдї — одам қусди. Бу сўзни يَنْدِي јондї шаклида қўлловчилар ҳам бор. Бу сўз қўрқитмоқ маъносида ҳам келади. (يَنْدِرْمَاقُ يَنْدِرَارُ) јондурур, јондурмақ).

¹¹⁴ Басим Аталай يَلْدِرْدِي j3ldirdi сўзининг биринчи ҳарфи устига қўл3зма ҳамда босма нусхаларида забар, остига зер қўйилгани ҳақида изоҳ бериб, шунинг учун бу ҳарфни ноаниқ ҳарф ҳисоблаб, е устига белги қўйиб қўллагани (ё) ҳақида изоҳ берган. Шунингдек, يَلْدِرْمَاقُ يَلْدِرَارُ сўзлари [ҳақида ҳам юқоридагидек мақсад учун алоҳида изоҳ берган (қаранг: III том, 98-бет).

* Басим Аталай босма ва 3зма нусхалардаги يَنْدِرْدِي يَنْدِرْمَاقُ يَنْدِرَارُ

шаклида берилган сўзларнинг يَنْدِرْدِي يَنْدِرْمَاقُ يَنْدِرَارُ бўлиши тўғрилиги ҳақида изоҳ берган. Бу сўз ана шу маънода „Девон“да берилган يَانِغُ јанїғ

يَنْدُرْدِي jindurdı — қидиртирди. أَنْكَ أَفْنٌ يَنْدُرْدِي аниң
əwın jindurdı — у гумон билан йўқолган нарсани
унинг уйдан қидиртирди. (يَنْدُرْمَاكُ يَنْدُرْدِي jин-
дўрўр, jиндўрмāk).

يَاشُرْدِي Јашурди: اَوْقَا يَلِمُ يَاشُرْدِي оққа jəlim Јашур-
ди — ўққа елим билан пат ёпиштирди. Бу сўз ج-ч
билан ҳам қўланади. (يَاشُرْ يَاشُرْمَاقُ Јашурур,
Јашурмақ).

Бу хусусият арабчада ҳам бордир. Чунончи,
بِهْرَامُ چوَبِيْنُ Баҳром Чупинни арабчаштириб,
شُوْبِيْنُ шубин дейилади.

يَتَغُرْدِي Јатғурди: اَلْ اَنِي يَتَغُرْدِي ол ани јатғурди — у
уни ётқизди, ухлатди. (يَتَغُرْمَاقُ يَتَغُرْدِي Јатғурур,
Јатғурмақ).

يَلْقُرْدِي Јалварди: اَلْ مَنكَا يَلْقُرْدِي ол мана јалварди —
у менга мақсадининг бажарилишини сўраб ёл-

сўздан олингани тўғри изоҳланган. Радловда (III том, 85-бетда) يَنْعَقُ jани-
мақ шаклида берилганини кўрсатган. Дарҳақиқат, بَكُّ يَنْعِقُ يَنْعِقُ бкк jаниғин-
да јатїшма — бекнинг кўрқитишига учрама деган гапта ҳам мана шу ўзак бор.
Лекин қўлёзмада шундай берилган сўзни дарров хатога чиқариш жуда ҳам
тўғри бўлмайди. Балки у даврда феъл формаси шундай шаклда қўлланган бў-
лиши албатта мумкин. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам يَنْعِقُ јанмақ шакли-
да қўланади. Чунончи *ҳап саними деб яниб қўйди* гапидаги каби. Лекин
бу қўлёзмани ўзгартишга асос бўла олмайди.

ворди¹¹⁵. (يَلْقُرْمَاقُ. يَلْقُرْمَاقُ jalwarur, jalwarmaq).

يَلْقُرْدِي jalwirdi: تَلْقُرْ يَلْقُرْدِي тулwір jalwirdi — келин уйининг тўрлари ҳилпиради. (يَلْقُرْمَاقُ. يَلْقُرْمَاقُ jalwirar, jalwirmaq)¹¹⁶.

يَلْمِرْدِي jilmirdi — илийёзди. يَلْمِرْدِي سُوْفُ суw jilmirdi — сув илийёзди. (يَلْمِرْمَاكُ. يَلْمِرْمَاكُ jilmirar, jilmirmak).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَيْتُرْدِي jajturdī — чайдирди. اَلْ تَوْنِ سَقْدَا يَيْتُرْدِي ол тонін суwда jajturdī — у тўнини суwда чайдирди. Чайдирилган, чайқатилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (يَيْتُرْمَاقُ. يَيْتُرْمَاقُ jajturur, jajturmaq).

يَلِشْدِي jəlpışdī: اَلْ اَنْكُرْ سِنكَاكُ يَلِشْدِي ол аңар синак jəlpışdī — у унга пашша ҳайдашга ёрдам берди. Елпитиш, силкитишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَلِشْمَاكُ. يَلِشْمَاكُ jəlpışur, jəlpışmaq).

¹¹⁵ Ҳозирги ўзбек тилида шу маънода *ялинмоқ* ва *ёлвормоқ* сўзлари қўлланади. Маънони кучайтириш учун ҳар вақт иккиси бирликда *ялиниб-ёлвормоқ* шаклида қўлланади. Ҳолбуки, XI аср тилида *јалінмақ* сўзи јечінмақ маъносида қўлланган. Бу ҳол тилдаги маълум қонуният асосида келиб чиққан. Тилшунослар учун бу хил қонуниятларни аниқлаш жуда муҳимдир.

¹¹⁶ Басим Аталай *يَلْقُرْمَاقُ* сўзининг *يَلْقُرْمَاكُ* бўлиши кераклиги, чунки бу сўзнинг ўзаги *يَلْ* ингичка сўз экани ҳақида изоҳ берган. Шу билан бирга, қўлёзмада олдин *يَلْقُرْمَاقُ* шаклида ёзилган бўлса ҳам, сўнг қизил сиёҳ билан *يَلْقُرْمَاكُ* шаклида тузатилгани уқтирилган (қаранг: III том, 100-бет).

يېلىشىدى jəl pışdı — намиқди. كېپاك يېلىشىدى kəpāk jəl-
pışdı — кепак намиқди (кепак бұлақлари бир-бири-
га ёпишди). (يېلىشماق. يېلىشور. jəl pışur, jəl pışmāk).

يېرتىشىدى jīrtīşdı: اُل اَنگَر بوز يېرتىشىدى ol anar bōz
jīrtīşdı — у унга бұз йиртишда ёрдам берди.
Бошқаси ҳам шундай. (يېرتىشور. يېرتىشماق) jīrtī-
şur, jīrtīşmāk).

يورتىشىدى jortūşdı: اُل مَنگ بلا يورتىشىدى ol mənīg bilā
jortūşdı — у мен билан от йўртиш (юргизиш)да
баҳслашди. (يورتىشور. يورتىشماق) jortūşur, jortūşmāk).

ياپرىشىدى japruşdı: اُل اَنگَر يېرىشىدى ol anar jəp
japruşdı — у унга ер текислашда ёрдам қилди.
(ياپرىشور. ياپرىشماق) japruşur, japruşmāk).

يېترىشىدى jətrūşdı: اُل اَرَاكِي بېر بېر كا ات يېترىشىدى ol arāki bīr bīr ka at
jətrūşdı — олар
іккі бір біргә ат jətrūşdı — улар бир-бирига отни
етказишда ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай.
(يېترىشور. يېترىشماق) jətrūşur, jətrūşmāk).

ياشرىشىدى jashruşdı: اُل سوزك يىشرىشىدى ol sōzūk yīşruşdı
jashruşdı¹¹⁷ — улар сўзни яширишда бирлашишди.

¹¹⁷ XI аср тилида *яширмоқ* маъносида *кизламак* сўзи ҳам синоним сифа-
тида қўлланар эди. „Девон“нинг II томида сўзни *яширмоқ* маъносида *кизламак*
сўзи қўлланган. Классик адабиётда ҳар икки шакл учраса ҳам, жонли ўзбек
тилида *кизламак* сийрак учрайди:

Не учун *кизларман* ўзни ғайрдин,
Ижтиноб этмак керакдур мордин,
Бу дамки эрур маҳалли падруд,
Қиссамни яширмоғимда не суд.

Ҳозирги ўзбек тилида *яширмоқ* билан *бекитмоқ* сўзлари синоним сифа-
тида қўлланади. Бу ҳол синонимлар тарихидаги ранг-баранг хусусиятлардан
бир намунадир.

Бошқаси ҳам шундай. (يَشْرُشْمَاقُ يашрушур, јашрушур, јашрушмақ).

يُغْرُشْدِي юғрушдї: اَلْ اَنْكَرُ اَوْنُ يَغْرُشْدِي ол анар ун юғрушдї — у унга хамир қоришда ёрдам қилди.

يُغْرُشْدِي юғрушдї: سُدُقُ اَغْزَادَا يَغْرُشْدِي сузук ағизда юғрушдї — оғизда тупук қуриди. [Бошқаси ҳам шундай. (يَغْرُشْمَاقُ يَغْرُشُورُ юғрушур, јуғрушмақ).

يُكْرُشْدِي юғрушдї — юғуришди. اَغْلَانُ يَكْرُشْدِي оғлан юғрушдї — болалар юғуришди. Бошқаси ҳам шундай. (يُكْرُشْمَاقُ يَكْرُشُورُ юғрушур, јуғрушмақ¹¹⁸).

يَمْرُشْدِي јамрашдї: قُوْزِي يَمْرُشْدِي қозї јамрашдї¹¹⁹ — қўзилар оналари билан аралашиди. Шеърда шундай келган:

قُجْنَكَارُ تَكَا سَشْلَدِي سَغْلَقُ سَرْكُ قَشْلَدِي
سَوْتَلَرُ قَمَغُ يَشْلَدِي اَغْلَقُ قَزِي يَمْرُشُورُ

¹¹⁸ يَكْرُشْمَاقُ јуғрушмақ сўзи يَكْرُشْمَاقُ юғрушмақ бўлиши тўғри эканлиги ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Ҳақиқатда, бу сўз „Девон“да ҳар ерда يَكْرُشْمَاقُ юғрушмақ шаклида берилгани ҳолда бу ерда хато кўрсатилган.

¹¹⁹ Басим Аталай бу сўз يَمْرُشْمَاقُ эмас, يَمْرُشْمَاقُ бўлиши тўғрилиги ҳақида изоҳ берган. Бунга далил қилиб, Радлов (IV том, 63-бет)да يَمْرُشْمَاقُ сўзига шундай маъно берилганини кўрсатган. Бу факт Радлов ж ловчи лаҳжадан материал олганини кўрсатиш учун ҳам муҳимдир.

Қочингар тәкә сәwidі
Сағлиқ сүрүг қошулді
Сүтләр қамуғ јушулді
Оғлақ қозі јамрашур.

Ёзни таърифлаб айтади: ёз келгани учун, қўч-
қор ва серкалар урғочиларидан айрилди. Соғилиш
учун соғлиқ қўйлар тўпланишди, елинларидан
сутлар тўлиб оқди. Қўзилар оналари билан ара-
лашишди.

يَمْرُوشْدِي | Jəmrūshdī: أَلْ أَنْكَرُ يَغَاجْ | ол анар јiғач
јəmrūshdī — у унга ёғоч йиқитишда ёрдам этди.
(يَمْرُوشْمَاكْ | Jəmrūshūr, jəmrūshmək).

يَاتْغَاشْدِي | Јатғашдi: أَلْ أَنْكُ بَرَلَا يَتْغَاشْدِي | ол анiң биrlä
јатғашдi — у, у билан бирга ётди. (يَتْغَاشْمَاكْ |
јатғашур, јатғашмақ).

يَالْغَاشْدِي | Јалғашдi — ялашди. أَلْ أَلَارُ بَالُ يَالْغَاشْدِي | олар бал
јалғашдi — улар бол ялашди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (يَالْغَاشْمَاكْ | јалғашур, јалғашмақ).

يَالْقَاشْدِي | Јулқашдi — шилинди. يَالْقَاشْدِي نَانِكْ | јулқашдi
нән — нарса шилинди. (يَالْقَاشْمَاكْ | јулқаш-
шур, јулқашмақ).

يَالْقَاشْدِي | Јулқушдi: يَالْقَاشْدِي نَانِكْ اَكْنَدِيدِيْن | олар
бир iкiндiдiн нән јулқушдi — улар бир-биридан
нарса юлишдилар, юлқишдилар. (يَالْقَاشْمَاكْ |
јулқушур, јулқушмақ).

يِرْكَشْدِي jörğäşdi — ўралишди. يِغَاجْجَا يِبْ يِرْكَشْدِي jī-
ғачқа jīp jörğäşdi — дарахтга ип ўралишди. Бош-
қаси ҳам шундай.

Бир нарса иккинчи бир нарсага ўралишса ҳам
бу сўз қўлланади (يِرْكَشْمَاكْ. يِرْكَشُورْ jörğäşür,
jörğäşmäk).

يِبْلَاشْدِي jīplāshdi: اُرَاغْتَلَار يُوْزُنْ يِبْلَاشْدِي урағутлар
jüzin jīplāshdi¹²⁰ — хотинлар бир-бирларининг юз
туқларини ип билан юлдилар. (يِبْلَاشْمَاقْ. يِبْلَاشُورْ
jīplāshür, jīplāshmäk).

يِدْلَاشْدِي jīzlaşdi — ҳидлашди. يِلْقِي يِدْلَاشْدِي jīlqī jīz-
laşdi — пода ҳидлашди. Бошқаси ҳам шундай.
(يِدْلَاشْمَاقْ. يِدْلَاشُورْ jīzlaşshür, jīzlaşshmäk),

Мақолда шундай келган: كَشِي سُوْزَلَشُو. يِلْقِي يِدْلَاشُو.
кiшi сöзлiшү jīlqī jīzlaşshür — одамлар бир-бирла-
рини сўзлашиб билганларидек, ҳайвонлар бир-
бирини ҳидлашиб билади.

يِدْلَاشْدِي jāzläshdi: سُوْ يِدْلَاشْدِي сў jāzläshdi — аскар ҳар
тарафга тарқалди. Шунингдек, ҳар нарса бир
нарсага ёйилса ҳам, бу сўз қўлланади. Чунончи,
суоқ сиёҳ ёмон қоғозга ёйилиб кетиши каби.
(يِدْلَاشْمَاقْ. يِدْلَاشُورْ jāzläshshür, jāzläshshmäk).

¹²⁰ jīplāshmäk — ип билан юз туқларини тозалаш демакдир. Бунинг учун ипни чийраб, икки қават қилиб, юзга тутиб буралади. Бу тартиб сўнги вақтларда ҳам мавжуд бўлиб, ип солмоқ деб аталар эди.

يۇزۇلۇشدى: بىتكىلار يۇزۇلۇشدى —
хатлар ўчирилди. Бошқаси ҳам шундай (يۇزۇلۇشور)
يۇزۇلۇشماق) jўзлушди, jўзлушмақ).

يازلىشىدى: تۇگۈنلار يازلىشىدى —
язлішді — тугунлар ечилди. Бошқаси ҳам шундай.
(يازلىشىماق. يازلىشىور. يازلىشىماق).

يىغلىشىدى: سۇ قامۇغ يىغلىشىدى —
хамма аскарлар тўпланишди. (يىغلىشىور. يىغلىشىماق)
jīғлішди, jīғлішмақ).

يۇفلۇشىدى: قۇرۇملار قامۇغ يۇفلۇشىدى —
хамма катта тошлар юмалади. Бошқаси ҳам шундай.
(يۇفلۇشىور. يۇفلۇشىماق) jўфлушди, jўфлушмақ).

ياملاشىدى: اول انگر اف ياملاشىدى —
jamлашді¹²¹ — у унга уй супуришда ёрдам этди.
Бошқаси ҳам шундай. (ياملاشىور. ياملاشىماق)
шур, jamлашмақ).

يۇملۇشىدى: كۆزلار يۇملۇشىدى —
jўмлүшді — күзлар юмилди. (يۇملۇشىور. يۇملۇشىماق)
jўмлүшур, jўмлүшмақ).

يارسىقىدى: ار اغلندن يارسىقىدى —
лундін jарсіқді — одам ўғлидан айрилиб ёлғизлан-

¹²¹ *Супурмоқ* маъноснда у давр тилида икки сўз *супурмоқ* ва *jamламақ* сўзлари синоним сифатида қўлланар эди. Бизга фақат биринчи сўз етиб келган.

ди. Бу ўғил билан ота саҳрода адашиб, бири бир ерга, иккинчиси бошқа ерга тушиши ёки душман қўлига тушишидир. (يَرْسُقَارُ. يَرْسُقِمَاقُ) jarsıqar, jarsıqmaq).

يَتْسِكْتِي jәтсікті — етиб олинди. آر يَتْسِكْتِي әр jәтсікті — одам кўп ёшга етди. قَچْغِي آر يَتْسِكْتِي қачғай әр¹²² jәтсікті — қочган одамга етиб олинди (يَتْسِكَارُ يَتْسِكْمَاكُ) jәтсікәр, jәтсікмәк).

يِرْتَلْدِي jirtıldи — йиртилди. تُون يِرْتَلْدِي тон jirtıldи — тўн йиртилди. Шеърда шундай келган:

آتسا اَقْنُ كَزْ كَرَبْ كِم تُرَانِي يَغْدَجِي
تاغِغِ اَتَبْ اَعْرَسَا اوزِي قِي يِرْتَلورُ.

Атса оқін кәз кәриб ким тур ані јғдачі
Тағіғ атіп оғраса өзі қујі јртілуғ.

Замонани таъриф қилиб айтади: замон ўқини пойлаб отса, у агар тоғни нишонга олса, тоғнинг яланг ери ва қоқ бели пора-пора бўлиб йиртилиб, парчаланиб кетади. (يِرْتَلْمَاقُ. يِرْتَلورُ) jirtılmıq, jirtılor, jirtılmaq).

¹²² قَچْغِي қачғай сўзининг тўғриси قَچْغِي қачғин экани ҳақида Басим Аталай тўғри изоҳ берган. Бу гап феъл ясалишига мисол сифатида I томда шундай кўрсатилган (қаранг: I том, 20-бет. Бизнинг таржимамизда I том, 59-бет).

يَسْتَلِدِي جاستалдї: يَسْتَلِدِي يَسْتَقُ جастуқ жасталдї — ястиқ
суяб қўйилди.

يَسْتَلِدِي جاستалдї: اُق اَمَجَقًا يَسْتَلِدِي оқ амачқа жастал-
дї — ўқ нишоннинг бир тарафига тегди. (يَسْتَلُورُ)
يَسْتَلِمَاقُ жасталур, жасталмақ).

يَنْجَلِدِي جانчилдї: قَاغُونُ يَنْجَلِدِي қағун жанчилдї — қо-
вун эзилди. Қовунга ўхшаш нарсалар эзилишига
ҳам бу сўз қўлланади. (يَنْجَلِمَاقُ. يَنْجَلُورُ жанчилур,
жанчилмақ).

يَبْرُلِدِي Јапрулдї — ёпишди. بَيْرُكَا بَيْرُلِدِي бир
нэц биргә жапрулдї — бир нарса бир нарсага қат-
тиқ ёпишди. تُونُ يَبْرُلِدِي тон жапрулдї — тўн ўр-
таси қаттиқ ёпишди, ҳаттоки, эскиди. (يَبْرُلُورُ)
يَبْرُلِمَاقُ жапрулур, жапрулмақ).

يَتْرُلِدِي Јэтрүлдї: بَرْنَقًا يَتْرُلِدِي сонуқ бурунқа
јэтрүлдї — (бирор) нарсанинг охири олдига етказил-
ди. (يَتْرُلِمَاقُ. يَتْرُلُورُ јэтрүлур, јэтрүлмәк).

يَغْرُلِدِي Јуғрулдї: اُونُ يَغْرُلِدِي ун јуғрулдї — хамир
қорилди. (يَغْرُلِمَاقُ. يَغْرُلُورُ јуғрулур, јуғрулмақ).

يَجْرُلِدِي Јїғрїлдї: اَرُ تَمَلِغًا يَجْرُلِدِي эр тумлуғқа јїғ-
рїлдї — одам совуқдан қалтиради.

يَغْرِلْدِي jǐgrǐldǐ — чўзилди. تُونُ يَغْرِلْدِي тон jǐgrǐldǐ —
тўн ювишдан чўзилди. (يَغْرِلْمَاقُ. يَغْرِلُورُ. jǐgrǐlmāq, jǐgrǐlmāq).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَيْقَلْدِي jājқaldǐ — чайқалди. سُوْفُ يَيْقَلْدِي суw jājқaldǐ — суw чайқалди. Ҳар бир суwқ нарсанинг чайқалишига ҳам бу сўз қўлланади. Ҳар бир нарсага майл қилувчи киши ҳам бунга ўхшатилиб, أَرَكُنْكَلِي يَيْقَلْدِي эр коңли jājқaldǐ jājқaldǐ дейилади. Бу сўз заифдир. (يَيْقَلْمَاقُ. يَيْقَلُورُ. jājқaldǐ jājқaldǐ).

يَلْبِنْدِي jǎlpǐndǐ — أَغْلَانُ يَلْبِنْدِي оғлан jǎlpǐndǐ — болага ел тегди. أَلْ أَوْزَنْكَا يَيْلُ يَلْبِنْدِي ол озиңа jǎlpǐlpǐndǐ — у ўзини елпитди. (يَلْبِنْمَاقُ. يَلْبِنُورُ. jǎlpǐnmāq, jǎlpǐnmāq).

يِرْتِنْدِي jǐrtǐndǐ: أَلْ تُونُنُ يِرْتِنْدِي ол тоиң jǐrtǐndǐ — у тўнини йиртаётгандек кўринди. Бошқаси ҳам шундай. (يِرْتِنْمَاقُ. يِرْتِنُورُ. jǐrtǐnmāq, jǐrtǐnmāq).

يَيْجَنْدِي jāpчundǐ: أَقَا يَلْمُ يَيْجَنْدِي оққа jǎlim jāpчundǐ — ўққа елим билан қуш пати ёпиштирилди. Бир нарса бир нарсага ёпиштирилса, боғланса ҳам бу сўз қўлланади. (يَيْجَنْمَاقُ. يَيْجَنْوْرُ. jāpчundǐ jāpчundǐ).

мақ). Бу сўзнинг *ش-ш* билан *يېشىدى* jəshundī ва *ش-w* билан *يېشىدى* jawchundī вариантлари ҳам қўлланади.

يېگرېندي jigrāndī: *آنک يېني يېگرېندي* анің jīnī jigrāndī¹²³ — унинг териси қўрқувдан ҳурпайди.

يېگرېندي jigrāndī: *آر اتني يېگرېندي* эр этні jigrāndī — одам гўштни хом ҳисоблаб, ейишдан воз кечди. (*يېگرېنмак* jigrānūr, jigrānmāk).

ياхسيندى jaxsīndī: *آر قفتان يېخسيندى* эр қафтан¹²⁴ jaxsīndī — одам қафтан (кийим)ни кифтларига солди, боғичини (тугмасини) ҳам боғламади, қўлларини ҳам енгига киргизмади. Бу сўз фақат елкага ташланадиган ҳирқа ва бошқаларга (унга ўхшаш нарсаларга) қўлланади. (*ياхسينور* jaxsīnur, jaxsīnмақ).

يېрсинدى jərsīndī: *آر يېرك يېрсинدى* эр jərig jərsīndī — одам бир ерга жойлашиб олди, у ерга ўрганди. (*يېрсинмак* jərsīnūr, jərsīnmāk).

¹²³ Бу сўз босма нусхада *تگرېندي* tūgrūdī шаклида эди. Басим Аталай қўлёзмага мувофиқ *يېگرېندي* jigrāndī қилиб тузатган. Биз ҳам шунга асосан тузатдик.

¹²⁴ Навоийда *қафтан* сўзи худди шу маънода қўлланган:

Ҳирқа анинг жисмида *қафтан* бўлуб,
Қафтани тўн жисми анинг жон бўлуб.

يَمْسِنْدِي jәмсінді: اَرَّ اَشَّ يَمْسِنْدِي әр аш jәмсінді —
одам ош еяётгандек кўринди, аслида у емаган
эди. (يَمْسِنْمَاك. يَمْسِنُوْر. jәмсінүр, jәмсінмәк).

يَلْغَنْدِي jалғанди — ялади. اَرَّ جَنَاقُ يَلْغَنْدِي әр чанақ
jалғанди — одам идиш ялади. Бошқаси ҳам шундай.

يَلْغَنْدِي jалwandи: اَرَّ اَغْزَنُ يَلْغَنْدِي әр ағзін jалwandи —
одам тилини чиқарди, оғзининг ичида айлантирди.
(يَلْغَنْمَاق. يَلْغَنْوْر. jалwanур, jалwanмақ).

يَلْغَنْدِي jулқунди: نَانِكُ يَلْغَنْدِي jулқунди нән — нарса
юлинди. (يَلْغَنْمَاق. يَلْغَنْوْر. jулқунур, jулқунмақ).

يِرْكَندِي jörgändi — ўралди. اَرُّ يِرْجَا يِرْكَندِي оруқ jī-
ғачқа jörgändi — ип, арқон ва бошқалар дарахтга
ўралди. اَرُّ يِرْغَرَانَقَا يِرْكَندِي әр jугурқанқа jör-
gändi — одам адёлга ўралди. Бошқаси ҳам шундай.
(يِرْكَنْمَاق. يِرْكَنُوْر. jörgәнүр, jörgәнмәк).

يِذْلَنْدِي jізланди — ҳидланди. اَتُّ يِذْلَنْدِي эт jізланди —
эт ҳидланди. Бошқаси ҳам шундай. (يِذْلَنْمَاق. يِذْلَنْوْر.
jізланур, jізланмақ).

يِزْلَنْدِي jазлінди — ечилди. تَكُونُ يِزْلَنْدِي түгүн jазлін-
ди — тугун ечилди. Бошқаси ҳам шундай. (يِزْلَنْوْر.
يِزْلَنْمَاق. jазлінур, jазлінмақ).

يُزَلِّدِي jūzländi: أَلْ مَنَّا يُزَلِّدِي ol mənä jūzländi¹²⁵ —
у менга юзланди.

يُرَلِّدِي jūzländi: أَرُّ يُرَلِّدِي әр jūzländi — одам халқ
назида ҳурматга эга бўлди. Одамлардан хизмат
талаб қилишга ҳам бу сўз қўлланади. (يُزَلِّدِي
يُزَلِّدِي jūzlänr, jūzlänmäk).

يُجَلِّدِي jaғландi: نَانِكُ يُجَلِّدِي jaғландi нэң — нарса
ёғланди. (يُجَلِّدِي يُجَلِّدِي jaғланур, jaғланмақ).

يُجَلِّدِي juwlundı: نَانِكُ يُجَلِّدِي juwlundı нэң — нарса
юмалади. (يُجَلِّدِي يُجَلِّدِي juwлунур, juwлунмақ).

يُرْمَنْدِي jarmandı — ўрмалаб чиқди. أَرُّ تَامَقَا يُرْمَنْدِي әр
тамқа жармандi — одам томга ўрмалаб чиқди. Бош-
қаси ҳам шундай. (يُرْمَنْدِي يُرْمَنْدِي jarманур, jar-
манмақ).

Қоида: ҳар бир икки ҳарфли ўтимли феълга
Л-л орттирилса, ўзлик ёки мажҳул феълга айла-
нишини юқорида айтган эдик. Ўтимли феълга н-н
орттирилса, ўзлик феъл ҳосил бўлади. Бу ҳол
арабчага мувофиқдир. Чунки араб тилида эшикни
очди маъносида فَتَحَ أَبَابَ дейдилар. Бу ибo-

¹²⁵ Бу сўз босма нусхада يُزَلِّدِي jäzländi шаклида берилган. Басим Аталай

низоҳига кўра, қўлёзмада ҳам يُزَلِّدِي экан, кейинги шаклларига мувофиқ
يُزَلِّدِي jūzländi бўлиши тўғри деб кўрсатган. Биз ҳам шундай тузатдик.

радаги **انفتح** сўзи ўтимли феълдир. Сўнг **انفتح** дейдилар, эшик очилди, демакдир. Демак, **ن-н** орттирилиб, араб тилида ўтимли феъл ўзлик феълга айлантирилади. Шунингдек, араб тилида биров бир нарсани синдирса, **كسر الرجل الشيء** дейдилар, бу ўтимлидир. Сингач **انكسر** дейдилар; бу ўзлик феълдир. Бу тил (туркий тил) да **ار تۇگۇن جازدى** эр тўгўн жаздї дейдилар. Одам тугунни ечди, демакдир. Сўнг бу феълга **ن-н** орттириб, **تۇگۇن جازلندى** тўгўн жазлїндї дейдилар, тугун ечилди, демакдир. Демак, ўтимли феъл **ن** қўшиш¹²⁶ билан ўзлик феълга айланди. Феълга **ل-л** орттирилиб, **تۇگۇن جازلدى** тўгўн жазлїдї дейдилар, тугун ечилди, демакдир. Ўз-ўзидан ечилди маъносини ифодалаш учун **ن-н**, **ل-л** қўшиб **يازлندى** жазлїндї дейдилар. Яна шундай **эр ар تبق يقدى** эр топїқ жуwdї дейдилар. Сўнг **эр ар تبق يقدى** топїқ жуwїлдї дейдилар, тўп юмалатилди, демакдир. Бунда феъл мажҳулдир, яъни тўп кимдир биров томонидан юмалатилган, демакдир. Бу феълга бир **ن** орттирилиб, **يازлندى** жуwїлндї дейилади, тўп ўз-

¹²⁶ Маҳмуд Кошғарий **ن** қўшиб ясашиши ҳақида изоҳ берган бўлса ҳам, мисолда **ن** эмас, **ل** лін қўшиб ясалган сўз келтирилган; қондага мувофиқ мисол тушиб қолган бўлса керак.

Ўзидан юмалади, демакдир. ل дан сўнг ن келтирилмасдан олдин бу феъл икки жиҳатдан ўтимсиз эди:

Биринчиси иш-ҳаракат номаълум бир одам томонидан бажарилгани учун, бу феъл ўтимсиз феъл ўрнида эди. ن ҳарфининг ёнига ل қўшиш билан иш бошқа бировнинг таъсирисиз ўз-ўзидан бажарилгани учун феъл ўтимсиз бўлган эди. Бу ҳақда биз يۇۋدۋى жуۋدۋى феъли мисоли билан кўрсатиб ўтдик. Бу феъл икки ҳарфли ўтимли феъл эди. Бунга ل орттирилиб, يۇۋۋۋدۋى жуۋۋۋدۋى дейилади, номаълум одам томонидан юмалатилади ёки ўз-ўзидан юмалади, демакдир. Бу ҳолда феъл уч ҳарфли бўлиб икки жиҳатдан ўтимсиздир. Сўнг ل билан бирга ن орттирилиб, يۇۋۋۋۋدۋى жуۋۋۋۋدۋى дейилади, ўз-ўзидан юмалади, демакдир. Феъл тўрт ҳарфли ўтимсиз феълга айланади. Бу икки ҳарфлидан уч ҳарфлига, уч ҳарфлидан тўрт ҳарфлига айланади.

Қоидаларнинг кўллари солим бўлимида баён қилингандир. Бу феълларнинг ҳаммасида буйруқ, бўлишсизлик ва бошқа шунингдек қоидалар юқорида изоҳлаганим кабидир.

Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади.

فَاعْلَمَدِي ФААЛЪАЛДИ ШАКЛИДАГИ

БЕШЛИКЛАР БЎЛИМИ

يَغْجَلَنْدِي j i ğ a c h l a n d i : يېر يَغْجَلَنْدِي j ɛ r j i ğ a c h l a n d i — ерда ёғоч кўпайди. Бу ерда ёғочнинг кўпайиши, демакдир. (يَغْجَلَنْمَاقُ يَغْجَلَنْوُرُ j i ğ a c h l a n u r , j i ğ a c h l a n m a q) .

يَغْرَلَنْدِي j a ğ i r l a n d i — яғири кўпайди. تَقِّي يَغْرَلَنْدِي t ɛ w ɛ j j a ğ i r l a n d i — туянинг яғири кўпайди. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْرَلَنْمَاقُ يَغْرَلَنْوُرُ j a ğ i r l a n u r , j a ğ i r l a n m a q) . Яғирдан қашинишга ҳам бу сўз қўлланади.

يَمْرَلَنْدِي j u m u r l a n d i : سُو يَمْرَلَنْدِي s u j u m u r l a n d i — аскар тўпланди (ўғузча). Бошқаси ҳам шундай. (يَمْرَلَنْوُرُ يَمْرَلَنْمَاقُ j u m u r l a n u r , j u m u r l a n m a q) .

يِلْرَلَنْدِي j u l a r l a n d i — юганланди. اَت يِلْرَلَنْدِي a t j u l a r l a n d i — от юганланди. (يِلْرَلَنْمَاقُ يِلْرَلَنْوُرُ j u l a r l a n u r , j u l a r l a n m a q) .

يَقْرَلَنْدِي j a w u z l a n d i : اَلْ اَتَغْ يَقْرَلَنْدِي a l a t i ğ j a w u z l a n d i — отни ёмон деб ҳисоблади Шунингдек, бошқа нарсани ёмон деб тушунишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَقْرَلَنْمَاقُ يَقْرَلَنْوُرُ j a w u z l a n u r , j a w u z l a n m a q) .

يَقْشَلَنْدِي j a w a s h l a n d i : اَر يَقْشَلَنْدِي ɛ r j a w a s h l a n d i — одамда ювошлик пайдо бўлди, одам ювошланди. (يَقْشَلَنْمَاقُ يَقْشَلَنْوُرُ j a w a s h l a n u r , j a w a s h l a n m a q) .

يَمِشْنَدِي jəmişlän di: يِغَاجُ يَمِشْنَدِي jığaç jəmişlän di —

дарахт мева берди. (يَمِشْنَمَاكُ يَمِشْنَوْرُ jəmişlän-nur, jəmişlänmäk).

يَلْغَنْدِي јалғланди: تَقُقُ يَلْغَنْدِي тақуқ јалғланди —

хўрознинг тожи ўсди. От ёлли бўлса ҳам шу сўз қўлланади. (يَلْغَنْمَاقُ يَلْغَنْوْرُ јалғланур, јалғланмақ).

يِرْقَلْنَدِي јарақланди¹²⁷: اَرُّ يِرْقَلْنَدِي әр јарақланди —

одам совут (темир кийим) кийди. Сипар тақишга ҳам бу сўз қўлланади. (يِرْقَلْنَمَاقُ يِرْقَلْنَوْرُ јарақланур, јарақланмақ).

يِرْقَلْنَدِي јірақланди — йироқ деб ҳисоблади. اَرُّ يِرْقَلْنَدِي әр jərig jірақланди — одам ерни йироқ деб

ҳисоблади. (يِرْقَلْنَمَاقُ يِرْقَلْنَوْرُ jірақланур, jірақланмақ).

يَلْقَلْنَدِي јулақланди: يِيرُّ يَلْقَلْنَدِي jər јулақланди — ер

бўлақланди, ернинг бўлақлари кўпайди. (يَلْقَلْنَوْرُ يَلْقَلْنَمَاقُ јулақланур, јулақланмақ).

¹²⁷ يِرْقَلْنَدِي јарақланди сўзи босма нусхада шундай берилган бўлса ҳам, ёзма

нусхада يِرْقَلْنَدِي јаріқланди шаклида берилгани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Дарҳақиқат, бу сўзнинг от шакли III том, 12-бетда يِرْقُ јаріқ тарзида берилиши — тўғриси шундай эканини тасдиқлайди.

يُرَاكْلَانْدِي jūrākländi: ار يركلندي әр jūrākländi — одам
шижоатли, юракли бўлди. Бошқаси ҳам шундай.
(يُرَكْلَانْمَاكُ jūrāklänür, jūrāklänmāk).

يَارِيمْلَانْدِي jārīmlandı: نازك يارمландي jārīmlandı нэн —
нарса яримланди. (يَارِيمْلَانْمَاكُ jārīmланур,
jārīmланмақ).

يَشْمَلْنَانْدِي jəšimləndi: ار يشملندي әр jəšimləndi — одам
оёғига فراھيجان (иссиқ кийим) кийди. (يَشْمَلْنَانْمَاكُ jəšimlənür,
jəšimlənmāk)¹²⁸.

يَالْمَلْنَانْدِي jəlimləndi: اق يالملندي — ўқ елим-
ланди. (يَالْمَلْنَانْمَاكُ jəlimlənür, jəlimlənmāk).
Бошқа бир нарса ёпиштирилса ҳам бу сўз қўл-
ланади.

Бу бўлимнинг олтиликлари

يَالْغَنْدُرْدِي jalgəndürdi: — ёлғонга чиқарди. ار يالغندردى әр
jalgəndürdi — одам (у хабарни) ёлғонга чиқарди.
(يَالْغَنْدُرْمَاكُ jalgəndürүр, jalgəndürмақ).

يَالْدِزْلَانْدِي jıldızlandı: يالغاج يلدز لاندی jıgac
jıldızlandı — дарахт илдиз отди. Шунингдек, одам
бир ерга жойлашса ёки жойлашишга ҳозирланса

¹²⁸ يشم jışim сўзи Радлов (III том, 529-бет)да *пайпоқ* деб изоҳланган.

хам шу сўз қўлланади. Чунончи, **ар** **йилдизланди** —
 Ёр **йилдизланди** — одам худди дарахт илдиз отган-
 дек, илдиз ёйди, қаттиқ жойлашди, ёки насл-на-
 сабли, таг - тахтли бўлди. (**йилдизланди**) **йилдизланди** **йилдизланди**
 дўзланур, йилдизланмақ).

йидруқланди **йидруқланди**: **ар** **йидруқланди** —
 одам қўлини муштум қилди. (**йидруқланди**) **йидруқланди**
 йидруқланур, йидруқланмақ).

йирмақланди **йирмақланди**: **ар** **йирмақланди** —
 одам пулли, тангали бўлди. (**йирмақланди**) **йирмақланди**
 йирмақланур, йирмақланмақ).

йумшақланди **йумшақланди**: **ар** **йумшақланди** —
 одам менга юмшоқлик, хушомадгўй-
 лик, ялинчоқлик қилди. (**йумшақланди**) **йумшақланди**
 йумшақланур, йумшақланмақ).

йумғақланди **йумғақланди**: **ар** **йумғақланди** —
 нарса юмалоқ, гирдак қилинди. (**йумғақланди**) **йумғақланди**
 йумғақланур, йумғақланмақ).

йағғанди **йағғанди**: **ар** **йағғанди** —
 одам ошни ёвғон (гўштсиз) ҳисоблаб, оз
 еди. (**йағғанди**) **йағғанди** **йағғанди**
 йағғанланур, йағғанланмақ).

йилғунланди **йилғунланди**: **ар** **йилғунланди** —
 ерда юлғун унди. (**йилғунланди**) **йилғунланди**
 йилғунланур, йилғун-
 ланмақ).

Худога шукур. Мисол бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМАНИР РАҲИМ

УЧ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР ¹²⁰

Икки ҳарфли отлар

تاھ تاھ та h - та h — лочинни учирилгандан сўнг чақириладиган сўз. Бу сўздаги ه — h нафас олиш учун хизмат қиладиган h дир.

چوھ چوھ чу h - чу h — отни юргизиш учун айтиладиган, унга таъзир бериладиган сўз.

каھ каھ ка h - ка h — итни чақириш учун қўлланиладиган сўз.

маھ маھ ма h — мана, у ерда, ол маъноларидадур. Бу сўз бир нарса таклиф қилинганда айтилади.

Бу бўлимнинг мисол қисми

ياھ ја h — худди, шундай, ҳа маъноларидаги сўздир. Бу اَت تُّت ат тут деб айтган кишининг сўзига жавобан айтилган ياھ ја h — хўп маъносида ҳам қўлланади.

¹²⁰ Маҳмуд Кошғарийнинг бу бўлимини икки хил: *уч ҳарфли сўзлар, икки ҳарфли отлар* деб кўрсатишида дастлабки қарашда аниқсизлик бордек кўриниши мумкин. Шунинг учун Басим Аталай бу ҳақда изоҳ берган (қаранг: III том, 117-бет). Изоҳга кўра, бу бўлим ماھ، چوھ، تاھ، کاھ шаклида бўлганда *уч ҳарфли*, كه، چه، ته، كه шаклида бўлганда *икки ҳарфли* бўлади, сўзланишда эса бу сўзлар *икки ҳарфлига* киради. Басим Аталайнинг бу изоҳига бир неча жиҳатлардан қўшилиб бўлмайди: Басим Аталай کاھ шаклини *уч ҳарфли*, كه шаклини эса *икки ҳарфли* деб тушунган. Чунки کاھ ка h сўзи *уч ҳарфли* бўлса, كه кә h сўзи ҳам *уч ҳарфли*дир. Бирида узун унли, иккинчисида қисқа унлидир-Басим Аталай, изоҳига кўра, М. Кошғарий бу фарқни тушунмаган бўлиб чиқади. Ҳолбуки М. Кошғарий унлилардаги бу хил фарқларни кўп ерларда кўрсатган. Демак, бирмунча кенгроқ текшириш керак.

Тез сўзлаганда, бу сўзлардан юмшоқ ҳарфлиги тушиб, $\overset{\circ}{ج} \overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{ج} \overset{\circ}{ه}$, $\overset{\circ}{ك} \overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{ك} \overset{\circ}{ه}$, $\overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{ه}$, $\overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{ه}$, $\overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{ه}$ дейилади. Шунинг учун биз буларни манқус¹³⁰ бобида кўрсатдик. Чунки бу бобларда юмшоқ ҳарфлар ёзувда эмас, талаффузда тушиб қолади.

Бу сўзлардаги $ه$ h ҳарфи нафас олишга хизмат қилувчи ҳарфлардир. $\overset{\circ}{ف} \overset{\circ}{ي} \overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{م} \overset{\circ}{ا} \overset{\circ}{ق} \overset{\circ}{ت} \overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{و} \overset{\circ}{ا} \overset{\circ}{م} \overset{\circ}{ي} \overset{\circ}{س} \overset{\circ}{ن} \overset{\circ}{ه}$ оятларидаги каби. Бу ибораларда сўз охиридаги $ه$ h дам олиш учун хизмат қилади.

Ҳақиқий $ه$ ҳарфи асл турк тилларида йўқдир. Фақат $\overset{\circ}{ا} \overset{\circ}{ر} \overset{\circ}{ا} \overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{ل} \overset{\circ}{د} \overset{\circ}{ي}$ эр аһладі — одам оҳ урди гапидагина қўлланади. Шунда ҳам бу сўздаги $ه$ h кўкракдан чиқадиган товушдир. Бойқушни $\overset{\circ}{ا} \overset{\circ}{و} \overset{\circ}{ه} \overset{\circ}{ي}$ уһи дегувчилар бор бўлса ҳам, асл турклар $\overset{\circ}{ا} \overset{\circ}{و} \overset{\circ}{ك} \overset{\circ}{ي}$ ўки дейдилар. Хўтан ва канжак тилларида $ه$ қўлланса ҳам, булар асл турклар эмас, турклар ўлкасига сўнг келганлардир.

¹³⁰ Манқус — бирор ҳарф тушиш билан нуқсонланувчи сўзлар боби демакдир.

ЎРТА ҲАРФИ СУКУНЛИ فَعْلٌ فَعْلٌ فَعْلٌ ШАКЛЛАРИДАГИ
СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تُوبٌ тўп — ҳар қандай дарахтнинг асоси, илдизи. يَغَاجٌ

تُوبِي тўби — ёғоч тўпи — ёғоч тупи.

تُرْبٌ тўб — негиз. تَامٌ تُوْبِي там тўби — девор негизи (пойдевор). Одам аслига ҳам бу сўз қўлланади. تُرْبَلِكُ اَرْن тўблүг эрән — тагли-тахтли одамлар.

تُوبٌ топ — тўп, копток. Бу сўз تُبُقٌ топқнинг қис- қарганидир.

جُوبٌ чўп — ҳар нарсанинг сиқилгандан сўнг қолган ташландиғи, чиқиндиси. اَزْمٌ جُوْبِي ўзум чўпи — узум турупи. يَاغٌ جُوْبِي јағ чўпи — ёғ қуйқаси.

بُورٌ جُوْبِي бор чўпи — бўза турупи. Бошқалар ҳам шундай.

جُوبٌ чўп: تُتْمَاجٌ جُوْبِي тутмач чўпи — тутмоч (овқат) қилиш учун майдалаб кесилган юпқа бўлақлар- нинг ҳар бири.

قُوبٌ قَلْمَاقٌ қоп қїлмақ — севинмоқ. $\text{اَلْ مَنِي كُرْبٌ قُوبٌ}$ ол мэнї кўрўп қоп қїлдї — у мени кў- риб шодланди, севинди.

كُوبٌ кўп — кўн.

كَيْبُ кіп — ҳар нарсанинг қолипи. كَرِيحُ كَيْبِي кэр-

піч кіпі — кирпичнинг — ғиштнинг қолипи.

كَيْبُ кіб — каби, ўхшаш. بُوَ اَرُّ اَنْكُ كَيْبِي Бу эр аниң

кібі¹³¹ — бу одам унга ўхшашдир (ўғузча).

بُوتُ бут¹³² — сон.

بُوتُ бут — катталарнинг ўғил-қизлари пешаналарига тақиладиган ҳар бир қимматбаҳо фируза тош.

قَرُّ بُوْتُ اَرْدِي қіз бут ўріді — қиз фируза тақди.

بُوتُ бут — катта бир одам томонидан юборилган совғани келтирган кишига бериладиган мукофот. Чунончи, бировга совға тариқасида юборилган отни келтирувчи отбоқарга пул ёки қўй бериш каби. Шу тартибда берилган қўй بُوْتُ бут деб аталади.

تَيْتُ тіт — санубар дарахти, тоғларда битади.

جَيْتُ чіт — ола-була гуллари бор чит газлама.

¹³¹ Кібі сўзи „Девон“да икки хил: كَيْبُ кіб ва كَيْبِي кібі шаклида берилган бўлса ҳам, икки хиллик ҳақида Маҳмуд Кошғарий томонидан бирор изоҳ берилмаган. Шунинг учун бу сўзнинг у даврда икки хил қўлланиши ёки бир хил қўлланиб, бу ерда хато бўлгани бизга номаълум қолди. Чунки бу сўз „Девон“нинг бошқа бетларида ҳам бир хил — кібі шаклида учрайди. Бу сўз ҳозирги вибек тилида, асосан, *каби* шаклида қўлланади. Лекин Навоий асарларида „Девон“дагича, кібі шаклида қўлланган:

Ўғул *киби* қуллуғунгни қилсам...

Танглаги кавсар учун дер сен букун май ичмагил,

Тек тур, эй зоҳид, Навоий сен киби лошнимудур.

Тар ж и м а с и: Эй зоҳид, кейинги кавсар умидида мени май ичишдан қайтараётирсан, насиҳатингни қўйиб тинчлан, ахир Навоий сен каби нодон эмас-ку.

¹³² Ҳозир *бут* сўзи Олтариқ шеvasида оёқ маъносида қўлланади.

سۈت сўт — сут.

شۈت шўт — уруғ. Хўтан тилида.

تۈچ туч — мис.

كۈچ кўч — куч.

كۈچ ایلدن كرسا ترو تنككتن كۈچ ایلدن كرسا ترو تنككتن کўч — зулм қилиш. كۈچ ایلدن كرسا ترو تنككتن کўч айдін кірсә төрү түңүктін¹³³ чїқар —

зулм, зўравонлик эшикдан кирса, инсоф туйнукдан чиқади. Зулм қилувчи одамга كۈچ ایلدن كرسا ترو تنككتن кўчәмчі, зўр одамга كۈچ ایلدن كرسا ترو تنككتن кўчїўг дейилади.

كۈچ کۈچ — кунжут. كۈچ ياغي کۈچ јағи — кунжут ёғи (чигилча). Кунжут ўтининг уруғига ҳам انكاك كۈچ ایلدن كرسا ترو تنككتن ёнак кўчи дейилади.

كۈچ كۈچ — кеч. Шундан олиниб, كۈچ كۈچ кәч кәлді — келишда кечикди, кеч келди дейилади.

بۇذ بۇذ — бўй. بۇذ ازون بۇذلغ بۇذلغ ازون بۇذلغ بۇذلغ узун бозлуғ кіші — узун бўйли одам.

بۇذ بۇذ — туяқуш (туяга ўхшаш бўйни узун, орқа оёқлари калта бир жонивор).

¹³³ Бу сўз ҳозирги жонли тилда туйнук шаклида талаффуз қилинса ҳам, Навоийда айнан „Девон“дагича тўнўк шаклида учрайди:

Зиндонки танимдур анда маҳбус,
Ҳам тунглуки, ҳам эшиги мадрус.

بُوذُ б о з: بُوذُ مُنچُقُ б о з мунчуқ — хотинлар тақадиган бир хил мунчоқ.

بُورُ бор — бўза. Мақолда шундай келган: بُورُ بُلْمَاذِبُ
بُورُ بُلْمَاذِبُ бор болмазип сиркә болма — шароб бўлишдан олдин сирка бўлма. Бу мақол ўзини қариларга ўхшатадиган ёшларга нисбатан қўлланади.

بِيرُ б і р — бир. بِيرُ يِرْمَاقُ б і р жармақ — бир танга.

تُورُ т ö р — уйнинг тўри. تُورُكَ كَچُ т ö ргә кәч — тўрга ўт.

تُورُ т о р — қаттиқ о билан; қуш ва балиқ тугиладиган тўр, ов тўри, матрап ва ёйма каби.

جُورُ ч о р: جُورُ أُرَاغْتُ ч о р урағут — битов хотин (аврат ери битов хотин), ўғузлар ўралган ўтга ҳам
جُورُ أَوْتُ ч о р от дейдилар. Биринчи сўзнинг асли шундандир.

سُورُ سُورُ с у р-с у р — шап-шап. أَرُ سُورُ مُونُ أُبْتِيُ э р сур-сур мўн õпти¹³⁴ — одам хўр-хўр қилиб, хўриллатиб шўрва ичди.

قُورُ қ у р — зиён. أَرُ قُورُ قَلْدِيُ э р қур қилдї — одам зиён қилди.

قُورُ қ о р — қатиқ томизғиси. Бу — хўрмачада ивитилган қатиқ ё ачиган қимиздан идиш тагида қолдириб, устига сут қўшиб, қатиқ ёки қимиз қилишдир.

¹³⁴ XI аср тилида *ичмоқ* маъносида икки сўз *ичмоқ* ва *ўлмоқ* сўзлари синоним сифатида тенг қўлланар эди. Бизда *ичмоқ* варианты сақланиб қолган. *Оз-оз ичмоқ* маъносидаги *хўлламоқ* сўзи „Девон“даги шу *ўлмоқ* сўзининг ҳорғтирилган вариантдир.

قورۇ ^оқур¹³⁵ — қуруқ (ўғузча). Бу قۇرغۇ ^оқуруғ сўзининг қисқарганидир. قُلَان قُدغقا ^отүшса ^оقَرَبقا ^оايغر ^оبُلور

қулан қудуғқа түшсә қурбақа ајғір болур — қудуққа ёввойи эшак — қулан тушса, чўл қурбақаси айғир бўлади. Бу арабларнинг اِنَّ الْبُعَاتَ بَارُ ضَنَا ^одеган иборасига ўхшайди.

بوز ^обоз — кулранг. بوز ات ^обоз ат ÷ кулранг от. Бу нозик, нафис, ёқимли эмас¹³⁶. Оқ ва қизил ранг орасидаги рангда бўлган ҳар бир ҳайвонга ҳам бу сўз қўлланади. بوز قوي ^обоз қој — бўз, кулранг қўй.

بوز ^обўз — бўз (юмшоқ унли билан).

بوز ^обуз — муз (қаттиқ унли билан). Мақолда шундай келган. بوزدن سوڧ تمار ^обуздан суw тамар — муздан, албатта, суw томади. Бу мақол хулқи отасининг хулқига ўхшаганлар ҳақида айтилади.

بوز ^обўз — эт билан тери орасида (маълум сабаб билан) пайдо бўладиган шиш.

توز ^отоз — тўзон (қаттиқ унли билан).

¹³⁵ Қур сўзи ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Унинг изоҳига кўра, ёзма нусхада ^оқур шаклида экан. Шунга кўра, бу сўзнинг бошқа бўлимга ўтиши ҳақида уқтирган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 122-бет).

¹³⁶ Бу кичик изоҳни бир неча хил тушуниш ҳам мумкин. Бизнингча, бу рангни одамлар ёқтирмасликлари маъносида бўлса керак. Бизда ҳам ҳозир ёқимсиз кўринмоқ, айниганлик, оқариб кетганлик маъносида бўзармоқ сўзи қўлланишида ана шу маъно бор.

توز تۈز — қайиш ёки камарга тақиладиган ва боғла-
надиган ҳалқа.

تۈز تۈز: تۈز تۈز ايل әl тۈз нәтәк — мамлакат, әл
қандай.

تۈز تۈز — асл, таг, асос. اَنك تۈبۈ تۈزۈ كيم әнің
тۈбі, тۈзі кім — унинг таги, асли ким. Кимга бо-
риб тақалади.

تۈز تۈز: تۈز تۈز تۈز јәр — тўғри ер, текис ер.

تۈز تۈز — туз.

تۈز تۈز — тиз, тизза.

تۈز تۈز¹³⁷ — баланд ер. Форслар шаҳарларини шу
сўздан دز дїз шаклида ўзгартиб олганлар.

¹³⁷ Бу сўз ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Унинг изоҳига кўра, ёзма ва босма нусхаларда تۈز шаклидаги сўз تۈз бўлиши керак эмиш. Лекин бу фикрга бир неча сабабдан қўшилиб бўлмайди: 1. Бу изоҳга кўра, берилган сўзда жуда катта ўзгариш бўлади. Шунча катта фарқли сўз ҳақида М. Кошгарийнинг изоҳ бермаслиги ғайри табиийдир. 2. Бу сўзни ўзгартиб тузатишда Басим Аталай форсларнинг бу сўзни دز дїз шаклида қўллашларига мослаштиришни асосга олган. Ҳолбуки, форслар бу сўзни турклардан олгач, худди турклар каби қўллашлари шарт бўлмайди. Аксинча улар ўз тилларига мослаб ўзгартириб олишлари албатта мумкин. Бошқа тилдан кирган сўзларни кўпинча ўша тил хусусиятига мослаштириб ўзгартириш қонда ҳолига киргандир. Чунончи, араб тилидан кирган шам сўзи Тошкент шеvasида шам шаклида ўзлашган. Бундан ташқари, бир сўзни икки вариантда қўллаш ҳар бир тилда ҳам узлашган қондадир. Хуршидни форслар баъзан шид шаклида, Жамшидни жам шаклида, кошки ўрнида кош қўллашлари ҳақиқат-ку. Умуман, ҳар бир тилда икки вариантли сўзлар кўпдир. Икки вариантликка қарши қўлёмани ўзгартириш, қўлёммага зид фикр юргизишдан кўра, қўлёммадаги шаклни сақлашга диққат қилиш зарур ва муҳимдир.

تایز тајіз — Қашқар яқинидаги бир яйлов. Баландлиги
учун уни تَرغ آرْت تیز тарғ арт тајіз дейилади.

تیزنک تیز тајзаң тајіз — бошқа бир яйлов оти.

تیز тајіз: ییز افی تیز јіз ǰw тајіз — Барсағон яқини-
даги бир яйлов оти.

چیش чǰж — (икки жағ орасидаги ж билан) илмоқ ёки
учи қайрилган темир каби нарсаларга ҳам шу сўз
қўлланади.

سوز сǰз — сўз.

سيز сиз — катталарни ҳурматлаш учун сен маъносида
айтиладиган сўз (чигилча). Аслида бунинг маъно-
си сизлар демакдир. Кичикларга سَن сән дейила-
ди. Ўғузлар бунинг тескарисини қўллайдилар.

قوز қуз: قوز تاغ қуз тағ — қуёш тушмайдиган тоғ,
тоғнинг қуёш тушмайдиган жойи.

بوس пус — қопланиш. كوك بوس بالدى кок пус бол-
дї¹³⁸ — осмон чанг, тўзон ва бошқа шунинг каби-
лар билан қопланди.

¹³⁸ Маҳмуд Кошғарий бус бўлди сўзини бу гапта دجنت қопланди деб таржима қилган. Сўнги гапта бу сўзни اظلم қоронғиланди, қоронғи босди, хираланди деб таржима қилган. Ҳар икки ҳолда ҳам М. Кошғарий бунинг аналитик қўшма феъл сифатида таржима қилган. Дарҳақиқат, XI аср тилида бу хил қўшма феъллар юзага келган эди. Лекин булар оз эди. Бу мисоллар яна шунинг учун муҳимки, буларда бу феъл стилистик хусусият талаби билан янги-янги маъноларда қўлланган. Бу ҳол у давр тилида бу хусусият анча кенг сингиганидан ҳам дарак беради.

بوش پۇس: ار كۆزى بوش بىلدى ۋەر كۆزى پۇس بولدى —
меъдада пайдо бўлган бугдан одамнинг кўзи хи-
рланди.

توس توس: انى توس توس اردى انى тус тус¹³⁹ ур-
дї — унинг тўни устига тез-тез (тарсиллатиб) урди.

بوش بوش — озод, эркин. بوش كيشى бош кiшi — озод
одам.

بوش بوش — ажралган, эрдан чиққан. بوش اراغت бош
урағут — ажралган хотин.

بوش بوش: بوش آلك бош ёлик — ишдан бўшаган қўл.

بوش بوش: بوش ات бош ёт — юмшоқ гўшт; юмшоқ
ерга ҳам бу сўз қўлланади.

بوش بوش — бўшатишган, бўш қўйиб юборилган. بوش
ات бош ат — бўш қўйиб юборилган от.

بوش بوش — холи қилинган, бўшатишган. بوش آف бош
ёw — бўшатишган уй. Шунингдек, нарсадан бўша-
тилган идиш ёки жилдларга ҳам бўш сўзи қўл-
ланади.

بيش بيش — беш (сон).

¹³⁹ Басим Аталай изоҳига қўра, توس توس¹³⁹ шаклидаги бу сўз, ёзма нус-
хада аввал بوش بوش шаклида берилган бўлиб, сўнг қизил сиёҳ билан
توس توس қилиб тузатишган экан. Басим Аталай фикрича, бу ер б ҳарфи би-
лан бошланган сўзлар ўрни бўлиб, бу сўз сўнг берилиши керак эди.

توشۇ تۇш — тенг¹⁴⁰. آينك توشى анің тўші — унинг
тенги.

توشۇ تۇш — тўғриси, рўпараси. آفم توشى эвим тў-
ші — уйимнинг тўғриси, уйимнинг рўпараси¹⁴¹.

توشۇ тōш — тўш. Кўкракнинг боши, ингичка օ билан.

توشۇ тош¹⁴² — қуш (қалин о билан) тилла ёки кумуш-
дан ясалиб, камар учига тақиладиган ҳалқа.

توشۇ тўш — кун чиққандан кейинги вақт. توش اودی
тўш օди — туш вақти.

توشۇ тўш — уйқудаги алданиш, ихтилом бўлиш. توش
توش كرمش اغلان тўш кўрмиш оғлан — ихтилом бўлган
бола.

توشۇ тўш — туш. توش يوردى тўш јордї — тушни
йўйди.

تيشۇ тїш — тиш. Одам ва бошқалар тиши.

تيشۇ тїш — омоч тиши.

¹⁴⁰ Навоийда *туш* шу маънода:

Ўзига дарду ғусса *туш* кўрса

(дарду ғуссани тенг кўриш, дарду аламга гирифтор бўлиш демакдир).

¹⁴¹ Навоийда шу томон маъносида:

Хонға магар дашт сори эрди базм,

Отланибон шаҳр *туши* қилдим азм.

¹⁴² Навоийда бу маънода:

Уюмиш эрди бир тош узра Шопур

Ёмон *туш* кўрмакидин эрди ранжур.

تیش تіш: تیش ات тіш ат — пешанасидаги оқлиғи
(қашқаси) кўзлари ёнигача бориб, қулоқларига
етиб келмаган, бурнигача (ҳам) чўзилиб тушма-
ган — шунинг иккаласи ўртасида бўлган от.

سیش сіш — тутмоч сихи.

سیش сіш — шиш.

سیش сәјіш — (имола¹⁴³ билан) тўлов. مَن اَنكَرُ سِيش
مَن اَنكَرُ سِيش мән аңар сәјіш бәрдим — мен унга керакли
тўловимни бердим.

قوش қош: قوش ات қош ат — шоҳ ёнидаги етов от.

قوش қош — ҳар бир жуфт нарса. Шундан олиниб,
қайчига قوش بجاك қош бичак дейилади, жуфт
пичоқ демакдир (арғуча). Мақолда шундай келган:
قورقمش كشيكا قوي بشي قوش كرنور қорқмиш кі-
шига қој баші қош кбрўнўр — қўрққан одамга ҳар
қўйнинг боши жуфт кўринади. Бу мақол ҳар нар-
садан қўрққан, ҳатто, у нарсани хаёл қилганда
ҳам, ҳар вақт қўрқадиган кишига нисбатан ай-
тилади.

كيش кіш — мўйнасидан сувсар пўстин қилинадиган
йиртқич ҳайвон. كيش قذرقى кіш қузруқі — киш
қуйруғи ибораси ҳам шундан олинган.

¹⁴³ *Имола* — товушнинг чўзилишидир.

كيش ⁰ кі і і ш — (имола билан) ўқдон. Ўғузлар ва ўғузларнинг биродари бўлган қипчоқлар бу сўзни билмайдилар¹⁴⁴.

ليش ⁰ і і ш — сўлак, тупук (чигилча).

ليش ⁰ і і ш — балғам. ليش ⁰ ا ق ت ⁰ І ш а қ ті — тупук ва балғам оқди демақдир (чигилча).

موش ⁰ м у ш — мушук (чигилча). Ўғузлар جتک ⁰ чэ-тўк дейдилар.

بوغ ⁰ б о ғ — нарсалар солинган бўхча, хуржин.

توغ ⁰ т у ғ — от оёқларининг тепинишидан чиққан чанг, тўзон.

توغ ⁰ т у ғ — хон ҳузурида чалинадиган ноғора ва довул. Чунончи, خان ⁰ توغ ⁰ اردى ⁰ хан туғ урді дейдилар, хон довул (ноғора) қоқди демақдир.

توغ ⁰ т у ғ — туғ, байроқ. ققوز ⁰ توغ ⁰ خان ⁰ тоқуз туғлуғ хан — тўққиз туғлиқ хон ёки хоқон. Қарамоғидаги шаҳар ва ўлкалар ошиб кетса ҳам, туғ тўққиздан оширилмайди. Хоннинг юқори мартабаси тўққиз билан фол қилинади. Бу хон туғлари тўқ сарин; рангли шоҳи ёки ипакли матодан қилинади. Бу ҳам яхши фол учундир.

¹⁴⁴ У даврдаги ҳарбий қурооллардан бўлган бу сўзни ўғузлар билмасликлари ўғуз қабиласида бу маънода бошқа бир сўз қўлланиши билан боғлиқдир. Чунки бирор қабилада бу сўзнинг бўлмаслиги, у даврнинг жанговар талабига кўра, уруғнинг жуда аҳамиятсиз ўрин тутганидан дарак берувчи бир ишоратдир. Холбуки, ўғузларнинг у даврда катта ўрин тутган қабилалардан экани маълум.

توغۇ توғ — тўғон. ارۇ توغۇ سۇققا суғқа туғ ур — сувға.
тўғон сол.

توغۇ توғ — ҳар нарсанинг тиқини, қопқоғи. Шундан
олиниб, تۈنكۈك توغى түңкүк туғи дейилади. Уй
деворлари ва бошқа ерлардаги туйнук қопқоғи.

تېغۇ тiғ: ات تېغۇ тiғ ат — ёли ва думи қизил, танаси
қизил билан қора орасида бўлган қўнғир от.

چاغ جوغۇ чағ-чуғ: چاغ جوغۇ قېتى чағ-чуғ қоптi — шов-
қин-сурон, бағ-буғ қўзғалди. Баъзан جېقى قېدى
чуғи қопдi тарзида қўлланади, шовқин қўзғолди,
демакдир.

جوغۇ чуғ — (тор у билан) нарсалар жойлаб қўйила-
диган бўҳча.

جوغۇ чоғ — кун тиғи, қуёш шокиласи. كۈن جوغى
кўн чоғи — кун тиғи.

جوغۇ чоғ — ўтин ёниб бўлгандан кейин ҳосил бўлган
олов чўғи.

چېغۇ чiғ — сават тўқиладиган новда. У қамишдан ин-
гичка ва юмшоқ бўлади; кўчманчилар ўтов қуриш
учун ундан фойдаланадилар.

چېغۇ чiғ — туркларнинг газ ўлчови номи. У газнинг
учдан иккисига тенгдир. Кўчманчилар у билан бўз
ўлчайдилар.

سېغۇ сiғ — ўхшатиш қўшимчаси. Орзу қилиб айтилган
нарсани ўзига ўхшатиш учун исмларнинг сўнги-

га қўшилади. Чунончи, قۇلغىسىڭ ار قۇلسىڭ эр — хулқи қуллар хулқиға ўхшаш одам каби. بۇ бу қарі ол оғлансиг — бу қарнинг қилиғи ёш болалар қилиғиға ўхшайди. Таркибида юмшоқ товушлари бўлган сўзларда ك ўрнига غ қўлланади. Чунончи, بۇ ار ال بكسىڭ бу эр ол бэҗсиг — бу одамнинг феъли беклар феълиға ўхшайди. Яна بۇ اغل ال ارسىڭ бу оғул ол эрсиг — бу бола катта одамларга ўхшайди. У катталар қилиғини қилади.

قوغۇ қоғ — кўзга ёки таомга тушган хас, чўп.
 قاغۇ قوغۇ қағ-қуғ: قاز قوغۇ آتتى қаз қағ-қуғ этті — гоз қағ-қуғ деб ғағиллади.

قىغۇ қиг — ерни бўшатиш, юмшатиш учун фойдаланиладиган гўнг.

ئوفۇ суф¹⁴⁵ — юнгдан қўлда тўқилган камар.

سوفۇ суw — сув. Мақолда шундай келган: سوفۇ بېر ماس كا سۇت بېر суw бэрмаҗсгә сўт бэр — сув бермаганга сўт бер. Бу мақолдан мақсад — сенга ёмонлик қилганга сен яхшилик қил. Чунки сенинг яхшилигинг уни сенга қўл қилади, демакдир.

¹⁴⁵ Бу ўринда ڤ харфининг ишлатилиши М. Кошғарийнинг турк тилида бу товуш ишлатилмаслиги ҳақидаги кўрсатмасига зиддир (қаранг: „Девон“, I том, 49 бет).

قَافُ قُوفُ қ а w қ у w: تُونُ قَافُ قُوفُ بُلْدِي тон қ а w қ у w

болді — тўн тикишда тортилиб бузилди, сўкилди.

بُوفُ б у w¹⁴⁶ — узоқ туриб қолиш ёки ҳидланишдан нон юзида пайдо бўлган кўкимтирлик. Бошқаси ҳам шундай.

بُوقُ б о қ — бўқ (ўғузча).

بُوقُ б у қ: قَاغُونُ بُوقُ يَيْرِكَا تَشْدِي қағун буқ Jərgä түшді — ичи кавак ҳар нарса ерга тушиб ёрилса ҳам ^нбүқ ^нбүқ этті дейилади. Бу ундан чиққан овоздир.

جُوقُ ч у қ: جُوقُ آرُ ч у қ эр — ёмон, паст одам (ўғузча).

جُوقُ ч і қ: جُوقُ اَتُ كُرَايِنُ ч і қ эт кōрәјин — чурқ этчи, мен сенинг мардлигингни кўрай. Бу сўз озор берган кишига қаршилиқ кўрсатмайдиган кишига айтилади.

سُوقُ с у қ: سُوقُ آرُ с у қ эр — суқ, очкўз, паст одам.

Шаҳодат бармоғини سُوقُ اَرَنْكَاكُ суқ. эрнәк — суқ бармоқ дейиш ҳам шундан. Чунки у овқатга ҳаммадан олдин узалувчи очкўз бармоқдир.

سُوقُ с і қ — оз¹⁴⁷. اَلْ اَرْدَا قُوقِي سِيقُ اَلْ уларда қој сіқ ол — уларда қўй оздир.

¹⁴⁶ Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўз қўлзмада ^обүқ эмас, ^обуф экан қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 129-бет).

¹⁴⁷ Бу сўз бу бўлимга тўғри келмаса ҳам, босма нусхада шундай берилган, деб Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 130-бет). *Оз*, *кам* маъносида у давр тилида *сiқ* ва *оз* сўзлари синоним сифатида қўлланган. Аммо *кам* сўзи у даврда *оз* маъносида қўлланмаган. *Камчиликли* маъносида *келтук* сўзи қўлланган. Бизда бу сўзнинг ҳозир энг актив қўлланиши, *сiқ* сўзи эса бу маънода мутлақо қўлланмаслиги характерлидир.

قاقوق қаққуқ: قاز قاقوق آتی қаз қаққуқ¹⁴⁸ Этті — ғоз
қоқ-қуқ деб ғағиллади.

قاقوق қақуқ — қоқи. Ҳар хил мевалар ёриб қуритилади.

بوك пук — ўйинда ошиқнинг орқаси билан тушиши,
пуккаси. Буни جگك بوك чік-пук дейилади.

بوك пук — бир хил ўргимчак. Икки тилнинг бирида.

كوك көг — (юмшоқ ك билан) шеърнинг вазни, ўлчо-
ви. بو يير نا كوك ازا ال бу йір нә көг ұзә ол —
бу шеър қайси вазнда.

كوك көг — куй¹⁴⁹, мақом, ашулада махсус қоидага му-
вофиқ овозни баланд-паст қилиш. ار كوكلندي
ёр көгләнди — одам овозини баланд-паст қилиб,
маълум мақомда ашула айтди.

¹⁴⁸ Басим Аталай изоҳига кўра, قاقوق қаққуқ сўзи ёзма ва босма нусха-
ларда قاقوق қақуқ шаклида экан. Басим Аталай бунинг янглиш эканини, тўғ-
риси قاقوق қаққуқ эканини кўрсатган. Лекин босма нусхада قاقوق шакли-
да тўғри берилган (қаранг: III том, 95-бет). Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарийнинг
على طريق الاتباع деган изоҳи ҳам бу сўз қаққуқ шаклидаги жуфт сўз эканини
исботлайди.

¹⁴⁹ Навоийда ҳам айнан қўлланган:

Соқиё май бер тўла арбада истар кўнгал,
Эй қаландар чала бошла ўкузу *кукта* қўбуз.
Эй муғанини сен наво оҳангида *кукла* қўбуз.
Фироқ сори тузуб ўлтурур *кўки* чоддинг.

كُوكُ kög — бу бир хил кулгики, ҳар шаҳар халқи орасида машҳур бўлиб айтиб юрилади. **بُو يِلُّ بُو كُوكُ** бу йил бу кулги чиқди, дейилиши каби.

كُوكُ kög: **كُوكُ يَلْقَى** kög jilqı — бошвоғи олиниб, қўйиб юборилган ҳайвон. Шеърда шундай келган:¹⁵⁰

كُوكُكُرُ قَمَغُّ تَذَلْدَى اَفْرُقُ اَدَشُ تَزَلْدَى
سَنَسِزُ اَزْمُ اَزَلْدَى كَنَكَلُ اَمَلُ اَيْنَمُ

Köglär qamuғ tüzüldi, Sənsiz özüm üzäldi
Jwrıq¹⁵¹ iziş tizildi Kəliril amul ojnälim.

Куйлар бир-бирига мослаштирилди, май идишлари қаторлаштирилди, кўнглим сенсиз сени истаб беқарордир. Кел, кўнгилни тинчитиб шодланайлик.

كُوكُ kög — бу эчки ва бошқа ҳайвонларнинг қишда бир-бирига ошадиган (жуфтлашадиган) вақти. **قُوَى** қўйи **كُوكُي بَلْدَى** қој kögi болди — қўйларнинг қўшиладиган, уюр оладиган вақти бўлди. Бошқа ҳайвонларга ҳам бу сўз қўлланади.

¹⁵⁰ Бу шеър бундан уч сўз олдин берилган кёк сўзига мисолдир. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлёзмада ҳам шундай олдин-кейин тушган экан.

¹⁵¹ **اَفْرُقُ** сўзи қўлёзмада **اَفْرُقُ** шаклида экани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 131-бет). Навоийда **اَبْرُق** шаклида берилган:

Нон ики қурс эди, су бир *ибриқ*.

(Бу мисрада гап жуда ҳунармандлигини кўра олмаган хасадчилар тухмати билан зиндонга ташланган заргар ҳақида бораётир. Яъни унга бериладиган кунлик овқат иккита куйик кўлча билан бир ибриқ сув эди).

كۆك كөг — ойна юзига тушадиган доғ, занг. كۆزۈنكوكا

كۆك تۈشدۈ كۆزۈڭگە كөг تۈشدۈ — ойнага доғ туш-
ди, занг босди дейилгандаги каби.

كۆك كөг — хотинлар юзига тушадиган доғ. Бошқаси
ҳам шундай.

كۆك көк — (қаттиқ к билан) осмон. Мақолда шундай
келган. كۆك سۇسا يۈزكا نۈشۈر көккә сүзсә жүз-
гә тۈшۈр — осмонга тупирган кишининг тупуги
юзига тушади. Бу мақол бировга ёмонлик қилган
кишининг ўзига ёмонлик қайтишига ишорат қилиб
айтилади.

كۆك көк — күк ранг. كۆك تۈن көк тон — күк тўн.
Шунингдек, осмон рангли ҳар бир нарсага ҳам
бу сўз қўлланади.

كۆك көк: كۆك كۆك كۆند көккә — шаҳар қораси, яъни
шаҳардаги күк дарахтлар.

كۆكۈكۈك көккүк — қишлоқча ва туркман катталарига бе-
риладиган унвон номи.

بېل бәл — бел. بېلدا تۇت ані бәлдә (н) тут — уни
белидан ушла, ال انكر انجا اش بيردى بېل قلدی ол анар анча аш бәрді бәл қилді — у унга белла-
ри (қорни) тұлгунча таом берди. Ҳар бир одамга
тилагидан ортиқ таом беришга ҳам бу сўзни қўл-
лаб, بېل قلدی бәл қилді дейилади (чигилча).

تُولُ тул — тул: تُولُ اُرَاغْتُ тул¹⁵² урағут — бева хотин. Мақолда шундай келган: يَفْلَاقُ تَبْلِيغًا بِيكْدًا كَرَوُ جәулақ тїллїг бїгдән кәрү јалї-нус тул јїг — тили ёмон, сўкағон әрли бўлгандан кўра бевалик яхши.

تُولُ тул — болалаш вақти (ўғузча). Болага нисбатан ҳам шу сўз қўлланади.

تَيْلُ тїл — тил. Мақолда шундай келган: اَرْدَمُ بَشِي ʔрдәм башї тїл — энг яхши хулқнинг боши тилдир. Бу мақол арабча الْمَرْءُ مَحْبُوبٌ تَحْتُ لِسَانِهِ дейилган ибора кабидир.

تَيْلُ тїл — луғат. Чунончи: اُوغُرُ تَيْلِي uјғур тїлї — уй-ғур луғати, تَيْلِي خَتَايَ خِتَاЙ тїлї — хитой луғати каби.

¹⁵² Маҳмуд Кошғарийнинг *тул* сўзи ҳақидаги изоҳи бу сўз у даврда ҳам-ма қабилалар учун умумий бир сўз эканидан дарак берса, иккинчидан, буни تُولُ اُرَاغْتُ тул урағут тарзида бериши, у давр тилида бу сўз фақат хотинларгагина хос сўзлигидан ҳам дарак беради. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам, асосан, хотинларга нисбатан қўлланади. Навоийда ҳам хотинларгагина қўлланган:

Бор эди мен *тулға* жигар гўшай,

Бал жигарим мазраидин хўшай.

Шунингдек, Навоийда *тул* сўзига синоним сифатида *қолма* сўзи ҳам қўлланган:

Хасм куш келди фалак золи, бил, эй шайх манга

Раз қизи борида ул *қолман* қилма никоҳ.

(Фалакнинг одамлар учун ажал экани аниқланди, эй шайх, сен ҳам бу ҳақиқатни тушун-да, ток қизи (май) турганда менга ўзгариб янгиланмаган, ўша эски ҳолида қолиб кетган хунхўр фалакни никоҳ қилишдан тортин.

Шу билан бирга, жуда илгарилардаёқ ўзбек тилида бу сўзнинг синоними сифатида *бева* сўзи қўллана бошлаган. Лекин, *бева* сўзи эрақ ва аёлларга нисбатан ҳам тенг қўлланади.

- تیل tīl — сўз. اَلْ بَكْكَا تَيْلْ تَكْرُدِي ол бәггә тил тәгүр-
ді — у бекка сўз тегизди, ҳақоратомиз сўз сўзлади.
- تیل tīl — жосус. يَغِيدَنَّ تَيْلْ نَتِي јағидан тил туттӣ —
душман жосусини тутиб олди.
- چیل чіл — ёмонлик (ўғузча).
- چیل чіл — баданда қолган калтак зарбининг изи.
- سول sōl — гўшт ва ёғочда бўлган намлик. سَوْلُكُ اَتَّ
сōllүк эт — яхши пишмаган, юзида қон асарлари
кўриниб турган гўшт. Мақолда шундай келган:
سَوْلُنْكَ قَدْزَنْكُ قَاسَنْكَ сўгүт сōлліңә қазің қа-
сїна — тол дарахти учун намлик қанча яхши бўлса,
қайин дарахтига қаттиқлик шунча муносибдир.
- سول sōl — чап. سَوْلُ اَلْكَ сол әліг — чап қўл.
- سِيل sīl: سِيلُ كَشِي sīl кіші — ҳар қандай таомни
ейишдан тортинадиган чимхўр киши. سِيلُ اَتَّ
sīl ат — оз ем ейдиган от.
- قول qōl — қўл.
- قول qōl — тоғ чўққисидан пастга тўғри тушган, во-
дийдан баланд жой. اَوْبُرِي قَوْلِي опрї қолї — во-
дий кўли.
- قول qōl — қилич ёки пичоқлар тиғи қирғоғида ўйма
чизиқ. Бу, кўпинча, олтин суви бериб қилинади.
Уни قَلِجُ قَوْلِي қіліч қолї — қилич қўли дейилади.
- كول kōl — ҳовуз.

كۆل köl — тўпланиб қолган сув, кўл.

اسك كۆل isik köl — Барсагон шаҳридаги кўл, узунлиги ўттиз, эни ўн фарсахдир.

كۆرنك kōrnäk — Қашқар тоғларида ¹⁵³بييز бийизда бўлган бир кўл номи. Атрофи ўттиз фарсахдир.

سزىنك كۆل sizink köl — юқоридагига ўхшаган قىچىكار باشى қочқар башига яқин бир кўл.

يىلوز كۆل yiluz köl — жулоуз кўл — кужо, кингут¹⁵⁴ ва уйғурлар чегарасида бўлган бир кўл номи.

اى كۆل ai köl — Уч шаҳри яқинидаги бир кўл номи.

تارنك كۆل tarink köl — اكى اكووز iki ököz чегарасидаги бошқа бир кўл номи. Бу кўлларнинг атрофи қирқ (40), ёки ўттиз (30) фарсахдир. Бу хил кўллар турк шаҳарларидаги кўллардир. Мен фақат мусулмон шаҳарларидаги (кўлларнинг) энг катталарини баён қилдим.

كۆل köl — денгиз. Денгиз кўпигига تەنكز كىكى tēnkz köpügi дейилмай, كۆل كىكى köl köpügi дейиш шундандир.

¹⁵³ Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўз қўлғезмада ҳам ⁰بييز шаклида бўлиб, бу сўзнинг ўқилиши ҳам, ёзилиши ҳам номаълумдир. Басим Аталай ⁰بييز иш бўлиши мувофиқ деб кўрсатган („Девон“ таржимаси, III том, 135-бет).

¹⁵⁴ Бу сўз босма нусхада كىكت шаклида хато берилгандир. Бу сўз жула кўп ерларда كىكت кинүт шаклида учраган қабила номидир.

^o *تیم* тім — ичимлик тўла санач. Ичимлик тайёрловчи маъносидаги ^o *تیمچی* тімчі сўзи шундандир. Базилар ^o *تیم* тімчі¹⁵⁵ сўзига ичимлик сотувчи деб маъно берадилар. Аввалгиси (ичимлик ясовчи) тўғрироқдир. Чунки *جی* -*чи*, -*чи* ҳунармандни англатади¹⁵⁶.

سیم سیمراق сiм-сiм рақ — бир хил овқат. Калла қайнатилиб пиширилгач, майда қилиб тўғралади, сўнг дориворлар билан бирга идишга солинади ва устига ачиган қатиқ солиниб, у сингигач, ейилади (чигиллар сўзи).

¹⁵⁵ Бу ўринда босма нусхадаги ^o *تیم* шакли хато бўлса керак.

¹⁵⁶ Бу ерда Маҳмуд Кошғарий сўз ясовчи -*чи*, -*чи* аффиксини изоҳ қилаётир. Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳига кўра -*чи*, -*чи* аффикси фақат ҳунарманд маъносинигина англатади деган фикр келиб чиқади. Дарҳақиқат -*чи*, -*чи* аффикси у даврда бу маънода кўп қўлланган. Эҳтимол, бу аффикс дастлаб шу функциянигина бажаргандир. Лекин сўнг унинг функцияси кенгайган эди. Ҳатто, „Девон“нинг II томида Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бу аффиксининг *сотувчи* маъносида қўлланганини изоҳ қилган:

Чунончи: *бўрчи* — бош кийим *сотувчи* каби (қаранг: „Девон“, II том, 47-бет). „Қутадуғ билик“да бу аффикс шу маънода кенг қўлланган:

Темурчи, тоғачи, ўтукчи, сувчи,

Чағирчи, падачи ё ўқчи, ёчи.

Ағичи улуғ бўлса иш ўртамаз.

Идишчи боши кўр ўшандаг керак.

Битикчи керак оз қамуғ хат билир.

قۇمۇ қум — туя полони, юк ортиладиган эгари. Бу туянинг ёпиғи, елпўши олиниб, ичига сомон тиқилиб, атрофини туя ўркачига етганча кўтарилиб, сўнг туя устига қўйилади. Уни تَشَى قَوْمِي tawəj қумі дейилади, туя полони демакдир.

قۇمۇ қум — сув тўлқини. Шеърда шундай келган:

كُلْمٌ قَوْمِي قَبَسَا قَلِي تَامِغِ اِنَارِ
كُرْسَا اَنِي بِلْكَا كِيشِي سُوْز كَابْتَارِ

Köļüm қумі қопса қалі таміғ ітәр,
Körsä anı bilkä kişı sözgä bütär.

Агар кўлим тўлқинланса, уйларимни уриб, жойидан қўзғатиб йиқитиб юборади, ўз кўзи билан кўрган эсли одам сўзимга ишонади.

نومۇ ном — дин ва шариат. Бундан олиниб تَنْكُرِي نَوْمِي тэнри номі дейилади, худонинг дини ва шариати демакдир. Ҳамма динларга ҳам نومۇ ном дейилади. Бу чинликлар сўзидир.

تُونُ тон — тўн.

تُونُ тун — тинчланиш. كُنْكَلُ تُونُ بَادِي көңүл тун болді — кўнгил тинчланди.

تُونُ тон: تُونُ اُغْلُ тон оғул — хотиннинг тўнғич боласи. Биринчи марта туғилган бола, хоҳ ўғил, хоҳ қиз бўлсин. Тўнғич қизни تُونُ قِيزُ тон қиз дейилади. Хотиннинг биринчи эрига تُونُ بَكْتُ тон бёғ дейилади.

تین تін: كىشى تىن كىشى — бирор иш билан шу-
гулланмовчи, бекорчи киши. Шунингдек, бу сўз
бир неча кун дам олиб, ялқовланган ҳайвонга
ҳам қўлланади.

تىن تىن — нўхта, юган, тизгин.

چىن چىن: سوز چىن چىن سۆз — чин сўз.

چىن چىن: كىشى چىن چىن كىشى — ишончли, тўғри одам.

خون خون: ايش خون خون — ёқимсиз, қўпол иш.

خون خارا ايشلما خون خارا — ёқимсиз иш
қилма.

سون سون: كىشى سون سون كىشى — юмшоқ феъли, то-
за юрак одам.

سون سون: التون سون سون سون — алтун — яхлит олтин. Бу
бир бармоқ узунлигидан бир газ узунлигича бў-
лиши мумкин.

سين سين: بوزلغ سين لغ سين لغ سين — қомат, гавда. Бу сўздан олиб,
بوزلغ سين لغ سين لغ سين كىشى — бўйи узун одам дейи-
лади. Гўрни سين سين سين سين — сін дейиш ҳам гўрнинг бўйи,
узунлиги — одам бўйига тенглигидандир.

سين سين — гўр.

قاتون سينى قاتون سينى — Чин билан Тангут орасидаги бир
шаҳар номи.

سین[°] сән — сен (канжак қабиласи тилида). Турклар
سن[°] сән дейдилар. Канжаклар кўп сўзларни кас-
рали қилиб сўзлайдилар. Шунинг учун улар сўз-
ларида ноаниқлик бор.

Юқори Чингача бўлган қабилалар: чигил, яғ-
мо, тухси тилларида сўзларни кўпроқ пешли
талаффуз қиладилар. Ўғузлар, қипчоқ, суворин
ва Румга қадар бўлган жойларда яшовчилар фат-
ҳа қилиб сўзлайдилар. Чунончи, турклар туяни
касра билан تقي[°] tәwi¹⁵⁷ дейдилар. Ўғузлар ва
юқорида уларга қўшиб айтилган қабилалар توا[°]
tәwә дейдилар. Турклар д ҳарфини касра қилиб,
بردم[°] бардём дейдилар. Бу қоидага мувофиқдир.
Ўғуз ва бошқалар д ни фатҳа қилиб, бар-
дам дейдилар. Бу қоидага тескардир. Лекин ар-
ғулар д ҳарфини ўтру (пеш) қилиб, کلدّم[°] бер-
дём, бардум дейдилар. Буларнинг ҳаммаси ўт-
ган замон феълидандир. Бу қоидадан узоқроқдир.
Бу тоифалар орасидаги фарқ шундайдир.

شين[°] шін — тахт (чигиллар сўзи).

157 Б. Аталай تقي[°] tәwäj сўзини Маҳмуд Кошғарий турклар касра билан
تقي[°] tәwäj дейдилар деган ибораси كَمَا تَقُولُ التُّرْكُ تَقِي بَكْسِرِ التَّاءِ га қарши янглиш
деб изоҳ берган. Жуда кўп ерларда бу сўз касра билан эмас, фатҳа билан берил-
ганига мисоллар келтириб изоҳлаган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том,
139-бет.)

قُونُ қон — қўй (арғулар сўзи). Бу сўзда н-н ҳарфи
ى-й ўрнига алмашган. Бу хил қоида юқорида
баён қилинган эди.

قَيْنُ қйн — қилич ва пичоқ қини.

كُونُ кӧн — фақатгина от териси. Чунончи, **آت كُونِي**
ат кӧні дейдилар. Баъзан бу сўз одам терисига
ҳам қўлланади. Чунончи, **آنك كُونِي قُرِيدِي** анің
кӧні қуріді дейиладики, у ўлди демақдир. Бу
сўз истиора асосида туя терисига ҳам қўлланади:
تَفِي كُونِي тәwәj кӧні — туя териси каби. Бу —
терига ишлов бермасдан олдиндир. Ишлов берил-
гач, **قُغُوش** қоғуш деб аталади.

مُونُ мун — касаллик, камчилик. **مُون كِشِي** мун кі-
ші — тоза юрак одам¹⁵⁸. Мақолда шундай келган:
يَلْنُكُ اُغْلِي مُونُ سِر بِلْمَاس жалїнуқ оғлі мунсуз бол-
мас — одам боласи касаллик ва камчиликсиз бўл-
майди.

Бу бўлимнинг матвий хили

بُوِي боj — ейиладиган бир ўсимлик (ўғузлар сўзи)

بُوِي бӧj — бир хил ўргимчак. Бу сўзни **بُوِي** бӧг вари-
анти ҳам бор. Тўғриси шудир.

¹⁵⁸ Бу сўзнинг ўзи **الدَاءُ** касаллик, камчиликли деб изоҳлангани ҳолда,
мисолда шу сўз **السَّالِمُ الْقَلْبِي** тоза юрак деб таржима қилинган. Бундаги
қарама-қаршиликка қарамай, биз ўзича бердик (қаранг: „Девон“ босма нусхаси,
III том, 102—103-бетлар).

بُوۋى ب o j — (қаттиқ o билан) халқ, қабила, зурриёт, насл (ўғузча). Бир-бирини танимаган икки одам учрашиб қолишса, дастлаб бир-бирларига салом беришади, сўнг بُوۋى كِيْم ب o j ким деб сўрашади — элатинг, қабиланг ким, қайси элатдансан, демакдир. Сўралган одам бунга жавобан: элатим سلغر دەйди — элатим салғур қабиласи дейди ёки китоб бошида (I томда) зикр қилинган қабилаларнинг бирортаси номини айтиб жавоб беради. Сўнг улар сўзлашишга бошлайдилар ёки ўз йўлларига кетадилар. Шундай қилиб, улар бир-бирларининг уруғ-аймоқларини билишадилар.

تُوۋى t o j — аскарларнинг турар жойи, шундан олиниб, تُوۋى خان خان тој — хоннинг аскаргоҳи дейилади. Буни ўғузлар билмайдилар.

تُوۋى t o j: تُوۋى اُتِي тој оті — дори қилинадиган бир хил ўт номи.

تُوۋى t o j — сопол идиш қилинадиган лой. Шундан олиниб, қозон тувоғига ҳам تُوۋى اَشِيح тој ашич дейдилар.

تُوۋى t o j — туй дейилган қуш. Бу ҳарфини ى га алмаштирувчилар тилидадир. Бу сўз تُوۋى тоз шаклида ҳам талаффуз қилинади (чигилча).

قُوۋى q o j — қўй.

قُوۋى يِلِي q o j j i l i — туркларнинг ўн икки йил номларидан бири.

قوی قوۋ — тўннинг қўйни. اَنک قویقا سق әлік қојқа

суқ — қўлингни тўн қўйнига суқ.

قوی قوۋ — водийнинг текислик жойи.

Бу бўлимнинг мисол тури

ياب يوب Јап јуп — ҳийла, алдов. يوب јуп сўзи айрим ҳолда қўлланилмайди, фақат бирга қўлланади. Шундан олиб, ўрузлар اَل اَنی يوبلادی ол ані јупладі дейдилар, у уни алдади демақдир.

يوت јут — қишда совуқдан ҳайвонларни ўлдирадиган табиий офат, ют.

يار Јар — сел ўйиб кетган чуқур ер, жар.

يیر Јэр — ер.

يیر Јэр — эннинг бир юзи, бир томони ёки арқоғнинг бир юзи. Шундай бир рангки, ундаги ранглардан бири қуюқ бўлиб, бошқаси унга қўшимча ҳолида бўлади. Чунончи: ييشل ييرلگ بَرَجِن jäšil jərlig барчән — яшиллик ранги қуюқ бўлган ипак кийимлик. Бунда яшил устун, бошқа ранг шунга тобе бўлади.

يیر јір — ғазал, мақом, куй.

يوز јуз — юз. Мақолда шундай келган: يوزکا کورما

يوزکا کورما јүзгә көрмә әрдәм тилә — юзнинг чиройли,

хунуклигига қарама, одамнинг одобига, хулқига

эйтибор бер. Бу мақол عصام Jсамнинг ^{اِنَّمَا الْمَرْءُ}

باصغريه بقلبه ولسانه

ييز jiz — бир хил ўт. Бу қамишдан ингичка, унга қараганда юмшоқ бўлади. Кўчманчилар бундан ўтов тепасини ёпишда фойдаланадилар.

ياش يوش jаш-jуш: ^{ياش يوش} jаш-jуш — сабзавот. Бу сўзлар жуфт — қўшоқ ҳолда қўлланади. ^{يوش} jушнинг бир ўзи айрим қўлланмайди.

ييش jиш — тушиш. Шундан олиниб, ^{ارت ييش} арт jиш чиқиш ва тушиш дейилади.

يوغ jуғ — ўлик кўмилгандан сўнг қайтганларга уч ёки етти кунгача бериладиган овқат.

ياق يوق jақ-jуқ — идиш юқи. Шундан олиниб, ^{اياق يقي} ајақ jуқі — идиш юқи дейилади. Узоқ қариндошларга ^{ياق يوق قداش} јақ-jуқ қадаш дейиш ҳам шундан олинган.

يوق jоқ — йўқ. ^{ال مندا يوق} ол мунда jоқ — у бу ерда йўқ.

يوك jўк — қуш пати.

ييك jиг: ^{يكون} jўгўн jигі — юган сўлиғи.

يик jёг — яхши. Бу нарсанинг бошқасидан ортиқлиги маъносини англатади. Чунончи: ^{بو ات اندا ييك}

бу ат анда(н) jёг — бу от ундан яхши демакдир.

¹⁵⁹ Босма нусхадаги ^{يكون} сўзини Басим Аталай ёзма нусхада ^{يكون} шаклида экани, тўғриси ^{يكون} бўлиши ҳақида изоҳ берган. Лекин бирор далил кўрсатмаган.

يېگ jīg: يېگ ات jīg ət — пишмаган хом гүшт. Ҳар
бир хом нарсага ҳам يېگ jīg дейилади.

يېگ jik¹⁶⁰ — (қаттиқ ك билан) дуг. الف билан اېگ
ик шакли ҳам бор. Бу араб тилидаги المعى و يلمعى
قالندد و يلندد сўзларидаги ҳарф алмашиниши ка-
бидир.

يول jol — йўл. Бу сўз сафар қилиш маъносида ҳам
қўлланади. يول انكر جفتي афар јол чіқті — унга
йўл, сафар јуз берди. Бу одамга тўсатдан сафар
қилиш лозим бўлганда сўзланади.

يول jol — булоқ кўзи.

يېل jəl — шамол.

يېل jəl — жин. ار يېلېندى әр jəlпінди — одамга шамол
тегди, жин тегди.

يېم jəm — емак, таом¹⁶¹. كادر يېم jəm кәдүр — таом
келтир.

يун jun: يون قش jun қуш — товус.

يون ارق jon аріқ — Боласағун яқинидаги бир яйлов номи.

يېن jin — одам гавдаси.

¹⁶⁰ Бу сўз Фарғона шеvasида ҳозир ҳам „Девон“дагича اگ ik||ig шаклида
қўлланади. Лекин Тошкент ва унинг атрофларида дуг тарзида талаффуз қи-
линади.

¹⁶¹ jəm сўзи ҳозир фақат отга бериладиган кундалик арпа нормаси маъно-
сида қўлланади. Демак, сўз маъноси бизга торайиб етиб келган.

و- В ЛИ СЎЗЛАРНИНГ БОШИ ВА ЎРТАСИ ХАРАКТЕРЛИ

БЎЛГАН فَعَلٌ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تَابُ тап — теридаги яра ёки калтак изи.

تَابُ тап: أَلْ أَنِي تَابُ تَابُ أَرْدِي ол ані тап-тап ур-
ді — у унинг ҳар томонига тез-тез (тапиллатиб)
урди.

سَابُ сап — қилич ёки пичоқ сопи. Мақолда шундай
келган: أَغْلَانُ اِيشِي اِيشُ بُلْمَاسُ، أَغْلَاقُ مُنْكَزِي سَابُ
оғлан иш иш болмас, оғлақ мўңўзи сап
болмас — болалар ишини иш деб бўлмайди, эчки
шохи яхши соп бўлмайди.

سَابُ сап — (бирор) сўзга бериладиган жавобдаги нав-
бат. Тегирмон тортиш, ер суғоришдаги навбатга
ҳам бу сўз қўлланади. أَلْ سُوْزُ كَالِي¹⁶² سَابُ بَيْرِ مَاسُ
ол сўзгали сап бёрмас — у сўзлашга навбат бермай-
ди. Тегирмон тортиш ва бошқаларга қўлланадиган
سَابُ كَالِي سَابُ كَالِي сәнің сап кәли — сенинг навба-
тинг, сенинг галинг келди шундандир.

¹⁶² Басим Аталай бу гап босма ва ёзма нусхаларда шундай берилган бўлса
кам, бир оз хатолик бор деб изоҳ берган. Унга кўра سَابُ كَالِي даги كَالِي ортиқ-
чадир. Бу фикрга кўра, -ga аффикси сабаб маъносида бўлади. Бу ҳолат XI аср
ғалида бор эди. Шу билан бирга, бу сўз سَابُ كَالِي шаклида бўлиб, كَالِي ла
гушган бўлишлиги ҳам мумкин.

شابُ شابُ ша п-ша п: اَنِى شَابُ شَابُ بَيْنَلْدَى ані шап-шап,
 бујунладі — унинг бўйнига шап-шап урди. اَلْ
 شَابُ شَابُ قَاغُونُغُ ол қағунуғ шап-шап іәді —
 у қовунни шапиллатиб еди. Шафтоли ва бошқа
 сувли нарсаларни ейишга ҳам бу сўз қўлланади.
 Бу сўз арабчага мувофиқдир. Чунки الشيب араб-
 ча сўз бўлиб, лаблардан чиққан шипиллаш то-
 вушидир.

قَابُ қа п — меш, санач.

قَابُ қа п — ғилоф, жилд. Ҳар бир устки ўровга ҳам
 қап дейилади. Бу сўз арабча الْقَابُ сўзи ка-
 бидир. Аслида гарданга уриш маъносида бўлган
 бу сўз, сўнг ҳар қандай ўлдиришга ҳам қўллан-
 ган.

قَابُ қа п — она қорнида бола ўралиб турган парда,
 халта. Агар бола шу парда билан туғилса қутлуғ
 деб фол қилинади. Уни قَابِلُغُ اغْلُ қаплиғ оғул
 деб аталади.

قَابُ қа п: اَلْ مَنِكُ بَرَلَا اَيَا قَابُ اَلْ ол мёниң бирлә
 уја қап ол — у мен билан бир қориндан туғилган-
 дек яқин.

چَاتُ ч а т — қудуқ (ўғузча).

قَاتُ қ а т — тиканли бир дарахтнинг меваси. افلغو قَاتِي
 афлғу қаті — бир денгиз дарахтининг меваси;

سِنجَان قَاتِي سінчаң қаті — тиканли дарахт мевасидир. Уни сиқиб қатиққа аралаштирилади. Сўнг тутмочни рангдор қилиш учун унга қўшилади. Ямақ, қипчоқ, қай, татар, жумул қабилалари тилида ҳар қандай дарахт мевасига ҳам قَات قат дейилади.

ساج саҷ — това.

قاز қаъ — одамни ўлдирадиган қаттиқ бўрон. قاز بلدي қаъ болді — бўрон қўзғалди. Бу — тоғларда ёзу қишларда бўлиб, очиқ ерларда (саҳроларда) қишда бўлади. Шеърда шундай келган:

كَلْدِي اَسْنِ اَسْنِيُو قاز قاتكل اسنيو
 كَرْدِي بَدْنِ قَسْنِيُو قرا بليت ككرشور

Kəldi əsin əsnäjü,
 Qazqa tığäl üsnäjü.
 Kirdi buzun qasnaju,
 Qara bulit kökräşür.

Тўполон билан шамол эсди. У совуқлигидан худди бўронга ўхшади. Одамлар ундан қалтирашди. Қора булутлар бақиршди.

بار ба'р — бор. Нарсанинг борлигини, ўз жойида эканини англатувчи сўз. Чунончи, биров-бирова سندا يرماق بارمو сәндә жармақ барму — сенда пултанга борми деса, униси بار бар деб айтади, ҳа, менда у бор демақдир. Бу сўз арабча ليس نينг антонимидир, туркчаси يوق жоқдир.

бар: ^{бар} ^{бар} ^{бар} бар jıgdä — катта жийда.

тар — тор. ^{тар} ^{тар} ^{тар} тар әw — тор уй. Бошқаси ҳам шундай.

тар — кичик сувларда қўлланадиган оддий қайиқ. Бу шундайки, бир неча мешлар дамланиб шиширилади. Сўнг оғзи боғланиб, бир нечаси бири-бирига бирлаштирилади. Сув устида томга ўхшаш бир нарса ҳосил қилинади. Сўнг унинг устига ўтирилиб, сувдан ўтилади. Шунингдек, қамиш ва шохлардан ҳам шундай нарса ясалади (ябоқу ва татарлар сўзи).

тар — ёғ қуйқаси. Бу — ёғ эритилиб олингач, қозон тагида чўкиб қолган қуйқадир.

тар — иш ҳақи. Муздга ишловчини ^{тарчи} тарчи дейиш шундандир.

^{тарчи} тарчи тәрчи¹⁶³ — тер.

^{چار-چارماق} чар-чармақ — бола-чақалар.

қар — қор.

баз — бегона, ёт, ғариб (аянчли). ^{بات} ^{باز} ^{يٰذلي} бат баз jәzilidi — бегоналар тарқалишди.

таз — кал, тос.

¹⁶³ Басим Аталай изоҳига кўра, ёзма нусхада ҳам ^{тарчи} тарчи экан. Юқорида изоҳланганча ^{тарчи} тәрчи — муздга ишловчи маъносида эди (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 148-бет). Шунга кўра, бу ерда ^{тар} тәр бўлиши тўғри эди.

تازُ таз: تازُ اتُ таз ат — териси йўл-йўл, олача от.

تازُ таз: تازُ قویُ таз қој — шохсиз қўй.

تازُ таз: تازُ ییرُ таз јёр — ўсимлиги оз, ориқ ер.

Мақолда шундай келган: تازُ اتُ تَفارِجی بُلْماسُ

таз ат тафарчі болмас — териси йўл-йўл олача от юк ташийдиган бўлмайди. Чунки унинг тирноғи ёмондир¹⁶⁴.

قازُ қаз — ғоз.

قازُ қаз — Афрасиёб қизининг номи. قزوینُ Қазвйн

шаҳрини шу қургандир. Бу сўзнинг асли قازاینی

қаз ојні — ғоз ўйналадиган жой демакдир. Чунки у шу ерда тулар ва шу ерда ўйнар эди. Шунинг учун баъзи турклар قزوینُ Қазвйнни турк ша-

ҳарларидан ҳисоблаганлар. Шунингдек, قمُ Қум

шаҳри ҳам чегара ҳисобланади. Чунки قمُ қум

туркча сўздир. Афрасиёбнинг қизи бу ерда ов қилар ва ўйнар эди. Баъзилар турк шаҳарлари че-

гараси مروالمشاهجانُ Марваш—Шоҳижондан бош-

ланишини сўзлайдилар. Чунки Қазнинг отаси

تونا آلپ یرُ — Афрасиёбдир. У Таҳмурасдан уч юз йил кейин مروُ Мэрвни бино қилгандир.

¹⁶⁴ Бу мақол бундан икки сўз олдинги تازُ اتُ таз ат сўзига мисолдир. Янглиш равишда пастга тушиб қолган.

Баъзилар бутун [°]مَوراءَالنَّهْرِ Мавёрауннаҳри турклар ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар. У [°]يَنْكَنْد Жанканддан бошланади. Унинг бир оти [°]حِزْرُوِيْن Дізрујиндир. У сариқлигига кўра, мис шаҳри демакдир. Бу Бухорога яқиндир. Бу ерда Афрасиёбнинг қизи — Қазнинг эри [°]سِيَاوُش Сіјавуш ўлдирилгандир. Мажусий — оташпарастлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, [°]سِيَاوُش Сіјавуш бўлган жой атрофида йиғлайдилар. Моллар сўйиб, қурбонлик қиладилар. Сўйилган мол қонини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одатлари шундай. Бутун [°]مَوراءَالنَّهْرِ Мавёрауннаҳр, [°]يَنْكَنْد Жанканддан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, [°]سَمَرْقَنْد Самарқанд, [°]سَمَرْكَنْد Сәмизканд, [°]تَشْكََنْد Ташканд — [°]شَاش Шаш, [°]اَوْزْكََنْد Өзканд, [°]تُونْكََنْد Тунканд номларининг ҳаммаси туркчадир. [°]كَنْد канд туркча шаҳар демакдир. Улар бу шаҳарларни қурдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган. Ҳозир турк ўлкаларининг чегараси [°]آبْسُكُون Абісгун денгизи билан ўралган. Рум ўлкасидан ва [°]اَوْزْجَنْد Өзјанддан Чингача чўзилади. Узунлиги беш минг фарсах, эни уч минг фарсах, ҳаммаси саккиз минг фарсахдир.

قاز سۇشى قаз суwі — ايللا Jlä водийсига қуядиган катта бир денгиз. Шундай аталишининг сабаби — Афрасиёбнинг қизи унинг қирғоғига бир шаҳар қургани ва бу ном унга нисбат берилганидандир.

قاز قаз — ҳар бир дарахтнинг пўстлоғи. Мақолда шундай келган: قازنك قاسنكا қазің қасіна — қайин дарахти пўстлоғи. Бу ерда ز-з ҳарфи س-с га алмашгандир. Чунки ز ҳарфи сўзда ўзидан олдин ўз ҳиссасини олган бўлса ҳам, ўзидан кейин س ҳарфи келгач, сўзда ز-з ҳарфига ўрин қолмагандир. ز нинг س га алмашиниши арабчада ҳам бордир. Чунончи, لُزِقَ وَلِصِقَ. بُزِقَ. بُوزِي وَ بُوصِي. لارдаги каби¹⁶⁵.

باش باش — бош.

باش باش — яра. Мақолда шундай келган:

كُنِي بَرِّرٌ كَيْكِنِكُ كُوَزْنَدَا اَذْنُ بَاشِي يُوُقُ

көні барір кэјікнің көзіндә(н) азін баші жоқ — ҳеч қаёққа қарамай, тўғри кетаётган кийикнинг кўзидан бошқа яраси йўқ. Яъни ҳақиқатда кўзи яра

¹⁶⁵ Бу ердаги арабча иборада бир оз аниқсизлик бор. Буни Басим Аталай тузатган. Унинг тузатишича, арабча шундай бўлиши керак:

أَمَّا قَلْبَتِ الزَّاءِ بِالسَّيْنِ لِأَنَّ الزَّاءَ سَبَقَتْهَا فَاسْتَوَفَتْ حَظَّهَا مِنَ الْكَلَامِ. فَلَمَّا قَلَّتْهَا السَّيْنُ

لَمْ يَبْقَ لَهَا مَجَالٌ فِي الْكَلَامِ. وَقَدْ تَبَدَّلَ الزَّاءُ بِالصَّادِ فِي الْعَرَبِيَّةِ

эмас демакдир. Оғир ишга тушиб қолиб, ҳар кимнинг маломатига йўлиққан киши ҳақида айтилади.

تاش^о та^ош — тош.

تاش^о та^ош: تاش^о تون^о таш тон — (ташқаридан) кийиладиган тўн, устки тўн.

تاش^о يير^о та^ош jёр — кенг ер. Бегона жой.

ساش^о са^ош: ساش^о ات^о саш ат — ҳуркович от.

قاش^о қаш — кўз устидаги қош.

قاش^о қаш — оқ ёки қора, тиниқ тоза тош. Бунинг оқини чақмоқдан, чанқоқликдан, яшин уришдан сақланиш учун узукка кўз қилиб тақадилар.

قاش^о اُكوز^о қаш օкўз: ختن^о Хўтан шаҳрининг икки томонидан оқадиган икки наҳр, уларнинг бирини ۇрўнқаш օкўз дейилади. Оқ тоза тош шу ерда бўлади. Бу ном ҳам шу тошга нисбатан берилгандир; (яна) бири قرا قاش^о ақўз қара қаш օкўз дейилади. Қора тоза тош шу ерда бўлади. Бу тошлар дунёда бирор ерда топилмайди. Фақат шу ердагина бўлади.

قاش^о қаш — ҳар нарсанинг чети, ёқаси, ёни. يار^о قاش^о

jar қаш^о — жар ёқаси. Бошқаси ҳам шундай.

باغ^о бағ — ток.

باغ^о бағ — ўтин ва шунга ўхшаш бошқа нарсаларнинг боғи. Шундан олиниб اتنك^о бағи отуң бағи — ўтин боғлами дейилади.

تاغ тағ — тоғ. Мақолда шундай келган: تاغ تاغقا قاشماس قاشماس قاشماس قاشماس قاشماس тағ тағқа қавушмас, кіші кішігә қавушур — икки тоғ бир-бирига қовушмайди, чунки улар жойларида турғундирлар. Одамлар, кўп вақт ўтиб кетса ҳам, бир-бирларига қовушадилар. Бу мақол узоқ вақтдан сўнг дўстини кўрган одам ҳақида айтилади.

* داغ дағ — қорамол ва бошқаларга босилган тамға. Форслар бу сўзни турклардан олганлар. Чунки форсларда турклардагидек қорамол йўқ. Шунинг учун бу сўзга уларда зарурат ҳам бўлмаган. Мен бу сўзни мусулмонлар чегарасида эшитдим.

داغ داغ дағ, зағ — йўқ, эмас маъносидадир (арғуча). اَلْ اَنْدَغْ داغ اَلْ Ол андағ дағ ол — у ундай эмас. Сўнг ўғузлар йўқ, эмас маъносидаги бу сўзни арғулардан олиб, اَلْ داغ اَلْ зағ олни تَكْل تәгүл деб ўзгартирганлар. Чунки ўғузлар арғуларга қўшни турадилар. Сўзларида аралашиш бор.

ساغ сағ — ақл (ўғузча).

* Унинг қарашила бу сўз форсларники эмас, чунки форсларда чорванинг ўзи йўқ. Шунинг учун уларда унинг исми ҳам йўқдир. Демак, Маҳмуд Кошғарий қарашила тилдаги сўзлар турмуш билан боғлиқ, турмушда сўзга бўлган эҳтиёж натижасида, турмушда бор нарсани ифодалаш учун пайдо бўлади. Бундан сўзлар турмушдаги тараққиёт талабига мувофиқ келиб чиқади, сўзлар турмушда юзага келган янгилликларни ифодалаш учун ҳар доим турмуш талабига мос кўпайиб, бойиб бориши мумкин, деган назария ҳам келиб чиқади. Маҳмуд Кошғарийнинг сўзлар келиб чиқиши ҳақидаги бундан минг йил илгари бундай пухта ва тўла илмий кўрсатмаси, унинг қанчалик етук тилшунослигини кўрсатувчи муҳим ҳужжатдир.

- ساغ сағ — зийраклик, тийраклик, зеҳни ўткирлик (ўғузча). سندا ساغ يوق сэнда сағ жоқ — сенда зийраклик йўқ.
- ساغ сағ — соғлик, соғломлик. يينك ساغمو јінің сағму — танинг соғми?
- ساغ سوف сағ суw — тоза, ширин сув.
- ساغ الك сағ ёлік — ўнг қўл. Ҳаммаси ўғузча. Айрим туркий қабилалар бу сўзларни билмайдилар.
- ساغ сағ — юнг савайдиган савағич.
- ساغ ياغ сағ јағ — сариёғ.
- ساغ كنگل сағ кёңул — кўнглида кири йўқ, оқ кўнгил одам.
- ساف саw — оталар сўзи. Чунончи, سافدا مندغ كتر саwда мундағ кёлір — оталар сўзида шундоқ келади.
- ساف саw — қисса. Қадимги воқеалардан хабар бериш, айтиш¹⁶⁶.
- ساف саw — ҳикоя. Бирор воқеани айтиб бериш¹⁶⁷.
- ساف саw — рисола, хат, кичик китобча.
- ساف саw — сўз, нутқ.
- ساف саw — илгариги хабарлар, янгиликларни етказувчи. Шундан олиб, نبي нәби — пайғамбарга سافجي саwчї дейилади. Чунки у бир қанча хабарлар эшиттиради, ёзилган нарсаларни етказади.

¹⁶⁶ Эҳтимол, назм билан сўз айтиш маъносини англатар.

¹⁶⁷ Ҳикояда назм билан айтилиши ва фақат ўтганлар ҳақида айтилиши шарт эмас.

ساقجی⁸ sawçī — келин ва куёвлар орасида, юқорида айтганимча, бир-бирига хат-хабарлар элтувчи совчи. Шеърда шундай келган.

بَلْكَآ اَرْنَ سَقْلَرِنِ الْغَلِّ اُكْتُ

اَذْ كُوَسَعِغُ اَذَلْسَا اُوَزْكَ سِنْكَار

Bilgä ǝrān sawların algıl ǝgūt
ǝzgü säwif ǝziläsä ǝzgä sinär.

Билагон одамларнинг сўз, насиҳатларидан фойдалан. Чунки яхши сўз таъсир қилгач, дилга жойлашади.

شاف⁹ shaw — чўгон дейиладиган ишқор каби бир ўт. Учларда¹⁶⁸ у билан кийимлар тозаланилади.

قاف¹⁰ qaw — чақмоқ чақилганда ёндириладиган пилик.

قاف قوف¹¹ qaw quw: تُونُ قَافُ قُوفُ بُلْدِي тон қав қув болдї — ёмон тикилишдан тўн тортишиб қолди.

لاف¹² law — муҳр босиш учун фойдаланиладиган мум.

قاق¹³ qaq — шафтоли қоқи. Бошқалари ҳам шундай.

قاق¹⁴ qaq: قاق سَوْفُ қав суw — сув тўплами, тўпланган сув.

باك¹⁵ bak — бек.

¹⁶⁸ Асл нусхада ب أَج шаклида берилган. Буни بُلْنَه أَج деб ўқиш ҳам мумкин, ب أَج بَغِيْتِ ب أَج шаклида ўқиш ҳам мумкин.

بَاكُ бәк — хотиннинг эри. У уйида бекларга ўхшати-
гани учун шундай аталган.

تَاكُ тәк — ўхшатиш қўшимчаси. اَلْ اَنْدَغُ تَاكُ ол
андағ тәк* — у ўшандоқ, унга ўхшайди.

جَاكُ чәк — بُرْدُ бурд (ипаклик) шаклидаги ёпинчиқ
қилинадиган бир бўз тўқилма. Уни ямаклар кия-
дилар.

نَاكُ нәк — тимсоҳ.

نَاكُ يِلَانُ нәк јілан — аждаҳо.

نَاكُ يِلِي нәк јілі — туркларнинг ўн икки йилларидан
бири. Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш
тўққизинчи йил, яъни يِلِي نَاكُ нәк јілі эди.

тәк сўзи — ҳозирги тил термини билан айтганда ўхшатиш кўмакчиси —
ўғузлар сўзи деб изоҳланган. Шу билан бирга „Девон“да ўхшатиш кўмакчиси
сифатида *ча, сiғ* каби *сiғ, бојла, янглиғ* кўмакчилари ҳам берилган. Орхон ёдгор-
ликларида *чiғ (сiғ* ўрнида) *так* ва *ча* кўмакчилари қўлланган. Демак, ўхшатиш
кўмакчилари у даврдаёқ бир неча синонимлар билан ифодаланган.

Ўхшатиш кўмакчиларини Навоий ҳам, бир қанча синонимлар билан бойит-
ган. Навоий юқоридагилар билан бирга *мисл, монанд, қадар* ва *-қа* ўхшатиш
кўмакчиларини ҳам қўллаган. Бу ҳол ўхшатиш кўмакчиларининг тилда туган
алоҳида ролини очиб берувчи фактларлир.

XI аср тилида буларнинг ҳар бирига мисоллар кўп. „Девон“даги парчаларда
киби шакли кўпроқ, „Қутадғу билик“да эса *янглиғ* шакли кўпроқ учраши харак-
терлидир.

Яқин ёғуқ кўрмадиб нангин кудур
Кардаш тобо ит *киби* қингру боқор
Қушлар *киби* учтимиз
Сава берса мундоғ бу *янглиғ* талим
Бу *янглиғ* киши билги ортуқ анинг.

Демак, булар у даврда диалектал асосда келиб чиққан сўзлар бўлса
керак. Навоийда ифода кўркамлиги, тил санъаткорлиги мақсадида бу кўмакчи-
ларнинг ҳар иккиси тўлиқ синонимлар сифатида бир байтнинг биринчи мисра-
сида бири ва иккинчи мисрасида иккинчиси қўлланган:

Қул *янглиғ* ўғуллигингни қилсам,
Ўғул *киби* қуллигингни қилсам.

بال бал — бол, асал. Суворин ва қипчоқлар тилида.
Ўғузлар ва турклар آرۈ ياغي арі jaғі дейдилар.

Шеърда шундай келган:

بَرْدِي سَنَكَا يَاكْ اوتُرُو تَتْبُ بِالْ
بَرَجِنْ كَنَبِنْ تَلُوَيْغَا بَلْبُ قَالْ

Бардї сәңә јәк отру тутуп бал,
Барчїн кәзїбән талу јуwға болуп қал.

Шайтон сени учратди, сенга асал тутиб, дунё
ширинлиги — роҳатини берди. Мағрур бўлиб ипак-
ли кийимлар кийдинг. Агар унинг алдовини ту-
шунмайдиган бўлсанг, шундай қолиб роҳатлана бер.

تال тал — ҳўл новда. Одамни ҳам юшоқликда толга
ўхшатилиб, بُوذْلَغُ تال тал боўлуғ дейдилар. Бу сўз
кўпинча нозик ва хушқомат канизакларга қўлланади.

جال قوی чал қој — ола-була қўй.

سال сал — новда ёки мешлардан ясалган енгил қа-
йиқча¹⁶⁹, сол. تار тар сўзи ҳам шу маънодадир.

¹⁶⁹ Бу сўз Навоий асарларида тез-тез учрайди:

Баҳри ашким ичра ким топмас зарар кўз мардуми.

Гўё кирпик найистонидин онинг соли бор.

Мазмун: одатда сувга ғарқ бўлган нарса ҳалок бўлади. Лекин кўз
ёшим дарёсига ғарқ бўлган кўзим қорачиғи ҳалок бўлмай, омон келаётир.
Чунки кўзим қорачиғи кипригим қамишзоридан сол ясаб олган. Шунинг учун
саломат келмоқда. Навоий асарларида бу маънода пул сўзи ҳам учрайди:

Кирпик эрмаским Навоий ўтгай ул чобук дебон,

Кўз қоро сўйига боғлабтур қамишлар бирла пул.

سال сал — елим ва бошқа нарсалардан тайёрланадиган ялтироқ нарса. Чин идиши ва бошқаларга сурти-либ, сўнг унинг устидан нақш берилади.

تام там — девор.

آم-سام әм-сәм — даво. سام сәм сўзи ёлғиз қўлланмайди. Ҳар вақт қўшалоқ ҳолда қўлланади.

قام қам — фусунгар, қоҳин.

تان тан — тонгдаги ва кечки совуқ шамол.

خان хан — туркларнинг энг катта бошлиқлари. Афрасиёбнинг болалари ҳам خان хан деб юритилади. Афрасиёб خاقان хоқондир. Бу ном билан аталиш воқеаси ҳақида узун ҳикоя бор.

سان сан — сон, адад. قوی سانی نجا қој сані нэчә — қўйнинг сони, саноғи қанча.

قان қан — қон. Мақолда шундай келган: قانغ قان برلا қанғ қан бірлә јумас — қонни қон билан ювилмайди, яъни тўполон келишув билангина тинчителиди, демакдир.

مان قشلاغ Ман қишлаг — ўғуз ўлкаларида бир ернинг номи.

مان كند Ман кәнд — Кошғар яқинидаги бир шаҳар номи. сўнг хароб қилингандир.

مان ман : مان ياشلغ قوی ман јашлғ қој — тўрт яшар қўй. Бу сўз қўйдан бошқага қўлланмайди.

Охири ҳарфи иллатли бўлган сўзлар

бай — бой.

бай ғаж — Уч шаҳри яқинида Ҷа Куја билан
 Ҷ Уч орасидаги бир жой номи.

тай — той, тойча. Шеърда шундай келган:

تَکْرُ مَنکِ سَافِمِي بُلْکَالِکَا آيْ

تَنَرُ قَلِي آتَسَا قَسْرُقُ سِنِي تَايْ

Təgür mənñ sawimī bilräligä aj¹⁷⁰

Tınar qalı atatca¹⁷¹ qısraq sını¹⁷² taj.

Менинг сўзимни ақллиларга етказ. Агар биянинг тойчаси от бўлса, бия тинади. Чунки онаси ўрнига уни минилади.

сай — қора тошли ер.

сай Ҷаріқ — баданга кийиладиган совут.

қай — бир тоифа туркий қабилалар.

¹⁷⁰ Босма нусхада بُلْکَالِکَا сўзи بُلْکَالِکَا шаклида янглиш тушган. Аслида арабча таржимага кўра, بُلْکَالِکَا бўлиши керак эди, арабчаси (بَلِغٌ لِلْعُقَلَاءِ) шаклида берилган.

¹⁷¹ *Ататмоқ* — от сўзига *-ат* аффикси қўшилиб, феъл ясалган сўздир. *Ататмоқ* — от бўлмоқ демакдир. XI аср тилида ҳар қандай сўз турига *-ар*, *-аз*, *-ат*, аффикслари қўшилиб, феъл ясалиши кенг қўлланар эди: кōләрмāk — кўл бўлмоқ, Ҷрāзмāk — эрлик даражасига етмоқ, ататмоқ — от бўлмоқ каби. Мақолларда қўлланишига кўра, бу хусусият жуда қадимги ҳодиса эди. Чунончи: тай ататса ат тинур, ўғул аразса ата тинур („Девон“дан) — той отлик даражасига етса, от дам олади, ўғил эрлик даражасига етса, ота тинади.

¹⁷² سِنِي сўзини Басим Аталай сипи шаклида тузатган. Дарҳақиқат, бу сўз ноаниқдир. Лекин сипи шаклида тузатиш бизга аниқ бўлмади.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَابُ يُوبُ jа p jу p — ҳийла, алдов. يَابُ يُوبُ قَلْدِي jа p jу p
қилдї — ҳийла қилди, алдади.

يَاتُ بَازُ يَدَلُ jа t kі шї — ёт одам. Шундан олиниб, يَاتُ بَازُ يَدَلُ
jа t баз jа зїл¹⁷³ — ёт бегоналар таралишсин, дейил-
гандаги каби.

يَاتُ jа t — Ёмғир ва шамол келтириш учун тошлар
билан қилинадиган фусунгарлик.

يَازُ jа з — ёз. Мақолда шундай келган. يَازُنُ قَتَغَلَنَسَا
jа зїн қатїғланса қїшїн сёwnнўр — ёзда
тиришган киши, қишда севинади.

يَاسُ jа с — зарар, зиён. اَنِكُ تَلِمُ يَاسِي تَكْدِي а нїң
тәлїм jасї тәгдї — унга кўп зарар етди.

يَاسُ jа с — ўлим, ҳалокат. اَنِكُ اَعْلِي يَاسُ بَلْدِي а нїң
оғлї jас болдї — унинг ўғли ўлди (ўғузча).

يَاشُ jа ш — кўз ёши. كُوزُم يَاشِي اَقْدِي кўзўм jашї ақ-
дї — кўзимнинг ёши оқди¹⁷⁴.

¹⁷³ يَدَلُ jазїл сўзи иккинчи шахс буйруқ шаклидир. Ҳолбуки, бу сўзга нима
учундир арабча учинчи шахс тарзида маъно берилган.

¹⁷⁴ Кўринадики, *ёш* сўзи у давр тилида кўп маъноли сўз эди. Лекин бизга,
асосан, биринчи маъноси тўла етиб келган. Учунчи маъноси бир оз ўзгарган:
ёш бола деганда турмушга янги келган маъноси бордир. Шу билан бирга, бу
сўзга неча ёш умр кўрганлик маъноси ҳам юкланган: яшади — узоқ умр кўрди
феъли ана шу маънодаги *ёш* сўзидан ясалган. Ҳолбуки, *яшамоқ* феъли XI асрда
ҳам қўлланган. Бундан маълум бўладики, у даврда бу маънода *ёш* сўзи исм
ҳолида қўлланмаган. Фақат феъл ҳолидагина қўлланган. Бу ҳол тилшунос олим-
ларнинг сўз маъносига алоҳида аҳамият беришларини талаб қилувчи масаладир.

- ياش j a ш — кўкат. ياش ييدم j a ш j ʔ дим — кўкат едим.
- ياش j a ш — янги, соф. ياش ات j a ш а т — янги гўшт.
- ياغ j a ғ — ёғ. Уруғ ва ўсимликлар ёғи.
- ياغ ساغ са ғ j a ғ — сариёғ. Ўғузлар чарвини ёғ дейдилар.
- ياق يوق j a қ—j у қ — идиш юқи. Узоқ қариндошларга ياق يوق j a қ—j у қ қадаш дейиш ҳам шундан олинган. Унинг бизга яқинлиги идиш юқи кабидир.
- ياك j ʔ к — шайтон. Мақолда шундай келган:
 بلمش ياك بلماذك كشيذا ييك bilmişj ʔ k bilmäzʔ uk
 кішідä(н) j i ʔ — нотаниш кишидан таниш шайтон яхши. Бу мақол танишлар ҳурматини сақлашга ундаб айтилади.
- يال j a л — ёл. Ҳамма туркий тиллар (қабилалар тиллари)да ёл битадиган жой, аъзо маъносидадир. يالى ات j a л и деганда шу маънода қўлланади.
- يام j a м — кўз ва бошқа нарсаларга тушган хас-чўп.
- يان j a н — сон суягининг бош қисми. Сон суягига ҳам يان j a н дейилади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

- ياى j a j — баҳор. Мақолда шундай келган: كوزكلكى
 كوزكلكى يايىن كوزكلكت k ʔ z k ʔ l k i j a j i n k ʔ z k ʔ l k t
 куз кәлигі j a j i n бәлгүлүг — кузнинг келиши баҳордан маълум. Бу мақол охири, аввалидан билинадиган ишлар ҳақида қўлланилади.

Шеърда шундай келган:

يَا كُرْكُنْكَ اِنَّمَا سَقَّرَ اِذَا تَيْنَمَا
اَسْرَلِكْ اِنَّمَا تَلْدَا جِقَارُ اَذْكَو سُوْرُ

Jaј kōrkicā ĩnanma,

Suwlar ũzā taǵanma.

Әsizligig anunma,

Til-da(n) cĳkar әzgŭ sōz.

Баҳор кўркига, унинг ранг-баранг гулларига, чиройлилигига ишонма, ундан яхшилик умид қилма. Сувга таянма, чунки дунё неъматларининг ширинлигига, баҳор гўзаллигига суянган кишилар сувга суянганлар кабидир. Ёмонликка отланма. Тилингдан доим халқ сендан миннатдор бўладиган яхши сўзлар чиқар.

Қоида: бу боб ва бошқаларни (шунга ўхшашларни) манқус деб атадик. Чунки бу бобдаги сўзларнинг ўртасидаги юмшоқ ҳарф — ҳарфи лин тушади. У вақт ёзилишда эмас, талаффузда икки ҳарфли сўзга айланади. Чунончи, қўл маъносидаги **قُل** қол сўзи аслида **قَوْل** қол шаклида талаффуз қилиниши керак эди. Лекин бу сўзни **اَنِك** **اَنِك** аниң қолін алди — унинг қўлини ушлади деганда, **و**-у тушиб **قُل** қул сўзига ўхшаб талаффуз қилинади. Шамол маъносидаги **يِل** **jil** сўзи ҳам **اَنِك يِلِي كُوْجَلِكْ** аниң **jil** кўчиўг — унинг

шамоли қувватли деганда, сўзлашда **جـ** ҳарфи туширилади. Сўз **جیل** — йил маъносидаги **یل** га ўхшайди. Бу манқус бўлимидаги ҳар бир исм ва феълларга умумийдир. Бу хусусият арабча сўзларда, феълларда учрайди. Арабча **كَالَ يَزِينُ**. **كَالَ** арабча феълларидан буйруқ **كَلَّ** **زَنْ** тарзида ясалиб, ўртадаги юмшоқ ҳарф туширилади. Туркчада бу хусусият ёлғиз феълларда эмас, исмларда ҳам туширилади. Араб тилида бу ҳолат исмларда эмас, фақат феълларда учрайди. Буни яхши бил.

فَعْلٌ ўЗАГИДАН ЯСАЛГАН , ЛИ СЎЗЛАР

قَزْلُ جُوْتُ қизил јўвўт — қизил ранг, қизил бўёқ.

آلُ جُوْتُ ал ўвўт — малла ранг.

كُوكُ جُوْتُ кўк јўвўт — тўқ кўк.

يَاشِلُ جُوْتُ яшил јўвўт — яшил ранг, зангори.

سَارِغُ جُوْتُ сариг јўвўт — зирних. **جُوْتُ** јўвўт сўзи юмшоқ **فـ** билан **جُفْتُ** јўвўт шаклида ҳам талаффуз қилинади. Билгилки, **جُوْتُ** јўвўт сўзи бу рангларнинг ҳаммаси учун умумий сўз бўлиб, сўнг унга айрим рангларни англлатувчи сўзлар қўшилиб, фарқ қилинади.

قَوْتُ қавут: قَاعُوْتُ қағут шакли ҳам бор. Янги туққан хотинлар овқати. Қовурилган тариқ; уни ёғ ва шакарга қориб ейлади.

قَوُّجُ қовуч — жин тегиш асари. Бундай одамлар юзига совуқ сув сепилиб, قَوُّجُ قَوُّجُ қовуч-қовуч дейлади. Сўнг узёрлик дейилдиган ўт ва уд дейилган хушбўй ўсимлик тутатилади. قَوُّجُ قَوُّجُ қовуч-қовуч сўзи قَجَّ قَجَّ қач-қач сўздан олинган бўлса керак. Кет, даф бўл деган маънода деб ҳисоблайман¹⁷⁶.

كُوْجُ кўвўч: كُوْجُ يَكُوْنُ кўвўч јўгўн — нўхта.

قَوُزُ қовуз: قَوُجُ қовуч сўзи ўрнида ўғузлар قَوُزُ қовуз сўзини қўллайдилар. Чунончи, يِيْلُ قَوُزُ

يِيْلُ قَوُزُ қовуз бiтiгi дейиладики, жин тегишга қарши дуо тумори демакдир.

قَوُزُ қовуз — шарватга тушган хас-чўп. قَوُزُ سُبْحَتِ دَنْ قَوُزُ қовуз сўчiкдiн кiтiр — шарбатдан хас-чўпни кетказ, олиб ташла¹⁷⁶.

كُوْزُ кўвўз — юнгдан тўқилган, ерга солинадиган ҳар қандай палос, гилам, шолча, намат.

¹⁷⁶ Басим Аталай изоҳига кўра قَوُّجُ қовуч сўзи ёзма нусхада قَوُّجُ қоч шаклида экан. Басим Аталай шу хилда тузатган. Дарҳақиқат, ўргаси و ли сўзлар бўлими учун бу тузатиш мувофиқдир.

¹⁷⁶ Басим Аталайнинг ёзма нусхада قَوُزُ шаклида берилган сўзни قَوُزُ қавуз деб тузатишига қўшилиб бўлмайди. Чунки бу тузатишда у ҳозирги талаффузга асосланган (қаранг: „Девон“ тар жимаси, III том, 164-бет). Бизнингча, бу сўз қовуз бўлиб, бир пеш тушган бўлса керак.

يُوُعُ j u v u f — селлар тоғдан юмалатиб, ювиб туширган катта тош бўлаклари. Бу сўзнинг يُوُعُ j u w u f шакли ҳам бор.

سُوُقُ с у в у қ — ҳар бир суюқ нарса, чунончи, суюлтирилган қатик, сузма, ширинликлар. سُوُقُ يَغْرَتُ суюқ жоғурт — суюқ қатик.

سُوُقُ с у в у қ: سُوُقُ قُدْرُقُ суюқ қуўруқ — узун, лекин қили кам дум, чунончи, хачир думи каби. Дарахт ва бошқалар ҳам шундай (қипчоқча).

قُوُقُ қ о в у қ¹⁷⁷ — ҳар бир ичи бўш нарса. Бу сўзнинг قُوُقُ қ о в у қ шакли ҳам бор.

قَوُقُ қ а в у қ — сийдик қопи. Бу сўзнинг قَوُقُ қ а в у қ шакли ҳам бор.

قَوُقُ қ а в у қ — тариқ қипиғи. Бу сўздаги و-ف-w ўрнига алмашгандир.

كُوُقُ к ў в ў қ: كُوُقُ مَوْشُ кўвўк муш — эркак мушук.

كُوُقُ к ў в ў қ — похол (ўғузча).

تَوُلُ то в і л — овда лочин учун чалинадиган довил — ноғора. Мен бу сўзни арабчадан олинган ва ط ҳарфи ت га алмаштирилган деб ҳисоблайман. Чунки бу товушларнинг маҳражи бир-бирига яқиндир. Чунончи, араб тилида قَطَرَ. قَتَرَ ҳам

¹⁷⁷ Ҳозирги ўзбек тилидаги *ковак* сўзи ана шу ўзакдандир. Лекин ҳозирги тилда бу сўзнинг маъноси бир оз ўзгарган. Бу сўз ҳозир асосан *тешик* маъносида қўлланади.

дейилади, غَاظَ غَلَّتْ ҳам дейилади. Улар ثَابُت десалар, булар تَبَّتْ қилиб олганлари кабидир. Лекин мен бу сўзни турклар ўлкаларининг энг қуйи қирғоқларида асл турклардан эшитдим.

Бу бўлимнинг ى-j ҳарфи билан келган сўзлари

قَيْر қајір — туркий халқлар тилида юмшоқ ер. Ўғузлар қумни قَيْر қајір дейдилар.

تَوْش та в у ш — сезиш ва қимирлаш. Бу сўзнинг تَقْش тавиш¹⁷⁸ варианты ҳам бор.

تَيْغ тајіғ — тойғоқ. تَيْغ يَيْر тајіғ јёр — тойғоқ ер.

تَيْغ тујағ — ҳайвонлар тирноғи. اَت تَيْغِي ат тујағи — от тирноғи¹⁷⁹.

قَيْغ نَانَك қујуғ нэң — Оқадиган нарсаларнинг қуюғи. Узум шарбатига قَيْغ سَجَك қојуғ сўчк дейиш шундандир.

قَيْغ қајіғ — ўғузларнинг бир тоифаси.

قَيْغ қујуғ — қудуқ. Бу сўзнинг قَدْغ қузуғ шакли ҳам бор.

قَيْغ қајіғ: قَيْغ يَيْر¹⁸⁰ қајіғ јёр — йўлдан четда қолган ер. Бошқаси ҳам шундай.

¹⁷⁸ Ҳозирги ўзбек тилидаги туймоқ сўзи ана шу ўзакдандир.

¹⁷⁹ تَيْغ тујағ сўзини тирноқ ёки туйқ дея таржима қилиш мумкин.

¹⁸⁰ Басим Аталай бу сўзнинг қўлёзмада ҳам ноаниқлигини кўрсатиб, бу бўлим хусусиятига қўра, ўртада ى келиши кераклигини тўғри қайд қилган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 166-бет).

بَیْقُ бајіқ: سَوْزُ بَیْقُ бајіқ сөз — тұғри сўз (ўғузча).

أَرْتَقُ та јуқ әр — сезгир, тийрак ёш йигит.

تَقُ тајақ — таёқ, суянчиқ. كُرَاكُو تَقُ تَقُ كۆزә-

гў тајақ бәрди — келин одтан тушарда, суянсин деб куёв жория ёки қулга таёқ берди. Бу бойларда одатдир. Бу жория ёки қуллар келиннинг моли бўлади. Мақолда шундай келган:

تَقُ تَقُ تَقُ تَقُ تَقُ تَقُ تَقُ تَقُ تَقُ تَقُ тајақ билә тајмас,

тануқ сөзүн бўтмәс — таянчиқ билан одам тойғоқ ерда тоймайди, гувоҳнинг сўзи гувоҳлик бергандагина билинади.

تُقُ ту јуқ: كَشِي تُقُ ту јуқ кіші — сиқилган, сиқиққа тушган одам.

تُقُ ту јуқ: كُونُ تُقُ ту јуқ кўн — туманли, булутли кун.

تُقُ ту јуқ: قَبْغُ تُقُ ту јуқ қапуғ — ёпиқ эшик.

قَيْقُ қајақ — қаймоқ. Шеърда шундай келган:

سَرْمَمِشُ الْغَنُ قِيَاقُ. سَرْمَمِشُ سَوْتَنُ قِيَاقُ

Сәзрәмиш олғун қојақ,
Сармамиш сўттән қајақ.

Тариқ донлари сийрак бўлиб қолган. Сутдан қаймоқ сузулди, емоқ учун икковини бирга пишириш керак.

قَيْقُ қіјіқ — ваъдага вафо қилмовчи. Баъзан одам шундай тавсиф қилинади. قَيْقُ قَيْقُ كَشِي қіјіқ кіші — сўзида турмайдиган одам каби.

قىن قىن نانىق كىجىك: қіjік нәң — ҳар бир эгри-бугри нарса. Эгри кесилган қалам учи шундайдир. Бошқаси ҳам шундай.

مىق مىق мајақ — туя тезаги. Бу сўз туя тезагига хос бўлса ҳам, сўнг истиора асосида қўйниқига ҳам қўлланган. قوی مىقى қој мајақі — қўй қумалоғи каби. От тезагига фақат يندىق јундақ дейилади.

Мақолда шундай келган:

تقى تەۋەج بىدۇك ەرسا بىدۇك ەرماس — туя катта бўлса ҳам, тезаги катта эмас. Бу мақол каттанинг шоғирди бўла туриб, ўзини катта тутадиган одамга нисбатан қўлланади. Катталиқ сенга эмас, сенга хўжайин бўлган одамга муносиб демакдир.

كىك كىك — аслида ёввойи бўлган ҳар нарса. Бу сўз эти ейиладиган оҳу, буғу, тоғ такаларига нисбатан қўлланади.

كىك كىك كىشى كىك كىك: кәjік кіші — сувда бўладиган одам шаклидаги ҳайвон.

كىك كىك كىك كىك: кәjік сөгүт — ёввойи дарахт. Ҳар бир нарса икки хил бўлади: ёввойи, хонаки. Ёввойисига كىك кәjік дейилади.

كىك كىك — наMAT ва кигизлардан қилинган ёмғир ёпинчиғи. ذ ҳарфини ى га айлантнрувчилар тилида шундайдир.

كُيُكُ кўйўк: كُيُكُ نَانُكُ кўйўк нән — куйган нарса.

مَيْل мајил: مَيْل يَمِشُ мајил jәмиш — пишган шафтоли ва катта қовун кабиларнинг вақтидан ўтиб, иришга яқинлашиши.

قِيم қіјім — душман келиши сабабли мамлакат халқларида пайдо бўлган қўрқинч ва ташвиш. Чунончи, قورقنج قِيم بَلْدِي қорқунч қіјім болдї — қўрқинчли ва даҳшатли бўлди дейилгандаги каби.

كِيم كِيم кім-кім¹⁸¹ كُونُ كَجْرُدِي ол кім-кім кўн кэчўрді — у на ғайрат билан ишлаб, на бутунлай ишламай қўйиб, ялқовлик билан кун ўтказди.

بَيْن бoјін — бўйин. Одам бўйни. Қилич дастасига قَلِجُ بَيْنِي қіліч бојні дейилади. Шунингдек, пичоқ дастасига بَجَاكُ بَيْنِي бичак бојні дейилади.

بِوْن бoјун — жамоа. ز Ҳарфини ى га алмаштиради-ганлар тилида.

تُوْجِيْن тујін: تُوْجِيْن اَرُ тујін эр — бахил, пасткаш, сиқиқ одам.

تُوْجِيْن¹⁸² тојін — ислом динида бўлмаганларнинг бош-лиғи. У бизларнинг олимларимиз, муфтиларимиз

¹⁸¹ Босма нусхада бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор.

¹⁸² „Девон“ да икки хил маънода изоҳланган تُوْجِيْن тојін сўзи Навоий асарларида ҳам учрайди. Лекин Навоий асарида тамом бошқа маънода — герисидан қимматбаҳо пўстин қилинадиган ов ҳайвони маъносида қўлланган:

даражасидаги одамдир. У доим бутхона ёнида бўлади, куфр, китоблар қоидаларини ўқийди. Унинг шарридан худодан паноҳ тилаймиз. Мақолда шундай келган:

بِر تَيْنِ بَشِي آغْرِيسَا قَمُوغُ تَيْنِ بَشِي آغْرِيمَاَسْ

Бир тојин баші ағріса қамуғ тојин баші ағрімас — бир дин бошлиғининг боши оғриса ҳамма дин бошлиқларининг боши оғримайди. Бу мақол ўртоқлари орасида улар еган бир нарсани ейшдан тортинган кишиларга нисбатан қўлланади.

Бу бўлимнинг матвийлари

قیا қаја — тоғлардаги катта қаттиқ тош¹⁸³, қоя.

قیا қіја — таркибида غ-ғ, ق-қ ҳарфлари бўлган ва, умуман, қаттиқ сўзларда қўлланувчи кичрайтиш қўшимчаси. Чунончи: آغْلِقْيا оғулқія — ўғилчам,

قیز قیا қізқія — қизчам каби.

Тўйиннинг ўз туки ўқ бўлди бошига офат,
Фурайсанинг паридан келди ўз бошига бало.

Таржимаси: *Тўйинни* овчилар донм пайдан бўлиб овлашларига сабаб — терисининг пўстинбоплиги бўлса, фурайса қушини ҳам овлашларига сабаб — унинг ўз паридир. Унинг парини кўкйўтал бўлган болаларга куйдириб ичирар эдилар.

¹⁸³ Навоийда бу сўз худди шу маънода учрайди:

Тўкуб Фарҳоднинг ул ҳолиға ёш,
Қунгарди ул қоядин бир оғир тош.
Эшиттим бу қоя узра ватан гоҳ,
Тутуб сен ул сифатким тахт уза шоҳ.

كُيا k ŷ j ä — нават ва бошқаларни ейдиган куя қурти.

كيا k i j ä — таркибида ك-к, گ-г ҳарфлари бўлган ва, умуман, юмшоқ, ёнгил ҳарфли сўзларда қўлланувчи кичрайтиш қўшимчаси. Чунончи: آرکيا эр-кijä — эргина, ييرکيا jэркijä — ерча каби¹⁸⁴.

ينا j а н а — қайтиб келиш маъносини англатади. ينا

كَلِمَ j а н а кәlidim — қайтдим, иккинчи қайта келдим, демакдир¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Маҳмуд Кошғарийнинг бу аффикс икки вариантини кўрсатиши ҳам бу аффикснинг, бир тарафдан, жуда қадимчилигини кўрсатса, иккинчидан, унинг ўша давр тилида кенг қўлланганлигидан ҳам далолат беради. Дарҳақиқат, бу қўшимча Орхон ёдгорликларидида ҳам учрайди. „Қутадғу билик“да ҳам тез-тез учрайди. Бизнинг кузатишларимизга кўра, бу қўшимча у давр тилида кичрайтиш билан бирга, эркалаш оттенкаларида ҳам қўлланган.

Ҳозирги ўзбек тилида уни кичрайтиш маъносида қўллаш торайган бўлса ҳам, эркалаш ва бошқа маъноси анча кенгайган:

а) жонлиларга нисбатан муҳаббат оттенкаси: болагинам, онагинам каби.

б) жонсизларга нисбатан суюш, эркалаш оттенкаси: оппоққина, юмшоққина каби.

в) таъкид оттенкаси: биргина, ундагина, қулоққагина ва бошқалар.

Навоий асарларида бу қўшимча кенг қўлланган:

Усру ёлғон ваъдасидин қўймиш эрди *жонгинам*.

Онгдибон бир неча тушти илгима *усрукгина*.

Ташлабон *юмруққина* қилди кўзимни *кўкгина*.

¹⁸⁵ Маҳмуд Кошғарий бу сўзни луғат маъноси жиҳатидан изоҳлаган. Грамматик нуқтаи назардан бу сўз бириктирувчи восита бўлиб, гапларни ҳам бир-бирига боғлаган. Гаптаги сўзларни ҳам бир-бирига боғлашга ҳизмат қилган. „Қутадғу билик“да бу сўз тез-тез учрайди:

Јана јанғу эрмәс јигитлик чағи.

Бунинг јәмә шакли ҳам учрайди:

Биләр эрсә сағиш јәмә ҳандаса.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَا jəjä — инсон думбаси. Фақат одамларга хосдир. Исmlардан бу бўлим талаффузда ҳам, ёзувда ҳам қисқартирилмайди. Чунки бу сўзлардаги ўрта ҳарфлар ҳаракатлидир. Фақат ўртаси сукунли сўзлардагина қисқартирилади.

Мужаррад сўзлар бўлими тугади.

فَاعِلٌ ФАОЛ ШАКЛИДАГИ ЗИЁДАЛИЛАР БЎЛИМИ

تَادُنْ та дун — бир ёшли бузоқ.

تُوذُونْ тузун — булоқдан сувни қишлоқ аҳлларига тақсимловчи киши.

تِيذِينَ тiзiн — вақтни англатувчи бир сўз. **بُوْتِيذِينَ كَلْدِي** бу тiзiн кiлдi — айна вақтда келди.

فَاعِلٌ ФАЪОЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بَيَاتٌ бајат — улуғ тангрининг номи (арғулар тилида).

بَيَاتٌ бајат — ўғуз қабилаларидан бирининг номи.

قِيَارٌ қујар — ҳайвонлар ва қулларга нисбатан қўлланадиган сўкиш сўзи. **بُو قِيَارِي** бу қујарi — бу оғзидан сўлак оқизадиган туядир. Бу сўз **سَوْفٌ** **سَوْفٌ قِيدِي** суw қујдi гапидаги **قِيدِي** қујдi сўзи — сув ва бошқаларни тўкди, демакдир¹⁸⁶.

¹⁸⁶ Басим Аталай (арабча) **بُو قِيَارِي أَي هَذَا صَابٌ وَ مَاجٌ بِنْتَهُ** иборасининг шаклда бўлиши тўғри деб изоҳ берган. Дарҳақиқат, **بِنْتَهُ** деган сўз бу ерда ўринсиз тушган. Басим Аталай бу сўз ўрнига

قیاس қајас — тўхсий ва чигиллардаги баъзи бир шаҳарларнинг номи. Уч шаҳар шундай аталади. Биринчиси *سابلغ قیاس* Саплғ Қајас, иккинчиси

قرا قیاس Қара Қајас, учинчиси *ارنک قیاس* Өрүн Қајас, аталади.

قیاش қујаш — қаттиқ иссиқ, қаттиқ қуёш иссиғининг тегиши¹⁸⁷.

آیاغ ајағ — лақаб, сўнг қўйилган от. Шеърда шундай келган:

قَدْغَلْ مَنكَ اَقِيْلِيْ بُلْسُنْ مَنكَ اَيَاغَا
اَذْغَلْ مَنِيْ تَقْشِنَا يُقْشَلْ مَنكَ اَلَاغَا

Қўзғил мэнә ақілің¹⁸⁸ болсун мэнә ајаға
Мзғил мэні тоқішға јуғгил мэнә улаға.

Мени ўз ҳолимга қўй, тўсқинлик қилма, токи бировларга фойда берувчи сахий номи менга қолсин. Мени жангга элтувчи от бер. У мени жангга элтсин.

бўлишини мувофиқ топган. Лекин *ماج* сўзининг ўзидан шу маъно англашилади. Оғзидан сув оқадиган туя демак. Демак, *بغيه* дан кўра яна бошқа бирор сўз мувофиқ бўлар эди.

¹⁸⁷ Ҳозирги тилда *қуёш кун* сўзига синоним сифатида қўлланади. Демак бизга *қуёш* сўзининг маъноси ўзгариб етиб келган. Бу ўзгариш Навоий давридаёқ юзага келган эди. Навоий бу сўзни севиклилар юзига ўхшатиб ҳам қўллаган. Лекин Навоийда бунинг синоними сифатида *меҳр*, *хуршид*, *шамс* ва бошқа сўзлар ҳам қўлланган.

¹⁸⁸ *Ақи* — бировларга фойда етказувчи сахий маъносидадир. Ақийлик — сахийлик демакдир. Навоийда *ахий* шаклида учрайди:

Қонда мундоқму бўлур, де *ахий*,
Бир ўз ишингнинг гамини е *ахий*.

مِيَانُ мујан — яхшилик, яхши ишлар. Йўлда кетувчиларнинг сув ичишларига мўлжаллаб қилинган „сувхона“ ни مِيَانَلِقُ мујанлиқ дейиш ҳам шундандир.

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган فَعْلَى фаъло (фаъли) шаклидаги сўзлар

بُوْجِي бојі: بُوْجِي قَبْرُ бојі қобуз — қилли чолғулардан бири. Бу барбат — ғоз кўкрак номи билан аталувчи чолғуларнинг бир хилидир.

قَيْدَا қайда — қаерда. قَيْدَا سَنُ қайдасан — қаердасан. Бу чўзнинг قَنْدَا қанда тарзида ن ли шакли ҳам бор. Шу билан бирга, قَيْوُودَا қайуда шакли ҳам бор.

كَيْدَا кўйда — тилла, кумушлар эритилиб тозаландиган, кўра хизматини бажарадиган махсус идиш.

قَيْقَا қуйқа — тери. Бу сўз аслида терига қўлланса ҳам, баъзан пўстинга ҳам қўлланади. اَلْ قُوَيْغُ قَيْقَالْدِي

ол қојуғ қујқаладї — у қўй терисини қайноқ сувда тозалади. Тери тукдан тозаланди ва териси очик кўринди.

قَيْمَا қїма: اَكْرَا قَيْمَا қїма ўгрä — бир хил хамир номи; уни чумчуқлар тили каби юпқа ва қинғир қилиб кесилади, сўнг اَكْرَا قَيْمَا қїма ўгрä деб аталади.

قَيْمَا қумма — бир хил ёғли нон номи. Уни шарбат билан қорилган хамирдан юпқа қилиб кесилади. Сўнг қозонда қайнаётган ёққа солиб, аралаштирилади, кейин устига шакар сепиб ейлади.

Ҳар бир маъдан моддаларидан болға билан уриш йўли билан эмас, қуйиш йўли билан ясалган ҳовонча, шамдон ва болға каби нарсалар ҳам қима қўйма дейилади.

ҲАР ҚАНДАЙ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН شَاكْلِيْدَاغِي سۆزЛАР БЎЛИМИ

- تياغۇ тајағу — тезак ва кесак парчалар.
تورپاغا торіға — тўрғай.
سۇياغۇ сујағу — хўрозлар оёғидаги пих.
بتيگۇ битігў — турклар ва бошқаларнинг сиёҳдони.
كۈلكا кўлікә — қуюқ кўланка.
قالىما қаліма — тўрт устунли очиқ шийпон.
آكاما әгәмә — чолғуларнинг бир хили.
كۈشيكۈ кўшігә — кичик, енгил соя.

БУ БЎЛИМНИНГ МИСОЛ ТУРИ

- يۇرپاغا jorıǵa: يۇرپاغا ات jorıǵa at — йўрға ат — йўрға от.
يۇلپاغا jüliǵu — соч олинадиган устара. Ўғузлар буни билмайдилар. Уни گۈراي güräj дейдилар.
آياغۇ әjägü — ҳайвон ва бошқаларнинг кўкрак суяги.

فعلان^٠ **ФАЪЛОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

تَيَّغَان^٠ тајған — чопқир ит, този. Мақолда шундай келган: تَيَّغَانُ يَكُرُّ كَنْ تَيْلُكُو سَمَّاسُ тајған жүгрүгін тiкү сөwmäs — тулки югурук тозини яхши күрмайди. Бу мақол бир-биридан ўзини катта олиб, хусумат қиладиган икки олимга тегизиб айтилади.

كَيَّكَانُ^٠ кәјгән — Қајасдан Илага оқадиган икки анҳор номи. Уларнинг бирига كَجَكْتُ كَيَّكَانُ Кiчiк кәјгән, иккинчисига اَللَّغُ كَيَّكَانُ Улуғ кәјгән дейдиларки, кичик, катта анҳорлар демакдир.

فِعْلٌ^٠ **ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

قَيِّمَجْ^٠ қiјмач: قَيِّمَجْ بَرْكُ қiјмач бөрк — узун, майин, оқ эчки юнгидан қилинган оқ қалпоқ. Уни чигиллар киядилар.

بَيِّنَقْ^٠ бајнақ — иркитлик, гўнг (ўғузча).

بَيِّنَقْ^٠ бојнақ — тоғ бўйни.

بَيِّنَقْ^٠ бојнақ — киртангкала дейилган жонвор.

قَايِقْ^٠ қайиқ — қайиқ.

مَيِّغُقْ^٠ мајғуқ — туксиз одам ёки туксиз, қисқа тукли ҳайвон.

كَيِّلِكْ^٠ кәјлик — маймун. Ҳар тарафга қараб юрадиган ҳушсиз ёки ёввойи одамлар ҳам бунга ўхшатилиб,

كَيِّلِكْ كَشِي^٠ кәјлик кiшi дейилади.

بَیْمَلٌ бојмал; بَیْمَلٌ اَتٌ бојмал ат — бўйнида оқи бор от. Шунингдек, қўй ва бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

بَیْرَمٌ бајрам — байрам || майрам¹⁸⁹ (ўғузча). Мен ўйлайман, халқ тилида шодлик ва хурсандлик куни маъносидаги بَیْرَمٌ базрам сўзи ана шу сўз билан боғланади, бу ўринда маънода ўзгариш рўй берган. Чунки жоҳилият даврида бундай бир сўзнинг келиб чиқишини талаб қиладиган байрамнинг ўзи бўлмаган. Агар бўлганда эди, туркий халқлар уни билган бўлур эдилар. Ҳолбуки, уни билмайдилар. Фақат ذ-з ҳарфини ج-ج га айлантириб талаффуз этувчиларгина биладилар.

جَیْدَمٌ чајдам — уйга солинадиган, ёмғирга қарши ёпинчиқ қилинадиган бир турли энгил намат¹⁹⁰.

سَیْرَمٌ сајрам — Оқ шаҳар (مَدِیْنَةُ الْبَیْضَا) ҳам деб аталадиган, اَسْبِجَابٌ іспіјаб деб ҳам аталадиган шаҳар номи¹⁹¹. Бу сўзнинг سَیْرَمٌ сарјам шаклидаги талаффузи ҳам бор.

سَیْرَمٌ сајрам: سَیْرَمٌ سَوْفٌ сајрам суw — тўпиқдан паст оқадиган оз сув.

¹⁸⁹ Басим Аталай Броккельманнинг سَیْرَمٌ сўзини بَیْرَمٌ шаклида олганини, бу ҳозирги талаффузга хилоф экани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 175-бет).

¹⁹⁰ Басим Аталай бу сўз босма ва ёзма нусхаларда جَیْدَمٌ шаклида ноаниқ ёзилганини қайд қилган.

¹⁹¹ Басим Аталай негадир Испижобни ҳозирги Чимкент деб изоҳ берган.

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚУЛЛАНАДИГАН **فَعَالِل**
ФАЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

بَقَانِقُ ба қ а н а қ¹⁹² — айри туёқлиларнинг иккита тирноғи ораси ва икки тирноқдан бири.

بَقَانِقُ ба қ а н у қ¹⁹³ — йилқи тирноқларининг устидаги ва остидаги эт парчаси.

تَقِيمَقُ т о қ і м а қ — кир юувчининг кирни урадиган таёғи.

قَيَاجُقُ қ а ј а ч у қ — ҳушбўй бир хил тоғ ўсимлиги. Мен сукуд япроғига ёки турфа япроғига ўхшайдиган бир ўт ёки заъфарон бўлса керак деб ҳисоблайман.

Бу бўлимнинг мисол тури

مُنْدَى м ў н д і — минди. **أَرَاتِنُ يَبِيْتَقُ مُنْدَى** ёр атін јарі-
тақ¹⁹⁴ м ў н д і — одам отини яйдоқ, эгарсиз, тў-
қимсиз минди.

¹⁹²⁻¹⁹³ Бу икки сўзнинг ёзилишидаги аниқсизлик ҳақида Басим Аталай изоҳ бериб ҳар икки хил ўқилиш ҳам тўғрилигини, улар ҳозир Туркияда *боқанак* деган сўзга тўғри келишини айтган.

¹⁹⁴ Бу сўз босма нусхада **يَبِيْتَقُ** шаклида, Басим Аталайда эса бошқа шаклда берилган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 177-бет). Бизда ҳозир бу сўз **يَبِداقُ** јайдақ шаклида қўлланади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланадиган **فَعْلَل**

фаъалъал шаклидаги сўзлар

قَبْرَلِغْ қајірліғ: يَبْرَلِغْ қајірліғ яёр — кўпчиган ер.

قَبْسَلِغْ қујасліғ: اَبْسَلِغْ қујасліғ эр — Қуяс ша-
ҳарлик одам.

تَبْغَلِغْ тујағліғ: يَبْغَلِغْ тујағліғ јілкї — тирноқли
ҳайвон.

قَبْجَلِغْ қујуғлуғ — оқадиган нарсалардаги қуюқлик.

Ўрта ҳарфи сукунли бўлган сўзлар

سَنْدَوَاجْ сандувач — булбул. Шеърда шундай келган:

سَنْدَا قَجْر سَنْدَلَاچ مَنْدَا تَنْر قَرْغَلَاچ
تَلْغ اْتَرْ سَنْدَوَاجْ اَرْكَك تَشِي اَجْر شُوْر

Сәндән қачар сундїлач,

Мәндә тїнар қарғїлач.

Татлїғ օтәр сандувач,

Эркәк тїшї учрушур.

Ёз билан қиш тортишувини таърифлаб, шундай дейди: ёз қишга айтади: саъва¹⁹⁵ сендан қо-
чади. Қалдирғоч ва бошқа қушлар менда бўлади.
Менда булбул ёқимли сайраши билан одамларни

¹⁹⁵ Юнд қуши деб аталадиган кичик бир қуш.

шодлантиради. Бутун ёз эркак ва урғочи қушлар жуфт-жуфт бўлиб қўшилишади.

^{0 0}بلغيق булгајуқ: ^{0 0}سوف ^{0 0}بلغيق булгајуқ суw — лойқа¹⁹⁶, бўтана сув.

^{0 0}سرقيق сарқајіқ — ҳар нарсанинг ичи. Бу сўзнинг ^{0 0}ن-н билан ^{0 0}سرقيق сарқаніқ шакли ҳам бор. Бу хусусият араб тилидаги ^{0 0}مِيزَابُ و ^{0 0}مِيزَارُ و ^{0 0}مِيزَابُ икки хил қўллашга мосдир.

^{0 0}قُدُوچِق қудучақ¹⁹⁷ — қуйруқ сўнгаги.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

^{0 0}بِيبِق бaјбајуқ — сайраши билан кишини шодлантирувчи қушлардан бир хили. У инини дарахт бутоқлари орасига занбил шаклида қуради, бир чеккасидан кичик тешик қўйиб, ундан кириб-чиқиб туради.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

^{0 0}بِيندُرُوچِق бојундуруқ — бўйинтуруқ. У ёғочдан махсус шаклда ясалиб, қўш ҳўкизларнинг бўйинларига солинади.

¹⁹⁶ Бу маънода бизда ҳозир кўпчилик лаҳжаларда *лойқа*, айрим лаҳжаларда *бўтача* ва *булғончиқ* сўзлари ҳам қўлланади.

¹⁹⁷ Бу сўз ҳақида Басим Аталай изоҳ берган, унинг изоҳига кўра, бу сўз ёзма ва босма нусхаларда шундай — ^{0 0}قُدُوچِق қудучақ шаклида ёзилган бўлса ҳам хато эмиш, ^{0 0}قُدُرُوچِق қудручақ бўлиши тўғри эмиш? (Қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 179-бет).

مینجلیق^۰ мујанчїлїқ — воситалик, икки киши орасида
 келиштирувчилик қилиш. سَن مینجلیق^۰ قل сән муј-
 анчїлїқ қїл — сен бизларнинг орамизда восита бўл,
 ўртага туш. Бу сўзнинг асли яхшилик маъносидаги
 میان^۰ мујандир.

Манқус бўлимидан исмлар боби тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

МАНҚУС ФЕЪЛЛАР БОБИ

Икки ҳарфли феъллар бўлими

كیچتی^۰ кэчті — кечикди. آر كیچتی^۰ эр кэчті — одам
 ишдан кечикди (کیچماک^۰. کیچار^۰. кэчар, кэчмак).

بُردی^۰ бурді — ҳиди чиқди. یار بُردی^۰ jıpar бурді —
 ипорнинг ҳиди чиқди. سۇف بُردی^۰ суw бур-
 ді¹⁹⁸ — суw буғи кўтарилди, буғланди. Ҳар бир
 нарса яхши ҳид чиқариб, буғланса ҳам, шундай
 дейилади. بُراق^۰. بُرار^۰ бурар, бурмак).

بیری^۰ бэрдї — берди. ال مَنکا یَرمَاق^۰ بیردی ол мэна
 жармак бэрдї — у менга танга (пул) берди. (بیر^۰
 بیرماک^۰ бэрүр, бэрмак).

¹⁹⁸ Ҳозирги ўзбек тилида *чанг*, *тутун*, *буғ* ва *ҳидларга* нисбатан қўлла-
 нувчи *бурқирамоқ* сўзи ана шу ўзакдандир. Тўзон *бурқираб* кетипти. Ошхона-
 дан тутун *бурқираб* чиқмоқда эди ва бошқалар.

تارْدى тардї — таратди. بَکْت سُوْسِن تارْدى бѣг сўсін тардї — бек аскарини таратди. Шунингдек, бирор нарсасини таратган ҳар кимга ҳам бу сўз қўлланади. (تارْماقُ. تارارُ. тарар, тармақ)

تورْدى турдї: آر يُقارو تورْدى эр жуқару турдї — одам юқори турди. Бошқаси ҳам шундай. (توررُ تورْماقُ) турур, турмақ).

توررُ турур — ўтган замон ва масдар шакллари бўлмаган келаси замон феълидир. Бу сўз арабча يَدَعُ ва يَدْرُ сўзларига мос келади. Бу сўз бир нарса сўзланаётган вақтда ўз ўрнида барқарор эканини англатади. Чунончи: اَلْ اَفْدَا توررُ ол эвдә турур, яъни у уйда бор, демакдир. Бу гапда бу сўз тик турмоқ маъносида эмасдир ёки آر سَكْلُ توررُ эр сөгәл турур — одам касалдир, демакдир. Бу ерда тик турмоқ маъносида эмасдир.

تورْدى турдї — ориқлади. اَتْ تورْدى ат турдї — от ориқлади. Бошқаси ҳам шундай. (تورارُ. تورْماقُ) турур, турмақ).

تيرْدى тёрдї — тўплади. اَلْ تَقَارُ تيرْدى ол тавар тёрдї — у мол тўплади. Бошқаси ҳам шундай. (تيرْماكُ. تيرْماكُ) тёрәр, тёрмак).

ساردي сарди: اَلْ اَنِي ساردي ол ані сарди — у унга қўпол муомала қилди, дағал сўз сўзлади. (سارار) سَرْمَاك (сәрар, сәрмәк)¹⁹⁹.

سردى сорди — сурди, әмди. كنج سوت سردى кәнч сўт сөрді — бола сутни әмди. Бошқаси ҳам шундай.

سردى сорди — сұради. آر سوز سردى әр сөз сорди — одам бир хабарни сұради²⁰⁰.

سوردى сорди — қидирди, сўроқлади, истади. آر يتىك سوردي әр йитүк сорди — одам йўқолган нарсасини қидирди, излади. Бу икки сўз ўғузчадир. (سارار) سَرْمَاق сорар, сормақ).

قاردي қарди آر سۇققا قاردي әр суwқа қарди — одам сувдан нурланди (сув воситаси билән тозаланди).

¹⁹⁹ Басим Аталай изоҳига кўра, سَرْمَاك қўлөзмада аниқ шу шаклда ёзилган бўлса ҳам, сўнг тузатиш киритилиб, سَرْمَاق шакли ҳосил бўлган экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 181-бет).

²⁰⁰ Кўринадики, XI аср тилида сўрмоқ сўзи кўп маъноли сўзлардан эди. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўзнинг шу маънолари тўла сақланган. Шу билан бу сўзга янги маъно ҳам юкланган. Лекин ўзбек тилида икки хил шакл — сўрмоқ ва сўрамоқ шаклларида қўллаш одатланган. Балки ҳозирги тилда шу асосда дифференциация қилинган: эммоқ маъносида асосан сўрмоқ; савол қилмоқ, изламоқ маъносида сўрамоқ қўллана бошлаган. Лекин бу ҳол Навоийдан сўнг юзага келган. Чунки Навоийда ҳар уч маънода ҳам сўрмоқ қўлланган:

Ёр дардим сўрмайин кўнглимни маҳзун қилдил.

Адашқан, йўлда қолган зору ҳайронини сўрмасму.

قارْدى قардї — томди. سۇف اَرَقْتِن قارْدى суw арїктїн қардї — қишда суw ариқдан тошди. Бу — анҳордаги қор ва суwлар музлаб, суw муз устига чиқиб тошишидир. (قَرْمَاقُ قَرَارُ қарар, қармақ).

تُوْزْدى تۆздї — очіқ(ди), оч қол(ди). اَرُّ تَمْلَعًا تُوْزْدى әр тумлуғқа тۆздї — одам совуқдан очіқди. (تُوْزَارُ) تُوْزْمَاكُ тۆзәр, тۆзмәк — қипчоқча).

سِيزْدى сїздї — әриди. يَاف سِيزْدى Јағ сїздї — ёғ әриди.

سِيزْدى сїздї — сизди. اَلْمَادِن سُوْف سِيزْدى олмадїн суw сїздї — суw идишдан ва бошқа (идиш)дїн сизди.

سِيزْدى сїздї: كُون سِيزْدى кўн сїздї — кун кўринди. Бу — қуёшнинг шарқдан кўрина бошлашидир. (سِيزْمَاقُ سِيزَارُ сїзар, сїзмақ).

قِيشْدى қїшдї — қийшайди. اَرُّ يُوْلَدَن قِيشْدى әр јолдан қїшдї — одам йўлдан қайрилди, чекилди. Шунингдек, қуёш осмон ўртасидан оғса ҳам шу сўз қўлланади. (قِيشْمَاقُ قِيشَارُ қїшар, қїшмақ²⁰¹).

²⁰¹ Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўзлар ёзма нусхада قِيشَارُ قِيشْمَاقُ قِيشْدى шаклида экан. Басим Аталай буларнинг ҳаммасининг ҳам хато эканини, тўғриси قِيشْمَاقُ قِيشَارُ قِيشْدى қаждї, қажар, қажмақ бўлиши кераклигини уқтирган. Унга кўра, бу боб, биринчидан, -шли биргалик даража боби эмас, балки икки ҳарfli феъллар бобидир, иккинчидан, бу сўз девоннинг III том, 142-бетида берилган эмиш. Шу билан бирга, бу сўз Радлов луғатидан усмонлиларга оид сўзлиги

توغۇدى تۇغۇدى — кўтарилди. توغۇ تۇغۇ — тў-
зон кўтарилди. (توغماق. توغار. تۇغار, تۇغماق).
Шеърда шундай келган:

اغدى قزل بىراق توغدى قرا تىراق
يتشۇ كلب اغراق نقشب ان كجتمز

Ағдi қiзiл баjрақ
Туғдi қара топрақ
Jэтшү кәлиб оғрақ
Тоқшiп әнiн кәчтiмiз.

Мусулмон аскарларининг қизил байроқлари
кўтарилди. Қора тупроқ юқори кўтарилди. Биз-
ларга ўғроқ отлиқлари ҳам келиб қўшилдилар.
Ҳаммамиз қўшилишиб жанг қилдик. Шунинг учун
қайтишда кечикдик.

ايغدى әwdi — шошилди, ар айغدى әр әwdi — одам
шошилди. (ايشار. ايشار. әwar, әwмак).

قوغدى қuwдi — ҳайдалди, чоптирди. ар ан қоғدى әр
атiн қuwдi — одам отини ҳайдади. Бошқаси ҳам
шундай²⁰².

маълум бўлса ҳам, доғу тилида қийшаймоқ эканини кенг изоҳлаган. Бизнингча,
бир боб орасига бошқа бир боб сўзи баъзан тушиб қолиши уни бутунлай
янглиш дейишга асос бўла олмайди. 142-бетда берилган قيشماق قيشار. قيشلى.
феъли тамоман бошқа маънода, яъни ғамхўрлик қилмоқ маъносидадир.

²⁰² Бу сўзнинг келаси замон ва масдар шакллари босма нусхада берилма-
ган. Басим Атала³ изоҳига кўра, қўлёзмада ҳам йўқ экан. II том, 13—14-бет-
да берилганича, قىقى قىقى. قىقى қувар, қулмақ бўлиши керак деб уқтирган. Дар-
ҳақиқат, 14-бетда бу сўз бор.

جېقىدى jīqǎdī — намланди. تونۇن جېقىدى тон јіқді — тун
намланди. Шунингдек, ҳар нарса ўзига ердан нам
олса ҳам, бу сўз қўлланади. (جېقماق جېقار. jī-
қар, јіқмақ).

قوқدى қоқді: آت قوқدى Эт қоқді — гўштинг ҳиди ба-
ланд кўтарилди. Чироқ ўчирилганда тутуни кўта-
рилишига ҳам бу сўз қўлланади.

قوқدى қоқді — чўқди. سۇف قوқدى суw қоқді — сув
аввалги ҳолидан чўқди ва тинди.

قوқدى қоқді: سېش قوқدى сїш қоқді — шиш босилди,
тузалди. (قوқماق قوқار. қоқар, қоқмақ).

تۇگدى тўгді — туйди, майдалади. Эр تۇز تۇگدى Эр тўз
тўгді — одам туз туйди. Бошқаси ҳам шундай²⁰³.
(تۇگماق تۇگار. тўгәр, тўгмәк).

²⁰³ Ҳозирги ўзбек тилида кўпчилик шеваларда бу сўз XI асрда қўлланган-
нича *тугмак* эмас, *туймак* тарзида қўлланади. Шу билан бирга, бу сўз маъ-
носи ҳозирги тилда бир оз кенгайган. Ҳозир фақатгина *майдаламоқ* маъносида
эмас, шу билан бирга, *тозаламоқ* маъносида ҳам қўлланади Чунончи, буғдой
туймоқ деганда буғдой майдаламоқ маъносида бўлса, шולי туймоқ деганда
шолининг пўстини шилиб тозалаш маъносидадир. Демак, бу сўз бизга бир то-
мондан бир ҳарфи ўзгариб етиб келган бўлса, иккинчидан, маъноси ҳам бир
оз ўзгариб етиб келгандир. Бу изоҳдан *туймоқ*нинг ҳозирги ўзбек тилидаги
сезмоқ маъноси у давр тилида йўқ эдими, деган фикр келиб чиқмаслиги керак.
Чунки у даврда *сезмоқ* ҳозирги тилдагидай *туймоқ* шакли билан ифодаланган.
Демак, *тугмак* ва *туймоқ* сўзлари айри-айри мустақил сўзлар сифатида қўл-
ланган бўлса, ҳозирги тилда улар омоним ҳолга кўчган. Омонимлар тарихи
учун бу хусусият ҳам характерлидир.

سۆكدى سۆкді — сүкди. آل انى سۆكدى ол ані сөкді —
у уни сүкди. (سۆكماك. سۆكار. سۆكار. сөкәр, сөкмәк).

تاندى танді — тонди. آل المنى تاندى ол алімні тан-
ді — у қарзини, бошқани инкор қилди. Бирор
нарсадан тонувчи ҳар бир кишига ҳам бу сўз
қўлланади. (تانماق. تانر. танар, танмақ).

توندى тōнді — қайтди. آل افنكا توندى ол әwiңә тōн-
ді — у уйига қайтди. (تونماق. تونار. тōнәр, тōн-
мәк — ўғузча).

قاندى қанді — қонди. آل سوفدند قاندى ол суwdін
қанді — у сувга қонди. (قانماق. قانار. қанар, қанмақ).

قوندى қонді — қўнди, бирор нарсага жойлашди. قوش
قوندى қуш қонді — қуш қўнди, бирор нарсага жой-
лашди. (بۇن قوندى. بۇن قوندى бузун қонді — қабила (бирор
ерга) кўчгандан сўнг қўнди. (قونماق. قونار. қо-
нар, қонмақ).

Бу бўлимнинг мисол тури

يىردى jīrdī — йирганди, жирканди. آر اشغ يىردى әр
ашғ jīrdī — одам ошдан йирганди, жирканди.

يىردى jērdī — жеркди²⁰⁴, таъзир берди. آل ارك يىردى

²⁰⁴ Маҳмуд Кошғарий ўз асарида ج ҳарфини j га айлантириш ўғуз-
лар билан турк қабиласи орасидаги қабилавий фарқ деб кўрсатган эди (қаранг:
„Девон“ таржимаси, I том, 6–7-бетлар). Бир қанча сўзлар бизга ж лашиб
етиб келиши тилшунослар диққатига лойиқдир. Чунончи, jērmāk > jērmāk,
jār > jār тарзида етиб келиши каби.

ол әртіг жәрді — у одамни жеркди. (يیرار، ییرماک)
rär, järmäk — ұғузча).

يوردي jördi — ечди. اراغت اغن بشکتن يوردي урагут
оғлн бәшіктн jördi — хотин боласини бешикдан
ечди. Боғловидан ечилган ҳар нарсага ҳам бу сүз
қўлланади. (يورماک، یورار، jörär, jörmäk).

يىلدى jıldi — ейилди. اش يىلدى аш jıldi — ош ейил-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (يىلماک، يىلور، jılŷr, jı-
mäk). Бу бўлим фақат икки ҳарфли ё уч ҳарф-
лилар бобигина эмас эди, биз буни икки ҳарфли-
ларга келтириб қўшдик. Чунки у талаффузда
қисқароқ ва равшанроқдир. Бу сўзлар араб ҳарф-
лари билан ёзилганда, икки ҳарф билан ёзилади.
Туркий ҳарфлар билан ёзилганда, юқорида кў-
рилгандек, чўзғи ҳарфлар орттирилади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН ^{فَعْلَى}

ФАЪАЛДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

بيردى бујурдi — буюрди. ال انكر ايلًا بيردى ол анар
ајла бујурдi — у унга шундай буюрди. (بير)
بيروور، بيورماک — ұғузча).

باقردى бақiрдi — бўкирди. تقي باقردى тәwәj бақiрдi —
туя бўкирди — ұғузча). (باقراق، باقرار، باқiрмақ).

تاتۇردى تатурдї — тоттирди. اُل مَنكا اَسْ نازدى ол мәнә аш татурдї — у менга ошни тоттирди. Бошқаси ҳам шундай (تاتۇرماق. تاتۇرۇر. تاتۇرماق) татурур, тагурмақ).

تېتىردى тэтүрдї: اُل اندغ تېتىردى ол андағ тэтүрдї — у шундай дедирди, шундай сўз сўзлатди. (تېتىرۇر. تېتىرماق) тётүрүр, тётүрмәк).

توزردى тозардї — тўзон кўтарилди. توز توزدى توز тозардї — тўзон кўтарилди²⁰⁵. (توزماق. توزارۇر. توزماق) тозар, тозмақ).

ساتۇردى сатурдї — санатди. اُل انكر قوى ساتردى ол аңар қој сатурдї — у унга қўй санатди. Бошқаси ҳам шундай. (ساتۇرماق. ساتۇرۇر. ساتۇرماق) сатурур, сатурмақ).

سىتىردى сїтурдї — кестирди. اُل ائتكن سىتىردى ол отуң сїтурдї — у ўтин кестирди. (سىتىرۇر. سىتىرماق) сїтурур, сїтурмақ).

قىچۇردى қїчурдї: اُل انكر قىچۇردى ол аңар қїчурдї — у унга маломат қилди, қоралади, унга тушган ташвиш учун шодланди. (قىچۇرماق. قىچۇرارۇر. قىچۇرماق) қїчурар, қїчурмақ).

²⁰⁵ Юқорида шу гап (توز توزدى) тоз тозардї) маъносида تۇغ تۇغدى түғ түғдї гапи берилган әди. Бу ҳол у давр қабилалари тилини ўрганиш учун муҳимдир (қаранг: 199-бет). Бу феълнинг келаси замон ва масдар шакллари ҳақида Басим Аталай (توزماق. توزارۇر. توزارۇر) бўлиши тўғри деб изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 186-бет). Бу масала ҳам ўрганишни талаб қилади.

كوتردى كۈتتۈردى — боқтирди. **ال انكر قو كوتردى** ол анар қој кۈттۈрдۈ — у унга қуј боқтирди²⁰⁶. Бошқаси ҳам шундай. (**كوتردى** кۈттۈрۈр, кۈттۈрмәк).

كيتردى كەتәрдۈ — кеткизди. **ال تاشغ يولدن كيتردى** ол ташіғ јолдан кәтәрдۈ — у тошни йўлдан јилдирди, олиб ташлади. Қар нарсани ўрнидан јилдиришга ҳам бу сўз қўлланади. (**كيتردى** кәтә-рۈр, кәтәрмәк).

كيجردى كәчۈрдۈ — кечиктирди. **ال ايشغ كيجردى** ол ішіғ кәчۈрдۈ — у ишни кечиктирди. (**كيجردى** кәчۈрۈр, кәчۈрмәк).

كيتردى كөјтۈрдۈ — куйдирди, ёндирди. **ار ائنگ كيتردى** әр отуң көјтۈрдۈ — одам ўтинни куйдирди. Бошқаси ҳам шундай. (**كيتردى** көјۈрۈр, көјۈрмәк²⁰⁷).

تيشدى تәјішдۈ: **ال انك برلا تيشدى** ол анің бірлә тәјішдۈ — у у билан топишда бақслашди. (**تيشدى** тәјішۈр, тәјішмәк).

²⁰⁶ Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзнинг маъноси анча кенгайган. *Кутмак, пой-ламоқ, меҳмон қилмоқ, кутиб олмоқ, қаршиламоқ, тергатмак* ва бошқалар.

²⁰⁷ Басим Аталай бу сўз **كيتردى** којурдۈ бўлиши керак деб изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 187). Дарҳақиқат, босма нусхада бу сўзларда бир янглишлик борлиги ҳақида бир ишорат бор. Аммо арабча ибора **أحرق الخطب** га кўра, сўнги феъл шакллари ҳам **كيتردى** **كيتردى** **كيتردى** көјтۈрۈр, көјтۈрмәк бўлиши тўғри эканлигини тасдиқлайди.

سۈشۈدى سۈشۈدى
 ол мәнә тәри сојушдї — шилиб олишди. **الْ مَنْكَ تَرِي سۈشۈدى**
 ол мәнә тәри сојушдї — у менга қўй терисини ши-
 лишга ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Шу-
 нингдек, бу сўз тухум пўчоғини артиш, дарахт
 пўстлоғини ажратишга ҳам қўлланади. **سۈشۈرۈ**
 سۈشۈرۈ сојушур, сојушмақ²⁰⁸).

قۈشۈدى قۈشۈدى
 қажішдї — ачинди. **الْ اَرَاكِي بِيْرَا بِيْرَا قۈشۈدى**
 олар іккі бір-бірга қажішдї — улар иккови бир-
 бирига ачинишди, ғамхўрлик қилишди. **قۈشۈرۈ**
 قۈشۈرۈ қажішур, қажішмақ). Шеърда шундай келган.

نَلْكَ اَنَكْرَ بَلْشْتَمُ قَجْشَبُ تَقِي قَقْشْتَمُ
 تَزُنْكَنْ اِقْشْتَمُ اَلْقَتِي مَنْكَ يايْمِي

²⁰⁸ Сўймоқ сўзи ҳозирги ўзбек тилида, асосан, *кесмоқ* маъносида қўллана-
 ди. *Қовун сўймоқ*, *қўй сўймоқ* ва бошқалар. Шунинг билан бирга, айрим ше-
 валарда *севмоқ* маъносида ҳам қўлланади. Фактлардан маълум бўлишича, бу
 сўзнинг қадимги маъноси *шилмоқ*, *ечиб олмоқ* маъноларининг архаик ҳолга
 ўтиши Навоийдан сўнг пайдо бўлган. Чунки Навоийда бу сўз ана шу қадим-
 гадай *шилиб олмоқ*, *ечиб олмоқ* маъноларида кенг қўлланган:

Ўғри тўнин сўйғон эмас эрди бас,
 Қолғонин ихдод олиб ҳам асас.

□ **Мазмуни:** тўнларини ўғрилар шилиб олгани етмагандай, қолган-қутган-
 ларини қоровул ва миршаблар ҳам олиб жазо берарлар эди.

Яна бир мисол: Тўннини элтиб яна бир роҳизан,

Ўйлаки сўйгайлар ўлукдин кафан.

Мазмуни: Тўннини яна бир йўлтўсар, ўликдан кафанни шилгандай, яланғоч
 қилиб шилиб олган эди.

Нәйүк анар билиштим
 Қучшуп²⁰⁹ тақі қаушутум
 Түзүнлүгін қажіштим
 Алқтї мәннц јажімї.

Ўзига ёмонлик қилган биров ҳақида шоир шундай дейди: нега у билан танишдим, нега у билан ўртоқлашиб, апоқ-чапоқ бўлдим, унга юмшоқлик кўрсатиб, меҳрибонлик қилдим. У бутун ёз вақтимни бекорга кетказди.

қу јушдї: **قۇشۇدى** ол аңар суу
 қујушдї — у унга сув қуйишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. (**قىشۇرۇ. قىشماق**)
 қујушур, қујушмақ).

қїјїшдї: **قىيىشۇدى** ол мәнә јїғач қїјїшдї — у менга эгиб, букиб ёғоч синдиришда ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам шу сўз қўлланади. (**قىيىشۇرۇ. قىيىشماق**)
 қїјїшур, қїјїшмақ).

ма јушдї: **مىيىشۇدى** ёр јәргә мајушдї²¹⁰ —
 одам ўжарлик ва ялқовлигидан ерга ёпишди.
 (**مىيىشۇرۇ. مىيىشماق**) мајушур, мајушмақ). Бу бир иш

²⁰⁹ *Қучушмоқ, қучмоқ* шакллари ҳозирги ўзбек тилида кам қўлланади. Бу сўз ўрнида ҳозирги тилда кўпинча *қучоқламоқ, қучоқлашмоқ* шакллари қўлланади. Лекин Навоийда асосий шакл қўлланган:

Зор йиғлаб кўруштилар лахти,
 Бир-бирисин қучуштилар лахти,
 Қучуб этди кўп илтифот анга,
 Янги бошдан бериб ҳаёт анга.

²¹⁰ Бу сўз ёзилишида аниқсизлик борлиги, Басим Аталай уни тузатгани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 189-бет). Босма нусхада аниқсизлик йўқ.

буюрилганда, у ишни қилишдан тортинишдир. Бу сўзнинг ҳарф алмаштирилган **يَمَشْدِي** жамашдї шакли ҳам бор. (**يَمَشْمَاقُ** жамашур, жамашмақ).

سَيْقَتِي сојуқтї: **أَرَّ سَيْقَتِي** эр сојуқтї — одамнинг моли тортиб олинди. (**سَيْقَاقُ** сојуқар, сојуқмақ).

سَيْقَتِي сајїқтї: **يِير سَيْقَتِي** jэр сајїқтї — ер қора тошли бўлди. (**سَيْقَاقُ** сајїқар, сајїқмақ).

سَيْلْدِي сујулдї **بَلْت سَيْلْدِي** булут сујулдї — булут сујулиб таралди, ҳаво очилди.

سَيْلْدِي сојулдї — шилинди. **تَوِي تَرِيْسِي سَيْلْدِي** қој тэ-рїсї сојулдї — қўй териси шилинди.

سَيْلْدِي сојулдї — ечиб олинди. **أَرْدُن قُون سَيْلْدِي** эрдін тон сојулдї — одамдан тўн ечиб олинди. (**سَيْلُور** **سَيْلْمَاقُ** сојулур, сојулмақ).

قَيْلْدِي қојулдї — қуйилди. **يُغْرَت قَيْلْدِي** жоғурт қујулдї — қатїқ қуюлди. Ҳар бир суюқ нарсанинг қуйилишига ҳам бу сўз қўлланади. (**قَيْلُور** **قَيْلْمَاقُ** қојулур, қојулмақ).

قَيْلْدِي кїјїлдї: **كُون قَيْلْدِي** кўн кїјїлдї — кун оғди.

قَيْلْدِي кїјїлдї — ўтди. **أَوْز قَيْلْدِي** ўз кїјїлдї — замон ўтди.

قَيْلْدِي кїјїлдї — кесилди. **يَغَاج قَيْلْدِي** jғач кїјїлдї — ёғоч эгиб, букиб кесилди.

قىلدى كىјілді — сўздан қайтилди. سۆز سۆз қі-
јілді — сўздан, ваъдадан қайтилди. (قىلماق قیلور.)

қіјілу, қіјілмақ).

میلدی мајілді — бузилди. قاغون قاغун мајіл-
ді — тоза серсув қовун бузилди. Бу қовуннинг
ириб ишдан чиқишидир. Бошқа меваларга ҳам бу
сўз қўлланади. (میلماق میلور.) мајілу, мајілмақ).

تىندی тајанді — таянди. ال منكا تيندى ол мәнә тајан-
ді — у менга таянди. Ҳар нарсага таяниш, суяниш-
га ҳам бу сўз қўлланади. (تينماق تينور.) тајану, тајанмақ).

قىندى қајнаді²¹¹ — қайнади. اشچ قيندى ашч қајнаді —
қозон қайнади. Бошқаси ҳам шундай. (قينماق قينار.)
қајнар, қајнамақ). Мақолда шундай келган:
قاماس سيز كجگ سيز بلماس қајнар օкўз кәчкисіз
болмас — тўлиб-тошадиган сув кўприксиз бўлмай-
ди. Бу мақол — қайғули, ташвишли ишнинг албат-
та бир шодлиги бор, деган маънода қўлланади.

قىندى қујунді — қуюнди. ال اوزنكا سوف قيندى ол
օзунә суw қујунді — у ўз-ўзига сув қуйди. (قینور قینور)

قىنماق қујуну, қујунмақ).

²¹¹ Бу сўз босма нусхада قيندى қајнаді шаклида берилган. Лекин бу шакл
бу бўлимга уйғун эмасдир. Аслида قيندى қајнді бўлиши керак эди. Басим
Аталай изоҳига кўра, бу сўз ёзма нусхада ҳам хато шаклда берилган экан
(қаранг: Басим Аталай таржимаси, III том, 191-бет).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَيْقَتِي ja j i қ т і — баҳор бўлди. اَوْذُ يَيْقَتِي օ з ja j i қ т і — вақт баҳор бўлди. (يَيْقِمَاقُ . يَيْقَارُ . ja j i қ а р , ja j i қ м а қ).

يَيْلَدِي ja j i л д і — қимирлади, силкинди. يَزِجَاحُ يَيْلَدِي ja j i л д і — шамол ва бошқа сабабдан дарахтлар қимирлади. Ҳар бир нарса ўз-ўзидан ҳаракатга тушиб, қимирлаб эгилса ҳам шу сўз қўлланади.

يَيْلَدِي ja j i л д і: سُو يَيْلَدِي ja j i л д і с ў — аскар ва бошқалар таралди. Бу сўзнинг ذ билан يَزِيدِي ja z i л д і шакли ҳам бор. (يَيْلَمَاقُ . يَيْلُورُ . ja j i л ў р , ja j i л м а қ). Бу бўлимда ўртаси сукунли феъллар шаклда тўрт ҳарфли каби кўринса ҳам, ҳақиқатда улар уч ҳарфлидир. Чунончи, اَل قُوَيْغُ بَاتُرْدِي ол қојуғ батурдī — у қўйни боғлатди. سَاتُرْدِي сатурдī — у қўйни санатди каби. Бошқалари ҳам шундай.

ТЎРТЛИКЛАР БЎЛИМИ

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН فَعْلَلِي

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تَيْتُرْدِي та j турдī — тойдирди. اَلْ اَنِي سَفَقًا تَيْتُرْدِي ол анī суwқа таjтурдī — у уни суwга тойдирди. Бошқаси ҳам шундай. (تَيْتُرْمَاقُ . تَيْتُرْمَاقُ таjтурур , таjтурмақ²¹²).

²¹² Бу сўзларнинг تَيْتُرْمَاقُ . تَيْتُرْمَاقُ шаклларида янглишлик бор. Тўғриси تَيْتُرْمَاقُ . تَيْتُرْمَاقُ бўлиши ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 192-бет).

تیتردی ^{٠٠٠} ت۱ت۱ت۱ردی — туйдирди. ^{٠٠٠} اَلْ مَنكَا س۱و۱ز ت۱ت۱ردی ^{٠٠٠} ол
мәңә сөз туйтүрді — у менга сүз туйдирди, сүзни
тушунтирди. (ت۱ت۱ر۱ر۱. ت۱ت۱ر۱م۱ق۱).

ق۱ت۱ردی ^{٠٠٠} қайтүрді: ^{٠٠٠} اَلْ اَن۱ك۱ر۱ ق۱ت۱ردی ^{٠٠٠} ол анар қайтүрді —
у биродарига ёрдам бериб ғамхўрлик кўрсатди.
(ق۱ت۱ر۱ر۱. ق۱ت۱ر۱م۱ق۱) қайтүрүр, қайтүрмәк).

ق۱ت۱ردی ^{٠٠٠} қайтардй — қайтарди. ^{٠٠٠} اَلْ اَت۱غ۱ ق۱ت۱ردی ^{٠٠٠} ол атіғ
қайтардй — у отни ўз йўлидан қайтарди. (ق۱ت۱ر۱ر۱)
ق۱ت۱ر۱م۱ق۱ қайтарүр, қайтармәк). Бу сүз ўғузлар сүзи-
дир. Турклар ^{٠٠٠} ق۱ت۱ردی қатардй дейдилар.

ق۱ت۱ردی ^{٠٠٠} қујтүрдй — қуйдирди. ^{٠٠٠} اَلْ مَن۱ك۱ ال۱ك۱ك۱ س۱و۱ف۱ ق۱ت۱ردی ^{٠٠٠}
ол мәнің әликкә суw қујтүрдй — у мениг қўлимга
суw қуйдирди. (ق۱ت۱ر۱ر۱. ق۱ت۱ر۱م۱ق۱) қујтүрүр, қујтүр-
мәк).

ق۱ت۱ردی ^{٠٠٠} қіјтүрдй: ^{٠٠٠} اَلْ اَن۱ك۱ر۱ ق۱م۱ش۱ ق۱ت۱ردی ^{٠٠٠} ол анар қаміш
қіјтүрдй — у унга қамишни букиб кестирди. Бош-
қаси ҳам шундай. (ق۱ت۱ر۱ر۱. ق۱ت۱ر۱م۱ق۱) қіјтүрүр, қіј-
түрмәк).

ك۱ت۱ردی ^{٠٠٠} кўјтүрдй — куйдиришга буюрди. ^{٠٠٠} اَلْ اَن۱ك۱ ن۱و۱ن۱
ك۱ت۱ردی ^{٠٠٠} ол анің тонін кўјтүрдй — у унинг тўнини
куйдиришга буюрди. Бошқаси ҳам шундай.
(ك۱ت۱ر۱ر۱. ك۱ت۱ر۱م۱ك۱) кўјтүрүр, кўјтүрмәк). Бу сүз
фасих эмасдир.

سایغیردی سایغیردی: یئر سایغیردی — ер қора
тошли бўлаёзди. (سیغیرار. سیغیرماق) سایغیرар, сай-
ғірмақ).

қайғурدی қайғурді — қайғурди. Эр қайғурді—
одам қайғурди. Бу сўз ز билан ҳам талаффуз қи-
линади. (қайғурар. қайғурмақ) қайғурар, қайғурмақ).

буймашدی буймашді — чалкашди, чувалашди. ایش قمغ
یش қамуғ буймашді — иш бутунлай чува-
лашди. Бошқаси ҳам шундай. (بمشاور. بمشماق)
буймашур, буймашмақ).

сайрашدی сайрашді: اَلار تَلِم سیرشدی لار олар тәлім сай-
рашділар — улар хаёлпарастлардек күп сўзлар
сўзлашдилар. Яна: قش لار سیرشدی қушлар сай-
рашді — қушлар сайрашди. Шеърда шундай кел-
ган:

یرق یلدر تغردا اذنو کلب بقمرن

ساتویو سیرشب تتلغ اونن قش اتار

Жаруқ јулдуз туғарда

Узну кәліп бақармән

Сатулају сайрашп

Татліғ үнүн қуш օтәр.

Ёруғ юлдуз туғар вақтида уйқумдан уйғониб, дарахтларга қарайман, қушларнинг шодлантирувчи ёқимли сайрашларини тинглайман. (سیرشور. سیرشماق).

қажрішді: اَلار اَكى بُون قَيْرِشْدى олар іккі бојун қажрішді — улар иккови бир-бирлари билан буйин қайиришда баҳслашдилар. Бошқаси ҳам шундай. (قَيْرِشور. قَيْرِشماق) қажрішур, қажрішмақ²¹³).

қујулушді: قۇجۇلۇشْدى تاغدін суwлар қамуғ қујулушді — бутун сувлар тоғдан қуйилишди, тўкилишди. Ҳар бир суюқ нарса тўкилишига ҳам бу сўз қўлланади. (قۇيашور. قۇيашماق) қујулушур, қујулушмақ).

қојулушді — қуйилишди, қуюқлашди. سوتلار قۇياشْدى сўтләр қојулушді — ҳамма сўтлар қуйилади. Бошқа ҳар бир оқадиган нарсанинг қуйилишига ҳам бу сўз қўлланади (قۇيашور. قۇيашماق) қојулушур, қојулушмақ²¹⁴).

²¹³ Басим Аталай бу сўзларнинг قَيْرِشور. قَيْرِشماق шакллари янглиш экани, тўғриси قۇيашور. قۇيашмаق экани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 195-бет).

²¹⁴ қујулушді шакли قۇيашْدى қўлушді бўлиши кераклиги ҳақида Басим Аталай тўғри изоҳ берган. Чунки бу бўлим ўртаси сукунли сўзлар бўлиמידир.

قَتِشْدِي қажтiшдi: اَلار اَكِّي قَتِشْدِي олар iккi қажтiш-
дi — улар иккови бир-бирининг кетидан борди.
(قَتِشْمَاقُ. قَتِشْوُرُ. қажтiшур, қажтiшмақ).

تۈسۈقۈدى تۈسۈقۈدى: اَر تۈسۈقۈدى әр тۈсۈқдi — одам ўзига
қилинган ҳийлани тушуниб олди, билиб олди.
(تۈسۈقۈقۈ. تۈسۈقۈقۈ. тۈсۈқар, тۈсۈқмақ).

كۈچۈدى كۈچۈدى: ايش كۈچۈدى iш кәчiлдi — ишда кечи-
килди. (كۈچۈمۈك. كۈچۈلۈر. кәчiлўр, кәчiлмәк).

بەلەلدى بەلەلدى: اَر تَرَكَ بَەلەلدى әр тәрга бә-
ләлдi — одам терга беланди, ғарқ бўлди.

بەلەلدى بەلەلدى: اَعْلَان بَەلەلدى оғлан бәләлдi —
бола бешикка беланди. (بەلەلۈر. بَەلەلمۈك). Бу феъл ўтимли, олдингиси ўтимсиздир.

بەلەلدى بەلەлدى: اَت قَانَقَا بَەلەلدى бәләлдi — бўялди, ғарқ бўлди. اَت قَانَقَا бәләлдi²¹⁵ — от қонга беланди. Бу отлар-
нинг кўп сўйилишига нисбатандир. Бу феълнинг
масдари бундан олдинги феъл масдари кабидир.

²¹⁵ Басим Аталай бу феълларнинг келаси замон ва масдар шакллари
بەلەلدى. بَەلەلۈر. بَەلەلمۈك. كۈچۈدى. كۈچۈلۈر. كۈچۈمۈك
бәләлўр, бәләлмәк бўлиши тўғрилиги ҳақида изоҳ берган. Биринчиларининг ўзи
шундай берилган, иккинчи феълларнинг келаси замон ва масдар шакллари
китобда берилмаган.

кўйфанди: **كۈيۈڧاندى** әр ішқа кўйфанді— одам ишда сустлик кўрсатди, сустланди, берилмади. (**كۈيۈڧانۇر**, **كۈيۈڧانماق**). Бу сўзнинг **كۈيۈڧاندى** тарзида ҳарфи алмаштирилган шакли ҳам бор.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

қатланди: **قاتلاندی** jғач қатланді — дарахт мева қилди. Бу уғрақ, қипчоқ, ямоқлар сўзидир. (**قاتلانۇر**, **قاتلانماق**).

Бошқа қабилалар тилида бу сўз бир хил тиканли дарахтлар мевасига нисбатан қўлланади. Буларда хоңаки дарахтлар меваси учун **يېميشلاندی** jәмишләнді сўзи қўлланади.

қарланді: **قارلاندی** арт қарланді—тоғнинг бел қисми ичидаги йўл қорланди. (**қарланмақ**, **қарланур**, **қарланмақ**).

қорланді: **قورلاندی** әр таваріңа қорланді — одам моли кетгани учун хафа бўлди, ачинди.

қорланді: **قورلاندی** қиміз қорланді — қимиз ачитқи бўлгани сабабли ачиди. Қатикнинг қуйилишига ҳам шу сўз қўлланади. (**қорланмақ**, **қорланур**, **қорланмақ**).

АСОСИИ УЗАКДАН ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАР

تَيْقَلْنَدِي тајақланді — таёқли бўлди. اَر تَيْقَلْنَدِي ёр та-
јақланді — одам таёқли бўлди. (تَيْقَلْنَمَاقُ. تَيْقَلْنَوْرُ.
тајақланур, тајақланмақ).

تَيْقَلْنَدِي тајуқланді: يَكِيْت تَيْقَلْنَدِي жігіт тајуқланді —
йигит зийрак одамларга ўхшади. Улар даражаси-
га етди. (تَيْقَلْنَمَاقُ. تَيْقَلْنَوْرُ. тајуқланур, тајуқлан-
мақ).

قَيْقَلْنَدِي қајуқланді: سُوْت قَيْقَلْنَدِي сўт қајуқланді —
сут қаймоқли бўлди. (قَيْقَلْنَمَاقُ. قَيْقَلْنَوْرُ. қајуқланур,
қајуқланмақ).

Қоида: уч ҳарfli исмлардан ясалган бу хил
феъллар бу китобда бир неча хил маъноларни
англади:

Биринчиси — сўзланган нарса билан бирга-
лик ёки унга эгалик маъносини англади. Чунон-
чи, اَر تَيْقَلْنَدِي ёр тајақланді — одам таёқ эгаси
бўлди. سُوْت قَيْقَلْنَدِي сўт қајуқланді — сут қай-
моқли бўлди каби.

Иккинчи: сўзловчи бир нарсани сўзланган
нарсанинг қаторида ҳисоблаганлик маъносини ан-
глади. Чунончи, اَر اَتَغ قَيْزَلْنَدِي ёр атғ қўзлан-
ді — одам отни қиммат ҳисоблади. Шунингдек,
اَلْ اَنِي قَيْزَلْنَدِي ол ані қўзланді — у жорияни ўз
қизлари қаторида ҳисоблади каби.

Учинчи: мажхул феъл маъносини англатади. Чунончи, **تَفَارُ جُوغَلْنَدِي** тавар чоғланді — мол тўпланилди. **بوز جَغَلْنَدِي** боз чіғланді — бўз ўлча-нилди. Бошқаси ҳам шундай.

Тўртинчи: оти айтилган нарсага ўхшаганлик маъносини англатади. Чунончи, **آر تَيْقَلْنَدِي** эр тајуқланді — одам зийрак ва шунга ўхшаш одамларга ўхшади, улар даражасига етди.

Бу ерда яна икки хусусиятни юқоридагига қиёс қилиб айтиш мумкин.

Биринчиси: сўзловчи сўзланилган нарса билан биргалиги ёки унга эгалигини англатишдир, Чунончи, **تَيْتَلْنَدِي** тағ титланді — тоғ санубар дарахтли бўлди. **آر قَابَلْنَدِي** эр қапланді — одам қопга эга бўлди каби.

Иккинчиси: сўзловчи бир нарсани сўзланган нарсанинг қаторида ҳисоблаши маъносида келиши. Чунончи, **آل نَانَكْنِي قِيَزَلْنَدِي** ол нёңні қізланді — у нарсани қийматли ҳисоблади каби. Бундан бошқаси юқорида сўзлаганимиз кабидир. Қиёс қилувчи одам сўзни бошқа йўллар асосида қўллаши мумкин. Чунки ҳар бир исм турли маънолар англатувчи қўшимчаларни қўшиб, ҳар хил маъноларда қўлланишига монe бўлмайди. Лекин шуни яхши билиш керакки, бутун турк тилларида хоҳлаган ҳар бир исмдан феъл тури яшаш мумкин эмас. Чунончи: одам оталар сўзини сўзлади

ёки унга эга бўлди маъносида **سافلندى** **أَر** ёр сав-
ланді дейиши ёки шаъну шуҳрат эгаси бўлди
маъносида **جافلندى** **أَر** ёр чавланді деб ҳам қўл-
ланмайди. Ҳолбуки, қоидага кўра, ҳамма исмдан
феъл ясаб қўллаш мумкин. Бирор одам уни қўл-
ласа, ҳеч ким айблай олмайди.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

كُربَالندى кўрпәләнді: **كُربَالندى** **أَت** от кўрпәләнді—ўри-
либ олингандан сўнг яна ўт ўсиб чиқди. (**كُربَالنور**)
كُربَالنمأك кўрпәләнур, кўрпәләнмәк).

كُربِيلندى кўрпәләнді: **كُربِيلندى** **كشِي** кiшi кўрпәләнді—
одам ғализликда кирпи каби қаттиқ юзли бўлди.
(**كُربِيلنمأك**) **كُربِيلنور** кўрпәләнур, кўрпәләнмәк).

بَرتَلندى бәртләнді: **بَرتَلندى** **أَر** ёр бәртләнді—одам кал-
та пахталик тўнли бўлди. (**بَرتَلنمأك**) **بَرتَلنور** бәрт-
ләнур, бәртләнмәк²¹⁶).

بَرتُلندى бoртуланді²¹⁷: **بَرتُلندى** **بُرْك** бoрк бoртуланді—
қалпоқ олтин парчалари билан зийнатланди.
(**بَرتُلنمأك**) **بَرتُلنور** бoртуланур, бoртуланмақ).

²¹⁶ **بَرتُلندى** бoртуланді шаклида берилган сўзни Басим Аталай **بَرتُلندى** бoртуланді шаклида олиш тўғрилиги ва Броккельмани ҳам шундай олгани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 200-бет).

²¹⁷ **بَرتُلندى** бoртуланді шаклида берилган бу сўзни Басим Аталай **بَرتَالندى** бoртәләнді бўлиши тўғри деб изоҳ берган.

بغرلندى بوغرلاندی تَقَى تەۋەج بوغرلاندی —
туя айғирлик даражасига етди. (بغرلنماق) بوغرلنور.
боғраланур, боғраланмақ).

تَزْغُلندى تۇزغۇلاندی — овқат тақдим этди.
ол мәнә тузғуланді — у менга тақдим этди. Бош-
қаси ҳам шундай. (تَزْغُلنماق) تَزْغُلنور.
тузғуланур, тузғуланмақ).

قَازْغُلندى قازغۇلاندی — қайғуланди.
ол бу ішқа қазғуланді — у бу ишга қайғуланди.
Бошқаси ҳам шундай. (قَازْغُلنماق) قَازْغُلنور.
қазғуланур, қазғуланмақ).

قۇزْغُلندى قۇزغۇلاندی: اَتَّ ات قۇзғуланді — от
пашшани ўзидан ҳайдади. (قۇزْغُلنماق) قۇزْغُلنور.
қузғуланур, қузғуланмақ).

قۇرْغُلندى قۇرغۇلاندی: اَرَّ әр қурғуланді — одам
қуруқлик қилди, ўзидаги енгилликни билдириб
қўйди. (قۇرْغُلنماق) قۇرْغُلنور.
қурғуланур, қурғуланмақ).

تَلْقُلندى تالقۇلاندی: اَزْمَّ узум талқиланді²¹⁸ —
узум ғураланди. (تَلْقُلنماق) تَلْقُلنور.
талқиланур, талқиланмақ).

²¹⁸ Девоннинг I томида бу сўзнинг تَرَقَا тарқа шакли ҳам берилган ва у ерда تَلْقَا талқа шакли борлиги ҳам кўрсатилган эди (қаранг: „Туркий сўзлар девони“, I том, 402-бет),

بۆركۈلەندى بۆركәләнди: تمر بۆركۈلەندى тәмар бөркәләнди²¹⁹ —

одам томири қонга тўлди. Бошқаси ҳам шундай.

بۆركۈلەندى бөркәләнди: آر بۆركۈلەندى әр бөркәләнди — одам
мол ҳайдайдиган қамчига эга бўлди. (بۆركۈنۈر. بۆركۈنمەك).
бөргәләнүр, бөргәләнмәк).

بۇرگۈلەندى бургәләнди: آر بۇرگۈلەندى әр бургәләнди — одам
аччиғидан бурга²²⁰ каби сакради. (بۇرگۈنۈر. بۇرگۈنمەك).
бүргәләнүр, бүргәләнмәк).

بىلگۈلەندى билгәләнди: آر بىلگۈلەندى әр билгәләнди — одам ақл-
лиланди. (بىلگۈنۈر. بىلگۈنمەك).
билгәләнүр, билгәләнмәк).

Бу сүзни билгәләнди тарзида олиш яхши-
роқдир. Яъни одам ўзини ақлли кўрсатди демакдир.

Шунингдек, бошқа феълларда ҳам бўлмаган
ишни бўлгандек қилиб, кўринишини англатиш учун
феъл ўзагига ن مسن - م، س، ن қўшилиб ифо-
да қилинади.

تۈكۈلەندى тۈкүләнди: آر تۈكۈلەندى әр тۈкүләнди — одам
лаганбардорлик қилди. (تۈكۈلۈنۈر. تۈكۈلۈنمەك).
түкүләнүр, түкүләнмәк).

²¹⁹ بۆركۈلەندى бөркәләнди сўзи بۆركۈلەندى бөркәләнди бўлиши тўғрилиги, чунки
бу маънода ҳозирги усмонли турк тилида بۆركۈلەندى бөркә сўзи борлиги ҳақида Ба-
сим Аталай изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 201-бет). Аммо
биз аслини бердик.

²²⁰ Бурга сўзи „Девон“да بۇرگا деб берилган. Бурғус сўзи „Ғиёсул луғат“да
қийиқ, Ахтари кабир луғатида *пир* дейиладиган машҳур жонвор деб изоҳланган.

سِرْكَالَانْدِي سіркәләнді; اَغْلَان سِرْكَالَانْدِي оғлан сіркәләнді—
боланинг бошига сирка тушди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (سِرْكَالَانْمَاك سِرْكَالَانُور سіркәләнүр, сіркәләнмак).

تۇغْمَالَانْدِي тўғмәләнді: اَر تۇغْمَالَانْدِي әр тўғмәләнді— одам
қўйлак тугма (боғич)ларини илди, тақди. (تۇغْمَالَانُور تۇغْمَالَانْمَاك
тўғмәләнүр, тўғмәләнмак).

كەسْمَالَانْدِي кәсмәләнді: قِز كەسْمَالَانْدِي қиз кәсмәләнді— қиз
кокил гажак қўйди. (كەسْمَالَانُور كەسْمَالَانْمَاك кәсмә-
ләнүр, кәсмәләнмак).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَقْرَلَانْدِي јақрәләнді: قُو يَقْرَلَانْدِي қој јақрәләнді—қўй-
нинг ёғи кўпайди. Ёғли бўлиб семирди. (يَقْرَلَانُور يَقْرَلَانْمَاك
јақрәләнур, јақрәләнмак).

يۇغْمَالَانْدِي јуғғаланді: اَغْل يۇغْمَالَانْدِي оғул јуғғаланді—
бола бебошланди. (يۇغْمَالَانُور يۇغْمَالَانْمَاك јуғғаланур,
јуғғаланмақ).

يۇفْقَالَانْدِي јуфқаланді: اَل مَنكَا يۇفْقَالَانْدِي ол мәнә јуфқал-
ланді— у менга лаганбардорлик, хушомадгўйлик
қилди. (يۇفْقَالَانُور يۇفْقَالَانْمَاك јуфқаланур, јуфқаланмақ).

يَاغْمَالَانْدِي јағмәләнді: اَر يَاغْمَالَانْدِي әр јағмәләнді— одам
кийим-кечакда, юриш-туришда, хулқ-атворда јағ-
моларга ўхшади. (يَاغْمَالَانُور يَاغْمَالَانْمَاك јағмәланур,
јағмәләнмак).

јағмаланмақ). Бу арабчадаги **وَقَيْسُ عَيْلَانَ وَ مِنْ** **تَقَيْسًا** ибораси кабидир. Уларнинг хулқ-атворини қабул қилди, уларга ўхшади, демакдир. Яна бу тўғридаги араб ибораси **تَمَعَدَ دَالِرَ جُلُّ أَيْ أَرَى أَنَّهُ** **يَقْرَأُ** ҳам шундайдир. Яъни одам ўзини маод қабила-си каби кўрсатди, демакдир. Бу хил феъллар ёзувда эмас, талаффузда охиридан бешинчи ҳарфи туширилган тўрт ҳарфли исмлардан ясалади²²¹. Чунончи, **قَوَى يَقْرَأُ** қој јақрїландї — қўй ёғли бўлиб семирди ва **أَرَى يَقْرَأُ** әр јуфқаландї — одам лаганбардорлик қилди гапларидаги **يَقْرَأُ** јақрї — ёғ сўзидан **ي** туширилиб, майин нарас маъносидаги **يُقْرَأُ** јуфқа сўзидан алиф²²² туширилгани каби.

²²¹ **وهذا النوع من** **أفعال تكون مركبة من الأسماء الرباعية** **فإنقص منه آخر الكلمة خماسية في اللفظ**

тўғри тузатиш **نحو قولهم «قوى يقرأ» «أر يقرأ»** **أي تملق الرجل** **وهذا النوع من الأفعال تكون مركبة من الأسماء الثلاثية** **فإنقص منه آخر الكلمة رباعية**

киритиб қўйидагича ёзган: **فإنقص منه آخر الكلمة رباعية**

Бошқача айтганда, Маҳмуд Кошғарий иборасида рубоия, яъни тўрт ҳарфли сўз ўрнига, хумосия, яъни беш ҳарфли сўз алмашиб ёзилган, шунингдек, сулосия, яъни уч ҳарфли сўз ўрнига, рубоия, яъни тўрт ҳарфли сўзлар алмашиб ёзилган.

²²² **يُقْرَأُ** јуфқа сўзидан алиф туширилиши араб ёзуви туфайлидир. **يُقْرَأُ**

Јуфқаландї деб арабча ёзганда алиф тушгандир.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

⁰сарағучланди ⁰сарағучланди: ⁰арағт ⁰сарағчанди урағут сарагучланди — хотин бош ёпинчиқли бўлди. (⁰сарағчандур). ⁰сарағчандур, сарағчандмақ).

⁰балазканди ⁰балазканди — билагузукли бўлди. ⁰ашлар ⁰балазканди ⁰балазканди — хотин билагузук тақди. ⁰балазкандур, балазкандмақ).

Бу хил ф.ъллар тўрт ҳарfli исmlардан ясалгандир. Беш ҳарfli, олти ҳарfli исmlардан ясалиши ҳам мумкин. Қоида ҳамма туркий тиллар учун бирдир. Чунончи, ⁰ар ⁰сақалдуруқланди — одам сақалтуруқ осди. Яна ⁰ар ⁰эрачалуланди²²³ — одам кичик чодир тикди. Яна ⁰ар ⁰хумаруланди — одам дўсти ёки бошқанинг молидан ғанимат олди. ⁰ар ⁰кэрагүланди²²⁴ — одам ўзига чодир тикди ва унга кирди.

²²³ Навоийда бу сўз умуман *бошпана* маъносида қўлланган:

Ичи куйган ёғоч ковоги очуқ
Бўлиб ғулу шаётингга *олачуқ*.

²²⁴ Кэрагү ҳам чодир маъносидадир. Луғатларда *олачуқ* кичик чодир деб изоҳланган бўлса, кэрагү қуйидагича изоҳланган: саҳройиларнинг икки ёки уч тиргов устига наmat ёпиб қурган чодирларидир. Тиргов учтадан ортса уй дейилади.

سیرملندی ساјрамланді: سۇف سیرملندی суw сајрамланді — сув түпиқдан келар даражада озайди. (сирмленмақ, сирмленур, сајрамланмақ).

қатунланді: اراغت قاتونلندی урағут²²⁵ қатунланді — хотин хонимларга ўхшади. Улар даражасига етди. (қатунленмақ, қатунленур, қатунленмақ).

қағунланді — қовунли бўлди. ار قاغونلندی әр қағунланді — одам қовунга эга бўлди. (қағунленур, қағунленмақ).

Тангрига шукур уч ҳарфлилар бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

ИККИ ҲАРФЛИ ИСМЛАРДАН ЯСАЛГАН ТҮРТЛИКЛАР БҮЛИМИ

ба — қўйнинг маъраган овози. قوی بالادی қој бaладі — қўй маъради.

бу — буғ. اشیج بوسی ашiч бусi — қозон буғи. Бошқаси ҳам шундай.

бу — бу. بو ار бу әр — бу одам.

би — бия. Туркларда, аммо ўғузларда эмас.

²²⁵ „Девонда“ кўрсатилишича, XI аср тилида хотин маъносида اراغت урағут сўзи қўлланиб, قاتون қатун сўзи Афрасиёб авлодидан бўлган қизлар маъносида ишлатилган. Шунинг учун бизнинг хонимлар деган сўзимизни хонзода хотинлар деб тушуниш тўғри бўлади.

بى بى — бу сўзнинг بوى бө] шакли ҳам бор. Бир хил қурт-қўнғиз (ўғузча).

تو тў — тук. بىر توشچ бир тў²²⁶сач — сочининг бир туки.

تو тў — ранг. تودش تونلار тўдәш тонлар — бир хил рангли тўнлар.

تو тў — от ранги, тури. اتنگ نا تولك атің нә тўлук — отинг қайси рангда, отингнинг тури қандай.

تو то — (қалин о билан) Буламочда ундан пиширилган таомнинг бир хилидир. Уни бир идишга солиниб ачитилади, сўнг ейилади.

جا ча — ўхшатиш кўмакчисидир. Бу араб тилидаги кофи ташбиҳга ўхшайди. Чунончи, ال منك جا ол мәнніңчә — у мендай. بو انگ جا бу аніңча — бу унинг кабидир²²⁷.

²²⁶ Бизда ҳозир *тук* шаклида қўлланади. Афтидан, бу ўзгариш Навойига-чаёқ юзага келган. Навойида ҳар ерда фақат *тук* шаклидагина учрайди.

Аъзосида унда-мунда бир *тук*,
Ул ҳам бўлибон анга оғир юк.

Сўзлардаги бу хил тўлиқ-қисқалик хусусияти кўп сўзлар этимологиясини очиб беришга хизмат қилувчи ва тилшунослар диққатига сазовор муҳим ҳодисадир.

²²⁷ Бу ерда арабча иборада бир аниқсизлик бор. Бу аниқсизликка китобда

ишорат ҳам бор. بىر توشچ بوى بىر توشچ дейилган ибора ўрнига بىر توشچ بوى بىر توشچ бў-лиши керак эди. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, энг қадимги ва асосий ўхшатиш қўшимчаси у даврда иккита: *-ча* ва *-так* қўшимчалари эди. Буларнинг ҳар иккиси Орхон ёдгорликларида ҳам учрайди. Ҳаттоки, айрим туркологлар бу қўшимчани миқдор келишиги ясовчи аффикс деб ҳам изоҳлаганлар. Дарҳа-

جي ji — намлик, зах. جي يير ji jör — нам ер.

جو çu — бўлишли, бўлишсиз феъл буйруқлари охирига қўшилиб, буйруқ маъносини кучайтирадиган қўшимча. Чунончи, كَلَّ جُو kälçu — албатта кел. بَرْمَاجُو бармачу — зинҳор борма каби²²⁸.

سا са — шарт маъносини билдирадиган қўшимчадир. اَلْ اَقْكَ بَرَسَا ол əwğä барса — у агар уйга борса, қачон борса демакдир. سَنَ سَنَ قَعْجَانُ بَرَسَا سَنَ сән қачан барса сән — агар сен борсанг, каби. Бу фақат феълларга қўшилади.

سا са — сен маъносидаги сўздир. سَا اَيْرْمَنُ са аюрмән — сенга айтаман. Бу сўз охиридаги алиф سَنَ сән сўзидаги ن ўрнига алмашгандир ёки سَنَكَا сәнә сўзидан نَكَا нга туширилгандир.

ن-н ўрнига الف алмашилиши арабчада ҳам бор. Чунончи, улуғ тангрининг لَسْفَعَا сўзидаги ва шоир اعشى Аъшонинг وَاللَّهِ رَبِّكَ فَاَعْبُدَا иборасидаги каби.

қиқат, „Қутадғу билик“да бу аффикс анча кенг қўлланган, функцияси кенгайган. Шу билан бирга, у „Девон“да -cig ва -cig ўхшатиш қўшимчаларини ҳам изоҳлаб берган. Лекин булар фақат исмларгагина қўшилар эди. Аммо бу вазифада қўлланувчи кибі аффиксини Маҳмуд Кошғарий ўғузларники деб қайд қилган. Каби сўзи „Девон“да киб ва кибі вариантларида берилган.

²²⁸ Бу қўшимча ҳозирги ўзбек тилида ҳам буйруқ охирига қўшилиб, аини маънони англатади. Лекин ҳозирги ўзбек тилида -чу эмас, -чи шаклида қўлланади. Бор-чи, келма-чи дегандаги каби. Бу хусусиятга Навоийда ҳам мисоллар кўп:

Эй водийи айман ичра қўйчи,
Итмен сенга ўз қошинга қўйчи.

Бу байтда 1-қўйчи—қўй боқувчи, 2-қўйчи—албатта мени ит ҳисоблаб зинҳор ёнингда қўй, қолдир (зора, Лайли қўйлар томошасига келганда, уни кўриб қолсам).

سۇ سۈ — аскар. Мақолда шундай келган: **أَتَاغَمَّا أَبْكَلَابُ** —
سُوْكَا سُوْزَلَامَادُكُ отағқа Өпкәләб сүгә сөзләмәдүк²²⁹ —
 чодирдаги җамроҳларидан хафа бўлиб, сўнг аскар-
 лар билан сўзлашмади. Бу мақол биров қилган
 бир ишдан аччиқланиб, дўстларидан хафаланувчи,
 улар билан сўзлашмовчи кишига айтилади. Шеър-
 да шундай келган.

سُوْكَلْدِي يَيْرِيَا قَرَار قَر.....سَا
 قَجْتِي أَنْكَرُ أَلْبَ آيَا أَفْتُ بُلْبُ أَلْ يَشَارُ

Сү кәлди йәр јапа

Қарар қар²³⁰

Қачтї анар Алп Аја

Уфут болуп олјашар.

Ер юзини босиб, аскар келди. Отнинг туёқла-
 ридан чиққан чанг-тўзонлар қорли тоғ тепаларини
 қоплади. **أَلْبَ آيَا** Алп Аја деган киши қочди.
 У энгил гапидан уялиб яширинди.

²²⁹ Кўринадики, мақолдаги **سُوْزَلَامَادُكُ** сөзләмәдүк сўзи сўзламади маъноси-
 дадир. Бу ўғузлар тилида ўтган замон феълнинг аффикси *-ди* ўрнида *-дук*
 қўллаш хусусиятига мосдир. Маълумки, ўғузлар тилида *ёздим* ўрнида ҳам *ёздук*,
ёзди ўрнида ҳам *ёздук*, *ёздик* ўрнида ҳам *ёздук* қўлланишининг бир неча жиҳат-
 лардан камчиликли эканини Маҳмуд Кошғарий II томда кенг изоҳлаган эди.
 „Девон“да фақат шу ерда, бир мартагина учраши у хусусият тилда озайиб, ўғуз-
 лар бу масалада шарқий группа қабилалар тиллари хусусиятини ўзлаштирган-
 ларидан далолат беради.

²³⁰ Парчадаги иккинчи мисрада бир қанча жой оқ қолдирилган. Басим
 Аталай оқ ерлар сўзи ҳақида бир неча хил мулоҳазалар юритган, бирортасига
 қарор бера олмаган. Биз арабча текстини таржима қилиш билан чекланишни
 мувофиқ топдик.

سى c1 — унлилар билан тугаган сўзларга қўшиладиган изофат белгиси. Ундошлар билан тугаганда фақат **ى** келади. Чунончи, **آنا** ата сўзи охири унли билан тугаган сўздир. Бу сўз изофат вазифасида қўлланганда, **آنا سى** **آنكى** аниң атаси шаклида сўз охирига орттирилади. **انا** ана сўзи ҳам шундай охири унли билан битган сўздир. Буни ҳам изофат функциясида қўллаганда **انا سى** **آنكى** аниң анаси шаклида **سى** c1 орттириб қўлланади. Аммо **آنكى** аниң атаји дейилмайди. Чунки унда уч юмшоқ ҳарф бир ерда кетма-кет келган бўлади. Ҳолбуки, бу сўзлаш учун ёқимсиздир. Шунинг учун, сўзлашганда ёқимлилик бўлсун деб, ўртадаги юмшоқ ҳарф **с** га алмаштирилади.

Охири ундошлар билан битган сўзларга келганда **أغۇل** оғул сўзини олайлик. Ўғил сўзини изофат функциясида қўллаганда **أغۇل سى** **آنكى** аниң оғли дейилади. Бу сўзнинг охириги ҳарфи бўлган **ل** ҳарфи изофат таркибида келиши натижасида ўзига унли ҳарфни қабул қилган. Бу ерда **س** орттиришга зарурат қолмаган. Шунингдек, **от** сўзи ҳам изофат функциясида қўлланганда, **آنكى** аниң ати шаклида қўлланади. Бу сўз охиридаги **ت** ундоши изофат таркибида қўлланиши натижасида ўзига унли ҳарфни қабул қилади; **س** орттиришга эҳтиёж қолмайди.

Изофат қўллашда ҳамма туркий тилларда ҳам қоида шудир. Яъни исмларнинг охири унли ёки ундош билан тугашига қараб иш кўрилади.

شا ша — ола-була йўлли бир хил қуш. **مَالِكِ الْخَرِينِ** деб аталувчи қушга ўхшайди. Бу баъзи одамларга ҳам лақаб сифатида қўлланади. **اَرْدَمَ سَزْشَا** ʔр-дәм сїз ша — кўримсиз, фойдасиз қуш демакдир. У ҳар вақт ерга яқин учади.

شو шу — феъллар ўзагига қўшилиб, буйруқ маъноси-ни кучлатувчи **جُرُ-чу** қўшимчаси ўрнида қўлланивчи қўшимча. Чунончи: **بَرْغَلِ شُو** барғил шу — албатта бор, борсанг-чи! **كَلِّ شُو** kәl шу — албатта кел, келсанг-чи, каби.

شى ши — Чин хоқонларининг соғ-саломатлик сўраш учун қўллайдиган сўзидир. Бу сўз арабларнинг **آيَاتِ اللَّعْنِ** „худо фалокатлардан сақласин“, деган иборалари кабидир.

غُو гу — феъл ўзакларига қўшилиб, жой, пайт ёки қурол исмлари ясайдиган қўшимчадир. Чунончи: **بَرْغُو يِير** барғу ʔр — бориладиган ер, **تَرْغُو يِير** турғу ʔр — туриладиган ер, дейилгандаги каби.

قا қа — идиш, қоп. Лекин бу асосан суюқ нарсалар идишига қўлланади. Чунончи, бу сўз жуфт ҳолда **قَاتَجَا** қақача тарзида қўлланади, қоп-қанор, қоп-қопчиқ²³¹ демакдир.

²³¹ **قَاتَجَا** сўзи, Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, икки сўз бўлиб, ҳар иккиси қўшоқ ҳолда қўлланиб, идиш-оёқ маъносини англатар эди.

قا қа — үрин-пайт келишиги аффикси *-да* вазифасида қўлланувчи қўшимча. Бу таркибида қ ҳарфи бўлган исмлар ёки, умуман, қаттиқ талаффузли исмлар ва ёки юмшоқ²³² талаффузли исмлар охирига қўшилади. Чунончи, **باغقا كِر** бағқа кір — боққа кир, **تاغقا يُقلا** тағқа јуқла — тоққа чиқ дейилгандаги каби.

قا қа — жўналиш келишиги қўшимчаси *-га* вазифасида қўлланади. Бу қўлланиш арғучадир. Чунончи, **اتامقا بيردم يرماق** атамқа бёрдим јармақ — отамга пул бердим. **انامقا تقار بيردم** анамқа тавар бёрдим — онамга мол бердим каби. Баъзан бу қўшимча изофатдаги лом маъносида ҳам келади. Чунончи, **اتمقا سوز ايدم** атамқа сўз ајдм — отам учун сўз айтдим²³³.

²³² Басим Аталай бу ерда **الركيكة** деган сўзни ортиқча деб изоҳ берган. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг мақсади ингичка сўзларда **كا** қўшилади демоқчи бўлса керак. У ҳолда **ويلحق «كا» في الاسماء الركيكة** тарзида бўлади. Чунки қўйида (130-бетда) *га* ҳақида шундай изоҳ берган.

²³³ Бу ерда Маҳмуд Кошғарий *-қа* ёки *-га* аффиксларининг сабаб маъносида ҳам келишини изоҳлаган. Илгариги тилшунослар уни мафулўнлаҳ дер эдилар. У араб тилида **ل** ҳарфи билан ясалади. Чунончи, **صربت ابني للتاء ديب** ўғлимни адаб бериш учун урдим, деганда **ل** ҳарфи *учун* маъносидадир. *-қа*, *-га* ҳам ана шу функцияда келди демоқчи. *-га*, *-қа* аффиксларининг бу маънода қўлланишига „Девон“да ҳам, „Қутадғу билик“да ҳам мисоллар кўп: Олжазуқига ачинди — у қилган жинояти учун ачинди („Девон“, I том, 210-бет).

Нёкўга ўзәтүрсән қилғу ішінг („Қутадғу билик“).

Бу ерда шуни ҳам айтиш керакки, бундан минг йиллар олдин бу масаланинг бутун хусусияти кенг изоҳлаб берилиши тўла таҳсинга сазовордир. Ибн Муҳанна бундан бир қанча асрлардан сўнг ёзилган „Араб филолог о ту-

قى قī — ҳей маъносини берувчи ундов сўздир. Чу-
نونчи, قى برو كىل қі бэрў кәл — ҳей, бери кел.

Бу сўздаги ق билан ى ораси чўзилиб талаффуз қилинади.

قى قī — яқинлик, қариндошлик маъносида исмлар охирига қўшилиб, севги ва хайрихоҳлик маъноси-
ни англатувчи қўшимча. اناقى атақі — отагинам,

اناقى анақі — онагинам каби.

كا га — таркибида ك || 2 ҳарфлари бўлган ва, уму-
ман, юмшоқ ҳарfli сўзлар охирига қўшилиб,
жўналиш маъносини билдирувчи аффикс. Чунончи,
ال افكا بردى ол әwgä бардī — у уйга кирди каби.

Бу аффикс баъзан ўрин-пайт маъносини билди-
рувчи аффикс маъносида ҳам қўлланади. ال افكا

ال افكا ол әwgä кирдī — у уйга кирди каби. Баъзан

бу аффикс изофа лoми маъносида ҳам қўлланади.

ال تركا كردى ол тәrgä кирдī — у муздли ишга,

музд учун ишга кирди.

كو кў — иззат, ҳурмат. كوكى بلكا кўлуг билгä —

иззатли, билағон.

рецком языке* асаридa (15-бет) бу масалани анча мужмал, шу билан бирга тамоман араб тили асосида ёритган. Чунончи, га ни арабча الى илага, -fa ни арабча على алага хослаб кўрсатган.

„Девон“нинг II том, 125-бетида -ga нинг ана шу маънода келиши изоҳланган.

وَإِذَا كَانَ عَلَىٰ هَذَا الْمَعْنَىٰ يَذْكُرْفِيهِ النَّفْسَ وَهُوَ قَوْلُهُمْ أَوْزَنَكَ أَيْ لِنَفْسِهِ أَوْزَىٰ نَفْسِهِ
والكاف تركب معه بمعنى اللام

У ла — ўғузлар қилинган ишнинг аниқ ва қатъийлигини англатиш учун феъллар охирига қўшиб қўллайдиган таъкид қўшимчаси. Чунончи: **اَلْ بَرْدِيْ لَا** ол бардїла — у албатта борди, унинг боргани ҳақиқатдир. **اَلْ كَلْدِيْ لَا** ол кәйдїлә — у келди, унинг келгани аниқ бўлди. Бу ишнинг бўлганлигини билмагани учун, уни инкор қилаёзган тингловчига нисбатан қўлланади. Бошқа турклар буни билмайдилар²³⁴.

ما ма — феълнинг буйруқ формаси охирига қўшилиб, бўлишсизлик маъносини ифодаловчи қўшимчадир. Чунончи, **قَل** қїл — қилгин, **قَلْمَا** қїлма — қилмагин каби. Бу қоида ҳар қандай феъл турлари учун ҳам умумий бўлган бўлишсизлик қоидасидир.

ما ма — ма, ол маъносидаги бир сўзидир. ما ма — ма, мана, ол демакдир. Бу сўзни баъзан ه ва алиф билан **ماھ** маҳ шаклида ҳам талаффуз қиладилар.

²³⁴ Ўтган замон феълларининг охирига -ла қўшиб қўллаш хусусиятига Навоий асарларида мисоллар кпў:

Жисмимни қатил қилдингиз-ла,

Жонимни залил қилдингиз-ла.

Лабинг фикри бағримни қон қилди-ла,

Чуқон қилди кўздин равон қилди-ла.

Ҳозир Фарғона шеваларида феъл охирларида қўлланиб, *паққос, бутунлай, тамоман* маъноларини ифодаловчи *ла* ана шундан келиб чиққанлиги яқин эҳтимолдир. Навоийда ана шу ҳол намуналари учрайди:

Умрдин но умид бўлдим-ла,

Меҳнати ҳажр ичинда ўлдум-ла.

Бу ҳол арабча **اَبْرِيَّةٌ وَ هَبْرِيَّةٌ وَ اَرَاقٌ وَ هَرَاقٌ** ка-
би қўлланиши сингаридир.

ما ма — бу сўз эчки ва қўзиларнинг маъраш овоз-
лари маъносида ҳам қўлланади. Бунда арабчага
мослик бор. Чунончи: **بِاسْمِ الْمَاءِ ذِي اُرْمَةِ** сўзи
مَبْعُومٌ иборасида ҳам келгандир.

مو му — исм ва феъллар охирига қўшилиб, бирор
нарса ҳақида сўраш маъносини англатувчи қўшим-
ча. Чунончи, **بُو اَتْمُو** бу атму — бу отми? **بُو**
اِتْمُو бу итму — бу итми? каби.

Феълларда қўлланишига мисол: **بَرْدَنَكُمُو** бар-
дїңму — бордингми? **كَلْدَنَكُمُو** кәлдїңмү — келдинг-
ми каби. Ўғузларнинг баъзилари III шахс феъл
турларига сўроқ қўшимчасини қўшишда турклар-
дан фарқладилар. Улар **م** ни касра қилиб, **و** ҳар-
фини **ى** га алмаштирадилар: **اَلْ بَرْدِيْمِي** ол бар-
дїмї — у бордими дейдилар. Бу фарқ фақат феъл-
ларда бўлиб, исмларда улар ҳам турклар билан
мос қўллайдилар. Чунончи, улар ҳам **بُو اَتَّ**
بُو اُغْلُ бу ат сәңцмү — бу от сеникими,

سَنَكْمُو бу оғул сәнини — бу сенинг ўғлингми тарзида қўллайдилар²³⁵.

نا нә — нима. نَو تير سَن нә тәр сән — нима дерсан²³⁶.

نا нә — араб тилида таажжубни англатувчи ما ма қўшимчаси вазифасида қўлланувчи қўшимча. اَلْ كَشِي اَلْ مَا нә мә ʔэгʷ киши ол — қандай яхши одам у. Бошқаси ҳам шундай. لَمَا يَقْرُ نَانِكِي нәмә јавуз нәң ол бу — бу қандай ёмон нарса.

نَو нў — на қўшимчаси ўрнида нима маъносида қўлланадиган қўшимча. نَو تير سَن нў тәр сән — нима дейсан. Бу сўзнинг асли نَاكُو нәгʷдир; сўздан ا, ك а-г ҳарфлари туширилган.

²³⁵ Маҳмуд Кошғарий ўзининг бу изоҳи билан *-ми* қўшимчасининг у давр тилида тутган мавқеини ҳар томонлама кенг изоҳлаб берган.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу қўшимча кенг қўлланади. Лекин ҳозирги ўзбек тилида бу қўшимчада маълум ўзгариш ҳам юзага келган. Ҳозир *-му* эмас, *-ми* шаклида қўлланади. Бу ўзгариш Навоийдан сўнг юзага келган. Навоийда „Девон“дагича *-му* шаклида учрайди. Шу билан бирга, ҳозирги ўзбек тилида бу қўшимчанинг маъноси анча кенгайган. Бу сўроқ қўшимчасининг маъносидаги ўзгариш Навоий давридаёқ юзага келган эди. Навоий ва, умуман, классик адабиётда бу қўшимча бир неча хил маъноларда учрайди:

1) сўроқ маъносида:

Холим гами еб *тўярму* эркин,
Кўз мардумини *ўярму* эркин.

2) сўроқ-инкор:

Бўлғайму эдим назарда маъзур,
Қилғайму эдим кишини манзур.

3) сўроқ-тасдиқ:

Рухсоринг ўтида холи ҳинду
Ўзидек улусни *куйдурурму*.

²³⁶ Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг луғат маъносини изоҳлаган. Бу сўз грамматик жиҳатдан у давр тилидаги сўроқ олмошидир.

Бу бўлимнинг мисол тури

وا ва — сўзловчи буйруғини инкор этишни англатадиган сўз. Чунончи, **وا نا تيرسين** ва на тёрсён — нима деяпсан, нотўғри гапираяпсан, демакдир²³⁷.

وا ва — қайғу алам вақтида ҳам сўзланиб, шундай маъно англатади²³⁸.

يا ja²³⁹ — ёй. Мақолда шундай келган: **قورميش كيرش** — қурмѣш кѣрш тўғулмās, оқруқун тағ эгилмās — қуриган ёйни боғлаб бўлмайди, шунингдек, арқон билан тоғни эгиб бўлмайди. Бу мақол арзимаган бир баҳона билан катта ишга киришишни истаган одамга нисбатан қўлланади.

يا ja — юқорида баён қилинган инкорни англатувчи
وا ва сўзи маъносидадир.

يو ju — хотинлар бирор нарсдан уялганларида сўзланадиган сўз.

²³⁷ Бу сўзни грамматик жиҳатдан инкор ундови дейиш мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида *вай* ёки чўзиқ *а* билан талаффуз қилиниб, сўзланган сўзга нозиликни англатади. Айниясан, оғзингга қараб гапир, билмайман дегин-а каби.

²³⁸ Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида *вой* тарзида қўлланади. Бу сўзга Навоий худди шундай маъно бериб изоҳлаган:

Ҳар кима бир дард етишса ноилож дер вой, вой.

Навоийда афсус ва алам маъноларида ҳам келган:

Гар тараҳҳум қилибон қайтмаса вой манга:

Сенинг висолинг учун дайр ичинда нолу вой.

²³⁹ يا ja сўзига келтирилган мисолда ja сўзи йўқ. **كيرش** кѣрш сўзи бор. *Кириш* ҳам ёй маъносидадир. Шунинг учун бу англашилмовчилик келиб чиққан бўлса керак.

يى Ji — кийим чоки. Тикувчига يىجى Jiçi дейиш ҳам шундандир.

يى Ji — тоғдаги кичиккина чуқур.

يى Ji: يى يىغاج Ji Jiғач — бир-бирига ўралашиб, чувалашиб кетган ёғоч. Асли يىكى Jiği — зич эди, сўнг қисқартирилгандир. Зич тишга يىكى Tişh Jiği тиш дейиш ҳам шундандир.

فَعْلُ. فَعْلٌ. فَعِلٌ ШАКЛЛАРИДА ЎРТА ҲАРФИ ҲАР ХИЛ

ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ТАЛАФФУЗ ҚИЛИНАДИГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تبا та ба — жўналиш келишигининг қўшимчаси ўрнида қўлланувчи қўшимча. مَنكُ تَبَا كَلْدِي Мэннң таба кэди — у менинг ёнимга келди, дегандаги каби.

تبا та ба — қарши, тескари. اَلْ اَنكُ تَبَاسِي قَلْدِي ол аннң табаси қилди — у унинг қаршисига қилди.

تَبِي та би — бир нарсага рози бўлиш. بُو ايشْتَا اَنكُ бу ишта аннң табиси кэрак — бу ишда унинг розилиги керак.

تَبِي та пи — ўрта. بُوذِي تَبِي اَرُ бози тапи эр — бўйи ўрта (ўрта бўйли) одам.

تَبُو тупу — тепа. تَاغُ تَبُوسِي тағ тупуси — тоғ тепа-си. تَبُو тупу — одам бошининг тепаси.

تَبِي тупи — қор бўрони. Мақолда шундай келган: قَلْنُ بَلْتَعُ تَبِي سَرَارُ. قَرَنكَقُو ايشِغُ ارنِجُ اجَارُ қалн қалн

булутуғ түпі сүрәр, қараңқу ішіғ урунч ачар — осмонни қоронғи қилған қора булутдан осмонни бұрон очади. Шунингдек, шоғлар әшигидағи қоронғи ишни пора ҳал қилади. Бу мақол зарурат юз берған кишининг пора беришига ундаб айтилади.

سُبِي سүбі — ҳар бир узун, учи чиққан нарса. Одам боши юмалоқ бұлмаса سُبِي بَاشُ сүбі баш дейилади.

قُبَا қуба: قُبَا اَتُ қуба ат — сочи қўнғир рангли от. Шу хилдағи ҳар бир рангга ҳам шундай дейилади.

قَپَا қапа — ҳар бир баланд нарса. قَپَا يُوْكُلُكُ اُقُ қапа јўглўғ оқ — пати баланд ўқ.

كُپَا кўпә — зирак, исирға.

كُبَا кубә: كُبَا يَرُقُ кубә јаруқ — темирдан қилинған кўйлак.

كِبَا кибә — оз вақт, қисқа замон (ўғузча). كِبَا بُلْدِي кибә болдї — озгина вақт ўтди.

بِتِي бити — осмондан нозил бўлған китоблар: таврот, инжил, забур, қуръонлардан бириси.

بُتَا бўтә — кўп, мўл. مَن اَنْكُرُ بُتَا يَرْمَاقُ يِيرْدِمُ мән аңар бўтә јармақ бёрдїм — мен унга кўп танга бердим.

بُو اَيْشَقَا بُتَا بُلْدِي бу ішқа бўтә болдї — бу ишда замоннинг бир қисми ўтди. Бу сўз ўғузларнинг كِبَا кибә — оз вақт маъносидағи сўзлари кабидир.

بُتُقُ ботуқ — туя бўталоғи.

چَتَقُ ч а т у қ — Чиндан келтириладиган бир хил денгиз балиғининг шохи. Баъзилар айтишича, пичоқ сопи учун фойдаланиладиган бир дарахт илдизидир. У билан таомда заҳарнинг бор-йўқлиги синалади. Шундайки, бу шохни шўр ва бошқа таом устига қўйилса, таомда ўз-ўзидан ҳаракат пайдо бўлади. Олов ёқилмаган ҳолда таом қайнай бошлайди. Ёки идишга у шох қўйилса, идишдан буғ чиқмаган ҳолда тер пайдо бўлади.

سَـتَا с а т а — маржон²⁴⁰ (тақиладиган зийнат асбоби).

شُنِّي ش у т и — ўргимчак, чаён каби ҳашаротлар. Бу сўз асосли сўз эмас²⁴¹.

قَاتَا қ а т а — бир марта. بِيْرٍ قَاتَا أَيَدِمُ бир қата айдим — бир марта айтдим.

قَيَوُ ق а ј у — қайси. Бу сўзнинг خَيَوُ хају шакли ҳам бор; ق خ ҳарфи билан алмашгандир: ўғуз ва қипчоқлар ق خ га алмаштирадилар. Улар халачларнинг

²⁴⁰ Бу сўзни арабча البَصْدُ деб изоҳ қилинган. Ёнига аниқсизлик белгиси қўйилган. Басим Аталай изоҳига кўра бу сўз қўлэзмада ҳам шу хилда البَصْدُ шаклида берилган экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 218-бет). Маржон маъносидаги сўз البَسْدُ бўлиши керак эди. Аниқсизлик белгиси, эҳтимол, ана шу янглишликка қарши қўйилган бўлса.

²⁴¹ Бу сўз босма нусхада الشُرُ шаклида изоҳ қилинган. Ёнига аниқсизлик белгиси қўйилган. Басим Аталай бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ бермай, қирқоёқ, ўргимчак, чаён каби ҳашаротлар, деб изоҳ берган. Бу изоҳга кўра, арабча изоҳ الشَّبثُ бўлиши керак. Қўлэзмада шундай бўлса керак деб тахмин қилиб, биз ҳам шундай олдик

бир тоифасидир. Турклар **قیزم** қізім десалар, улар
خیزم хізім дейдилар. Турклар **قندا آردنگ** қанда
 әрдің — қаерда әрдинг десалар, улар **حندا آردنگ**
 ханда әрдің дейдилар.

کتو к ө т у — том.

کتو к ە т у — майиб, мажрух, чўлоқ.

بجی б у ч и — бир турли чолғи.

سچا с ă ч ä — чумчуқ (ўғузча).

سچو с а ч у — тўн, рўмол ва шу кабиларнинг ҳошияси,
 шокиласи.

قچو қ о ч у — уйғур шаҳрининг номи. У ердаги шаҳар-
 ларнинг ҳаммаси шундай аталади.

كچا к ă ч ä — наMAT (ўғузча).

كچي к ă ч и — эчки (ўғузча).

كچا к ă ч ä — кеч, кечқурун. Шеърда шундай келган:

كچا تورب يرر آردم قرا قزل بری كردم
قنغ يانی قرا كردم قيا كورب بقو اغدی

Кăчä туруп јорір әрдім
 Қара, қізіл бәрі кәрдүм
 Қатіғ јані қура кәрдүм
 Қаја кәрүп бақу ағді.

Кечаси туриб кезар эдим. Қора, қизил бўрилари кўриб қолдим. Кучли, қаттиқ ёйимни отишга ҳозирландим. Бўрилар менга қарашди, мени кўриш билан орқасига, юқориларга кўтарилди.

كجا kəjā — қовун, бодринг ва шунга ўхшашларни ташишда фойдаланиладиган замбил, қоп, кажава.

نجا нэчә — қанча маъносидаги бир сўз. نجا يرماتو нэчә жармақ бёрдің — қанча танга (пул) бердинг. Баъзан бу сўз сўроқ қўшимчаси маъносида, яъни қандай маъносида ҳам келади.

تدو таду — инсон табиати.

تداتتا та да-та та — манзара, бу ўн қадам ердан кўринарлик ер бўлаги.

ددا дә дә — дада, ота (ўғузча).

قۇزى қузӣ — ҳар нарсанинг қуйиси. اَل قُزى اَلدى ол қузӣ йлди — у қуйига тушди, демакдир.

بۇرى бөрӣ — чия бўри. Мақолда шундай келган: بۇرى

بۇرى قۇشنىسىن يىماس бөрӣ қошнӣсін йәмәс — чия бўри қўшничилик ҳақиға риюя қилиб, қўшнисини емайди. Бу мақол қўшничилик ҳурматиға риюя қилиши зарур бўлган кишиларға ундаб айтилади.

بۇرى бөрӣ — ўқ учига ўтказилган темир ҳалқа. Буни بۇرى بۇرىسى башақ борӣсӣ дейилади.

بۇرى борӣ — ичимлик идишларидан ичимлик оқиб кетмаслиги учун унинг оғзига тиқиб қўйиладиган тиқин, пўкак.

تُرِي түрі: تُرِي نَانِكُ түрі нәң — таъми мози таъми-
га ўшаш қўланса, тахир бўлган ҳар бир нарса.
Қаттиқ, қўпол хулқли одамга تُرِي كِشِي түрі кі-
ші дейиш ҳам шундандир.

تُرَا тура: تُرَا قَلَقْنُ тура қалқан—душмандан сақла-
ниш учун ёпинчиқ ўрнида қўлланадиган қалқон,
сипар.

تُرَا төрә — (ингичка ö билан) түр, уйнинг түри, юқо-
риси. تُرَا يُقْلَادِي төрә жуқладі — түрга чиқиб ўл-
тирди. Бу сўз تُوْر төр шаклида ҳам қўлланади.

تُرُو түрү — расм, одат. Мақолда шундай келган:
تُرُو قَلِمَاسُ اَيْلُ قَالِيْرُ تُوْرُ қалмас — мамла-
кат ташланади-ю, одат ташланмайди. Бу мақол
олдингиларнинг одатларини сақлашга ундалган
одамга нисбатан қўлланади.

تُرِي тәри — тери.

سَرُو сәрү — уйда эшик устига қилинадиган раф, унга
ҳар хил буюмлар қўйилади.

قَرَا қара — ҳар бир қора нарса. Хоқония шоҳлари قَرَا
қара деб аталади. قَرَا خَاقَانُ Боғра қара хақан
дейилгани каби. Бунинг махсус ҳикояси бор.

قَرَاقُش қарақуш — қирғий.

قَرَاقُش қарақуш — Муштарий юлдузи. Бу тонг вақтида
чиқади. Баъзан бунни قَرَا قُش يُلْدُز Қарақуш јул-
дуз деб ҳам атайдилар.

قَرَأَشُ қара қуш — туя оёғининг тег атрофлари.
قَرَأُ اُرُنُ қара орун — гўр. Шеърда шундай келган:

بُرْمِشُ سَنِكُ بِلْ يَلِنِكُ تَبْرُ قَرِنَقَا
قَلْمِشُ تَقْرُ اَذْنِكُ كَرِيسَا قَرَأُ اُرُنَقَا

Бөрмiш сәнiн бiл
Жалiнуқ тапар қарiнқа
Қалмiш тавар азiннiн
Кiрсә қара орунқа.

Билгилки, бировларга берганинг ёки ўзинг еганинггина сеники, чунки одам қорни учун хизмат қилади. Одам гўрга киргач, қолган моли бошқаникидир. قَرَأُ اُرُنُ қара оруннинг асли маъноси қоронғи ер демакдир.

قَرَأُ بَاشُ қара баш — қулларга берилган ном. Эркак бўлса ҳам, аёл бўлса ҳам бир хилда айтила беради. Қора бош демакдир.

قَرَأُ اُتُ қара от — заҳарли, бир турли ўт. У одамни ҳалок қилади.

قَرَأُ يَاغُ қара яғ — қора ёғ, нефть.

قَرَأُ سَنَكْرُ қара сәңир — Барсағон ўлкасидаги бир жой номи.

قَرَأُ اِتْمَاكُ қара этмәк — бу бир хил нондир. Шундайки, гўшт ҳил-ҳил пишиб, сўнгаклари айрилиб кетгунча қайнатилади. Сўнг устига ун, ёғ, шакар солинади, бир-бирига аралаштирилиб қуйилгунча қай-

натилади, сўнг ейилади. Бу **قَرا قَرا** қара қура тарзида ҳам қўлланади.

قَری қарі — ҳар бир қари, кекса, кўп яшаган нарса.
Чунончи: **قَری آر** қарі эр — қари одам. **قَری آت** қарі ат — катта ёшли от демақдир. Бошқаси ҳам шундай.

قَری қарі — қўл ўлчови, қўл узунлигидаги ўлчов.

قَری қарі — бўз ўлчайдиган ўлчов, газ. Бу сўз аввалги сўздан олинган. Бу сўзда арабчага мувофиқлик бор. Чунки қўл ўлчови билан кийим ўлчови ҳар икки тилда биргина сўз билан ифода қилинган-дир²⁴².

قَری قَری қурі-қурі — тойча бия (онаси)дан орқада қолганда етиб олишга ундаб чақириладиган сўз. Баъзан сўз охиридаги **ی** ҳарфи **ه** га алмаштирилиб, **قَره قَره** қурреҳ-қурреҳ шаклида ҳам талаффуз қилинади.

قَру қуру — темирдан қилинган уч бутоқли бир хил жанг асбоби. Қипчоқлар тилида.

قَру на ру — томон маъносидаги бир сўз. **قَرو بار** на ру бар — у томонга бор демақдир²⁴³.

²⁴² XI асрда бу сўз икки хил, лекин бир-бирига яқин ўлчов маъносида қўлланган. Навоийда ҳам бу сўз учрайди. Лекин Навоий даврида биргина маънодадир.

Етиб аъдо сипоҳи минг *қаридин*...

Тошиға минг *қари* ердин нишона.

²⁴³ Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўзнинг ўзига ва бунга берган мисол изоҳида бу сўзга жўналиш келишиги сифатида ёндашганлиги ҳам англашилади. Бу сўз II томдаги бир шеърда ҳам шу маънода—у томонга маъносидадир: **قَرو ذَغيل كَواز**

بزى бізі — куйиш натижасида нон юзида пайдо бўладиган қоралик. *آتَمَاكُ بَزِي بُنْدِي* этмак бізі болди — нон юзи куйди.

قَزِي қазі — одам қорнининг буклами, от қорнининг ёғи. *يُنْدُ قَزِي سِي يَاغُ* јунд қазісі јағ — от қорнининг ёғи. Туркларнинг энг ёқимли гўшти шудир.

قَزِي қозі — қўзи, қўзичоқ.

بَسَا баса — сўнг маъносидаги сўз. *مَنْ اَنَدَا بَسَا كَلِمٌ* мэн анда(н) баса кәлдім — мен ундан сўнг келдим.

بَسُو басу — тўқмоқ. Бир тилда.

تُسُو тусу — фойда, даво. *اَلْ اَتُّ مَنَاكُ تَسُو قَلْدِي* ол от мәнә тусу қілді — бу ўт (дори) менга фойда қилди.

نارو қозғил *gūwāz* нару — такабурликни нарига от каби. Шуниси ҳам борки, бу сўз „Қутадғу билик“ да бу отгенкалардан узоқлашиб, бошқа маънода қўлланган: *نارو بَرَجَا يِلْتِي سَانِي* *اِكِي دَن* ікідән нару — бәрча јілқі сані. Навоийда бу сўз *нари* шаклида қўлланиб, „Девон“ дагича *томон* ва *узоқлик* маъноларида қўлланган:

Нари юзда Доройи анжум сипоҳ,
Боши узра гардун киби бор гоҳ.

Дема мендин бўл йироқ ким тушмишам — андин йироқ,
Ким эмас мумкин яна бўлмағлигим мундин *нари*.

Гар топса бу сўзидин надомат,
Ул нарию, биз бери саломат.

Ҳатто, Навоийда бу сўз *сўнг* маъносида ҳам қўлланган:

Дебон бошимни янч, эй чархи заркор,
Ким ул эрмас букундин *нари* даркор.

Демак, ҳозирги ўзбек тилида *нари* сўзининг узоқ ва бошқа маъноларда актив қўлланиши Навоий давридаёқ бошланган эди.

қасі — қўй ва бошқаларни совуқдан сақлаш учун ёғочдан қилинган оғилхона. Бошқаси ҳам шундай.
қасі бадім — оғилхона солдим.

қасі — бизларга тегишли бўлган бир жой.

тушу-тушу — эшакни тўхтатиш учун қўлланадиган сўз. Баъзан **ت** ҳарфи билан **ش** ҳарфи орасига **ر** ҳарфи ҳам орттирилади. Лекин уни ҳеч вақт ёзиш мумкин бўлмайди.

тиші — ҳар нарсанинг урғочиси²⁴⁴.

кіші — одам. Бу сўз бирликка ҳам, кўпликка ҳам, эркакка ҳам, аёлга ҳам фарқсиз қўллана беради.

кіші — хотин. Мен буни яғмолар тилида эшитдим. **ال كشي الاديمو** ол кіші алдіму — у хотин олдами, демакдир.

буға — Ҳиндистондан келтирилдиган бир даво. Бунинг сариғига **بغا سارغ** саріғ буға, кул рангига **بغو بوز** боз буға дейилади. Бу тўқ сариқ ва қўнғир рангли ҳам бўлади.

туға — касаллик, руҳ оғирлиги. **ايگ تغا** иг туға — хасталик, руҳ оғирлиги, демакдир.

чоғи — бир шаҳардан иккинчи шаҳарга сотиш учун олиб борилган мол. Бу сўз ҳамма туркий

²⁴⁴ Босма нусхада бу сўз изоҳида **يقع** деган бир феъл бор, лекин бу феълга тегишли бошқа сўз йўқ. Шунинг учун китобнинг ўзида ҳам аниқсизлик ишорати қўйилган: (1) **تشي اللانثي من كل نثي يقع (1)** Басим Аталай бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ бермаган. Демак, қўлёзмада ҳам шундай бўлса керак.

тилларда جُغى чугї шаклида, фақат арғуларда

جُغى чағи шаклидадир.

قُغۇ қуғу — бир қушнинг номи.

سَغۇ сағу — ўлчов.

تَئى тәўәј—туя. Бу сўз бирлик ва кўплика қўллана беради. Бу сўз икки маҳраж орасидаги ف яъни w билан қўлланади. Лекин ўғузлар دَوا dəwä дейдилар.

جَشا чаша — ёшларга берилган исмлардан.

جُشى чушї — хўтанликлар тартибида хоқондан икки даража қўйи бир вазифадаги кишига бериладиган унвон номи. Туркларда бу бошқачадир.

جُشى чїшї — бир тоифа жинлар номи. Бу шундайки, икки гуруҳ турклар бир-бирлари билан урушганда, урушдан олдин ҳар қайси гуруҳ юртида яшовчи жинлар ўз юртларидаги одамларга эргшиб, бир-бирлари билан жанг қиладилар. Қайси юрт жинлари енгса, эртасига ўша юрт шоҳи ҳам ғалаба қилган бўлади. Қайси юрт жинлари енгилса, у юртдаги шоҳ ҳам енгилган ҳисобланади. Жанг қилувчи гуруҳлар аскарларига жинлар ўқлари тегишидан қўрқиб, чодирларига кириб яширинадилар. Бу турклар орасида тарқалган урф-одатдир.

قُشى қowї: قُشى يِغَاجُ қowї jīғач—қуруқ, чуруқ ёғоч.

Бу сўзнинг قُوى қowї шаклидаги талаффузи ҳам бор.

قُفَى қowī: آر قُفَى қowī ыр — бахтсиз одам (арғуча).
Мақолда шундай келган. قُفَى آر قُدُّعًا كِرِّ سَائِلِ الْبِرِّ

қowī ыр қудуғқа кірсә жі алір — бахтсиз одам
қудуққа тушса ҳам, қийнаш учун шамол уни
қудуқдан чиқариб олади.

بَقَا ба қа — қурбақа, тошбақага بقَا مَنكُرُ مَوْضُوعًا ба
қа дейиш ҳам шундан олинган.

بَقَّاجُ ба қа чу қ — бақанинг кичрайгани. У кифт билан
қўл орасидаги гўштдир.

بَقُو ба қу — тепа, баландлик.

بُقَا бу қа — буқа.

تَقِي та қі — яна маъносидаги сўз. تَقِي يَرْمَاقُ بِيْرٍ та қі
jarмақ бёр — яна танга (пул) бер. Бу сўз баъзан
ўғузларда ҳам (бирга) маъносида ҳам келади.
أَلْ تَقِي أَنْدَا Ол та қі анда — у ҳам у ерда.

تَقُو то қу — камар тўқаси.

سَقَا са қа — тоғ этаги.

سُقُو су қу — ҳовонча. Бу сўзнинг асли икки қ ли эди,
енгиллатилган, баландлик маъносидаги بقُو ба қу
сўзи ҳам икки қ ли эди, уни ҳам енгиллатиб олин-
ган. Шунингдек, ёмғир ёпинчиғи маъносидаги
يَقُو jaқу сўзининг асли ҳам ياغقو jaғқу эди, қис-
қартирилган. Бу тангрининг فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ ояти-
даги кабидир. Бунинг асли فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ эди,
қисқартирилгандир. Бунда ҳам шундайдир.

أرى ققى урї қїқї — шовқун-сурон.

بۇكا бұкә — катта узун илон. Мақолда шундай келган:

بىتى بىشلىغى بىل بۇكا jetti bashlıǵı jil bükä — етти бош-

ли узун илон. Ябоқуларнинг энг улуғ катталарини

бу сўз билан بۇكا بۇدرج Бүкә будраж деб атал-

гани каби, баъзан баҳодирларни ҳам бу сўз билан

атайдилар. Ябоқулар етти юз минг аскар билан

қирқ минг аскарға эга бўлган Арслон Тегин Фо-

зийга қарши қилган жангда худо уларни мағлу-

биятга учратди. Маҳмуд Кошғарий айтади: мен

бу жангда иштирок этганлардан: кофирлар шунча

кўп бўлганлари ҳолда нега енгилди? — деб сўра-

дим; урушда кофирлар шунча кўп бўлган ҳолда

нега қочишди? — дедим. У айтди: биз ҳам бунга

хайрон қолдик-да, кофирлардан сўрадик, уларга

шунча кўпчилик бўла туриб, қандай қилиб енгил-

дингизлар, дедик. Улар айтдилар: жанг ноғораси

чалиниб, ҳамла бошлангач, бошларимиз тепасида

осмонни тўсиб турган яшил тоғ кўрдик. Унинг

саноқсиз эшиклари бор эди, ҳар бир эшик очиқ

эди. У ердан бизга дўзах ўтларини ёғдиришар

эди. Биз ундан хавфда қолдик, сизлар енгдингиз-

лар. Бу пайғамбарнинг мусулмонлар ҳимояси йў-

лидаги мўъжизаларидандир, дедим.

بىكى бәгї — эркакларнинг номларидандир.

بُكُو бōгү — билағон, донишманд, ақлли. Бу сўзни
 بِلْكَا билгә сўзи билан бирга بُلْكَو бōгү бил-
 гә деб қўллайдилар. Шеърда шундай келган:

بِلْكَنِي اِرْدَدِمْ بُلْكَونِي اَزْدَدِمْ
 اَزْمَنِي اَزْدَدِمْ يَلْغُلْ اَتَمْ بَزَلِنُورْ

Билігні ірдәдім
 Бōгүнi узурдум
 Озүмни азiрдiм
 Јалғiл атiм јазлiнур.

Илму донишни истадим. Илмли, донишманд-
 ларни қидирдим. Ўзимни одамлар орасидан айир-
 дим. Бунинг учун оқ ёлли отим ечилади.

تَاكَآ тәкә — эркак кийик. Унинг шохидан ёй қилинади.

تَاكَآ тәкә — така. Кўса одамга تَاكَآ سَقَالُ тәкә сақал
 дейиш ҳам шундандир. Бунда унинг соқоли та-
 канинг соқолига ўхшатилади.

تُكَا тўкә — сигир боласи, икки ёшли бузоқ. Урғочи
 бузоқ تَاكَآ тўкә дейилади²⁴⁵.

تَاكَآ тiкү — бўлак. بِيْرُ تَاكَآ اَتُ бiр тiкү эт — бiр бӯ-
 лак гўшт. Аслида تَاكَآ ҳарфи икки қайта такрор-
 ланган эди. Юқорида айтилганларидек енгиллаш-
 тирилгандир.

²⁴⁵ Бу сўзнинг арабча изоҳида бiр аниқсизлик бор: تَاكَآ وَالْاُنْثَى تَسْمَى تَاكَآ деб бе-
 рилганки, урғочиси تَاكَآ дейилади, демакдир. Басим Аталайнинг бу ҳақдаги
 изоҳига кўра, қўлэзмада ҳам шундай экан. У киши ўзича تَاكَآ تَشَى тiшi тўка
 бўлиши керак, деб изоҳ берган.

جگي jigi — пишиқ. جگي يسي jigi ji — пишиқ чок. Бу сўздаги ج ҳарфи يگي تگي jigi тикти — пишиқ тикди иборасидаги يگي jigi сўзидаги ي ҳарфи билан алмашган. Бу хусусият китобнинг бошида айтганимдек, қипчоқ ва бошқалар тилида ج ни ي билан алмашиш ҳодисасидир. Чунончи, улар ينجو jinjuни چنجو чинжу дер эдилар.

تگو تگو тугу тугу — кучук боласини чақиришга қўлланадиган сўз.

تگي туги — тариқнинг пўсти олиниб, тозалангандан кейинги мағзи (ўғузча).

تگي тиги — кечаси эшитиладиган гувуллаган овоз. Турклар тушунчасида ўликларнинг руҳлари ўзлари яшаган шаҳарга ҳар йил бир кечаси тўпланадилар, у шаҳар халқларини зиёрат қиладилар. Кечаси гувуллаган ана шу товушни эшитган киши ўлади. Туркларда бу тушунча кенг тарқалган. Бу сўз тилда تگي тиги шаклида қўлланса ҳам, менинг наздимда تگي тәги бўлиши муносиброқдир. Чунки хотинлар ўз оиласини кўришга бориб, уйига қайтганда تگي تگي тәгди кәди²⁴⁶ дейилади, зиёратчи келди, демакдир (бу сўз ана шундандир).

سگو сәкү — дўкон, ҳунархона.

²⁴⁶ Бу ўринда юқоридаги мулоҳазага мувофиқ تگي تگي бўлиши керак эди.

سكا sōkā: ەر سكا اتردي olturdi — одам
чўккалаб ўлтирди. Шеърда шундай келган:

اَرَن اِيذِب سكا تَردي بَشِي بَيْنِن سكا تَردي
اُفْت بُولُب بكا تَردي اَذُو قَمَا تَبِن تَغدي

Эрән изип сөкә турдї
Башї бојнїн сөкә турдї
Уфут болуп бұкә турдї
Узу қама тибән тїгдї.

Енгилган одамни англатиб айтади: у менга бир қанча одамларни юборди. Улар ёнимда тиз чўкиб ўтирдилар. У бошлиқлари қилган ишига уялиб, бошини қуйи солди, бўйинини эгди, халқдан уялиб яширинди. Шошилиб менга келиб: мени таъқиб қилма, деди. Мен ҳам мувофиқ топдим.

كۆكۆ كۆكۆ — хола. Бу сўзнинг كۆكۆي كۆкۆј шаклида
ҳам талаффузи бор. Тўғриси шудир. كۆكۆيم كۆكۆي
көкөјүм көді — холам келди, каби.

بلا бала — қуш боласи. Шунингдек, йиртқич ва бошқа
ҳайвонларнинг ёш боласига ҳам истиора ра-
вишда бу сўз қўлланади. قش بلاسي قسنجغ ات
қш бласи қснжғ ат қуш баласи қусінчїғ, ит баласи ох-
шанчїғ — қуш боласини пат чиқармасдан олдин
кўрган одам жирканадиган бўлади, аммо ит боласи
ўйинчоқдай ёқимли бўлади. Катта бўлгач, акси
бўлади.

بَلُو балу — арғуларда кичик шаҳар номи.

بَلُو بَلُو балу-балу — оналар боласини бешикда ухлатиш учун қўллайдиган алла ўрнидаги сўз.

بَلَا бала — ишларда одамга ёрдам берадиган ёрдамчи. Бу сўз кўпинча деҳқончилик ишларида ёрдам беришга қўлланади.

تَلُو тәлу — телба²⁴⁷, тентак (ўғузча).

تَلُو талу: تَلُو نَانِكُ талу нәң — танланган нарса.

تَلُو толу — тўла. تَلُو اِدْش толу ізіш — тўла идиш.

Ҳар бир тўла нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تَلِي толі — осмондан ёғадиган жала, дўл*.

تَلِي тілі — ўқ темири устига чулғанган қайиш.

جَلَا чилә — офилхонадаги отнинг ҳўл ҳолдаги янги тезаги.

سَلِي сали — андава.

سَلِي сүлі — қулларга бериладиган номлардандир. Бу сўз سَلِيْمَان сүліәмән сўзининг қисқаргани кабидир.

قَلَا қула: قَلَا اَت قула ат — заъфарон рангли от.

قَلِي қалі — қандай, агар, башарти маъносидаги сўз.
Шеърда шундай келган:

²⁴⁷ Биздаги ҳозирги *телба* сўзи ана шу ўзакдандир. Навоийда *телба* шаклида учрайди:

Базмдағи қари-ю гар худ йигит,
Майдин ўлуб ҳар бири бир *телба* ит.

(Шоҳ базмига иштирок этган қария ҳам, йигит ҳам мастликдан *телба* ит ҳолига тушган эди).

* Орхонда бу сўз талуш шаклида денгиз деб берилган. Қаранг: С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М., 1951, стр. 27, 34.

كَلْسَا قَلِي قَتَعَلِقْ اَرْتَرْ تِيُو سَيْرِنِكَلِ
 اَذْلِكْ اَيْشِنْ بَلْبُ تَرُ اَنْجَا اَنْكُرْ تَرِنِكَلِ

Kəlsä qalī qatıǵlıq ertär tējü särinil
 Özlük işin bilip tur ança anar tirāñil.

Сенга қаттиқ ташвиш ва алам етса, ўтиб кетар
 деб сабр қил. Дунё ишларини билиб туришга ти-
 риш. Ҳар қандай кулфатни ўзингга олиб, жонинг-
 ни қийнама. **كَلْسَا قَلِي قَلْدِنِكْ** бу сэн
 бу ішіғ қалі. қілдің—сен бу ишни қандай қилдинг.
سَنْ قَلِي بَرَسَا سَنْ сэн қалі барса сэн — агар сен
 борсанг каби.

كَلِي кўли — ёрмай, данаги билан қуририлган ўрик,
 шафтоли қоқи.

تَمُو таму — дўзах, тамуғ. Мақолда шундай келган:
تَمُو قَبِيغْنِ اَجَارُ تَقَارُ таму²⁴⁸ қапуғин ачар тавар —
 пора дўзах эшигини очади, нега бошқалар очмас
 экан. Бу мақол иш битишини истаган одам пора
 бериши керак деган маънода қўлланади.

²⁴⁸ Бу сўз ҳозир бизда *тамуғ* шаклида қўлланади. Навоийда ҳам шундай
 қўлланган:

Афвин анинг тутмасанг уммидсан,
 Билки *тамуғ* ўтида жовид сан.

(Эй шоҳ, агар бу гуноҳларингни кечиришдан умид қилмасанг, қилмишларинг
 учун дўзах оловида абадий куйишга лойиқсан).

Навоийда бу маънода кўпроқ *дўзах* сўзи қўлланади:

Кимки бўлур бир шараринг фош анга,
Дўзах ўти бўлғуси подош анга.

(Бировга бирор зараринг, ёмонлигинг тегса, ўзинг ҳам дўзах ўтида жазоланасан).

نُما тума: نُما بُحْسُنُ тума бухсун—тариқдан қилин-
ган ичимлик (бўза)нинг хум тепасига вижиллаб
кўпириб чиққан қисми.

جُغِي чугї — бақиріқ, чақиріқ. جُمِي قَلْدِي чугї
чамї қїлдї — у бақирди, чақирди, демақдир. جُمِي
чамї — ёлғиз ҳолда қўлланмай, جُغِي чугї билан
бирга жуфт ҳолдагина қўлланади.

سُما сума — ивитилган буғдой номи. Уни қуришиб
туйилади. Сўнг ундан угра ош ва нон қилинади.
Шарбат учун қилинган, ундирилган арпа учун ҳам
бу сўз қўлланади.

كُمِي кўмї — кема. Ўғуз ва қипчоқлар тилида.

كُمِي кўмї: كُمِي تَلَّاس Кўмї талас — уйғурлар чега-
расидаги бир жой номи.

كُمِي кїмї — кема. Ўғузлардан бошқа турк қабилалари-
да қўлланади. Шеърда шундай келган:

كُمِي اَجْرَا الدَّرْبِ اِلَّا سُهْنٌ كَجْتِمِزْ
اَيْغَرُ تَبَا بَشَلْبِ مِنْكَلُقْ اِيَانِ اَجْتِمِزْ

Kimī ıçrā olduруп
Jла суwїн кэчтїмїз
Ујғур таба башланїп
Mиңлақ элїн ачтїмїз.

Кемага ўтириб, Ила сувидан ўтдик (Ила —
катта бир анҳордир). Сўнг уйғурлар томонга юз-
ландик, ҳаттоки, Минглоқ юртини очдик.

مما — мама — ғалла янчиш вақтида ўртага қўйилган
ҳўкиз. Хирмонда бошқа ҳўкизлар бунинг атрофи-
да айланади.

مامو — маму — никоҳ кечаси келин билан бирга юбори-
ладиган хотин, янга. Бу сўз аслида туркча эмас-
дир.

نما — нэмә — билмадим, деган маънодаги сўз. نما نا
قلدى — нэмә нә қилдї — билмайман, нима қилди,
каби²⁴⁹.

تنا — тана — кунжут, ҳар хил уруғ турлари. Уч ва
Арғулар тилида.

من برغاي — «кўрарсан» маъносидаги икки сўз. تينو تيمو
من يمو — мэн барғај мэн јаму — мен тезда бораман,
кўрарсан.

سني — сунї — уйнинг ёғочи, тўсини.

قنو — қану: قنو كشي — қану кїшї — қайси одам. Арғу-
лар сўзи. ن ҳарфи ى ўрнига алмашган.

قني قاني — қанї-қанї — қаерда маъносидаги сўз. اعلم قني
оғлум қанї — ўғлим қани.

كني — кōнї: كني نانك — кōнї нән — тўғри нарса. Ишонч-
ли кишига ҳам ار كني кōнї эр дейилади.

²⁴⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳидан фақат бирор ҳолатга, яъни сўзловчи билолмаган нарсага хос бўлиб қолган. Ҳолбуки, у давр текстларида сўзланган ёки ишланган ишни билмаслигигагина эмас, умуман, номаълум нарса маъносида учрайди.

كُنِي كُنِي кўни — қума. Мақолда шундай келган: كُنِي كُنِي
كُنِي كُنِي كُنِي كُنِي كُنِي كُنِي كُنِي كُنِي كُنِي كُنِي
кўнинің кўлінің тәғү жағи — қуманинг
қулиғача душмандир. Ҳаттоки, қули дўстининг
кўзига тушади.

مُونُو муну — мана маъносидаги сўз. Бу сўз قَانِي қа-
ні — қаерда деган сўзнинг жавобидир.

دَوَا да ва — юлғун ёғочининг меваси. Уни буёқчилар
ишлатадилар.

دَوَا да ва — юнг бўлаги. Юнг титилиб, калава қили-
ниб, қўлга ўтказилади, сўнг йигирилади.

قَوَا қо ва — қовға (ўғузча).

قَوَا қо ва — туркий юганларда бўладиган от бурнига
тегиб турадиган қайиш.

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланадиган فَاعِلُ шаклидаги сўзлар

لَتَوُو ...²⁵¹ — бир хил таом. Сув, қор, муз каби нарса-
ларга қўйиб совитилади. Сўнг ичига кўкатлар
солинади. Совуқлик нарса ўрнида ейилади.

قَاچَا қ а ч а — қоп, халта. Шундан олиниб قَاچَا қақача
дейилади. Баъзан қисқартиб قَاچَا қ а ч а тарзида ҳам
талаффуз қиладилар.

قُوْجُو қ о ј у — уйғур шаҳарларидан бирининг номи.

²⁶⁰⁻²⁵¹ Босма нусхада бу сўзларнинг ёзилишида аниқсизлик бор. Басим Ата-
лай изоҳига кўра, бу сўзларда қўлёзмада ҳам аниқсизлик бор экан (қаранг:
III том таржимаси, 238-бет).

جوجو чучу — турк шоирларидан бирининг номи.

قيجي ... — ҳардал.

اونو уну — уни. مونو муну — мун²⁶².

سونو суну — шуниз.

قاني қанī — қаерда маъносидаги сўз.

ليو liju — қуриганда қуруқ балчиққа айланадиган қум билан аралаш лой.

اوهي uhi — бойқуш. Кўпчилик турклар اوكي uki шаклида талаффуз қиладилар.

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланувчи فعال шаклидаги сўзлар

ختاي хитаj — юқори мансаб номи.

تغاي тагаj — амаки.

²⁶² Маҳмуд Кошғарий бу ерда кўрсатиш олмошларини турли хилларга бўлиб берган. Уни олмошини ذاك маъносида деб изоҳлаган бўлса, бу олмошини هذا деб изоҳлаган. Демак, уни узоқни, буни яқинни кўрсатишга қўлланар эди, деб изоҳлаган. У давр тилида яқинни кўрсатишга бу, мана сўзлари қўлланган, узоқни кўрсатишга у шакли қўлланган. Буларнинг бирлик, кўплик шакллари ҳам бор эди: у, бу, улар, булар каби. „Қутадғу билик“да бу олмоши асосан му шаклида учрайли. Бу асарда кўрсатиш олмошларининг ҳар хил вазифаларда келганига мисоллар кўп. Биз бу ерда фақат узоқ, яқин маъносида қўлланган мисолни бериш билан чекланамиз:

Тиласан мунī тут, тиласан анī.

جغای чіғай — камбағал. Шеърда шундай келган:

كُنْ كُلُّ كَمَنْكَ بُلْسَا قَلِي يُوُقْ جِغَايُ
قَلْسَا كُجْنُ بُلْمَسْ اَنِي تُوُقْ بَايُ

Көнүлү кімің болса қалі жоқ чіғай²⁵³

Қілса күчүн болмас ані тоқ бай.

Кўнгли оч, йўқсул бўлган кишини куч билан
тўқ, бой қилиш мумкин эмас.

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланувчи фаъло шаклидаги сўзлар

تُرْنَا турна — турна.

قَرَوِي қарвај: قَرَوِي қарвај ја — ингичка ёй. Нозик
қошли кишига قَرَوِي قَشَلِغْ كَشِي қарвај қашліғ кі-
ші дейиш шундандир. Бу сўз арабчага мосдир.
Чунки قَرَوِي қарва араб тилида ҳар бир ёй каби
эгилган нарсага нисбатан айтилади. Шоир шеъри-
да шундай:

رُوبَةٌ يَذْكُرُ بَعِيرَهُ
قَرَوَاءٍ مَّرْجَابٍ فَتَقُ

²⁵³ XI аср тилида камбағал маъносида, асосан, чигай сўзи қўлланган. Чунки М. Кошғарий бу сўзни айрим қабилаларнинг чіган тарзида, айрим қабилаларнинг чіғай тарзида талаффуз қилишларини кўрсатган. Шунинг ўзи бу сўз у даврда ҳамма қабилаларда ҳам қўлланганини кўрсатади. Бу сўз Навоийда ҳам учрайди.

Тиндурур бою чигайчи ҳокими равшан замир,
Уйни ёритмас кўсов ўн қатла ёрутсанг ани.

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган ^оفعال
фаълол шаклидаги сўзлар

^оشنبوۋ شانبۇ — бошқа бир зиёфатдан сўнг кечаси ҳо-
зирланган ичкилик зиёфатининг номи (канжакча).

^оبوختاۋ بوختاۋ — кийим бўхчаси. Бу сўзнинг ^оبوختۇۋ بوختۇۋ бохту] шакли ҳам бор.

^оلوختاۋ لوختاۋ — Чиннинг бир хил қизил ипак кийимлиги, устида сариқ холлари бўлади.

^оقنجوۋ قنجوۋ қунчу] — саййида хотин. У ^оخاتونۋ хатундан бир даража тубандир. ^оقاتونۋ قاتونۋ қатун қунчу] дейиш шундандир.

^оبۇغداۋ بۇغداۋ — буғдой. Мақолда шундай келган: ^оسارفاقۋ سارفاقۋ ^оبۇغداۋ بۇغداۋ ^оقندداۋ قندداۋ ^оسرفچ سرفچ ²⁵⁴ сарфач сувалур — буғдой орқасидан қорамуғ ҳам сув ичади. Бу мақол бировга ҳамсуҳбат бўлиш натижасида яхшиликка эришган кишига айтилади. Барсағонликлар ^оبۇغداۋ بۇغداۋ буғда] деб талаффуз қила олмайдилар, улар ^обудغايۋ بودغايۋ будга] дейдилар. „Барсағонлик эмасман“ деган кишига шу сўзни айттириб синалади.

^оچىلداۋ چىلداۋ — отларнинг кўкрагига чиқадиган бир яра. Уни доғлаб тузатадилар.

^оسامدوۋ سمدوۋ самду] — иссиқ, совуқликда ўртача бўлган, табиатга ёқадиган таом номи.

^оقرداۋ قرداۋ қорда] — бир хил қуш. Шеърда шундай келган:

²⁵⁴ Бу сўз босма нусхала ^оسرفچ سرفچ сарфач шаклида берилган бўлса ҳам, аслида ^оسارقچ سارقچ сарқач бўлиши керак. I томда ^оسرقچ سرقچ шаклида тўғри берилган эли.

قردى قوغۇ آندا اُجب يىمغىن اتار

قزغۇن يىنكان سىرب انى بىتار

Қордај²²⁵ қуғу анда учуп јумғин бтәр
Қузғун јанан сајрап анін үні бутәр.

Жой гүзаллигини таърифлаб айтади: бу ерда қордай қуғу ва бошқа қушлар сув атрофида ҳар хил ёқимли овозлар билан сайрашадилар, катта қарғалар, чипор қушлар сайрай бериб, товушлари битади. қомшуй — қон билан тўлган кана. Бу сўз сийдиги тугилиб, сиялмај қолган одамга ҳам масал тариқасида сўзланади.

قمشوى

بورغوى

جرغوى

جرغوى

جلغاي

قرقوى

борғуй — пуфлаб чалинадиган карнай.

чїрғуй — ўқ темирининг қалин, шишган жойи.

чїрғуй — тўннинг қўлтиғи остидан ўтказиладиган ўмров.

чалғай — қуш қанотининг учлари.

қїрқуй — қирғий. *يُوْءُ يُوْءُ* [уъ,]уъ деган қуш.

Шунга ўхшагани учун *جَبَّكْ قَرغوى* чэпак қїрғуй дейилади (душман келганини билдириш учун).

²²⁵ Қурдай сўзи М. Кашғарий томонидан *حواصل* ҳавасил қуши деб изоҳланган. Қоғу ҳам шундай изоҳланган эди (қаранг: III том, 170-бет). Қузғун катта қора қарға деб изоҳланган. Бизда ҳам ҳозир қора қарға маъносида қўлланади. Навойида ҳам қузғун — қора қарға маъносида учрайди. Ҳатто, Навойида кўчма маънода — қоронғи тун маъносида ҳам қўлланган:

Чунки тун қузғуни ҳаво қилди,
Тонг қуши навҳа ибтидо қилди.

قَرغۇيۇق **қарғуј** — тоғ чўққисига ёки баланд ерларга минорага ўхшатиб ясаб қўйиладиган жой. У ерда ўт ёқилиши билан душмандан хабар берилади ва одамлар ўзларини ҳам, молларини ҳам қутқаришга ҳаракат қиладилар.

مىنغۇيۇق **мінғуј** — қоғоз ёпиштиришда фойдаланиладиган бир хил хамир. Яхши ёпишиши учун уни сув билан қайнатилиб қуйилтирилади.

چۇلقۇيۇق **чулқуј** — **چۇلقۇيۇق** **آتک** **چулқуј** **этүк** — тўшигининг бир томони ёрилиб кетган этик. Қўли ногирон, чўлоқ одамга **چۇلقۇيۇق** **آلك** **чулқуј** **эліг** дейиш ҳам шундандир.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

تەرغىچى **тарғичі** — дон экувчи деҳқон.

سوغىچى **соруғчй** — йўқолганни сўроқловчи.

قورغىچى **қоруғчй** — қўрувчи. Нарсани қўриқловчи.

قۇرنىچى **қурунчй** — чодирда, бошқа ерда тутундан қорайган намат. Бошқаси ҳам шундай.

بۇقىرسى **буқурсй** — сопқон темири.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

چىنچىرغا **чанчурға** — чумчуқ.

سۆكلىنچۇ **сөклүнчў** — қовурма.

قاملانچۇ **қамланчу** — **اڭگى** **اوكوز** **икки** **өкүз** дарёси яқинидаги кичик шаҳарча номи.

كز لنجو^و кизләнчү — яширин. Мақолда шундай келган:
كز لنجو كلندا^و кизләнчү кәлиндә — яширин нарса кел-
линда бўлади, чунки у яхши нарсани эри учун
яшириб қўяди.

كس لنجو^و кәслинчү — боши кичик, думи узун бир махлуқ.

فَعُولِي фауллі шаклидаги сўзлар

حَقْبَرِي^ي ҳуқубарī²⁵⁶ — маъдан моддалари эритиладиган
гилвата идиш.

قَرَاغْنِي^ي қарағунī — болаларнинг кечаси ўйнайдиган бир
хил ўйинининг номи.

فَعْلَالِي фаълал²⁵⁷ шаклидаги сўзлар

تُرْمَتَاي^ي турумтаj²⁵⁸ — йиртқич қушлардан бирининг но-
ми. Одам ҳам تُرْمَتَاي^ي турумтаj деб аталади. Шун-
дай лақаб берилади.

Тўрт ҳарфли исмлар китоби тугади.

²⁵⁶ Бу сўз ح ҳарфи билан берилган. Ҳолбуки, бу ҳарф туркчада йўқдир. Шунинг учун Басим Аталай ва Броккелманларнинг бу тўғридаги шубҳалари жуда тўғридир (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 243-бет).

²⁵⁷ Бу сўз فَعْلَالِي эмас, فَعْلَالِي бўлиши керак.

²⁵⁸ تُرْمَتَاي^ي турумтаj II томда қул номи маъносида изоҳланган: اَلْتِي تُرْمَتَايْمِنِي^ي алтī турумтаjимнī — Турумтой номи қулимни олиб қочди (қаранг: II том, 88-бет).

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

ТҶҮРТ ҲАРФЛИ ФЕЪЛЛАР БОБИ

Икки ҳарфлилар

تایدی тајдї — тойди. آر تیدی эр тајдї — одам тойди.

Шунингдек, ҳар бир ҳайвоннинг оёғи ёмғир ёки батқоқда тойишига ҳам бу сўз қўлланади. (تیار تيماق тајар, таімақ).

تۈجدی тујдї: آر ايشن تیدی эр ішін тујдї — одам ишида ўзига номаълум (яширин бўлган) бир нарсани сизди. (تیار تيماق тујар, тујмақ).

تۈجدی тїјдї — тийди. آل انی تیدی ол анї тїјдї — у уни тийди, бирор ишдан қайтарди. Бу сўзнинг асли تيار تيماق тїзтї эди, сўнг енгиллатилгандир. (تيار تيماق тїјар, тїјмақ).

تۈجدی тојдї — тўйди. قرن تیدی қарїн тојдї — қорин тўйди. Бу сўзнинг асли ذ билан تۈجدی тозтї эди, юқорида айтганимиздек, ذ ни ی га айлантирувчиларнинг тил хусусиятига мувофиқ ҳарфлар алмаштирилгандир. (تيار تيماق тојар, тојмақ).

سوјدی сојдї آر قويغ سویدی эр қојуғ сојдї — одам қўй терисини шилди. Бошқаси ҳам шундай. (سيار سيماق сојар, сојмақ). Мақолда шундай келган: بىر تىلكو bir tilkü tәrisin ikilä сојмас — бир тулки териси икки марталаб шилинмайди.

Бу мақол одамдан бир марта яхшилик кўриб иккинчи марта ҳам яхшилик истаган киши ҳақида айтилади.

қайди қаждї: قَدَاشِنَا قَاشِنَا قَاشِنَا қадашіңа қаждї — яқинига меҳрибонлик қилди. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай келган: قَدَّشْ تَمِشْ قَيْمَادُقْ. قَدْنْ تَمِشْ: قَدَّشْ قَيْمَادُقْ Қазаш тәмиш қажмадуқ, қазін тәмиш қажмїш — биродар деса, яқин деса, меҳрибонлик қилманти, қайната дегандагина меҳрибонлик кўрса типти. Бу мақол совчиларни ҳурматлашга риоя қилиши зарур бўлган одамга нисбатан айтилади.

Шеърда шундай келган:

بَرْدِنَكْ نَلَكْ اَيْمَدِنَكْ كِرُو كَرُبْ قَيْمَدِنَكْ
كَنَكَا* بَرُو يَيْمَدِنَكْ بَلْدِنَكْ اَرِنَجْ بَلْمَعُو

Бардін нәләк ајмадін
Кірү көрүп қажмадін
Көңүл бэрү јажмадін
Болдуң эринч болмағу.

Кетдинг, аммо кетишингни нега айтмадинг, нега меҳрибонлик қилмадинг, орқангдагиларга эътибор бермадинг, нега кўнглинг бизларга мойил бўлмайди. Ҳозир энди ўзингга нолойиқ шундай бир ҳолга тушдинг.

қайди қаждї: كِرُو قَيْدِي كَرُّو قَاجِدِي — орқасига қаради.
қайди қажар, қажмақ). قَيَارْ. قَيْمَاقْ

* Босма нусхада арабча كَنَكَا шаклида янглиш берилган, كَنَكَل бўлиши керак.

қујдї: **قۇيدى** **اَر كۇبغا سۇ قۇيدى** —
одам кубга сув қуйди ва сувни унда чайқатди.
Шунингдек, бошқа ҳар бир суюқ нарсага ҳам бу
сўз қўлланади. (**قىماق**. **قىار**. қујар, қујмақ).

қојдї: **قويدى** **اَت اَت** ат қојдї — от ҳуркиб қочди.
Бошқаси ҳам шундай. (**قىماق**. **قىار**. қојар, қојмақ).

қїјдї: **قويدى** **اَر سوزن قويدى** — одам сў-
зидан, ваъдасидан айниди.

қїјдї — кесди. **قويدى** **اَل يِغاج قويدى** ол јїғач қїјдї — у
ёғочни қайириб кесди. (**قىماق**. **قىار**. қїјар, қїјмақ).

кўјдї — ёнди, куйди. **قويدى** **اَتُنْكَ** отун кўјдї —
ўтин ёнди. Бошқаси ҳам шундай. (**كىمار**. **كىمار**.
кўјәр, кўјмәк).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

јајдї: **ييدى** **اَل سۇفدا تونغ ييدى** ол суwда тонуғ јај-
дї — у тўнини сувда силкитди, чайқади.

јајдї: **ييدى** **اَل مەنىң كۈنگۈل ييدى** ол мәнїң кѳңҗї²⁵⁹
јајдї — у менинг кўнглимни рағбатлантирди. Бош-
қаси ҳам шундай.

јајдї — қимирлатди. **ييدى** **يِل يِغاج ييدى** јәл јїғачғи
јајдї — шамол дарахтни қимирлатди. (**ييار**. **ييار**.
јајар, јајмақ).

²⁵⁹ Бу сўз бо.ма нусхада **كۈنگۈل** ёзилиб қолган (қаранг: III том, 186-бет), тўғ-
риси **كۈنگۈل** дир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

بادى بادі — боғлади. اَلْ اَتَغْ بادى ол атғ баді — у
отни боғлади. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар бир нар-
са ип арқон билан боғланса ҳам, шу сўз қўлла-
нади. (بار. باماق) бар, бамақ).

تودى туді — юмди. اَلْ اَغْزِنْ تودى ол оғзін туді — у
оғзини юмди. Ҳар бир тешик бекитилишига ҳам бу
сўз қўлланади. (تور. توماق) тур, тумак).

تيدى тэді: اَلْ مَنكَا اَنَدَاغْ تيدى ол мәнә андағ тэді —
у менга шундай деди. (تير. تيماك) тёр, тёмәк).

سادى саді — санади. اَرَّ اَرَّ قَوْبِغْ سادى эр қојуғ саді —
одам қўйни санади. Бошқаси ҳам шундай. (سار
ساماق) сар, самақ). Шеърда шундай келган:

قَرَا تُونُكْ كَجْرَسَادِمْ اَغْرَ اُونِي اَجْرَسَادِمْ
يَتِيكَا نَكْ قَجْرَسَادِمْ سَقِشْ اَجْرَا كُنْمْ تَغْدِي

Қара тўнўг кэчўрсәдiм

Ағiр унi учурсадiм

Јэтiкәнiг қачурсадiм

Сақiш iчрә кўнўм туғдi.

Қоронғи кечанинг ўтишини истадим. Оғир уй-
қуни²⁶⁰ қочирिशни истадим, бир неча марта Етти

²⁶⁰ Басим Аталай бу сўзнинг اودى бўлиши кераклиги ҳақида изоҳ берган
(қаранг: туркча таржимаси, III том, 248-бет).

қароқчи юлдузининг айланишини санадим²⁶¹. Санамоқда эдим, кундуз қуёши порлаб чиқди.

سُودِي суді: اَلْ اَنْكَرُ بُوْنُ سُودِي ол анар бојун суді— у унга бүйсунди, итоат этди.

سُودِي суді: اَلْ مَنَاكَ يُونُوكُ سُودِي ол мәнә јүн суді— у менга тўқиш учун юнг юборди. (سُورُ. سُومَاقُ) сур, сумақ).

سَيْدِي сіді— синдирди. اَنْ اَتْنُكُ سَيْدِي ол отун сіді— у ўтинни синдирди. Бошқаси ҳам шундай.

سَيْدِي сіді— енгди (синдирди). اَلْ سُوْنِي سَيْدِي ол сўни сіді— у аскарни енгди. (سِيْرُ. سِيْمَاقُ) сір, сімақ).

قَادِي қаді اَلْ اَشْجَاكَا اَتْنُكُ قَادِي ол ашҷкә отун қаді— у қозон атрофига ўтин уйди.

قَادِي қаді: اَلْ تُوْنُغُ قَادِي ол тонуг қаді— у тўнни сандиққа тахлади. (قَامَاقُ. قَارُ) қар, қамақ). Бу яғмолар сўзидир. Тўғрироғи قَالَادِي қаладідир.

²⁶¹ يَتِيكَا نِكُ قَجْرُ سَادِمُ јатіканіг қачурсадім гапини Махмуд Кошғарий

деб берган, яъни Етти қароқчи юлдузининг айланишини бир неча марта санадим демақдир. Демак, سَادِمُ قَجْرُ қачурсадімни бир неча марта санадим деб изоҳлаган. Ҳолбуки, „Девон“нинг ҳар уч томидаги қачурмақ, қачмақ, қачтурмақ сўзлари тамом бошқа маънода изоҳланган. Демак, бу сўз қанча маъносидаги قَجْرُ қач сўзидандир. Шу ҳолда, қачурдаги ур сўзи марта маъносида келган бўлади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يُودِي jūdī — ювди. **أَلْ تُونُ يُوْدِي** ол тон jūdī — у тўн-ни ювди. Бошқаси ҳам шундай. (يُورُ: يَوْمًا jūr, jумақ).

يِيدِي jēdī — еди. **أَلْ أَشْ يِيدِي** ол аш jēdī — у ош еди.

Бошқаси ҳам шундай. Ябоқу қабиласи тилида **بَكْ كِشْنِي يِيدِي** бәг кішіні jēdī дейдилар — бек одам молини нес-нобуд қилди, демакдир. (يِيمَاكُ jēr, jэмақ).

Бу феъл турини биз тўрт ҳарфли деб атадик. Чунки биринчи шахсни ифодаловчи сўз тўрт ҳарфлидир. **أَتْ بَادِمُ** ат бадім — отни боғладим. **قَوِي سَادِمُ** қој садім — қўйни санадим де-

гандаги каби. Бу ҳол арабчада ҳам **عَدَوْتُ. غَدَوْتُ** каби. Арабчада тўрт ҳарфлидир. Булар орасидаги ўхшашликка мувофиқ шундай аталди.

فَاعِلِي ФААЛДИ ШАКЛИДА ЎРТАСИ УЧ ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚўЛЛанаДИГАН СўЗЛАР БўЛИМИ

أَيِيدِي абідї — яширди. **أَلْ أَنِي كَشِيدَنُ أَيِيدِي** ол анї кішідән абідї — у уни одамлардан яширди. Ҳар бир нарсани бировдан яширишга ҳам бу сўз қўлланади. (أَيِيرُ. أَيِمَاقُ) абїр, абїмақ).

أَاتَادِي атаді **أَلْ أَنَكْرُ أَتْ أَتَادِي** ол аңар ат атаді — у унга бир лақаб берди. От қўйиб аташга ҳам бу сўз қўлланади. (أَاتَامَاقُ. أَتَارُ) атар, атамақ).

آتادی отаді: أَلْ تَرِغْ أَاتَادِ ол таріғ отаді — у экинни ўтади. Бу экин бузилмаслиги учун япроқларини кесишдир. Баъзан бошлари (учлари) кесилган экинга ҳам бу сўзни қўллайдилар. (أَتَامَاقُ. أَاتَارُ. отар, отамақ).

آتادی өтәді: أَلْ أَنْكَ أَلْمَنْ أَاتَادِ ол анің алімін өтәді — унинг қарзини тўлади. (أَتَامَاقُ. أَاتَارُ. отар, өтәмәк).

بُلْسَا كَمَنْكَ أَلْتَنْ كُمْشْ أَرَلَا أَاتَارُ²⁶²

أَنْدَا بُلْبَبٌ تَنْكُرُبُكْرُوا تَبِغْنِ أَاتَارُ²⁶⁸

Болса кімің алтун кўмўш ірла этәр,
Анда болуп тэнкрібўкрў тапғин өтәр.

Кимнинг олтин, кумуши бўлса, уй-жой қуради.
Жойидан хотиржам бўлгач, у ерда худога ибодат қилади.

آتیدی өтіді — дазмол қилди. أَلْ تُونُغْ أَاتِيدِ ол тонуг өтіді — у тўн чокларини темир (дазмол) билан силлиқлади. (أَاتِيرُ. أَاتِيمَاكُ. өтір, отімәк).

²⁶² Бу мисрадаги أَرَلَا сўзи босма нусхада аниқсиз қолган. Басим Аталай бу сўз хусусида босма нусхадаги тузатишга мувофиқ أَرُ эр деб тўғри изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 251-бет). Арабча таржима ҳам шуни тасдиқлайди.

²⁶³ Иккинчи мисрадаги تَنْكُرُبُكْرُوا сўзида янглишлик бор. Басим Аталай кўрсатишича, تَنْكُرُبُكْرُوا шаклида экан, тўғриси تَنْكُرُبُكْرُو бўлиши керак деб тузатган. Арабча تَقْضَى حَيْثُ عِبَادَةُ اللَّهِ تَعَالَى ибораси ҳам шуни талаб қилади. Бу ерда -гару жўналиш келишиги функциясидадир.

اُتادى отаді: اَل اُتْنِك اُتادى ол отун отаді — у ўтга исинди, ўтин ёқди. Бу нозик бир сўз бўлиб, яғмо ва ямаклар сўзидир.

اُتادى отаді — даво қилди. اَمْحى اَنْكُر اَت اُتادى эмчи аңар от отаді — табиб унга даво қилди. (اُتاماُق. اُتار. отар, отмақ. Ўғузча).

اَجيدى ачіді — ачиди. سِرْكا اَجيدى сиркә ачіді — сирка ачиди, нордон бўлиб қолди. Яра оғриб ачишига ҳам бу сўз қўлланади. (اَجِماُق. اَجِر. ачір, ачїмақ).

اَريدى аріді: اَريدى نَانِك аріді нәң — нарса тозаланди. (اَرِماُق. ارير. арір, арїмақ).

اَرودي әрүді — әриди. ياغ اَرودي jaғ әрүді — ёғ әриди. Бошқаси ҳам шундай. (اَروماُق. ارور. әрүр, әрүмәк).

اُريدى іріді: اُريدى يِغاج јіғач іріді — ёғоч узоқ замон ўтиши натижасида чириди. Бошқаси ҳам шундай. Сўнгак чириса ҳам шундай. (اُرِماُق. ارير. ірір, ірімәк).

اَزيدى азіді — терлади. كُب اَزيدى куп азіді — куб терлади (кубдаги нарса сизди, куб терлади). Ҳар хил сопол идишдан сизган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

اَزيدى азіді: قَلاق اَزيدى қулақ азіді — шовқин-сурондан қулоқ қар бўлаёзди. (اَزِماُق. ازير. азір, азїмақ).

اسیدی ісіді — исиди. مۇن اسیدی мун ісіді — шўрва исиди. Бошқаси ҳам шундай.

اسیدی ісіді: تەمۈر اسیدی тәмүр ісіді — темир қизиди. Бошқаси ҳам шундай. (اسيماك. اسير. اسير, ісир, ісімәк).

اشادی ашаді: آر اش اشادی әр аш ашаді — одам таом еди. Хоқонийлар бу сўзни фақат катталарга хослаб қўллайдилар. Бошқа турклар фарқсиз ҳаркимга ҳам қўллай берадилар. Буларники қоидага мувофиқдир. (اشاماق. اشار. اشار, ашамәк).

اشادی ўшәді: آل ييرك اشادی ол jәrig ўшәді — у ерни қидирди, ерда бир нарсани ахтарди. Бошқаси ҳам шундай. (اشاماك. اشار. اشار, ўшәр, ўшәмәк).

اشودی эшўді: آل انكر يغرقان اشودی ол аңар juғурқан эшўді — у унга ёпинчиқ ёпди. Ҳар бир нарса устига бир нарса ёпилиб бекитилса ҳам бу сўз қўлланади. (اشوماك. اشور. اشور, эшўр, эшўмәк).

اشیدی ўшиді — ушиди, жунжикди. آر اشیدی әр ўшиді — одам совуқдан ушиди, жунжикди. (اشيماك. اشير. اشير, ўшир, ўшимәк).

اقیدی оқиді — чақирди. آل مني اقیدی ол мәни оқиді — у мени чақирди.

اقیدی оқиді — ўқиди. آر بتك اقیدی әр битик оқиді — у китоб, хат ўқиди. (اقير. اقير. اقير, оқир, оқмак).

أَقِيدِي у қіді — қусди. أَرُّ أَقِيدِي әр уқіді — одам қусди. (أَقِيمَاقُ. أَقِيرُ. أُقِيرُ. أُقِيمَاقُ)²⁶⁴.

أَكِيدِي ўгиді: أَرُّ بَغْدَايْ أَكِيدِي әр бұғдай ўгиді — одам бұғдай тортди, тегирмон қилди. Бошқаси ҳам шундай. (أَكِيمَاكُ. أَكِيرُ. أُكِيرُ. أُكِيمَاكُ).

إِكَادِي игәді أَلْ بِجَاكُ إِكَادِي ол пічәк игәді — у пичоқни эговлади. Бошқаси ҳам шундай.

إِكَادِي игәді — ғижирлатди. بَغْرَا تَيْشِنْ إِكَادِي боғра тишин игәді — айғир тишини ғижирлатди. (إِكَامَاكُ. إِكَارُ. إِكَارُ. إِكَامَاكُ).

إِكَادِي игәді: أَلْ أَنْكُرُ إِكَادِي ол аңар игәді — у унга ўжарлик қилди, ҳаддан ортиқ такаббурлик қилди. (إِكَامَاكُ. إِكَارُ. إِكَارُ. إِكَامَاكُ).

أَلَادِي ўләді — улашди. أَلْ يَرْمَاقُ أَلَادِي ол ярмақ ўләді — у танға (пул) ўлашди. Бошқаси ҳам шундай. (أَلَامَاكُ. أَلَارُ. أَلَارُ. أَلَامَاكُ).

أَلَادِي уладі — улади, бир-бирига боғлади. أَلْ يَبُّ أَلَادِي ол йип уладі — у ипни улади. Бошқаси ҳам шундай.

²⁶⁴ Бу сўз ҳақида арабча وَهَذَا رَكَّةُ الْكَافِ деган жумла бор. Яъни ق би-
дан эмас ك билан қўлланади, демакдир. Басим Аталай фикрича, бу ибора
бошқа сўзга дахлли бўлиб, бу ерга янглиш тушган бўлса керак (қаранг: „Девон“
саржимаси, III том, 254-бет).

الأدى уладі: أَلْ يَغُوقُ الأدى ол жағуқ уладі — у яқин-ларига, юртига етишди. (الأماقُ الأارُ: улар, ула-мақ).

الأیدی уліді: بُرَى الأیدی бөрі уліді — бұри улиди. Ке-часи ит дақшатли вовулласа ҳам шу сўз қўлла-нади. Шунингдек, одам қаттиқ аламдан бұрига ўхшаб бақирса ҳам, бу сўз қўлланади. (الأيرُ الأيماقُ) улір, улімақ). Мақолда шундай келган: يَزِيدُ بُرَى اذْهَبْ اِلَى اَنْتِ بَغْرِي قَرْتَشُورُ йзйда бұри улйса эвда йт бағрй тартишур — саҳрода бұри улйса, унга ачиниб, меҳрибонлик қилиб, уйдаги итнинг кўнг-ли ачийди. Бу мақол яқинларнинг бир-бирларига ёрдам қилишларига ундаб айтилади.

الأیدی ölidі — ҳўл бўлди. تُونُ الأیدی тон ölidі — тўн ҳўл бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (الأيرُ الأيماكُ) öйр, ölimäk). Мақолда шундай келган: كَذُّكُلُكُ كَرِيمَاسُ كَفَّحِ لِكُ كَرِيمَاسُ кэзүкүг ölimäs, күфäч-лиг күримäs — ёпинчиқли одам ёмғирдан ивимай, у билан сақланиб қолади, шунингдек, юган сў-лиқли бўлса, от қашинмайди, саркашлик қила олмайди. Бу мақол ишда ҳозирлик күришга ундаб айтилади.

أنودی ануді: أَنُودِي نَانِكُ анудй нэң — нарса тайёрлан-ди. Бу феъл ўзлик феълдир. Агар арабча гапириш-

- га тўғри келса, ^{سن} ^{اعد} дейилар эди. Лекин бунинг арабчаси қўлланмайди. (أَنُورُ. أَنُومَاقُ) анур, анумақ).
- أُنَادِي унади — унади. أَلْ بُو اِيْشِغْ أُنَادِي ол бу ішіғ унади — у бу ишга унади. سَنَ اُنَادِنِگْ مُو сән унадиңму — сен рози бўлдингми? (أُنَاوُ. اُنَامَاقُ) унар, унамақ).
- أُنَادِي Һнади: أَلْ قُوِيْنِ اِنَادِي ол қојін Һнади — таниқли бўлсин деб, у қўй қулоғининг бир қисмини кесди. (اِنَامَاكُ. اِنَاوُ. Һнар, Һнамақ).
- سَيِيْدِي сапиди: اَتْ قُدْرُقِي سَيِيْدِي ат қудруқи сапиди — отнинг думи қимирлади. Бошқаси ҳам шундай. (سَيِيْمَاقُ. سَيِيْر. сапир, сапимақ).
- سُيِيْدِي субиди: نَانِگْ سُيِيْدِي субиди нәң — нарса узайди, учлари ингичкаланди. (سُيِيْمَاقُ. سُيِيْر. субир, субимақ).
- كَيِيْدِي кәпиди: تُونُ كَيِيْدِي тон кәпиди — тўннинг уст тарафидаги нам қуриди. Нарсанинг баъзи ерлари қуришига ҳам бу сўз қўлланади (كَيِيْمَاكُ. كَيِيْر. кәпир, кәпимәк).
- كُيِيْدِي күбиди: أَلْ تُونُ كُيِيْدِي ол тон күбиди — у тўнни зичлаб тиктирди. (كُيِيْمَاكُ. كُيِيْر. күбир, күбимәк).

تَتِيدِي تатіді: أَشْ أَغْزَا تَتِيدِي аш ағизда татіді—таом
оғизда тотли кўринди, лаззат берди. (تَتِيمَاقُ. تَتِيرُ
татір, татімақ).

Мақолда шундай келган: كَشِيْ اَنِيْ تَرَكَلَا تَتِيرُ
кіші ёти тіріглә татір — одам этининг ширинлиги
фақат соғлигида бўлади. Яъни одам соғлигидагина
ишлаб мол топади, ширин таомлар қилиб, ундан
лаززатланади, демакдир.

سُجِيدِي سۈчіді: نَانِكُ سُجِيدِي سۈчіді нәң — нарса чучи-
ди, яхшиланди. (سُجِيمَاكُ. سُجِيرُ سۈчір, сۈчімәк).

سُچِيدِي سۈчіді — сакради. اَتُّ سُجِيدِي ات сۈчіді — от
сакради. Бошқаси ҳам шундай. (سُجِيمَاقُ. سُجِيرُ
сۈчір, сۈчімәк).

كُجَادِي كۈчәді: اَلْ اَنِكُ تَقَارُنُ كُجَادِي ол анің тава-
рін кۈчәді — у унинг молига зўрлик қилди. (كُجَارُ
اَعْلَانِغُ كُجَادِي اَعْلَانِغُ كُجَادِي оғ-
ланіғ кۈчәді — қул ёки жорияга ёмонлик қилди,
зулм ўтказди. Шеърда шундай келган:

اَذِكْ مَنِيْ كُجَايِرُ تُنْ كُنْ تَرُبْ يَغْلِيُو
كُرْدِي كُرْمُ تَقَرَفِنِ يَرْتِي قَلْبِ اَعْلِيُو

Ўзiк мәнi кўчәјүр
Түн күн туруп јiғлају
Көрдi көзүм таврақiн
Јуртi қалiп ағлају

Севги менга зүр келаётир, кеча-кундуз йиғлай-
ман: юртини бўш қолдириб узоқлашганини ўз
кўзим билан кўрдим.

кiчидi — қичиди. **كچيدى** **آتَم** этим кiчидi — бада-
ним қичиди. Ҳар бир ҳайвон этининг қичиши ҳам
шундай. (**كچيماك**. **كچير**, кiчiмәк).

бәдүдi — улғайди. **بُدودى** **اغلان** оғлан бәдүдi —
бола катта бўлди, улғайди. Ҳар бир нарса кичик-
дан катта бўлишига ҳам бу сўз қўлланади. (**بُدور**
بُدوماك бәдүр, бәдүмәк).

бўзидi: **بُزىدى** **قىز** қиз бўзидi — ёш чўри ўйнади.
Бошқаси ҳам шундай. (**بُزىماك**. **بُزىر**, бўзiмәк).

Мақолда шундай келган: **قُرْتغا بُذىك بىلماس**
تار تېر **يىر** қуртга бўзiг билмәс jәрим тар тәр —
кампирининг ўзи ўйин билмайди-ю, ер тор дейди.
Бу мақол бир ишда билағонлик қилиб мақтанган
кишидан иш қилиш сўралганда, бажармай, ёлғон
баҳоналар кўрсатадиган кишига айтилади.

узидi — ухлади. **اُزىدى** **ار** әр узидi — одам ух-
лади. Бошқаси ҳам шундай. (**اُزىر**. **اُزىماك**),
узiмәқ).

بۇدۇدى бозуді — бұяди. ^{اَلْ تُوْنُغْ تُوْدُوْدِي} ол тонуг бозуді — у тўнни бұяди. Бошқаси ҳам шундай.

بۇدۇدى бозуді: ^{اَلْ اَقِنْ اَرْدِي كِيَكْنِي يِغَاجَقَا بۇدۇدى} ол оқін урді кәжікні жіғачқа бозуді — у овни отди, уни ёғочга ёпиштирди. Бошқаси ҳам шундай. (^{بۇدۇر. بۇدۇر. مَاق} бозур, бозурмақ)²⁶⁵.

قۇدۇدى қазуді: ^{اَلْ تُوْنُغْ قۇدۇدى} ол тонуг қазуді — у тўнни сийраклаб тикди. (^{قۇدۇر. قۇدۇر. مَاق} қазур, қазумақ).

يۇدۇدى јізідді: ^{يۇدۇدى نَانِك} јізідді нәң — нарса ҳидланди. Бу асоссиз сўздир.

تۇرادى тарадi — таради. ^{تۇرادى قىز ساجن} қiз саҷин тарадi — қиз сочини таради.

تۇرادى тарадi: ^{تۇرادى سوسن انك} аңц сўсiн тарадi — унинг аскари тарқатилди. Бу сўзнинг асли ^{تۇردى} тардi — нарсани ажратдидир.

Кўрасанки, улар келаси замон феълида бирлашади. *Айирди* маъносидаги ^{تۇردى} тардi феълининг келаси замон шакли ҳам ^{تۇرار} тарар, ^{تۇرادى} тарадiнинг келаси замон шакли ҳам ^{تۇرار} тарар бўла-

²⁶⁵ Бу сўз аслида ^{بۇماق} бозумақ бўлиши керак эди. Босма нусхада бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик борлиги ҳақида ишорат бор (қаранг: III том, 195-бет).

ди. Лекин бу тартиб ҳамма феъллар учун умумий эмасдир. Икки ҳарfli, уч ҳарfli феълларда келаси замон шакллари бир хилда бўлиб, ўтган замон шаклида фарqli қўлланади. Чунончи, **أَرَّ** **أَشَدِي** эр арт ашдї — одам дарадан ўтди гапида ва **أَلْ** **أَشْ** **أَشَادِي** ол аш ашадї — у таом еди гапида ўтган замон шакли икки хил бўлган. **أَشَدِي** ашдї ва **أَشَادِي** ашадї феълларининг келаси замон шакли бир хил **أَلْ** **أَشَارُ** ашардир. Яна **أَلْ** **سُقَا** **قَنْدِي** ол суwқа қандї — у сувга қонди гапидаги **قَنْدِي** қандї феълининг келаси замон шакли **قَنَارُ** қанар тарзида келса, у отидан қон олди — **أَلْ** **أَتْنُ** **قَنَادِي** ол атн қанадї — гапидаги ўтган замон феълди **قَنَادِي** қанадїнинг келаси замон феълди ҳам олдинги феълга ўхшаш **قَنَارُ** қанар шаклида — бир хил шаклда қўлланади. Олдингисининг масдар шакли **قَنَمَاقُ** қанмақ шаклида келса, иккинчисининг масдари **قَنَمَاق** қанмамоқдир²⁶⁶. Бошқача айтганда, бу феълларнинг келаси замон шакллари бир хил, ўтган замон ва масдар шакллари фарqliдир.

تَرُودِي тарудї — торайди. **أَفْ** **تَرُودِي** эw тарудї — уй торайди. Кўкрак ва бошқа нарсаларнинг торайшига ҳам бу сўз қўлланади. **أَرَّ** **بَشَدِي** **تَرُودِي** эр бшдї тарудї

²⁶⁶ Босма нусхада қанамоқ сўзи **قَنَمَاق** бўлса ҳам, аслида **قَنَمَاق** бўлиши керак.

пушдї тарудї — одам безор бўлиб сиқилди, торайди. (تَرُور. تَرُوماق) тарур, тарумақ).

تَرُودى тōрудї — яратилди. يَلَنكُ تَرُودى жалїнуқ тōрудї — одам яратилди. Бу феъл ўтимсиздир. (تَرُور) тōрўр, тōрўмāк).

تَرِيدى тарїдї — экди. اَل تَرِغ تَرِيدى ол тарїғ тарїдї — у экин экди. Бошқаси ҳам шундай. (تَرِماق) тарїр, тарїмақ).

تَرَادى тїрāдї — тиргов қўйди, тиради. اَل قَبِغ تَرَادى ол қапуғ тїрāдї — у эшикка тиргов қўйди. Ҳар бир нарсага тиргов қўйишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَرَامَاك) тїрāр, тїрāмāк).

سَرِيدى сїрїдї: اَت سَرِيدى ит сїрїдї — ит булғатди, сийди.

سَرِيدى сїрїдї: اَل كَنْز سَرِيدى ол кїз сїрїдї — у на-
матни туркманлар чодирининг устки ёпигидек ёки
кўчиш кундаги ўровлари каби зич қилиб, пишиқ-
лаб тикди. (سَرِماق) сїрїр, сїрїмақ).

سَرُودى сарудї — ўради. اَل سُولُ سَرُودى ол сулуқ са-
рудї — у салла ўради. Ҳар бир нарсанинг устига
бирор нарса ўралса ҳам, шу сўз қўлланади
(سَرُوماق) сарур, сарумақ)²⁶⁷.

²⁶⁷ Бу феълнинг келаси замон формаси босма нусхада берилмаган.

قارىدى قارىди — қариді — одам қариди. Бошқаси ҳам шундай. قارىماق (қарйір, қарймақ). Мақолда шундай келган:
 ارسلان قارىسا سىجغان اتن كندازور Арслан қарйса, сичған өтін көзәзүр — арслон қарйса, сичқон инини пойлайди. Бу мақол катта иш қилишга кучи етмай, кичик ишга рози бўлган қарйяларга нисбатан қўлланади.

قۇرىدى қурйди: قۇرىدى تون қурйди тон — тўн қурйди. Бошқаси ҳам шундай. قۇرىماق (қурйір, қурймақ).

قورىدى қорйди — қўриқлади. قورىدى اونغ отй қорйди — у кўк ўтни қўриқлади. Бошқаси ҳам шундай. (قورىماق қорйр, қорймақ).

كۇرادى кўрәди: قۇل كۇرادى қул кўрәди — қул қочди. Бошқаси ҳам шундай. (كۇرماك кўрәр, кўрәмәк).

كۇرىدى кўрйди: ات كۇرىدى ат кўрйди — от олдинги оёқлари билан ерни ўйди.

كۇرىدى кўрйди — куради. قارىغ كۇرىدى ол қарйғ кўрйди — у қорни куради. (كۇرىماك кўрйр, кўрймәк).

بزادى бәзәди: ال افن بزادى ол әвин бәзәди — у уйини безади, бўяди. Бошқаси ҳам шундай. (بزماك бәзәр, бәзәмәк).

تُرَادِي тузадї — тузлади. أَلْ أَاتُ تُرَادِي ол эт тузадї—
у гүшт тузлади. تُرَادِي тузадї сўзи تُرَادِي туз-
ладї ўрнида²⁶⁸ қўлланади.

قَزِيدِي қазидї—қазиди. أَلْ يِيرِكُ قَزِيدِي ол jëriг қазидї—
у ерни қазиди. Шунингдек, яра ва бошқа
шунга ўхшашларни ковлашга ҳам бу сўз қўлла-
нади. (قَزِيمَاقُ. قَزِيرُ. قَزِيرُ қазір, қазімақ).

قُرِيدِي қурідї: أَنْكُ بَغْزِي أَشْقَا قُرِيدِي аниң боғзї ашқа
қурідї—унинг томоғи ошга (етолмай) қуриди.
Қўлланиладиган шакл шудир. Лекин тўғрироғи,
қоидага мувофиғи нуқтасиз, яъни *р-р* билан қўл-
лашдир. Бундай қўллаш سُوْتُ أَمْرَدِي сўт эмўзди
гапидаги أَمْرَدِي эмўзди кабидир. (قُرِيمَاقُ. قُرِيرُ.
قُرِيرُ, қурімақ)²⁶⁹.

قُرُودِي қізудї: تَفَارُ قُرُودِي tawar қізудї — молнинг
баҳоси кўтарилди, қимматлашди. (قُرُومَاقُ. قُرُورُ.
قُرُورُ, қізурак).

قَزَادِي қізадї: أَلْ قَزِيغُ قَزَادِي ол қізіг қізадї — у қиз-
нинг қизлигини олди. (قَزَامَاقُ. قَزَارُ. قَزَارُ қізар, қізамақ).

²⁶⁸ Бу сўзнинг масдар ва келаси замон шакли кўрсатилмаган.

²⁶⁹ Бу ерда арабча иборада бир оз аниқсизлик бор. Иборага кўра, قَزِيدِي. قَزِيرُ. قَزِيرُ Бу ерда арабча иборада бир оз аниқсизлик бор. Иборага кўра, قَزِيدِي. قَزِيرُ. قَزِيرُ қузидї, қузїр, қузїмақ бўлиши керак. Ҳолбуки, қурїмақ, қурїдї, қурїр шаклида берилган.

кўзәді: **كُزَادِي** **اَلْ اُتْ** ол от кўзәді — у оловни косов билан жўнаштирди, ковлади. (**كُزَامَاكْ** **كُزَارُ** **كُزَاَر**, кўзәр, кўзәмәк).

кўзәді: **كُزَادِي** **اَلْ اُزْمِنِي** ол ўзўмни кўзәді — у узум бошидан ғужумларини айириб олди.

кўзәді — кузлади, кузлаб қолди. **كُزَادِي** **اَلْ يِيْلَاغْدَا** ол јајлағда кўзәді — у мол боқиладиган жойда (яйловда) кузлади. (**كُزَامَاكْ** **كُزَارُ** **كُزَاَر**, кўзәр, кўзәмәк).

сасіді — сасиди. **سَسَدِي** **نَانِكْ** сасіді нәң — нарса сасиди. (**سَسِيْمَاقْ** **سَسِيْر** **سَسِيْر**, сасімақ).

кўсәді — истади, кусади. **كُسَادِي** **اَلْ اَنِي كُرْمَاكِنْ** ол ані кўрмәкін кўсәді — у уни кўрмоқни, унга йўлиқмоқни истади, кусади. Ҳар бир нарсани кўришни исталса ҳам бу сўз қўлланади. (**كُСАМАКْ** **كُСАَر** **كُСАَمَاК**), кўсәр, кўсәмәк).

башаді: **بَشَادِي** **اَلْ يِغَاچِغْ** ол јіғачіғ башаді — у дарахтни кесиб, белгилар қилди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, ёғочлар бир-бирига суяб, тираб қўйилса ҳам, шу сўз қўлланади. (**بَشَارُ** **بَشَامَاقْ** **بَشَار**, башар, башамақ).

бошуді: **بُشُوْدِي** **اَنِكْ اَوْزِي** анің өзi бошуді — унинг ичи бўшалди, равонлашди.

бошуді: **بُشُوْدِي** **تُكُونْ** тўғўн бошуді — тугун бўшаброқ қолди.

بُشودى бошуді — ечилди. اَت بُشودى ат бошуді — от боғловидан ечилди, бұшалди.

بُشودى бошуді — рухсат этди. خان يَلاوَجغ بُشودى хан жалавачіғ бошуді — хон мамлакатига қайтиш учун элчига рухсат этди.

بُشودى бошуді: ارَاغْتِن بُشودى әр урағуттін бошуді — әр хотинини талоқ қилди, ажрашди (арғуча). Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. بُشور. بُشوماق) бошур, бошумақ).

تَشودى ташуді — ташиди. اَلْ اَفْكَا يَرِماقُ تَشودى ол әфгә жармақ ташуді — у уйига танга (пул) ташиди. Бошқаси ҳам шундай. (تَشور. تَشوماق) ташур, ташумақ).

تَشادى тўшәді: اَلْ توشُ تَشادى ол тўш тўшәді — у туш кўрди. Уйқуда ихтилом бўлса ҳам шу сўз қўлланади. (تَشاماك. تَشار. تَشар, тўшәмәк).

تَشادى тōшәді — тўшади. تَشاكُ تَشادى тōшәк тōшәді — тўшак солди, ёзди. Бошқаси ҳам шундай.

تَشادى тiшәді — қайради. تَكْرمانُ تَشادى тәғирмән тiшәді — тегирмон тошини қайраб, ўткир қилди.

Бу гапда музоф туширилиб, унинг ўрнига музофунилайх қўйилгандир. Чунки تَكْرمانُ ҳамма тегирмоннинг номидир. Тегирмон ўткир қилинмайди, фақат унинг тоши ўткир қилинади. Бу гапда ана шу тош сўзи туширилган.

تَشَادِي tіshādi: أَلْ أَرْغَاقُ تَشَادِي ол орғақ тішәді — у
ўроқни ўткирлади. (تَشَامَاكْ تَشَارُ: tіshār, tіshāmāk).

جَشَادِي чішәді: أَغْلَانُ جَشَادِي оғлан чішәді — бола чуш
қилди, булғатди. Бу сўз фақат ёш болаларгагина
нисбатан қўлланади.

سَشَوْدِي сәшўди: نَكُونُ سَشَوْدِي тўғўн сәшўди — тугун бў-
шади, хаттоки, ечилаёзди. (سَشَوْرُ. سَشَرْمَاكْ) сә-
шўр, сәшўмāk).

قَشِيدِي қашиди: أَلْ مَنِي قَشِيدِي ол мәни қа-
шиди — у менинг баданимни қашиди. (قَشِيمَاقْ قَشِيرُ.
قَشِيرُ. قَشِيمَاقْ) қашир, қашимāk). Мақолда шундай келган. اَلْدَجِي

اَلْدَجِي ǒлдәчи сичған муш ташақтин
قَشِيرُ قَشِيرُ قَشِيرُ қашир — сичқоннинг ўлими яқинлашса, мушукнинг
ташоғини қашийди. Бу мақол фақатгина бекорга
кетадиган ишга уринган киши ҳақида айтилади.

كُشِيدِي кўшиди: تَامَ كُونُكْ كُشِيدِي там кўнўг кўшиди —
девор кунни тўсди. Шунингдек, ёруғликни ҳар
нарса беркитса ҳам шу сўз қўлланади. (كُشِيرُ كُشِيمَاكْ)
кўшир, кўшимāk).

كَشَادِي кiшәди: أَلْ اتَغِ كَشَادِي ол атiғ кiшәди — у отни боғлади.

كَشَادِي кiшәди — боғлади. أَرَّ قَوْلُنْ كَشَادِي әр қулiн кi-
шәди — одам қулини боғлаб қўйди. (كَشَامَاكْ كَشَارُ.
كَشَارُ. كَشَامَاكْ) кiшәр, кiшәмāk).

سوغىدى سوغىدى — совуди. سۇف سۇغىدى суw соғиді — сув совуди. Бошқаси ҳам шундай. (سوغىماق. سوغىر. سوغىماق).
ғір, соғмақ).

توقىدى توقىدى — тақиллатди. اَل قَبغ توقىدى ол қапуғ тоқиді — у эшикни тақиллатди.

توقىدى توقىدى — урди. اَل قولن توقىدى ол қулін тоқиді — у қулини урди (ўғузча). Бошқа турклар *урди* маъносида اردى توقىدى урді-тоқиді шаклида жуфт ҳолда қўллайдилар.

توقىدى توقىدى — ясади. تمرچى قلىج توقىدى тэмүрчи қиліч тоқиді — темирчи қилич, пичоқ ва бошқа нарсаларни ясади.

توقىدى توقىدى — тўқиди. اَر بوز توقىدى әр бөз тоқиді — одам бўз тўқиди. Бошқаси ҳам шундай.

توقىدى توقىدى — чўқтирди. اَنى سَف توقىدى ані суw тоқиді — уни оқар суw чўқтирди.

توقىدى توقىدى: اَرنى يىل توقىدى әрні јәл тоқиді — одамга ел тегди. (توقىر. توقىر. توقىماق).

سقىدى سقىدى: اَل مَنك كوزما سقىدى ол мәнің көзүмә сақиді — у менинг кўзимда шундай хаёлланди.

سقىدى سقىدى: ساقع سقىدى сақіғ сақиді — кўкат сувдек кўринди. У кўкатни суw деб хаёл қилди. (سقىر).

سقىماق сақір, сақімақ).

سُقَيْدِي суқиді — қитиқлади. اَلْ اَنِي سُقَيْدِي ол ані суқиді — у уни бармоғи билан қитиқлади. (سُقَيْمَاقُ. سُقَيْرُ. سُقَيْمَاقُ) суқір, суқімақ).

سِقَادِي сiқаді — силади. اَلْ اَنِكْ بَشَن سِقَادِي ол анің ба- шiн сiқаді — у унга ачиниб, раҳм қилиб, қўли билан бошини силади. Ҳар нарса устига қўл юбориб тимирскилашга ҳам бу сўз қўлланади. (سِقَامَاقُ. سِقَارُ. سِقَامَاقُ) сiқар, сiқамақ).

قَقْدِي қақиді: اَلْ اَنَدْنُ قَقْدِي ол андiн қақиді — у ун- дан аччиқланди, қилган ишидан хафа бўлди. (قَقِيمَاقُ. قَقِيرُ. قَقِيمَاقُ) қақiр, қақiмақ). Бу сўз арғулар ти- лида قَقِيورُ қақiур, шаклида қўлланади. Арғулар бу бобдағи ҳамма келаси замон феълларини ҳам, ўтру билан сўзлашга зарурат бўлмагани ҳолда, ўтру қилиб сўзлайдилар. Бу қоидага мувофиқ эмас. Бу хусусият мазкур тилдағи камчиликдир.

بِكُوْدِي бёкўдi: تُوْغُوْنُ تِكُوْنُ بِكُوْدِي тўғўн бёкўдi—туғун мустаҳ- камланди. Бирор нарса бекилса, мустаҳкамланса ҳам шу сўз қўлланади. (بِكُوْمَاقُ. بِكُوْرُ. بِكُوْمَاقُ) бёкўр, бёкўмāк).

تُوْغَادِي тўғāдi — тугади. اِيْشُ تُوْغَادِي iш тўғāдi — иш қолмади, тугади.

تُوْغَادِي тўғāдi — етди. بُوْ اَشُّ قَمَغْنَا تُوْغَادِي бу аш қа- муғқа тўғāдi — бу таом ҳаммага етди. Бу сўз қарама-қарши маъноли сўзлардир.

بَلَادِي бәләді — баълади, маъради. قَوِي كَوِي бәләді — қуы баълади, маъради. بَلَارُ. بَلَامَاكُ бәләр, бәләмәк).

بُلَادِي буладі: قُزِي قُزِي қозі буладі — қүзини пиширди. Бошқаси ҳам шундай. بُلَارُ. بُلَامَاقُ булар, буламақ).

بِلَادِي биләді: اَلْ بَجَاكُ ол бичәк биләді — у пичоқни биләгига сурди.

بِلَادِي биләді — қайради. اَلْ تَيْشُ ол тйш биләді — у тишларини қайради. بِلَارُ. بِلَامَاكُ биләр, биләмәк).

بَلَادِي бәләді — беләди. اَلْ كَنْجِنُ ол кәнчін бәләді — у боласини бешикка ётқизиб боғлади, беләди.

بَلَادِي бәләді: اَلْ اَنِي قَانَاكَا* ол ані қаніга бәләді — у уни қонига ётқизди, беләди. بِلَارُ. بِلَامَاكُ бәләр, бәләмәк).

تُلَادِي түләді: اَتُ اَتُ ат түләді — от тулади, қишки тукини түкди. Янги тук чиқарди. Бошқаси ҳам шундай. تُلَارُ. تُلَامَاكُ түләр, түләмәк). Бу сүзнинг асли تُولَادِي түләді әди, сүнг و туширилган.

تُولَادِي төләді: قَوِي قَوِي қоы төләді — қуы қүзилади (ўғузча). تُلَارُ. تُلَامَاكُ төләр, төләмәк).

تِلَادِي тиләді — сүради. اَلْ اَنِي ол ані тиләді — у уни сүради, суриштирди.

* Бу ҳол жуда сийрак учрайдиган ҳодисадир.

تلادی tīlādi — хоҳлади. تانگری آنداغ تلادی таңғри ан-
дағ tīlādi — худо шундай хоҳлади. (تلاماك) تلار, tīlār, tīlāmāk).

جلادی čilādi: تونغ جلادی тонуг čilādi — тўнни нам
қилди. Бошқаси ҳам шундай. (جلاماك) چلار, čilār, čilāmāk). Бу сўзнинг асли جيلادی эди, ى
ҳарфи туширилган.

سلادى sūlādi: بگ بغيقا سلادى бəг jaғиқа sūlādi —
бек душманга (қарши) жангга аскар юборди. Бу
сўзнинг асли سولادى эди, сўнг و туширилган.
(سولاماك) سولار, sūlār, sūlāmāk). Шеърда шундай
келган:

يَغْنُكُ تَبَا تَتْرُو بَقَبُ بُكْدَنْكُ بِلَا

اُغْرَبُ قَلِي كَلْسَا سَنَكَا قَرُشُو سُلَا

Jaғиң таба титрү бақип бүкдәң билә

Оғрап қалі кәлсә сәңдә қаршу сүлә.

Душманингни диққат билан кузат, бек найза-
сини билагингда тут. Бекқа қарши душман келса,
унга қарши жанг қил.

قلیدی қаліді: ات قلیدی ат қаліді — от сакради, бо-
шини бермай чопди. (قلىماق) قلير, қалір, қалі-
мақ).

كُلَيْدِي külidı: الْكُلَيْدُ ölüg kölidı — үлик күмилди. Бошқаси ҳам шундай. (كُلَيْمَاكُ. كُؤَيْرُ. كُؤَيْمَاكُ) kölip, kölimäk).

قَمَادِي qamadi: كُؤُؤِ قَمَادِي köz qamadı — қуёш тифигдан күз қамашди. (قَمَامَاقُ. قَمَارُ. قَمَامَاقُ) қамар, қамумақ).

قَمَادِي qamadi: اَنْكُ تِيْشِي añk tışı анің тіші қамаді — нордон, қимизак бир нарса ейишдан унинг тиши қамашди. Мақолда шундай келган: اَتَايِ اَنَايِ اَجْعُ атасі, анасі ачғә алімла jäsä, оғлі қізі тіші қамар — ота ёки она бирор нордон, қимизак олма еса, болаларининг тиши қамашади. Бу мақол ота-онанинғ қилган жинояти учун болаларини ушлаш, уларни сӯроқ қилишға ишора қилиб айтилади.

قُمَيْدِي qumıdı: اَرُ اَفْنِكَا әр әwiңә қуміді — одам уйига интилди, қумсади, уйини соғиниб шодланди. Шунингдек, ҳар бир киши бирор нарсани истаб, дили унга етишишға интилса ҳам шу сӯз қўлланади. (قُمَيْمَاقُ. قُمَيْرُ. قُمَيْرُ) қумір, қумімақ).

تَنُوْدِي tanudı: اَلْ مَنَاكَ سُؤُؤِ تَنُوْدِي ол мәңә сөз тануді — у менга бир сӯз айтди, буюрди. Бир нарса тавсия этилса ҳам шу сӯз қўлланади. (تَنُوْمَاقُ. تَنُوْرُ) танур, танумақ).

تۇنادى تۇнәді: **أَلْ مَندَا تۇنادى** ол мәңдә тунәді — у менинг ёнимда тунади. (**تۇناماڭ. تۇنار. تۇناماڭ**).

سنادى синадi — синади. **أَلْ أَنِي سِنَادِي** ол анi синадi — у бир ишда уни синади. (**سِنَار. سِنَاماڭ**).

قنادى қанадi: **أَلْ أَتِن قَنَادِي** ол атiн қанадi — у отидан қон олди. (**قَنَار. قَنَاماڭ**).

قنادى қiнадi — қийнади. **بَكْ أَنِي قَنَادِي** бәг анi қiнадi — бек уни қийнади, исканжага солди. **تَنكُرِي** тәңрi анi қiнадi — худо унга жазо берди.

قنادى қiнадi **أَلْ بَجَاكِن قَنَادِي** ол бiчәгiн қiнадi — у пичоғига қин олди. (**قَنَار. قَنَاماڭ**).

قنادى қанадi — қонади. **بُرُون قَنَادِي** бурун қанадi — бурун қонади. Одам аъзосининг ҳар ери қонаса ҳам бу сўз қўланади. Бу сўзнинг асли **قَانِيدِي** қанiдi эди, сўнг **الْف** ҳарфи туширилгандир. (**قَنَاماڭ. قَنَاماڭ**).

مُنَادِي мунәдi: **أَلْ تُونُغ مُنَادِي** ол тонуғ мунәдi — у тўннинг эгри-бугриларини тузатиш учун атрофларини кесди, арайишини олди. Бошқаси ҳам шундай. (**مُنَاماڭ. مُنَار. مُنَاماڭ**).

سانادى санадї — санади. ^{اَلْ قُوَيْنَ سَنَادِي} ол қойн санадї²⁷⁰ — у қўйини санади. ^{سَنَارُ سَنَامَاقُ} санар, санамақ). Бу сўзнинг асли ^{سانادى} санадї эди, сўнг алиф туширилган.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

^{بَايُودِي} бајудї — бойиди. ^{اَرَّ بَايُودِي} эр бајудї — одам бойиди. Бошқаси ҳам шундай. ^{بَايُورُ بَايُومَاقُ} бајур, бајумақ).

^{تَايَادِي} тајадї: ^{اَلْ اَنِي تَايَادِي} ол анї тајадї — у унга тиргович қўйди. Ҳаттоки устига чиқди. ^{تَايَارُ تَايَامَاقُ} тајар, тајамақ).

Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

ТҶРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

^{فَعْلَالِي} ФАЪЛАЛДИ ШАКЛИДАГИ ЎРТА ҲАРФИ

СУКУНЛИ БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

^{بُرْبَادِي} бурбадї: ^{اَرَّ اِشِغُ بُرْبَادِي} эр ішіг бурбадї — одам ишга бепарволик қилди, пайига тушмади. ^{بُرْبَارُ بُرْبَامَاقُ} бурбар, бурбамақ).

²⁷⁰ Бу ердаги ^{سانادى} санадї сўзи „Девон“да кўпинча ^{ساماق} самақ шаклида берилган. Бу ҳолда бу сўзнинг ўтган замони ^{سادى} садї шаклида бўлади. Дарҳақиқат, ўша давр тилидаги саноқ маъносидаги ^{سان} сан сўзига ақўшилиб, феъл ясалганлиги сабабидан, шу ердаги ^{ساناماق} санамақ шакли мувофиқроқ кўринади. Шунга мувофиқ, Маҳмуд Кошғарий бирор тўлиқ изоҳ бериши керак эди, аммо унинг изоҳи ноаниқ. Бу изоҳга кўра, асл вариант шу бўлса керак. „Қутадғу билик“да ҳам шу шакл учрайди: Талїм бар бу жанлїг саса сўз узар. Бундай сўзлар бир қанчадир. Санаса, сўз чўзилиб кетади.

تُرْبِيدِي төрпиді: اَرَّ يَغَاجُ تُرْبِيدِي әр жіғач төрпиді — одам
ёғоч йўнди. Бошқаси ҳам шундай. (تُرْبِيرُ: تُرْبِيمَاكُ)
төрпір, төрпімәк).

سَغْتَادِي сiғтади — йиғлади, сiғтади. اُغْلَانُ سَغْتَادِي оғлан
сiғтади — бола йиғлади. (سَغْتَامَاقُ: سَغْتَارُ: سَغْتَاقُ) сiғтар, сiғ-
тамақ). Бу сўз خ билан ҳам талаффуз қилинади.
Бу ҳол арабчада ҳам шундай: وَ خُمَارُ هُمْ وَغَدَارُ
وَ خَتَارُ дейилиши каби. Бу алмашиниш фақат феъл-
лардагина бўлиши мумкин. Исмларда سَخْتُ сiхит
шаклида غ ўрнига خ қўллаб талаффуз қилин-
майди.

تُرْجِيدِي тўрчиді: اَرَّ اَيْشُ تُرْجِيدِي әр іш тўрчиді — одам
ишга бошлади. (تُرْجِيمَاكُ: تُرْجِيرُ) тўрчир, тўрчимақ).

تَقْجِيدِي тәwчиді — тепчиди. اَلْ تُونُغُ تَقْجِيدِي ол тонуг
тәwчиді — у тўнни тепчиди. Бу бирор нарсани зич-
лаб эмас, сийраклаб тикишдир. (تَقْجِيرُ: تَقْجِيمَاكُ)
тәwчир, тәwчимәк).

تَنْجِيدِي тiнчиді: اَتَّ تَنْجِيدِي эт тiнчиді — гўшт ўтда қиз-
дирилди. (تَنْجِيمَاقُ: تَنْجِيرُ) тiнчир, тiнчимақ).

قَرَّجَادِي қарчаді — қаттиқлашди. يُمَشَاقُ نَانِكُ قَرَّجَادِي
јумшақ нән қарчади — юмшоқ нарса қаттиқлашди.
(قَرَّجَامَاقُ: قَرَّجَارُ) қарчар, қарчамақ).

قُرْجَادِي қірчаді: اَلْ اُقْ اَمَاجِقَا قُرْجَادِي ол оқ амачқа қірчаді — ұқ нишон ёнига уриб, сирғаниб ўтиб кетди. (قُرْجَارُ. قُرْجَامَاقُ) қірчар, қірчамақ).

قَشْجِيدِي қашчиді: اَرِي كَشِيكَا قَشْجِيدِي арі кішігә қашчиді — ари чақиш учун одамга отилди. Шунингдек, одам бировдан аччиқланиб, унга хужум қилса ҳам бу сўз қўлланади. (قَشْجِيمَاقُ. قَشْجِيرُ) қашчір, қашчїмақ).

بَغْدَادِي бағдаді: اَلْ اَنِكْ اَذَاقِنْ بَغْدَادِي ол анің азақін бағдаді — у унинг оёғини курашда чалди, қайирди. (بَغْدَامَاقُ. بَغْدَارُ) бағдар, бағдамақ).

قُنْدِيدِي қундїдї — ялтиради. اَلْ قَلِجْ قُنْدِيدِي ол қїлїч қундїдї — у қилични сайқаловчи асбоб билан ялтиратди. (قُنْدِيمَاقُ. قُنْدِيرُ) қундїр, қундїмақ).

تَبْرَادِي тэбрәдї: نَانِكْ تَبْرَادِي тэбрәдї нәң — нарса тебрәнди, қимирлади. (تَبْرَامَاكُ. تَبْرَارُ) тэбрәр, тэбрәмәк).

تَبْرَادِي топрадї — қуриди. اَتْ تَبْرَادِي от топрадї — ўт қуриди. (تَبْرَامَاقُ. تَبْرَارُ) топрар, топрамақ).

تَبْرِيدِي тапрїдї — тапрїди. تَقِي تَبْرِيدِي тәwәj тапрїдї — туя сакради, хатлади. Бу сўз туядан бошқага қўлланмайди. (تَبْرِيمَاقُ. تَبْرِيرُ) тапрїр, тапрїмақ).

سَڤَرَدِي sә́эраді: كِشِي سَڤَرَدِي kіші sә́эраді — халқ сий-
раклашди, تُون سَڤَرَدِي тон сә́эраді — тўн камай-
ди. (سَڤَرَامَاكُ. سَڤَرَارُ. سَڤَرَامَاكُ) sә́эрәр, сә́эрәмәк).

بوغَرَدِي боғраді: اَلْ يَغَاغِيْغُ بوғраді —
у қуруқ ёғочни ёрди. Бошқаси ҳам шундай.
(بوغَرَامَاكُ. بوغَرَارُ. بوغَرَامَاكُ) боғрар, боғрамақ).

تَغَرَدِي тiғраді: اَرُ تَغَرَدِي әр тiғраді — одам дадил бұл-
ди. (تَغَرَامَاكُ. تَغَرَارُ. تَغَرَامَاكُ) тiғрар, тiғрамақ).

توغَرَدِي тоғраді: اَتُ توغَرَدِي эт тоғраді — тутмоч учун
гўшт тўғради. Бошқаси ҳам шундай. (توغَرَامَاكُ. توغَرَارُ. توغَرَامَاكُ)
тоғрар, тоғрамақ).

يَقَرَدِي јаwраді: اَرُ يَقَرَدِي әр јаwраді — одам қувват-
ли бўлди, демакдир²⁷¹. Бу сўз تَغَدَادِي тағдаді
сўзи кабидир. (يَقَرَامَاكُ. يَقَرَارُ. يَقَرَامَاكُ) јаwрар, јаwрамақ).
Шеърда шундай келган:

قَشُّ يايغو سَقْلَنُورُ اَرُ اَتُ مَنَنْ يَقْرِيورُ
اَكْلَرُ يَمَا سَقْرِيورُ اَتُ يِنُ تَقِيْ بَكْرَشورُ

²⁷¹ Бу сўз таржимасида бир неча аниқсизлик белгилари қўйилган. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлөзмада ҳам бу ерда аниқсизлик бор экан. Шеърда келган ياقريور јаwрiюр сўзи *кучланмоқ, пишимоқ, дадилланмоқ* маъносидадир.

Шу асосда биз ҳам маъно бердик. Шунга кўра, تَغَدَادِي тағдаді сўзи تَغَرَدِي тiғраді бўлиши керак. Чунки *дадилланмоқ* маъносида бундан олдин изоҳланган сўз تَغَدَادِي эмас تَغَرَدِي тiғради.

Қиш жағару сүвләнүр

Әр эт мәннн јарууур

Jlār jēmā sawrījūr

Эт јн тақі бәкрішүр.

Ёз билан қиш тортишуви (мунозараси)ни тас-
вирлаб шундай дейди: одамлар ва моллар гүшт-
лари менда пишади, мустақамланади. Касаллар
қишда озаяди. Одамларнинг баданлари ҳам, гүшт-
лари ҳам қишда мақкамланиб, кучга тўлади.

تُقْرَادِي туурадї: أَشَاقُ نَانُكُ تُقْرَادِي ушақ нән туура-
дї — кичик нарса катта бўлди. Чунончи, кичик
қўзи катталашгани каби. تُقْرَارُ. تُقْرَامَاقُ туурар,
туурамақ). Бу сўз катта марварид — ғалтон маъ-
носидаги يَنْجُو. تُقْرُ. туууз jŋnjŋ иборасидаги
تُقْرُ туууз²⁷² сўзидан олингандир.

بُقْرِيدِي буқрїдї: أَتُ سُجِيدِي بُقْرِيدِي ат сучїдї буқрїдї—
от бошини бермай сакради. Бу сўз ёлғиз қўллан-
май, фақат жуфт ҳолдагина қўлланади. بُقْرَارُ
بُقْرَامَاقُ буқрар, буқрамақ).

تُكْرَادِي тїкрәдї: أَتُ أَذَاقِي تُكْرَادِي ат азақї тїкрәдї—
отнинг оёғи ва тирноғи товуш чиқарди.

تُكْرَادِي тїкрәдї: أَغْلَانُ تُكْرَادِي оғлан тїкрәдї — бола кат-
та бўлди. تُكْرَارُ. تُكْرَامَاكُ тїкрәр, тїкрәмәк).

²⁷² تُقْرُ туууз сўзи تُقْرُ тууур бўлиши, яъни охирги ҳарф ز эмас, ر
бўлиши тўғрилиги ҳақида Басим Аталай тўғри изоҳ берган (қаранг: „Девон“
таржимаси, III том, 279-бет).

چغرۇدى چىغرۇدى چىغرۇدى — устидә кўп
юрилганидан, кўп тепкидан ер пишиди, қотиб кет-
ди. Шунингдек, ҳар бир юмшоқ нарса пишитили-
шига ҳам бу сўз қўлланади. (چغرۇور. چغرۇماق)
чйғрур, чйғрумақ).

چقراى чокрадй — қайнади. اشچ چقراى ашйч чокра-
дй — бўтқа каби (бирон) қуюқ нарсадан қозон
қайнади. Суюқ таомнинг қайнашига бу сўз қўллан-
майди; бу маънода قيندى қайнадй сўзи қўлланади.

چقراى чокрадй مىنكر چقراى мйңар чокрадй — булок
суви қозон қайнагандай қайнади. (چقراماق)
чокрар, чокрамақ).

چقراى ййқрадй — ғижирлади. تيش چقراى тйш ййқра-
дй — тиш ғижирлади. قېغ چقراى қапуғ ййқрадй—
эшик ғижирлади. Шунингдек, одам душманликдан
ва бошқа шундай бирор сабабдан тўнғилласа ҳам
шу сўз қўлланади. (چقراماق)
ййқрар, ййқрамақ).

چكراى чйкрәдй: اتماكتا تاش چكراى 5тмәктә таш ййк-
рәдй — нондан чйққан тошдан тиш ғижирлади.
(چكراماك)
ййкрәр, ййкрәмәк).

چالدادی жалдаді: اوق کیش تاجلدادی оқ кіштә²⁷³ чал-
даді — ўқ сағдоқда шилдиради. Шунга ўхшаш то-
вушга ҳам бу сўз қўлланади. (جلداماق) жал-
дар, чалдамақ)²⁷⁴.

سفرادی сафрадї: ایش سفرادی іш сафрадї—ишдан чет-
лашилди. Ҳар бир ишловчи ишлашни ташласа
ҳам бу сўз қўлланади. (سفرار. سفراماق) сафрар,
сафрамақ).

سفرادی сафрадї ايكدين سفرادی сөгәл игдін сафра-
дї — бемор ярасининг оғзи битди, ундан қутулди.

سکریدی сәкріді: ار سقفا سکریدی әр суwқа сәкріді —
одам сувга сакради. Бошқаси ҳам шундай.
(سکریماک) сәкрір, сәкримәк).

سمریدی сәмріді: قوي سمریدی қој сәмріді — қўй семир-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (سمریماک) сәм-
рір, сәмримәк).

²⁷³ Басим Аталай бу сўзни чїлдадї шаклида олишни мувофиқ кўради (қа-
ранг: „Девон“ таржимаси, III том, 281-бет).

²⁷⁴ А. Навоийда *киш*, асосан, оқ рангли мўйна, пўстин маъносида келади:

Кўр юзи икки қулоғи дурларин кийганда *киш*...

Қўйди то *киш* бўркини ул сембар бош устина...

Зулфи жисмингга рангу нозиклик,

Кўринур ул сифатки қоқуму *киш*.

Навоийда ўқ *идиши*, ўқдон маъносида сўғдоғ сўзи қўлланган:

Демайин нозанин ҳадисини йўқ,

Чекти сўғдоғдинки бир неча ўқ.

سزیدی سائریدі: اسرک سئریدی әсрүк санріді — маст ал-
жиди. Асли سندریدی дир. (سنریر: سنریماق) сан-
рір, санримақ).

تئریدی тәһріді: آنک بشی تئریدی әнің баші тәһріді —
унинг боши айланди. Бу — уйқу босганда, уйқуни
қочирмоқчи бұлган пайтда, уйқу ўчишидан боши-
да чумоли юргандай туюлишдир. (تئریمак) тәһрір,
тәһримәк).

كفرادی көврәді: آنک کوچی كفرادی әнің күчи көв-
рәді — унинг кучи кесилди. Ҳар бир қувватли
нарсанинг кучи кетишига ҳам бу сүз қўлланади.
(كفراماك) көврәр, көврәмәк).

ككرادی көкрәді: ارسلان ككرادی арслан көкрәді — арс-
лон бұкирди. بغرا ككرادی боғра көкрәді — айғир
кишнади. بلبت ككرادی булт көкрәді — осмонда
булутлар җайқиришди. Майдондаги баҳодирларнинг
җайқириқлари ҳам шунга ўхшатилади. Мақолда
шундай келган: تکرمندا تغمش سجغان كوك كکرکنکا
تәгірмәндә туғмиш сичган көк көкрәкиңә
қорқмас — тегирмонда туғилган сичқон момақал-
дироқ товушидан қўрқмайди. Бу мақол қийин иш-
ларда сиқилган одамни кичик бир иш билан қўр-
қитмоқчи бұлган кишига нисбатан сўзланади.
(ككراماك) көкрәр, көкрәмәк).

گۈلرادی gülradı: تاش قۇدۇدا گۈلرادی таш қудуғда гүл-
раді — тош қудуқда гувуллаған овоз чиқарди.
(گۈراماك. گۈلرار. گۈلرامак).

تېزادی тэпзәді: اُل اَنِي تېزادی ол ані тэпзәді — у уни
күролмади, ҳасад қилди. (تېزاماك. تېزار. تېزәмәк).
тэпзәмәк).

سغزادی сғзәді: اُل تېش سغزادی ол тіш сғзәді — у тиш
ковлагич билан тишини ковлади. (اُل اَتِك يَسَن
سغزادی ол этік жісін сғзәді — у этік соғининг
чоклари орасига нарса қўйиб тикиб, чизиқ — йўл
қилди. Шунингдек, икки нарса орасига бир нарса
сиқиб киритилса ҳам шу сўз қўлланади. (سغزار
سغزamac. сғзар, сғзәмақ).

قېزادی қөзәді: اُل قېز قېزادی ол қөбуз қөзәді — у
қўбиз чолғусини чалди. (قېزamac. قېزار. قېزәмәк).
қөзәмақ).

تېسادى тэпсәді: اُل اَنِي تېسادى ол ані тэпсәді — у уни
күролмади, ҳасад қилди. (تېساماك. تېسار. تېسәмәк).
тэпсәмәк). Бу сўзнинг ز — з ли шакли ҳам бор.

بۇتسادى бўтсәді: باش بۇتسادى баш бўтсәді — яра туза-
лишга яқинлашди. (بۇتساماك. بۇتسار. بۇتсәмәк).
бўтсәмәк).

بۇخسادى بۇхсаді: اَلْ اَنَكْرُ بۇخسادى ол анар бухсаді — у унинг буйруғидан тортинди, бош тортди, ишни (истамаган ҳолда. мажбурий суратда) бажарди. (بۇخساماق. بۇخسار. بۇخсамақ).

جېسادى чэпсәді: اَلْ سُقْدَا جېسادى ол сууда чэпсәді — у сууда сузмоқ истади. (جېساماқ. جېسار. چېпсәр, чэпсәмәк).

سۈتسادى сатсаді: اَلْ اَتْنِ سۈتسادى ол атін сатсаді — у отини сотмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (سۈتساماқ. سۈтсар. сатсар, сатсамақ),

سۈرسادى сўрсәді: اَلْ اَنَغِ سۈرسادى ол атғ сўрсәді — у отни чопмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (سۈرسار. سۈрсاماқ. сўрсәр, сўрсәмәк).

سۈвسادى сувсаді: اَرُ سۈвسادى эр сувсаді — одам сувга ташна бўлди, сувсади. Бошқаси ҳам шундай. (سۈвسامақ. سۈвсар. сувсар, сувсамақ). Бу сўзнинг маъносида ҳам иташ, ҳам хоҳиш бор.

سۈвсۈدى сувсіді: سِرْكََا سۈвسۈدى — сиркә сувсіді — сиркада сув таъми пайдо бўлди. Сувнинг қўшилиши сирка кучини кесди. (سۈвسیماق. سۈвсۈر. сувсір, сувсімақ).

قېسادى қапсаді: اَنَكْ تَكْرَا كِشِي قېسادى анің тәгрә кіші қапсаді — унинг атрофини одамлар қоплади. (قېسامақ. قېсар. қапсар, қапсамақ).

قېسادى قاپсаді: اَلْ اَنِكْ تَقَارِنْ قېسادى ол анің тауарін қапсаді — у унинг молини тортиб олмоқ истади.

قېسادى қопсаді: اَلْ يُقَارُو قېسادى ол жуқару қопсаді — у юқорига чиқмоқ истади. (قېسار. قېساماق) қопсар, қопсамақ).

كُرسادِم كөрсәдім: مَن اَنِي كُرسادِم мән ані көрсәдім — мен уни күришни истадим. Бу сүзнинт асли كُرسادِم көрүгсәдімдир. Таркибида ذلاقه ҳарфлари бұлган сүзлардан бирор нарсага истак билдириш маъносини ифодалаш учун феъл ўзагига كُرسارَمَن. *қоидадир. (ك. س. 1. كُرسارَمَن) қөрсәрмән, қөрсәмәк).

كَلِكسادِم кәлігсәдім: مَن سَنكا كَلِكسادِم мән сәнә кәлігсәдім — мен сенга келмак истадим. Бу сүз кәлсәдім шаклида ҳам қўлланади. (كَلِسارَمَن: كَلِسارَمَاك) кәлсәрмән, кәлсәмәк).

قَقْسادى қақсіді: اَت قَقْسادى әт қақсіді — гүшт қоқ қуриди, қоқ қуриәзи. (قَقْسارَمَن: قَقْسارَمَاك) қақсәр, қақсимақ).

تُوشادى тўшәді: اَنِكْ تَرى تُوشادى анің тәри тўшәді — ишлашдан унинг тери дона-дона бўлди. (تُوشارَمَن: تُوشارَمَاك) тўшәр, тўшәмәк).

* Бу ерда Махмуд Кошғарий истак феъли яшаш қоидасини аниқ изоҳлаб берган. Бу изоҳга кўра, охири р ва л ҳарфлари билан тугаган ўзақларга -gca ёки gca қўшимчалари қўшилиб ясалади. Бошқа ҳарфлар билан тугаган ўзақларга -ca қўшилиб ясалади. Ҳатто, Махмуд Кошғарий бу ерда ҳар икки ҳолда ҳам фақат -ca қўшиб қўллаш тилда мавжудлигига ишорат қилган.

تَشَادِي تәwшәдi: يَب قَمْع تَشَادِي jip қамуғ тәwшәдi—ип
бир-бирига аралашиб, учини топиб бұлмас даражада.
чигил бұлди. (تَشَامَاكُ تَشَارُ. тәwшәр, тәwшәмәк).

جَخَشَادِي чaxшәдi: تَاش جَخَشَادِي таш чaxшәдi — тош ча-
қиллаган овоз берди. Шунингдек, зийнат нарсаля-
ри ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларнинг овоз
беришига ҳам бу сўз қўлланади. (جَخَشَامَاقُ. جَخَشَارُ.
чaxшар, чaxшамәк).

جُشَادِي чuwшәдi: جَغْر جُشَادِي чағир чuwшәдi—ичимлик
(шарбат) қайнади ва кўпирди. Бошқаси ҳам шундай.

جُشَادِي чuwшәдi: قَرْن جُشَادِي қарн чuwшәдi—таом
қоринни ачитди. (جُشَامَاقُ. جُشَارُ. чuwшар, чuwшамәк).

سُفَادِي суфшәдi—шипшиди. أَل قَلَاقَا سُفَادِي ол қулақ-
қа суфшәдi—у қулоққа бир сўзни яшириб (шивир-
лаб) гапирди. (سُفَامَاقُ. سُفَارُ. суфшар, суфшамәк).

سُفَادِي суфшәдi—суфлаб дуо ўқиди. سَكْلُ كَا سُفَادِي
сөгәлгә суфшәдi—касәлгә ўқиб суфлади. Бу сўз
суфсәдi шаклида ҳам талаффуз қилинади.

قَرشَادِي қаршәдi—қаричлади. أَل تُونُعُ قَرشَادِي ол то-
нуғ қаршәдi—у тўнни қаричлаб ўлчади. Бошқаси
ҳам шундай. (قَرشَامَاقُ. قَرشَارُ. қаршар, қаршамәк).

قُرشَادِي қуршәдi—боғлади. أَل قَفْنَانُ قُرشَادِي ол қәф-
тан қуршәдi—у тўн боғичини боғлади. Бошқаси
ҳам шундай. (قُرشَامَاقُ. قُرشَارُ. қуршар, қуршамәк).

قۇشادى قوғшаді: قنغ نانگ قۇشادى қатіғ нәң қоғшаді—
қаттиқ нарса бұшашди, юмшади. (قۇشار. قۇشاماқ).
қоғшар, қоғшамақ).

قۇشادى қоғшаді: ار اقبى قۇشادى әр оқні қоғшаді—
одам ўқни узоқ кетадиган қилди. (قۇشار. قۇشاماқ).
қоғшар, қоғшамақ). Бу сүз غ-ғ билан ҳам қўл-
ланади.

كۇشادى кәшаді: تقى ات كۇشادى тәwәj от кәwшәді—
туя ўт билан кавш қайтарди.

كۇشادى кәшаді: قوج نانگ كۇشادى қурч нәң кәw-
шәді — қаттиқ нарса бұшашди, юмшоқ бұлиб қол-
ди. (كۇشار. كۇشاماқ). Яхши
етилтириб пиширилган, семиртирадиган яхши нон
ҳам كۇشاك кәwшәк этмәк деб аталади²⁷⁵.

تسغادى тасғаді — тарсакилади. األ انى تسغادى ол ані
тасғаді — у уни тарсаки билан урди. (تسغار. تسغاماқ).
тасғар, тасғамақ).

ستغادى сатғаді األ انك بين ستغادى ол анің бојнн
сатғаді—у унинг бўйнини эзди بىر يول بىرک ستغادى
бір јол біріг сатғаді — бир йўл (жанубдан келган
йўл) ғарбдан келган йўлга қўшилди. Яна. األ

²⁷⁵ Басим Аталай бу ердаги арабча ^{دەۋون} المسمّن сўзининг ^{دەۋون} المسمّن бўлиши му-
вофиқлиги ҳақида яхши изоҳ берган. Чунки семиртирувчи нон ўрнида ёғли
нон дейиш мувофиқроқдир (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 275-бет).

бир⁰ми⁰ с⁰тгад⁰и алім бәрімни сатгад⁰и — у оладиганини берадигани билан ўринма-ўрин қилди. (с⁰тгамақ⁰. с⁰тга⁰р, с⁰тгамақ). Шеърда шундай келган.

أَرْنُ تَنِي كُنْدُوْزِي يَلِكِن كَجَارُ

كَمِنِي قَلِي سَنَسَا كُوْجِن كَفَارُ

Ажун тўни кўндўзи јәкин кәчәр
Кімни қалі сатғаса кўчін кәвәр.

Замоннинг кеча ва кундузлари сафар қилувчилардек ўтади. У кимга ёмон қараса, унинг кучини синдиради. Бу сўз ўғузларда йўл ва қарз хусусида қўлланади.

с⁰тгад⁰и с⁰тгад⁰и: ол⁰ қол⁰н⁰ с⁰тгад⁰и — у қўлларини шимарди. (с⁰тгамақ⁰. с⁰тга⁰р, с⁰тгамақ).

бад⁰гад⁰и бад⁰гад⁰и: ол⁰ ан⁰к⁰ азақн⁰ бад⁰гад⁰и бад⁰гад⁰и — курашда у унинг оёғини чалди. Бу сўз бад⁰гад⁰и багдад⁰и шаклида ҳам талаффуз қилинади. (бад⁰гамақ⁰. бад⁰га⁰р, бад⁰гамақ).

бул⁰гад⁰и бул⁰гад⁰и — бул⁰га⁰тди, лойқатди. ол⁰ суф⁰ғ⁰ бул⁰гад⁰и ол суwуғ бул⁰гад⁰и — у сувни бул⁰гади, лойқатди.

бул⁰гад⁰и бул⁰гад⁰и — ковлди, ковлаштирди. ол⁰ т⁰тма⁰ж бул⁰гад⁰и ол⁰ т⁰тма⁰ж бул⁰гад⁰и

ол тутмач булғаді — у қозондағи тутмочни ковлади. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, қозондағи буламоч ва бошқа нарсанинг устки қисми билан пастки қисми тенг қайнаши учун ковлаштиришга ҳам бу сўз қўлланади.

булғаді: **أَلْ أَرِ أَنْكَ كُنْكَنْ بُلْغَادِي** ол эр анің көңліні булғаді — у одам уни сиқди, хафа қилди. Бу сўзнинг асл маъноси номувофиқ таом ейишдан одамнинг кўнгли айниб, қайт қилишдир. (**بُلْغَارُ** **بُلْغَامَاقُ** булғар, булғамақ).

толғаді²⁷⁶: **قِيْزُ يِنْجُو نُلْغَادِي** қіз jīnjū толғаді — қіз инжу ва бошқа нарсалардан ясалған зирак тақди. Яна **أَلْ يُونْكَ نُلْغَادِي** ол јун толғаді — у дукчага юнг ўради.

толғаді: **أَنْكَ قَرْنِي نُلْغَادِي** анің қарні толғаді — қусиш ва шунга ўхшашлардан унинг қорни оғриди. (**نُلْغَارُ** **نُلْغَامَاقُ** толғар, толғамақ).

қарғаді: **أَنْي نُلْغَادِي قَرْغَادِي** тэнри ані қарғаді — тангри уни қарғади. (**قَرْغَارُ** **قَرْغَامَاقُ** қарғар, қарғамақ).

қурғаді: **يِرُ قَرْغَادِي** jǝr қурғаді — ёмғир озлигидан ер қурғаб қолди. (**قَرْغَارُ** **قَرْغَامَاقُ** қурғар, қурғамақ).

²⁷⁶ Бу сўз босма нухада **نُلْغَادِي** шаклида ёзилиб, аниқсизлик белгиси қўйилган. Бошқа ерларда ёзилишига қўра, **نُلْغَادِي** ёзилиши мувофиқдир.

قَرغَادِي كِيزغَادِي: بَكْ اَنِي قَرغَادِي бѣг ані кїзгәдї — бек

уни узоқлаштирди, қўпол, дағал муомала қилди, хафа қилди. (قَرغَامَاق: قَرغَار: қїзғар, қїзғамақ).

Туркий тилда худо қарғишидан фарқлайдилар-да, одамлар ўзаро бир-бирлари билан сўкишишлари учун бу сўзни қўллайдилар. Бирини قَرغَامَاق қарғамақ, иккинчисини قَرغَامَاق қїрғамақ шаклида қўллайдилар²⁷⁷.

قَرغَادِي қарғадї: اَلْ قَرَنَكُودَا قَرغَادِي ол қаранқуда қар-

ғадї — у қоронғида қўли билан бир нарсани тимискилаб топмоқчи бўлди. (قَرغَار: قَرغَامَاق) қарғар,

қарғамақ). Бу сўз قَرغَادِي қарғадї шаклида ҳам қўлланади. Ҳар бир ف w ҳарфи бўлган сўзни و—в билан қўллаш ҳам мумкин. Бу ҳақда бошқа ерларда ҳам айтганмиз.

بُلغَادِي булғадї: اَلْ اَتَاسِنُ بُلغَادِي ол атасин булғадї—

у отасини сиқиб, жонидан тўйғизди. Бу сўз ҳар вақт تَلْكَادِي тәлгәдї сўзи билан бирга жуфт ҳол-

да қўлланади, ёлғиз ҳолда қўлланмайди²⁷⁸. تَلْكَارِ تَلْكَامَاكْ тәлгәр, тәлгәмәк).

²⁷⁷ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу сўзларнинг бири а билан қарғамақ, иккинчиси і билан қїрғамақ шаклида бўлиши керак эди. Ҳолбуки, кейингиси قَرغَامَاق қїзғамақ шаклида берилган. Бу шакл хатодир.

²⁷⁸ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу сўз фақатгина жуфт ҳолда қўлланиши керак эди. Лекин келтирилган мисолда ёлғиз ҳолда берилган. Ҳолбуки قَرغَادِي بُلغَادِي اَلْ اَتَاسِنُ بُلغَادِي ол атасин булғадї-тәлгәдї тарзида берилиши керак эди.

بَتْلادی батладі: اَلْ بُوْزْنِي بَتْلادی ол бōзні батладі — у бӯзні қуйқа билан оҳорлади. (بَتْلار: بَتْلماق) батлар, батламақ).

بُتْلادی бутладі: اِتْ اَرَكْ بُتْلادی ит әріг бутладі — ит одамнинг оёғини тишлади. Шунингдек, биров бировнинг оёғига урса ҳам бу сўз қўлланади. (بُتْلار: بُتْلماق) бутлар, бутламақ).

بیتْلادی бітләді: اَرْ بْتْ بیتْلادی әр біт бітләді — одам бит қаради. (بیتْلار: بیتْلماق) бітләр, бітләмақ).

بُوزْلادی бозладі: تتر بوزْلادی тітір бозладі — урғочи туя бӯкирди²⁷⁹. Бошқаси ҳам шундай. (بوزْلار: بوزْلماق) бозлар, бозламақ).

بَشْلادی башладі — бошлади. اَرْ ايشْ بَشْلادی әр иш башладі — одам ишга бошлади. (بَشْلار: بَشْلماق) башлар, башламақ).

بَشْلادی башладі: اَلْ يُولْ بَشْلادی ол јол башладі — у йул кўрсатди. اَلْ سُوْ بَشْلادی ол сў башладі — у аскар олдида борди, бошчилик қилди. (بَشْلار: بَشْلماق) башлар, башламақ)²⁸⁰.

²⁷⁹ Бўзламақ сўзи қаттиқ йиғламәқ маъносида Навоийда тез-тез учрайди:

Бўтам деб гоҳ бўзлаб, гоҳ ўкурса,
Жафо тошин синуқ кўксига урса.

²⁸⁰ Бу феълнинг келаси замон ва ноаниқ формаси босма нусхада одатдагидан ташқари икки ўринда берилган. Биз ҳам аслича бердик.

بَغْلَادِي бaғладі — боғлади. اَلْ اَتْنُكْ بَغْلَادِي ол отун бaғладі — у ўтин боғлади. Бошқаси ҳам шундай. (بَغْلَامَاقُ. بَغْلَارُ бaғлар, бaғламақ).

بَغْلَادِي бoғладі — бўхча қилди. اَلْ تُونُ بَغْلَادِي ол тон бoғладі — у тўнни бўхча қилиб тугди. (بَغْلَامَاقُ. بَغْلَارُ бoғлар, бoғламақ). Тўнни бўхча қилиб тугиш билан бошқа нарсаларни бoғлашни ажратиш учун фарқли сўзлар қўллайдилар. Биринчисини بَغْلَامَاقُ бoғламақ, иккинчисини بَغْلَامَاقُ бaғламақ тарзида қўллайдилар.

بَغْلَادِي боқладі — тезаклади. يَلْقَى بَغْلَادِي јилқі боқладі — ҳайвон тезаклади (ўғузча). (بَغْلَامَاقُ. بَغْلَارُ боқлар, боқламақ).

بَكْلَادِي бәкләді: اَلْ نَانِكِنْ بَكْلَادِي ол нәңин бәкләді — у нарсасини сақлади.

بَكْلَادِي бәкләді: اَلْ قَبِغِنْ بَكْلَادِي ол қапуғин бәкләді — у эшигини бекитди. Ҳар бир нарсани қаттиқ бoғлашга ҳам бу сўз қўлланади. (بَكْلَامَاكُ. بَكْلَارُ бәкләр, бәкләмәк).

بَكْلَادِي бәгләді: اَلْ اَنِي بَكْلَادِي ол ані бәгләді — у уни бекка нисбат берди, бек деб атади. (بَكْلَامَاكُ. بَكْلَارُ бәгләр, бәгләмәк).

تَبْلَادِي тапләді: اَلْ تُونُغُ تَبْلَادِي ол тонуғ тапләді — у тўнни қабул қилди, унга унади. Бошқаси ҳам шундай. (تَبْلَامَاقُ. تَبْلَارُ таплар, тапламақ).

تۇبلادى تۇбläдi: اَلْ اِبْشَغُ تۇбläдi — у ишнинг тубини текширди. (تۇبlär, تۇبlämäk).

تاتلادی татладі: اَلْ اَنِي تَاتلادی — у уни форсларга нисбат берди, форслардан ҳисоблади. (تاتлар, تاتламаق).

тәрләді — терлади. اَت تَرلادی ат тәрләді — от терлади.

тәрләді: اَلْ اَتْنِ تَرلادی ол атін тәрләді — у оғини қашлаб, тер асарини ва иркитларни тозалади. (тәрлär, тәрlämäk). Бу сүз қарама-қарши маънолик сўзлардандир. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир.

тазладі: اَلْ اَنِي تَزلادی ол ані тазладі — у уни тоз — калга нисбат берди, кал деб атади. (تَزлар, تَزламаق).

тузладі — тузлади. اَلْ اَت تَزلادی ол эт тузладі — у гўшт тузлади. Бошқаси ҳам шундай. (тузлар, тузламаق).

тiзладі: بَغْرَا اَرَكُ تَزلادی боғра ёриг тiзладі — бўғра ҳамла қилиб, одамни остига олди, тиззаси билан эзди. Шунингдек, биров бирор нарсанинг устидан тиззаси билан эзса ҳам бу сўз қўлланди. (тiзлар, тiзламаق).

تَشْلَادِي ташладі — тош билан урди. اَلْ اَتَغْ تَشْلَادِي ол
ітіг ташладі — у итни тош билан урди. Яна اَرَّ
تَشْلَادِي ғр ташладі — одам (юртидан) ташқарига
чиқди, мусофирликка чиқди. (تَشْلَارُ. تَشْلَامَاقُ) таш-
лар, ташламақ).

تُشْلَادِمُ тушладім: مَن اَنِي تُشْلَادِمُ мән ані тушладім²⁸¹ —
мен унинг рўпарасида, тўппа-тўғрисида турдим.
(تَشْلَارْمَن. تَشْلَامَاقُ) тушларман, тушламақ).

تَشْلَادِي тишладі — тишлади. اَلْ اَنِي تَشْلَادِي ол ані тиш-
ладі — у уни тиши билан тишлади. Шунингдек,
бирова бировнинг тишига урса ҳам шу сўз қўл-
ланади. (تَشْلَامَاكُ. تَشْلَارُ. تَشْلَامَاكُ) тишлар, тишләмақ).

تَغْلَادِي тағладі — доғлади, тамға босди. اَلْ اَتَن تَغْلَادِي ол атін тағладі — у отига тамға урди. (تَغْلَارُ. تَغْلَامَاقُ)
тағлар, тағламақ). Шунингдек, одан бошқа ҳай-
вонларга тамға уришга ҳам бу сўз қўлланади.
Бу сўз асл эмасдир.

تُغْلَادِي туғладі: اَلْ يَارَغُ تُغْلَادِي ол ярағ туғладі — у
сел ўйган ёрнинг ёриқларини бекитди (تُغْلَارُ)
туғлар, туғламақ).

²⁸¹ Туш сўзи рўпара маъносида Навоийда тез-тез учрайди:

Уюб ул дайр ичида туш кўрса,
Ўзига дарду ғусса туш кўрса.

(У дайрда ухлаб туш кўрса, ҳам тушида ўзининг кулфатларга дучор бўлганини кўрса ...).

تُمْلِيْدِيْ томліді — музлади. سُوْفُ تُمْلِيْدِيْ суw томліді — суw музлади. Бошқаси ҳам шундай. (تُمْلِيْمَاقُ) تُمْلِيْر: томлір, томлімақ). Шеърда шундай келган:

كۆردى مېنى اَمْلِيُوْ بَقْتِيْ مَنكا اَمْلِيُوْ
 قَلْدِيْمُ كَنكُلُ تُمْلِيُوْ قَدغُوْ مېنى تَرغُرُوْر

Көрдi мѣни әмләјү
 Бақтi мѣңә iмләјү
 Қалдiм кәңүi томлiју
 Қадғу мѣни турғурур.

Севиклим менга имлади, назар қилди, бир боқиш билан менга даво қилди. Менга салом билан ишорат қилди. Унинг изида ётган аламлардан дилим қалтираб қолди. Қайғу мени яралаётир.

چارلادی — йиғлади. اَغْلانُ چَرلادی оғлан чарладі — бола йиғлади.

چارلادی — бақирди. يَنْكَنُ چَرلادی јаңан чарладі — фил бақирди. (چَرلاماق) چَرلار: чарлар, чарламақ). Фил бақириши маъносида چَرلادی чарладі шакли билан бирга چۇغلادی чўғладі шакли ҳам қўлланади. (چۇغلاماق) چۇغلار: чўғлар, чўғламақ).

чоғладі: اَل تُونغُ چۇغلادی ол тонуг чоғладі — у тўнни уйди, тугунга тугди, боғлади. Бошқаси ҳам шундай. (چۇغلاماق) چۇغلار: чоғлар, чоғламақ).

چىغلادى چىглади: **ال بوز چىغلادى** ол боз чігладі—у бұз-
ни туркча газ билан ұлчади. (**چىغلاماق چىغلار**, чігламақ).

چۇشلادى чушладі: **آت چۇشلادى** эт чушладі—гүшт ети-
либ, пишмай, таъмсиз, хом бўлиб қолди. (**چۇشلار چۇشلاماق** чушлар, чушламақ).

چىنلادى чінладі: **ال ايشغ چىنلادى** ол ішіг чінладі—у
ишни таҳқиқлаб текширди. (**چىنلار: چىنلاماق** чін-
лар, чінламақ).

سېلادى сапладі—соп қилди. **ار قىچ سېلادى** әр қіліч
сапладі—одам қиличнинг дастасига кумуш ёки
темир ўрнатилган соп ясади. Шунингдек, ҳар бир
нарсани соплаш учун ҳам бу сўз қўлланади.
(**سېلار: سېلاماق** саплар, сапламақ).

سارلادى сарладі: **ال سۇقلۇ سارلادى** ол суwлуқ сарладі—
у бошига салла ўради.

سارلادى сарладі—ўради. **اذاقنكا يركانجو سارلادى** аза-
қіңа jörgәнчү сарладі—оёғига пайтава ўради. Шу-
нингдек, ҳар бир нарса бир нарсага ўралса ҳам
шу сўз қўлланади. (**сарлар: سارلار: سارماق** сарлар, сар-
ламақ).

سىرلادى сірладі—сирлади. **اياقچى اياق سىرلادى** ајақчі
ајақ сірладі—кулол идиш (коса, лаган) устига

гул солиш, сирлаш учун тайёргарлик кўрди.
(سِرْلَامَاقُ. سِرْلَارُ. сірлар, сірламақ).

سُوزْلَادِي сөзләді: اَلْ مَنكَا سُوزُ سُوزْلَادِي ол мәнә сөз
сөзләді — у менга сүз сүзлади. (سُوزْلَامَاقُ. سُوزْلَارُ.
сөзләр, сөзләмақ).

سِيزْلَادِي сїзладї: اَنِكْ تِيشِي بُوزْدُنْ سِيزْلَادِي анїң тїшї буз-
дун сїзладї — муздан ёки совуқ сув ичишдан унинг
тишида сизаш, оғриқ пайдо бўлди.

سِيزْلَادِي сїзладї: اَرْنِكْ سُنكوكِي سِيزْلَادِي ёрнїң сөнўгї
сїзладї — оғриқдан одамнинг сўнгаги сизлади.
(سِيزْلَامَاقُ. سِيزْلَارُ. сїзлар, сїзламақ).

سُغْلَادِي суғлїдї: اَرُ قُوينِكَا سُغْلَادِي ёр қојуна суғлїдї —
бир нарсани қидириб, одам қўлини қўйнига тикди.
(سُغْلَامَاقُ. سُغْلَارُ. суғлїр, суғлїмақ). Бошқаси ҳам
шундай.

سَاقْلَادِي сақладї: اَلْ تَلِمَ سَاقْلَادِي ол тәлим сақладї — у
кўп сүз сүзлади. Шунингдек, биров оталар сўзи-
ни сўзласа ҳам шу сүз қўлланади. (سَاقْلَامَاقُ. سَاقْلَارُ.
сақлар, сақламақ).

سُوقْلَادِي сууладї — сув ичди. اَتْ سُوقْلَادِي ат сууладї —
от сув ичди. Бошқаси ҳам шундай.

سُوقْلَادِي сууладї — сув қуйди. اَرُ تَنِكْ سُوقْلَادِي ёр тї-
тїк сууладї — одам лойга сув қуйди. Бошқаси ҳам
шундай. (سُوقْلَامَاقُ. سُوقْلَارُ. суулар, сууламақ).

سَمْلَادِي самладі: اَلْ اَنِي اَمْلَادِي әмләді ол әнә әмләді
самладі — у уни даволад, соғайтирди. Бу сүз ёл-
ғиз қўлланмайди, اَمْلَادِي әмләді сүзи билан бирга
ишлатилади. (سَمْلَامَقْ سَمْلَارْ. самлар, самламақ).

سَمْلِيْدِي сумліді: اَرَّ اَرَّ سَمْلِيْدِي әр сумліді — одам ўзидан
бошқа биров билмайдиган, туркчадан бошқа бир
тилда сўзлашди. (سَمْلِيْمَقْ سَمْلِيْرْ. сумлір, сумлімақ).

سَنْلَادِي сәнләді: اَلْ اَنِي سَنْلَادِي ол әнә сәнләді — у ёш-
ларга, тубанларга айтиладиган сүзни унга нисбатан
қўллади. (سَنْلَامَقْ سَنْلَارْ. сәнләр, сәнләмақ). Бу
(сүз) *сен* демакдир. Улуғлаш (ҳурматлаш) ни ан-
латиш учун سِزْلَادِي сизләді дейилади. Бу *сиз* де-
макдир. Бу хоқонлар билан сўзлашилганда қўлла-
ниладиган сүз ўрнидадир. Тангрининг اَنَا اَنْزَلْنَاهُ
деган сүзида ҳам ҳурмат мақсадида сүз, яъни
кўплик қўллангандир.

قَرْلَادِي қарладі: بُلْتْ قَرْلَادِي булут қарладі — булут
қор ёғдирди. (قَرْلَامَقْ قَرْلَارْ. қарлар, қарламақ).

قُرْلَادِي қурладі: اَلْ قَفْتَانِغْ قُرْلَادِي ол қафтаніғ қурла-
ді — у тўнга белбоғ олиб, уни тўн устидан боғла-
ди. (قَرْلَامَقْ قُرْلَارْ. қурлар, қурламақ).

قِرْلَادِي қірладі: اَلْ يِرِيْگْ قِرْلَادِي ол jәriг қірладі — у
тарбуз ва шунга ўхшаш экинлар учун ерда ҳан-

дақ ва ариқлар қазди. Ерни бирор экинга ҳозир-
лаш учун ҳам қўлланади. (قَرْلارُ. قَرلاماقُ) қірлар,
қірламақ).

قَشلادی қашладі: اَرِقُ قَشلادی ариқ қашладі — ариқ
учун марза қилди. Биров бировнинг қошига урса
ҳам шу сўз қўлланади. (قَشلارُ. قَشلاماقُ) қаш-
лар, қашламақ).

قُشلادی қушладі: بَكُّ قُشلادی бёг қушладі — бек қуш
овлади. (قُشلارُ. قُشلاماقُ) қушлар, қушламақ).

قِشلادی қишладі: اَرَّ اَفندا قِشلادی эр эвинда қишладі —
одам уйида қишлади. Бошқаси ҳам шундай. (قِشلارُ.
قِشلاماقُ) қишлар, қишламақ).

قِنلادی қинладі: اَلُّ بجاكُ قِنلادی ол бичақ қинладі — у
пичоққа қин қилди. Бошқаси ҳам шундай. (قِنلارُ.
قِنلاماقُ) қинлар, қинламақ).

كُتلادی кўтләді: اُغلانغُ كُتلادی оғланғ котладі — бола-
га ёмонлик қилди. Бошқаси ҳам шундай. (كُتلارُ.
كُتلاماكُ) кўтләр, кўтләмак).

كَزلادی кәзләді: اَرَّ كَزلادی эр кәзләді — одам тириш-
ди. Кучлилар ишини қилди. (كَزلارُ. كَزلاماكُ) кәз-
ләр, кәзләмак).

كَزلادی кәзләді: اَلُّ اَفن كَزلادی ол оқин кәзләді — у

ўқининг учини тузатди. كۆزلار، كۆلماك (közlär, közlämäk). Шунингдек, қозон кирини тозалашга ҳам бу сўз қўлланади.

كۆلادی көзләді — күзига урди. ол ані ол انی كۆلادی көзләді — у унинг күзига урди. كۆزلار، كۆلماك (közlär, közlämäk).

كۆلادی кизләді — яширди. ол кизләді ол کۆلادی نانکنی кизләді — у нархани яширди. كۆزلار، كۆلماك (közlär, közlämäk).

كۆسلادی көсләді — кесак билан ҳайдади. ол атғ көсләді ол اتغ كۆسلادی көсләді — у итни кесак билан ҳайдади. كۆسلار، كۆسلماك (köslär, köslämäk).

كۆكلادی көкләді — боғлади. ол эәз көкләді ол آذ كۆكلادی көкләді — у эгар боғичини боғлади. كۆكلار، كۆكلماك (köklär, köklämäk).

كۆكلادی көкләді: يلقى كۆكلادی јилқі көкләді — моллар көк еди. كۆكلار، كۆكلماك (köklär, köklämäk).

كۆكلادی көкләді: әр كۆكلادی әр көкләді — одам ашула айтди. Ашулада янги қуйлар чиқарди. كۆكلار، كۆكلماك (köklär, köklämäk).

كۆملادی көмләді — касалланди. ат көмләді ат ات كۆملادی көмләнди — от касалланди. Бу сўзни كۆملاندى көмләнди шаклида ҳам талаффуз қиладилар. كۆملار، كۆملماك (kömlär, kömlämäk).

مُنلادی мунләді — шурва ичди. اَرْ مُنلادی әр мунләді — одам шурва ичди. (مُنلاماك. مُنلار. مُنلәр, мунләмак).

بُلنادی булнаді — асар қилди. اَرْ يَغِينِي بُلنادی әр jaғини булнаді — одам душманни асир қилди. (بُلنار. بُلناماق) булнар, булнамақ).

تۇغنادی тугнаді: اَلْ باشن تۇغنادی ол башин тугнаді — у ярасини оловга доғлади. (تۇغنار. تۇغناماك) тугнәр, тугнәмәк).

چىكنادى чәкнәді: قىز چىكن قىز қыз чәкин чәкнәді — қыз олтин иплар билан ипак кийимлик устига расмлар солиб тикди.

چىكنادى чәкнәді: اَرْ چىكنا چىكنادی әр чәкнә чәкнәді — одам омоч билан ҳайдалган ерни текислаш учун мола босди. (چىكنامار. چىكناماك) чәкнәр, чәкнәмәк).

سۇغنادى сөгнәді: اَرْ سۇگل سۇغنادى әр сөгүл сөгнәді — одам сүгалга даво қилди ва тузатди. (سۇغمار. سۇغناماك) сөгнәр, сөгнәмәк).

قاينادى қажнаді: اَرْ انكر قاينادى әр анар қажнаді — одам унинг буйруғидан бош тортди, буюрувчига қарши турди, унинг сүзини қайтарди. (قايمار. قايناماق) қажнар, қажнамақ).

قاسنادى қаснаді: اَرْ تملغقا قاسنادى әр томлуғқа қаснаді — совуқдан одамнинг пастки жағи уст жағига

урди. Шунингдек, итнинг совуққа чидолмай, ангиллашига ҳам бу сўз қўлланади. (قَسْنَارُ. قَسْنَامًا) қаснар, қаснамақ).

قَلْنُوْدِي қалнуді — қалин бўлди. يُفْقَا نَانِكُ قَلْنُوْدِي жуфқа нән қалнуді — юпқа нарса қалинлашди, қалин бўлди. (قَلْنُوْمًا. قَلْنُوْر. قَلْنُوْمًا) қалнур, қалнумақ).

قُلْنَاْدِي қулнаді: قَسْرَاقُ قُلْنَاْدِي қісрақ қулнаді — байтал қулунлади, туғди. (قُلْنَاْر. قُلْنَاْمًا) қулнар, қулнамақ).

كِشْنَاْدِي кішнәді — кишнади. اَتُ كِشْنَاْدِي ат кішнәді — от кишнади.

كِشْنَاْدِي кішнәді: قَتْرُ كِشْنَاْدِي қатір кішнәді — хачир хангради. (كِشْنَاْمَاك. كِشْنَاْر. كِشْنَاْمَاك) кішнәр, кішнәмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَسْتَاْدِي јастаді: اَلْ اَنْكُرُ يَسْتَقُ يَسْتَاْدِي ол аңар јастуқ јастаді — у унга суяниш учун ёстиқ қўйди.

يَسْتَاْدِي јастаді: اَلْ مَنَا سَوَزُ يَسْتَاْدِي ол мәнә сөз јастаді — у менга очиқ сўз билан эмас, киноя билан тегизиб гапирди. (يَسْتَاْر. يَسْتَاْمًا) јастар, јастамақ).

يُنْجِيْدِي јунчіді: اَرُّ يَنْجِيْدِي әр јунчіді — камбағалликдан одамнинг аҳволи ёмон бўлди. Шеърда шундай келган:

بَلْكَا بُوْ يَنْجِيْدِي اَزُوْنِ اَتِي يَنْجِيْدِي
اَرْدَمُ اَتِي تَنْجِيْدِي يَرْكَا تَكْبُ سُرْتَلُوْرُ

Билгә бѳкү јунчіді
 Ажун аті јанчіді
 Әрдәм әті тінчіді
 Јәргә тәгіп сүртүлүр.

Замон ахволини тушунтириб шундай дейди: билимдонлар ахволи ёмонлашди. Замон уларни тишлаб азоб берди, ҳаттоки, одоб, фазилат гүшт-лари бузилди, сасиди. Заифликдан ерга тегиб судралмоқда. **تَنْجَدِي** танчадi сўзининг асли **تَنْجَادِي**

танчғаді эди. Сўнг шеърий зарурат юзасидан **غ**-ғ ҳарфи туширилгандир. **غ** ҳарфини тушириш ўғуз ва қипчоқлар тилида мумкиндир. Улар исм ва феъл-ларнинг ўртасида келган **غ** ҳарфини туширадилар.

يَقْرِيْدِي ja w p i d i: **أَرَّ أَرَّ يَقْرِيْدِي** әр ja w p i d i — одамнинг ахволи қашшоқликдан ёки касалликдан ёмон бўлди. (**يَقْرِيْمَاق**: **يَقْرِيْر**: ja w p i r, ja w p i m a q).

يِيْسَادِي j i j s a d i: **أَلَّ أَلَّ يِيْسَادِي** ол әтмәк j i j s a d i — у нон емак истади. Бошқаси ҳам шундай. (**يِيْسَار**: **يِيْسَامَاك**: j i j s a r, j i j s a m a k).

يِيْسَادِي ja p s a d i: **أَرَّ أَرَّ يِيْسَادِي** әр әтмәк ja p s a d i — одам нон емоқ истади²⁸². Шунингдек, бу сўз эшикни ёпишга ҳам қўлланади.

²⁸² Бу ерда бир аниқсизлик бор. **أَرَّ أَرَّ يِيْسَادِي** әр әтмәк ja p s a d i гапи

Холбуки, туркча иборага кўра, *ёпмоқ истади* сўзининг арабчаси **تَمْنِي** **الرجل ان ياكل الخبز** деб берилган. Яъни одам нон емак истади, демакдир. Шуни ҳам айтиш керакки, у даврда бу гапдан нонни хотинлар эмас, эрлар ёпиши ҳам маълум бўлади.

- يَسَادِي jаpсаdī: اَر تُوْزاقُ әр тузақ jаpсаdī — одам ов қилиш учун тузоқ (ёпма)ни қуш устига ёпмоқ истади. (يَسَارُ. يَسَاماقُ) jаpсар, jаpсамақ).
- يَتْسَادِي jаtсаdī: اَر يَتْسَادِي әр jаtсаdī — одам ён бошлаб ухламоқ истади. (يَتْسَارُ. يَتْسَاماقُ) jаtсар, jаtсамақ).
- يَتْسَادِي jәтсәdī: اَلْ مَنِي يَتْسَادِي ол мәни jәтсәdī—у менга етиб олмоқ истади. (يَتْسَارُ. يَتْسَاماكُ) jәтсәр, jәтсәмәк).
- يَذْسَادِي jазсаdī: اَلْ تَشَاكُ يَذْسَادِي ол төшәк jазсаdī — у тўшакни ёзмоқ истади, шундай қилаёзди.
- يَذْسَادِي jазсаdī: اَلْ سُوْسِيْنُ يَذْسَادِي ол сўсін jазсаdī — у аскарини таратмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. Хамир ёйишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَذْسَارُ. يَذْسَاماقُ) jазсар, jазсамақ).
- يُذْسَادِي jузсаdī: اَلْ بَتِكُ يُذْسَادِي ол бітік жузсаdī—у хатни ўчирмоқ истади, шунингдек, бу сўз қиличдан қонни тозалаб кетказишга ҳам қўлланади. Бошқаси ҳам шундай. (يُذْسَارُ. يُذْسَاماقُ) жузсар, жузсамақ).
- يُرْسِيدِي jарсідī: اَلْ يُرْسِيدِي نَانِكْنِي ол jарсідī нәңни — у бир нарсадан ҳазар қилди, жирканди. (يُرْسِيماقُ) jарсір, jарсимақ).
- يَزْسَادِي jазсаdī: اَلْ قُوْرِيْنُ يَزْسَادِي ол қурін jазсаdī — у белбоғини ечмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (يَزْسَارُ. يَزْسَاماقُ) jазсар, jазсамақ).

يَشَادِي jашсади — яширмоқ истади. اَلْ مَنَدَنْ يَشَادِي ол мәндин јашсади — у мөндан яширмоқ истади. (يَشَارُ يَشَامَاقُ јашсар, јашсамақ).

يَغْسَادِي јағсади — ёғсиради. اَرَّ يَغْسَادِي әр јағсади — одам ёғсиради. (يَغْسَامَاقُ. يَغْسَارُ. јағсар, јағсамақ).

يَغْسِيدِي јағсиди: نَانِكُ يَغْسِيدِي јағсиди нән — одамга мол ёғининг таъми ўрнашди²⁸³. Мақолда шундай келган: يَغْسِيمَاقُ يَغْسِيمَاقُ يَغْسِيمَاقُ јуқрї јағї јағсїмас — ич ёғи ёғ ўрнини босмайди. (يَغْسِيمَاقُ. يَغْسِيرُ. јағсїр, јағсїмақ). Бу сўзнинг асли يَغْسَادِي јағсадиدير. Сўнг идғом қилинган²⁸⁴.

يُجْسَادِي јуwsади: اَلْ تَبِقُ يُجْسَادِي ол топїқ јуwsади — у тўп юмалатишни истади. Бошқаси ҳам шундай. (يُجْسَامَاقُ. يُجْسَارُ. јуwsар, јуwsамақ).

يُجْسَادِي јawсади: اَلْ مَنَكَا تَقَارُ يُجْسَادِي ол мәнча тавар јawсади — у мол билан менинг кўнглимни олмоқ истади. (يُجْسَامَاقُ. يُجْسَارُ. јawсар, јawсамақ).

يُقْسَادِي јїқсади — йиқитмоқ истади. اَلْ تَامُ يُقْسَادِي ол там јїқсади — у девор йиқитмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (يُقْسَامَاقُ. يُقْسَارُ. јїқсар, јїқсамақ).

²⁸³ Маҳмуд Кошғарий ҳар ерда ҳарф сингиши, тушиши ҳақида маълумот бера боради. Бу ерда فخفف ўрнида فادغم деб чалкаш ёзилган бўлса керак. Биз янглиш бўлса ҳам ўзини бердик. Бу ўринда товуш идғом қилинган эмас, туширилгандир.

²⁸⁴ Бу жумлани нарсага ёғнинг таъми ўрнашди, деб таржима этиш зарур. Аммо М. Кошғарий бу сўзни одамга нисбатан берган.

يُكْسَادِي jүксәдi: نَانِكُ يُكْسَادِي jүксәдi нән — нарса юк-
салди, узайди. (يُكْسَامَاكُ. يُكْسَارُ. jүксәр, jүксәмәк).

يُمَشَادِي jумшадi: نَانِكُ يُمَشَادِي jумшадi нән — нарса
юмшади. (يُمَشَامَاكُ. يُمَشَارُ. jумшар, jумшамақ).

يَلْغَادِي жалғадi — ялади. اَيَاقُ يَلْغَادِي ајақ жалғадi —
идишни ялади. Бошқаси ҳам шундай. (يَلْغَامَاكُ. يَلْغَارُ.

жалғар, жалғамақ). Мақолда шундай келган: يَقَادِي

يَلْغَاغَالِي الْجَدَاكِي اَجْنُورُ јақадақi жалғағалi әлігдәги

ičgīnur — одам ёқада бұлган юқни ялашга овора

бұлса, қўлидаги идиш тушади, яловчи қуруқ қо-

лади. Бу мақол бир нарсани тама қилиб, қўлида-

гидан маҳрум бұлган кишига нисбатан қўлланади.

Йўқ нарсадан умид қилмасликка, қўлидагини маҳ-

кам тутишга ундаб сўзланади.

يَلْوَادِي жалвадi — ялади. اَرُ يَلْوَادِي әр јағ жалва-

дi — одам ёғ ялади. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўз

аввалгидан, яъни يَلْغَادِي жалғадi дан кўпроқ қўл-

ланади.* (يَلْوَامَاكُ. يَلْوَارُ. жалвар, жалвамақ).

يُورْغَادِي jörgäd i — ўради. اَلْ اَذَاقِنُ يُورْغَادِي ол азақiн

jörgäd i — одам оёғини ўради. Бошқаси ҳам шун-

* Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи унинг сўз вариантларининг қай бири кўп қўлланганини кўрсатганлигидан ҳам дарак беради.

дай. Ҳар бир нарса ўралса ҳам шу сўз қўлланади. (يُرْكَارُ. يَرْكَارُ jōrgär, jōrgärmäk).

يېلادى jīpladī: اُرَاغْتُ يُوْزِنُ يېلادى урағут jūzīn jīpladī — хотин юзининг тукини ип билан тердирди. (يېلاماق. يېلار. jīplar, jīplamaq).

يېتلادى jatladī: يَاتِجِي يېتلادى jatčī jatladī — афсунчи ёмғир ёғдириш учун яда тоши билан дуо ўқиди.

يېتلادى jatladī — ёт, бегона ҳисоблади. اَلْ اَنْي يېتلادى ол ані jatladī — у уни ёт деб ҳисоблади.

يېلادى jīpladī: اَرُ يېلادى әр jīpladī — одам арқонда ўйнади. (يېلاماق. يېلار. jīplar, jīplamaq).

يېزلادى jīzladī — ҳидлади. اَلْ يېار. يېزلادى ол jīpar jīzladī — у мушк ҳидлади. Бошқаси ҳам шундай. (يېلاماق. يېزلار. jīzlar, jīzlamaq).

يېرладى jarladī — тупирди. اَلْ اَنْكُ يُوْزِنُكَا يېرладى ол анін jūzīnā jarladī — у унинг юзига тупирди. (يېلاماق. يېرلار. jarlar, jarlamaq).

يېрладى jīrladī: اَرُ يېرладى әр jīrladī — одам бир ашула айтди. (يېلاماق. يېرلار. jīrlar, jīrlamaq).

يېشلادى jashladī: اَتُّ يېشلادى ат jashladī — от ҳўл ўт еди. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўзнинг асли ياشلادى jashladī эди, енгиллатиш учун (алиф) туши-

рилган. Бошқа сўзларда ҳам бу ҳол учрайди.
(يَشْلَامُقُ. يَشْلَارُ. јашлар, јашламақ).

يُكْلَادِي jīklādi: اَلْ بَيْرِكِ يَكْلَادِي ол jərig jīklādi — у ерни пайхон қилди. Бу сўз يَ Ҳарфини الف га ал-маштирувчилар сўзидир, тўғрироғи: اِكْلَادِي iklādi тарзида талаффуз қилишдир. (يُكْلَامَاكُ. يَكْلَارُ. jīklār, jīklāmāk).

يَمْلَادِي jamladī — супирди. اَلْ اَفْنُ يَمْلَادِي ол əwin jamladī — у уйини супурди. (يَمْلَامَاكُ. يَمْلَارُ. јамлар, јамламақ).

يِمْلَادِي jimlādi — имлади. اَلْ مَنكَا يِمْلَادِي ол mənā jimlādi — у менга имлади. (يِمْلَامَاكُ. يِمْلَارُ. jīm-lār, jīm-lāmāk). Бу сўзнинг асли اِمْلَادِي imlādidir.

يَشْنَادِي јашнадī: يَشْنُ يَشْنَادِي јашн̄ јашнадī — чақмоқ чақди. Тос (лаган, товоқ), ойна ва шунга ўхшаш нарсаларнинг ялтирашига ҳам бу сўз қўлланади. (يَشْنَامَاكُ. يَشْنَارُ. јашнар, јашнамақ).

يَلْنَادِي jəlnādi — елинлади. بِي يَلْنَادِي bi jəlnādi — биянинг елини ялтираб кўринди. Ҳар бир ҳайвоннинг туғиш олдида елин солиб, сутга тўлишига

ҳам бу сўз қўлланади. (يَلْنَارُ. يَلْنَامَاكُ) jəlnār, jəl-nāmāk).

ياغلادى jaғладі: ار قغش يغلادى эр қоғуш јағладі — одам қайишни ёғлади. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْلَامَاقُ. يَغْلَارُ. يَغْلَارُ) jaғлар, јағламақ). Бу сўзнинг асли ياغلادى jaғладідир.

جوغلادى joғладі: ال الككا يغلادى ол ölükkä joғладі — одам чақириб, ўлик учун таом берди. Бу турклар одатидир. (يَغْلَامَاقُ. يَغْلَارُ. يَغْلَارُ) joғлар, joғламақ).

يغلادى jiғладі — йиғлади. اغلان يغلادى оғлан jiғладі — бола йиғлади. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْلَامَاقُ. يَغْلَارُ. يَغْلَارُ) jiғлар, jiғламақ). Шеърда шундай келган:

يَلِكَن بَلْبُ بَرْدُقِي كُنْكَلْمُ اَنكَارُ يَغْلِيُو
قَلْدِمُ اَرِنَجُ قَدْعَقَا ايشِمُ اَدُو يَغْلِيُو

Jəlkin bolup barduqi Қалдiм эринч қадғуқа
Könlüm aңar baғлаju Јшим узу jiғлаju.

Шоир айтади: севиклим сафарга кетди, менинг дилим унга боғланган эди. Худди ундан сўнг қайғуга ботгандек, унинг орқасидан (тинимсиз) йиғлайман.

يكلادى jўkladі — юклади, ортди. ال تقي كا يوك يكلادى ол töwəjga jўk jўklädi — у туяга юк ортди, юклади. Бошқаси ҳам шундай. (يُكَلَامَاكُ. يُكَلَارُ. يُكَلَارُ) jўk-lār, jўklāmāk).

Бу бўлимнинг манқус тури

- بۇيىدى** бузбадї: **اَلْ اِشِغْ بۇيىدى** ол ішіғ бузбадї — у иш-ни чўзди, бепарволик қилди. (**بۇيىبار. بۇيىбар**, бузбамақ).
- سۇيىدى** сајпадї: **اَلْ تَوَارِنْ سۇيىدى** ол таварін сајпадї — у молини ҳар нарсага сарф қилди, исроф қилди. (**سۇيىبار. سۇيىبار**, сајпар, сајпамақ).
- سۇيرادى** сајрадї — сайради. **سندوواج سۇيرادى** сандувач сајрадї — булбул ҳар хил овозлар, лаҳнлар билан сайради.
- سۇيرادى** сајрадї — беҳуда гаплар сўзлади. **اَر تَلَمْ سۇيرادى** эр тәлим сајрадї — одам беҳуда гапларни кўп сўзлади. Бу сўз қарама-қарши маъноли сўзлардан-дир. (**سۇيرار. سۇيراماق**, сајрар, сајрамақ).
- يۇيىلادى** јајладї: **اَر تاغدا يۇيىلادى** эр тағда јајладї — одам тоғда ёзлади, ёзни ўтказди. (**يۇيىлар. يۇيىلاماق**, јајлар, јајламақ).

Қоида: бу бўлимнинг буйруғи тўрт ҳарфли-дир. Шунинг учун бу бўлимни биз тўрт ҳарфли деб атадик. Чунончи, **توغرا** **آت** **توغرا** эт тоғра — гўшт тўғра ва **اَغْرَا** **اَفْكَا** **اَغْرَا** эвгә оғра — уйга бор гапла-ридаги **توغرا** тоғра, **اَغْرَا** оғра сўз (буйруқ)лари шундайдир. Сўзловчи бу сўзларни **توغراغُل** тоғра-ғил — тўғрагин, **اَغْرَاغُل** оғрағил — йўл ол тарзида

сўзлаши ҳам мумкин. Бу бўлимнинг ўзга буйруғи تُغْرَاسُونَ тоғрасун — тўғрасин, أُغْرَاسُونَ оғрасун — йўл олсиндир. Бу бўлимнинг бўлишсиз шакли буйруқ охирига م ва الف орттириб ясалади: أُغْرَامَا оғрама, تُغْرَامَا тоғрама — тўғрама демакдир. Бу феълнинг ўзга бўлишсиз шакли أُغْرَامَاوُونَ оғрамасун, تُغْرَامَاوُونَ тоғрамасундир—бормасин, тўғрамасин демакдир.

Ишнинг келажак замонда бўлишини англатиш исталганда غ —ғ ҳарфи бўлган ёки, умуман, қаттиқ ҳарфли сўзларда буйруқнинг охирига غ . الف ى қўшилади ва ك ҳарфи бўлган ёки, умуман, юмшоқ ҳарфли сўзларда غ ўрнига ك —к || г, الف ى орттирилади. Чунончи: $\text{مَنْ أَتَتْ تُغْرَاغَاءَ مِنْ}$ мэн Эт тоғрағай мэн — мен гўшт тўғрайман ва $\text{مَنْ أَنْكَرَ أُغْرَاغَاءَ مِنْ}$ мэн анар оғрағай мэн — мен унга йўл оламан каби.

Бу бўлим ва бундан бошқа бўлим феъллари ҳам шу хилдадир. Араб тилида ҳар хил маъно ва вазифалар сўз олдига қўшиладиган қўшимчалар воситаси билан ифода қилинади. Чунончи, ҳар хил маъноларни англатиш учун қўшиладиган қўшимчалар: сўроқни англатадиган қўшимча, келаси замон феъли олдига қўшиладиган س —(син) ва узик алифлар, боғловчи ҳамда турли қўшимчалар ва бошқа шунинг кабиларнинг ҳаммаси феъл олдига қўшилади. Лекин туркий тилларда сўз ўзаги ўз шаклини сақлайди. Ҳар хил вазифаларни бажа-

радиган турли қўшимчалар бу тилда, юқорида кўрилгандек, сўз охирига қўшилади.

Шунингдек, ҳаракатни бажарувчини англаувчи сўзларнинг шакллари, яъни ясовчилари ҳам арабчада сўз ўрталарига орттирилади. Чунончи: **غَافِرٌ**, **غَفُورٌ**, **غَفَّارٌ** каби. Лекин туркчада, сўз ўз бутунлигини сақлагани ҳолда, ҳар хил қўшимчалар қўйида кўрсатганимиздек, сўз охирига қўшилади.

Келаси замон бўлишсизлик феъли феълларнинг бўлишсизлик қўшимчасидан сўнг бир **س** орттириб ясалади. Чунончи: **أَلْ أَاتُ تُغْرَامَسُ** ол эт тоғрамас — у гўшт тўғрамайди, **أَلْ سَنَكَا أُغْرَامَسُ** ол сәнә оғрамас — у сенга бормайди каби.

Ўзганинг бўлишсизлиги: **أَلْ أَاتُ تُغْرَامَسُونُ** ол эт тоғрамасун — у гўшт тўғрамасун, **أَلْ أَنْكَارُ** ол аңар оғрамасун — у унга бормасун каби.

Кўпликлар қоидаси юқорида кўрсатиб ўтилди. Бу қоида шундайки: ўғуз ва қипчоқларда буйруқнинг бирлик шакли охирига ғуннали **كى** -ц орттириб ясалади. Чунончи: **أَاتُ تُغْرَانِكُ** эт тоғраң — гўшт тўғранглар ёки **أَفْكََا أُغْرَانِكُ** эфга оғраң — уйга боринглар, дегандаги каби. Бу тўғри қоидадир. Лекин турклар ҳурматлиларга ёки катта ёшлиларга сўзлаганларида, бирлик буйруқ шаклининг охирига ғуннали **كى** —ң орттириб қўллайдилар.

Бу ғуннали كى — н уларда ҳурмат белгиси сифатида ўрин олган. Кўпликда улар تۇرۈنگۈلار توғраңлар, اۇرۈنگۈلار оғраңлар тарзида қўллайдилар. Шунинг учун икки мустақил кўплик белгисини бирга қўшиб қўллаш хато ҳисобланмай, тўғри деб тушунилади. Ўғузлар билан қипчоқлар биринчи усулни қўллайдилар. Қоида шудир.

Бу бўлимнинг ҳаракатни бажарувчисини англатувчи шакли буйруқ охирига — ғучі, -гүчі қўшимчалари қўшилиб ясалади. اتۇ تۇراғوجى эт тоғрағучі — гүшт тўғрайдиган, افىكا اۇراغوجى эфга оғрағучі — уйга борадиган дейилгандаги каби. Лекин ўғуз (ва қипчоқлар, саҳройи) ва суворинлар ҳамда улар билан бирга яшовчилар бу шаклни تۇراداجى тоғрадачі, اۇراداجى оғрадачі шаклида қўллайдилар. Бу ҳақдаги қоида юқорида баён қилинган.

Ишнинг давомли эканини англатувчи сифатдош шакли تۇراغان тоғраған, اۇراغان оғрагандир, яъни доим тўғрайдиган, доим борадиган, боришни мўлжаллайдиган демакдир. Бу қоида ҳамма учун умумийдир.

Ишловчининг ишни бажариш орзусида эканлиги маъносини англатувчи сифатдош шакли қаттиқ ҳарфли ва таркибида ذلّاة ҳарфларидан бири бўлган ёки таркибида غ ҳарфи бўлган сўзларда

غ، الف، س، ق орттирилади, юмшоқ ҳарfli ёки таркибида ك бўлган сўзларда ك، الف، س، ق орттирилади. Чунончи: **أَلْ أَتْ تُغْرَغْسَاقُ أَلْ** ол ёт тоғрағсақ ол — у гўшт тўғрашни истайдиган, **أَلْ تَوِيكَا يُكُّ يُكْلِكْسَاكُ أَلْ** ол тәwәjgä jük jükläg-sāk ол — у туяга юк ортишни истайдиган дегандаги каби. Лекин бу хусусият бошқа бўлимлардагидек тўрт ҳарfliларда кам қўлланади.

Иш-ҳаракатни бажаришга қасд қилганини, лекин ҳали бошламаганлигини англатадиган сифатдош қуйидагичадир. **أَلْ أَتْ تُغْرُغْلِي أَلْ** ол ёт тоғрағли ол — у гўшт тўғрашга жазм қилгандир. **أَلْ سَنَكَا أَلْ أُوغْرُغْلِي أَلْ** ол сәнә оғрағли ол — у сенга боришга жазм қилгандир каби. Бошқалари шунга қиёс қилиб тузилади.

Ишни бажариш унинг ҳақи эканини англатувчи сифатдош шакли қуйидагичадир. **أَلْ أَتْ تُغْرُغْلَقُ أَرْدِي** ол ёт тоғрағлиқ ёрди — гўшт тўғраш унинг ҳақи эди. **أَلْ سَنَكَا أُوغْرَاغْلَقُ أَرْدِي** ол сәнә оғрағлиқ ёрди — сенга келиш унинг ҳақи эди каби. Лекин ўғуз ва қипчоқлар тилида бу сифатдошдаги ўрнига **س** алмаштириб қўлланади. Чунончи: **أَلْ أَتْ تُغْرَاغْسِقُ أَرْدِي** ол ёт тоғрағсиқ ёрди — гўшт тўғраш унинг ҳақи эди. **أَلْ سَنَكَا أُوغْرَاغْسِقُ أَرْدِي** ол сәнә оғрағсиқ ёрди — у сенга келиши керак эди

каби. Бу шакли қўллашда кўпчилик туркий қаби-
билалар ўғузлардан бошқа турклар* тилига муво-
фиқ равишда қўллайдилар.

Бу сифатдошларнинг бўлишсиз шакллари буй-
руқ охирига ما—ма қўшиб ясалади. Чунончи: ^{اَلْ}اَر^ا —
^{اَلْ}اَت^ا ол ёр ёт тоғрамадачї турур —
у одам гўшт тўғрамайдигандир. ^{اَلْ}يُكَلَمَدَجِي^ا
^{اَلْ}اَت^ا ол јўк јўкләмәданчї турур — у юк юкламай-
диганлардандир. Бошқалари шунга қиёс қилинади.

Бошқа бир тилда қаттиқ ҳарфли сўзларда ل،
ى، م، غ ҳарфлари қўшиб, юмшоқ ҳарфли сўз-
ларда م، ك، ل، ى ҳарфлари қўшиб қўлла-
нилади: ^{اَلْ}تَغْرَامَغْلِي^ا тоғрамағли ол, ^{اَلْ}يُكَلَمَكْلِي^ا
јўкләмәгли ол — шаклида қўлланади.

Бажарилган ишни англатувчи мажҳул сифатдош
қуйидагичадир. ^{اَلْ}تَغْرَامِشْ^ا тоғрамїш ёт — тўғ-
ралган гўшт, ^{اَلْ}اَيْرَغَامِشْ^ا ирғамїш јїғач — ирги-
тилган ёғоч каби. Бунинг қоидаси фақат ўзаклар-
дангина ясалган бўлимда баён қилингандир.

Масдарларнинг бир қанчасини асосий феъллар-
ни изоҳлаган ўринларда баён қилганмиз. Бу ерда
аслида масдар бўлмай, бошқа бир сўз билан боғ-
ланиш натижасида масдарга айланганлар ҳақида-
гина сузлаймиз. Бу хил масдарлар ўзак охирига
^{اَلْ}اَت^ا ёки غ қўшилиб ясалади. Чунончи: ^{اَلْ}اَت^ا

* Бу ерда турк сўзи этник термин сифатида қўлланган.

نُعْرَاغِي كُرْ аниң эт тағрағи кѳр — унинг гүшт тўғ-
 рашини кўр, اَنْكُتْ اُعْرَاغِي كُرْ аниң оғрағи кѳр —
 унинг мўлжалини кўр, гапларидаги *тоғрағи*, *оғ-*
рағи масдарлари каби. Бу хил масдарлар исмлар-
 ўрнида қўлланади. Булар кўп қўллангани учун
 уларга (алоҳида) ишорат этдим.

Пайт, жой, қурол исмлари бир хил усулда яса-
 лади. Чунончи: *بُو اَتُّ تَغْرَاغُو* бу эт тоғрағу — бу
 тўғраладиган гүшт. *بُو اَتُّ تَغْرَاغُو اُعْرُ اَلْ* бу эт
 тоғрағу оғур ол — бу гүшт тўғрайдиган вақт.
بُو تَغْرَاغُو يِيرُ اَلْ бу тоғрағу йѳр ол — бу тўғрай-
 диган жой. *بُو تَغْرَاغُو نَانِكُ* бу тоғрағу нѳн — бу
 тўғрайдиган нарса (асбоб) дейилгандаги каби.

Бўлишсизлик шакли қўйидагичадир: *بُو تَغْرَاغُو*
اُعْرُ اَرْمَاسُ бу тоғрағу оғур эрмас — бу тўғрайди-
 ган вақт эмас каби. Бошқалари шунга қиѳс қи-
 линади.

Сўнг билгилки, мен ўтган замон, келаси замон.
 ва масдарларни бир ерда кўрсатиб бериш усулини
 қўлладим. Чунки ўтган замон билан келаси замон
 феълларининг ўргаларидаги ҳаракат ва сукунлар
 баъзан бир-бирига мос келса, баъзан тескари бў-
 лади (мос келмайди). Уларни қоида бериш билан-
 гина билиб бўлмайди: фақат ҳар бирини аниқ кўр-
 сатиб ўтишни талаб қилади. Чунончи: *يِيرُ قُرْغَادِي*
 йѳр қурғадī — ер қуриди. Бунинг келаси замон ва

масдар шакллари **قُرْغَارُ: قُرْغَامَاقُ** қурғар-қурға-моқ — ўтган замон шаклига мос келгандир. Яна **ياقردى** ја қурдї — ёй қурди гапидаги қурдї ўтган замон феълнинг келаси замон ва масдар шакллари ҳам бир-бирига мосдир. Ўтган замон шаклининг келаси замонга мос келмайдиган шакллари юқорида баён қилингандир.

Бу бўлим бир қанча вазифаларда қўлланади: биринчидан, икки ёки уч ҳарфли манқус феъллардан тузилиб, исми зикр қилинган нарса соҳасида ишловчининг бирор иш қилганини англатади. Чунончи: **اَرُ اُقُ كَزْ لَادِى** эр оқ кэзләдї — одам ўқни камонга тўғрилади. Бу феълнинг асли **كَزْ** кэз — отар жой маъносидagi исм эди. **لَادِى** ладї қўшимчаси орттирилгач, феълга айланди. Яна **اَرُ تَغَارُ كَزْ لَادِى** эр тавар кизләдї — одам мол яширди. Бошқаси ҳам шундай. Бу гапдаги **كَزْ لَادِى** кизләдининг асли **كَزْ** киз эди, **لَادِى** — ладї қўшилиб, феъл ясалгандир.

Манқус бўлимига кирадиган сўзлар қуйидагичадир. **بُلْتُ قَرْلَادِى** булїт қарладї — булутдан қор ёғди. **قَغُشُ يَغْلَادِى** қоғуш јағладї — одам тери ёғлади. Биринчи гапдаги **قَرْلَادِى** қарладї нинг асли **قَارُ** қар, иккинчи гапдаги **يَغْلَادِى** јағладї феъл

лининг ўзаги **ياغ** jaғ эди. Бу сўзлардаги **الف** алиф энгиллатиш учун туширилган.

Уч ҳарфли саҳиҳ исмлардан феъл яшаш учун фақат исм охирига бир алиф орттириб ясалади. Бу хил исмларда алиф билан бирга л орттиришга эҳтиёж қолмайди. Чунончи, чақмоқ маъносидаги **ياش** яш'ин сўзидан феъл яшаш учун бу сўз охирига бир алиф орттирилади. **ياش** яш'ин яшнади — чақмоқ чақди каби. Яна **قسراق** қ'снади қ'срақ қулнади — бия болалади, **قسراق** қ'срақ **ياش** яш'нади — бия елин солди каби. Бу мисоллардаги исмлар саҳиҳ бўлгани учун биргина алиф орттириш етарли бўлди; л қўшмай, биргина алиф орттириш билан сўз тўла феълга айланди.

Шунингдек, тўрт ҳарфли саҳиҳ исмларга ҳам охирги ҳарфи туширилиб, ўрнига алиф орттирилиб феъл ясалади. Тўрт ҳарфли исмларнинг охирги ҳарфи туширилгач, сўз уч ҳарфли бўлиб қолади. Унга алиф орттирилса, тўрт ҳарфли феълга айланади. Чунончи, юмшоқ нарса маъносидаги **يُمشاق** юмшақ сўзидан ясалган феъл **يُمشاد** юмшаді шунга мисолдир, нарса юмшади демакдир²⁸⁵.

²⁸⁵ Нарса юмшади тарзида **لَانَ الشَّىء** деб берилишига кўра, туркча ибора **يُمشاد** юмшаді нэн бўлиши керак эди.

اَلْ اَنْكَرُ سُوْزُ يَسْتَادِي ол аңар сөз јастаді гапида-
 ги يَسْتَادِي јастаді сўзи ҳам шундайдир. У унга
 сўзни яссилади, гап тегизди демакдир. Шунинг-
 дек, суяниш учун ёстиқ қўйилса ҳам бу сўз қўл-
 ланади. Бунинг асли يَسْتَقُ јастуқдир. سُوْفُ بُلْغَادِي
 суw булғаді гапидаги булғаді феъли ҳам шундай:
 сувни булғатди, лойқатди демакдир. Бунинг асли
 بُلْغَانُقُ булғануқдир. Бу исмлардан ق туширилган.
 Сўнг الف алиф орттириш билан феълга айланган.

Бошқача айтганда, бу — исмлар охирига ҳарф
 қўшиб, феълдан ясалган исмлардир. Менинг қа-
 рашимда, тўғриси шудир*. Чунки исмлар феъллар-
 дан ясалади. Чунончи: سُوْدَتِي сузті — тупурди,
 سِنْدِي сизті — сийди феълларидан سُنُقُ сузүқ, سِنْكُ
 сизүк исмлари феъл охирига қ, к қўшилиб ясал-
 ган; тупук ва сийдик демакдир. اَتُ بَشْدِي эт
 пїшді гапидаги بَشْدِي пїшді феъли ҳам шундай-
 дир. اَتُ بَشْغُ эт — пишган гўшт маъноси-
 даги بَشْغُ пїшїғ сифатдоши ҳам пишди феълдан
 ясалган. Бу ҳол араб ва туркий тиллардан бошқа
 тилларда бўлмаган бир фазилатдир.

Иккинчи ҳол — бу феъл ўзининг асл маъноси-
 да келишидир. Чунончи, اَرُ يَغَاْجُ اَرْغَادِي эр jғач

* Демак, Маҳмуд Кошғарий тилшуносликдаги асосий назарий масала ҳақида
 ҳам ўз фикрини баён этган.

їрғадї — одам ёғочни ирғитди. Яна **اَرَّ يَغْلَادِي** эр
їғладї — одам йиғлади. **اَرَّ اَيْشَقَا اَغْرَادِي** эр ішқа оғра-
дї — одам ишга отланди гапларидаги феъллар каби.

Араб тилидаги муфоалат бобига ўхшаш иш
икки ва ундан ортиқ кишилар шериклигида бажарилганини англатадиган феъл яшаш учун сўз охиридаги ҳарфи иллат туширилиб, унинг ўрнига **اَلْ مَنَّكَ بِرَلَا يَغَاچْ** ҳарфи орттирилади. Чунончи: **اَرَّ اَغْشَدِي** ол мэннц бїрлэ їғач їрғашдї — у мен билан ёғоч ирғитишди. Бу феъл ёрдамлашиш, баҳслашиш маъносини ҳам англатади. Яъни **كَشِي بَزَجَا** кіші барча їғлашдї — одамлар ҳаммаси йиғлашди ҳам шундай. Бошқа сўзларнинг ҳаммаси шунга қиёс қилинади.

Қилинмаган бирор ишни бажарувчи қилгандек кўриниш маъносини англатувчи сифатдош шакли сўз охиридаги ҳарфи иллат туширилиб, унинг ўрнига **م، ن، س** ҳарфлари қўшилиб ясалади. Чунончи: **اَلْ سَنَكَا اَغْرَمَسْنَدِي** ол сэнцэ ограмсіндї — у сенга қасд қилаётгандай кўринди, ҳақиқатда у қасд қилмаган эди. Яна **اَلْ يَكْ يَكْلَمَسْنَدِي** ол їк їкләмсіндї — у ҳақиқатда юк кўтармагани ҳолда, юк кўтаргандек кўринди каби. Бу қоидаларнинг бошқасини солим бўлимида кўрсатган эдик. Ҳамма сўзлар ана шу қоидага мувофиқ ясалади.

Улуғ тангри хоҳласа, бундан четга чиқмайди.

فَعْلَادِي، فَعْلَادِي، فَعْلَادِي، فَعْلَادِي، فَعْلَادِي، فَعْلَادِي
ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚўЛЛАНГАН СўЗЛАР БўЛИМИ

تَبَالَدِي табаладї: اَلْ اَنِ تَبَالَدِي ол анї табаладї — у
уни ёмонлади, таҳқир қилди, сўкди. (تَبَالَمَاقُ. تَبَالَارُ.
табалар, табаламақ).

تَبُولَدِي тўпўладї: اَلْ يَغِينِي تَبُولَدِي ол jaғини тўпўла-
дї — у душманнинг бошига урди. (تَبُولَمَاقُ. تَبُولَارُ.
тўпўлар, тўпўламәк).

سُبَيْلَدِي субїладї: نَانِكْنِي سُبَيْلَدِي субїладї нәнни — кенг
нарсанинг ёнларини қирқиб, узун қилди, чўзиқ
қолга келтирди. (سُبَيْلَمَاقُ. سُبَيْلَارُ. субїлар, сўбї-
ламақ).

جَتِيلَدِي чатїладї — шақиллади. بَرْكَا جَتِيلَدِي бөргә ча-
тїладї — қамчин шақиллаган овоз чиқарди. Шунга
ўхшаш ҳар бир товуш чиқишига нисбатан ҳам бу
сўз қўлланади. (جَتِيلَمَاقُ. جَتِيلَارُ. чатїлар, чатїла-
мақ).

سَتُولَدِي сатуладї: اَلْ تَلَمِ سَتُولَدِي ол тәлим сатуладї —
у беҳуда гапларни кўп гапирди. (سَتُولَمَاقُ. سَتُولَارُ.
сатулар, сатуламақ).

سَجُولَدِي сачуладї: اَلْ سَقُنُقُ سَجُولَدِي ол суwлуқ сачу-
ладї — у дастрўмол ва бошқа шунга ўхшаш нар-
салар (қирғоғи) га сочуқ, попуқ, шокила қилди.
(سَجُولَمَاقُ. سَجُولَارُ. сачулар, сачуламақ).

قَجالادى қачаладі: اَلْ نَانْکِنِي قَجالادى ол нәңни қачаладі — у нарсани идишда сақлади. (قَجالاماق). Бу сўзнинг асли قَجالادى эди, сўнг الف алиф туширилгандир.

قَجيلادى қічїладї — қитиқлади. اَلْ مَني قَجيلادى ол мәни қічїладї — у мени қитиқлади. Бу қўлтиқ ости, оёқнинг таги каби одам ушласа, кулги келадиган жойларни қашишдир. (قَجيلاماق). қічїлар, қічїламақ).

قَралادى қараладі: اَلْ قَرالادى نَانْکِنِي ол қараладі нәңни — у нарсани қорайтирди. (قَралاماق). қаралар, қараламақ).

قَريلادى қарїладї: اَلْ يِيرِکُ قَريلادى ол jәріг қарїладї — у ерни ўлчади. Бошқаси ҳам шундай.

قَريلادى қарїладї: اَلْ اَرْکُ قَريلادى ол әріг қарїладї — у у одамни қари деб ҳисоблади, қарига нисбат берди. (قَريلاماق). қарїлар, қарїламақ).

قَралادى қараладі: اَتِ قَرالادى ит қараладі — ит булғатди.

قَريلادى қарїладї: قَريغُ قَريلادى түпї қарїг қарїладї — шамол гуриллаган овоз билан қор келтирди. (قَريلاماق). қарїлар, қарїламақ).

چوغلادی чоғиләдi: ار چوغلادی — одам ба-
қирди, чақирди. (چوغلار. چوغلماق) چوغلار, чоғи-
ламақ). Бу сүз баъзан چوغلادی чағиләдi шакли-
да ҳам талаффуз қилинади.

јағиләдi: سوف چوغلادی суw јағиләдi—суw ша-
риллади. Бу сүзни چوغلادی јағиләдi ва شەغلادی
шағиләдi шаклларида талаффуз қилиш ҳам бор.
(شەغلار. شەغلماق) шағилар, шағиламақ). Шәърдә
шундай келган:

قن سيني چوغلادی تَنكُتْ باكين يەغلادی
قني آقب چوغلادی بين سوڧن قزل سەغدی

Қатунсинi чоғиләдi Қанi ақiп јағиләдi
Тәнүт бәгiн јағиләдi Бојун суwиn қiзiл сағдi*.

Қатунсини — Тангут билан Чин орасидаги бир
шаҳарнинг номи; шу жойда яшовчилар тангутлар
билан жанг қилдилар. Қатунсини халқи бақириб,
бўкириб, тангут халқи ва уларнинг беги билан
душманлашди, ҳаттоки, қонлари суw шариллаган-
дек, шариллаб оқди. Бўйинлар қизил суw билан,
яъни қон билан соғилди.

* Бу парча жуда қадимги даврларга оиддир.

سَغُولادى ساغۇلادى: آر بۇغداي سَغُولادى әр буғдај сағуладі — одам буғдойни ўлчади. Бошқаси ҳам шундай. (سَغُولاماق. سَغُولار. ساغۇلار, ساغۇلاماқ).

جَفِيْلادى چىفېلادى: كُوب جَفِيْلادى коп чіфїладі — хум қайнади. Шунингдек, ичимлик шақирлаб овоз бериб қайнаса ҳам шу сўз қўлланади. (جَفِيْلار. جَفِيْلاماق) чіфїлар, чіфїламақ).

تُقُولادى توқуладى: آر قَدَش تُقُولادى әр қазіш тоқуладі — одам қайиш (камар)га тўқа қилди. (تُقُولار. تُقُولاماق) тоқулар, тоқуламақ).

تَقِيْلادى тақїладى: نَانِك تَقِيْلادى тақїладі нәң — бир мағизли нарса, каваги бўлмаган зич нарса устига бир нарса тушганда чиқарган товуш каби товуш чиқарди. Чунончи, тирговичнинг экин ва шунга ўхшашлар устига тушиши ҳам шундай. (تَقِيْلار. تَقِيْلاماق) тақїлар, тақїламақ).

تِكُولادى тикўладі: اَل مَنكا ات تِكُولادى ол мәнә әт тикўладі — у менга бир бўлак гўшт берди. Бошқаси ҳам шундай.

تِكُولادى тикўладі: اَل بَككا نَانِك تِكُولادى ол бәггә нәң тикўладі — у бекка бирор нарсани пора қилиб берди. Бу сўз олдинги (сўз)дан олинган. (تِكُولار. تِكُولاماك) тикўләр, тикўләмәк).

تِكِيلاَدِي tikilädi: تِكِيلاَدِي نَانِكْ tikilädi nәң — narса
шилдираб, майин овоз чиқарди. تِكِيلاَمَاكْ (tikilär, tikilämäk).

تَالُولاَدِي taluladī: اَلْ تَالُولاَدِي نَانِكُنِي ol taluladī nәң-
ni — u narسانی танлади. تَالُولاَمَاقْ (talular, taluламақ).

تُمْيِلاَدِي tūmiladī: اَشْيَاكْ تُمْيِلاَدِي ʔshjäk tūmilädi — ʔшак
қадам ташлади. Бу унинг сакраб елишидир. Бу
сүз кўпинча تُمْيِلاَنَدِي тўмиләнди шаклида қўллана-
ди. (tūmilär, tūmilämäk).

تَمُولاَدِي tamuladī: اَلْ سُوْفُغْ تَمُولاَدِي ol suwug tamu-
ladī — u сув тўғонини маҳкамлади. تَمُوлаَمَاقْ (tamular, тамуламақ).

Бу бўлимнинг мисол тури

يُوبِيلاَدِي jubīladī: اَلْ اَنِي يُوبِيلاَدِي ol anī jubīladī — u уни
алдади. Шеърда шундай келган.

تَنَكْتُ خَانِي يُوبِيلاَدِي اَلْمُ بَرَلَا تُوبِيلاَدِي
قَدَشْ لَارِي تَبِلاَدِي اَلْمُ كُورُبْ يَزِي اَعْدِي

Тәдүт хані јубіладі
Өіүм бірлә төпүладі
Қазашларі табаладі
Өіүм көрүп јүзі ағді.

Тангут хони Қатунсининг хонини алдади, унга ўлим зарбасини берди. Енгилганини кўрган қариндошларининг ори келди, бу ҳолга душман севинди. Ўлимга йўлиққач, ранги ўчди, юзлари ўзгариб кетди. Бу—ўғуз ва қипчоқ тилида. (يَسِيلَارُ. يَسِيلَامَاق)

јубілар, јубіламақ). Бошқа турклар бу сўзни ҳам қўллайдилар. Улар ҳийла маъносидан **يَبْ، يِبْ** јаб, јуб шаклини қўллайдилар, бундан феъл ясамайдилар.

يَسِيلَادِي јасіладі: **اَلْ يَسِيلَادِي نَانَكُنِي** ол јасіладі нәңни— у нарсани супра ва шунга ўхшаш нарсага ёйилган хамирдек ёйди. **اَلْ سُوْزُكْ يَسِيلَادِي** ол сўзүг јасіладі— у сўзни очиқ-ойдин сўзлади, пичинг, қочиріқли қилмади. (يَسِيلَارُ. يَسِيلَامَاق) јасілар, јасіламақ).

يَغِيلَادِي јағіладі **اَلْ اَنِي يَغِيلَادِي** ол ані јағіладі— у унга душманлик қилди.

يَغِيلَادِي јағіладі: **اَرْ يَغِي يَغِيلَادِي** ёр јағі јағіладі— одам душман билан жанг қилди. (يَغِيلَارُ. يَغِيلَامَاق) јағілар, јағіламақ).

Бу бўлимнинг манқус тури

اَيَالَادِي ајаладі: **قِيْزْ اَيَالَادِي** қіз ајаладі— қиз икки қўлининг қафтларини бир-бирига урди. (اَيَالَامَاق. اَيَالَارُ) ајалар, ајаламақ). Бу тўғри, фасих сўздир.

أَيَالادى ујаладі: قُشُ أَيَالادى қуш ујаладі — қуш уя қур-
ди. (أَيَالماقُ أَيَالارُ. ујалар, ујаламақ).

كُيَالادى кўјаладі: أَرُ كَنْزُ كُيَالادى әр кәзіз кужаладі —
одам куяни кигиздан туширди, қоқди. Бошқаси
хам шундай. (كُيَالماقُ كُيَالارُ. кўјаләр, кўјаләмәк).
Бу бұлимнинг қоидаси бундан олдинги бұлимда
кўрсатганимизчадир. Бу бұлим бир қанча вазифа-
ларда қўлланади:

Биринчи: асли түрт ҳарфли бұлган уч ҳарфли
исмларга لادى ладі || — lәді қўшилиб, феъл яса-
лади. Ишловчи ўзакда ифодаланган иш-ҳаракат
бўйича бирор иш қилганини англатади. Чунончи:
أَرُ تُونُ قَرالادى әр тон қараладі — одам тўнни қо-
райтирди. يِرُ قَريالادى jәр қаріладі — ерни ўлча-
ди, дегандаги каби.

Иккинчи: исмларга لادى ладі — lәді қўшилиб
ясалган феъл одам шу феълда зикр қилинган ҳа-
ракатга нисбат берилганлик маъносини англатади.
Чунончи: أَلُ أَرُكُ اقيالادى ол әріг ақіладі — у
одамни сахийга нисбат берди. Яна أَلُ أَنى قَريالادى
ол ані қаріладі — у уни қарига нисбат берди каби.

Учинчи: ўз ҳолига мустақил феъл бўлиб, бу
хил маънолардан ҳеч бири ифода қилинмайди.
Чунончи: أَلُ أَنى قَجيالادى ол ані қічіладі — у уни

қитиқлади. Яна أَشْيَاكُ تُمِيلَادِي эшјак түміләді —
эшак сакраб елди каби.

Түртликлар бұлими тугади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БҰЛИМИ

فَعْلَمَادِي фаъалъади шаклидаги сўзларнинг ع

ҳарфи ҳар хил ҳаракатлар билан
келган сўзлар бұлими

تَبُّوتَادِي тубўтләді: اَلْ اَنِي تَبُّوتَادِي ол ані тубўтләді —
у уни тубутларга нисбат берди; улар бир тоифа
халқдир. (تَبُّوتَالَارُ. تَبُّوتَامَاكُ) тубўтләр, тубўтләмәк).

كِرِّيْتَالَادِي кірітіләді — қулфлади. اَلْ قَبِيغْ كِرِّيْتَالَادِي ол қа-
пуғ кірітіләді — у эшикни қулфлади. (كِرِّيْتَالَارُ. كِرِّيْتَامَاكُ)
кірітіләр, кірітіләмәк).

جَنِّجَالَادِي чаначладі: اَلْ اَنِي جَنِّجَالَادِي ол ані чаначла-
ді — у уни кучсиз, бұшашганга нисбат берди.
(جَنِّجَالَامَاكُ. جَنِّجَالَارُ) чаначлар, чаначламақ).

قُلُّجَالَادِي қулачладі: اَلْ اَرُقْنِي قُلُّجَالَادِي ол орукні қу-
лачладі — у арқонни қулочлаб ўлчади. Бошқаси
ҳам шундай. (قُلُّجَالَامَاكُ. قُلُّجَالَارُ) қулачлар, қулач-
ламақ).

قَلِّيچَالَادِي қілічладі: اَلْ اَنِي قَلِّيچَالَادِي ол ані қілічладі —
у уни қилич билан урди. (قَلِّيچَالَامَاكُ. قَلِّيچَالَارُ) қіліч-
лар, қілічламақ).

қамічладі: **قَمَجَلَادِي** ол мўнуг қамічладі—у чўмичга шўрвани тўлдирди. (**قَمَجَلَارُ**).

қамічлар, қамічламақ).

бағірладі: **بَغْرَلَادِي** ол ані бағірладі—у унинг бағрига урди.

бағірладі: **بَغْرَلَادِي** ол јасін бағірладі—у ёй дастасини тузатди. (**بَغْرَلَامَقُ**).

бағірлар, бағірламақ).

чағірладі: **جَغْرَلَادِي** ол ўзумні чағірладі—у ўзумни чағир (шарбат) қилди. (**جَغْرَلَارُ**).

чағірлар, чағірламақ). Киши ичкилик ичганда ҳам шу сўз қўлланади.

чїғірладі: **چَغْرَلَادِي** **چَغْرَلَادِي** чїғірладі—у йўлда кичик йўл қилди ва у йўлдан кетди. Шунингдек, ерни қор босганда, биров оёғи билан йўл очишига ҳам бу сўз қўлланади. (**چَغْرَلَامَقُ**).

чїғірлар, чїғірламақ).

сїғірладі: **سَغْرَلَادِي** ол ані сїғірладі—у уни сигир ҳисоблади, сигирга нисбат берди. (**سَغْرَلَامَقُ**).

сїғірлар, сїғірламақ).

букўрладі: **بُكْرَلَادِي** ол ані букўрладі—у унинг букирига урди. Яна **بُكْرَلَادِي** ол ја-

ғині бұкүрләді—у душман сафига ўнгдан ёки чапдан кириб енгди, юзма-юз бормади. (بُكْرُلَارْ: بُكْرُلَامَاكْ).
бұкүрләр, бұкүрләмәк).

тарасладі: تَرَسْلَادِي اَلْب جَرِكْ алп чәриг тарасладі — баҳодир аскарни тўзитди. Яна جَغْرِي قازِغْ
تَرَسْلَادِي чағри қазіғ тарасладі — қирғий ғозни тўзитди. Ҳар бир нарса ўзининг кучи билан бир нарсани тарқатиб, тўзитиб юборса ҳам бу сўз қўлланади. (تَرَسْلَامَاقْ). тараслар, тарасламақ).

тарусладі: تَارُسْلَادِي اَلْ اَفْنُ ол әwін тарусладі — у уй тепасини ёпти, бекитди. (تَارُسْلَامَاقْ). таруслар, тарусламақ).

қурутсаді: قُرُتْسَادِي اَرُ әр қурутсаді — одам қуртни орзу қилди. (قُرُتْسَامَاقْ). қурутсар, қурутсамақ).

бағірсаді: بَغْرِسَادِي اَرُ әр бағірсаді — одамнинг кўнгли жигар тўсади. (بَغْرِسَامَاقْ). бағірсар, бағірсамақ).

кәзүрсәді: كَزْرُسَادِي اَلْ مَنَاكَ تُونْ ол мәнә тон кәзүрсәді — у менга тўн кийгизмоқ истади. (كَزْرُسَارْ).
кәзүрсәр, кәзүрсәмәк).

татіғсаді: تَاتِغْسَادِي اَرُ әр татіғсаді — одамнинг кўнгли ширинлик тўсади. (تَاتِغْسَامَاقْ). татіғсар, татіғсамақ).

سَتَغْسَادِي سَاتІҒСАДІ: сотмоқ истади. اَرَاتِن سَتَغْسَادِي әр
 атін сатіғсаді — одам отини сотаёзди, сотмоқ ис-
 тади. Шеърда шундай келган:

اَفْنُ بَرَقِن سَتَغْسَادِي يَلِغُ بَيْرِبُ بَرِغْسَادِي
 تَرِكْ اَرَسَا تَرُغْسَادِي اَنْكُرْ سَاوْنِجْ كُنِي تَغْدِي

Әwін барқін сатіғсаді
 Јулуғ бәрiп јаріғсаді
 Тіріг әрсә туруғсаді
 Анар сақінч күні туғді.

Ўзини қутқаришга фидо (қурбон) қилсин деб,
 душман унинг уйини, жойини сотмоқ истади. У
 тирик қолмоқ истади. Лекин унга қайғули кунлар
 туққан эди. (سَتَغْسَامَاقُ سَتَغْسَارُ سَتَغْسَامَاقُ сатіғсар, сатіғсамақ).

بَارِغْسَادِي بَارِغْسَادِي — бормоқ истади. اَلْ اَفْكَا بَرِغْسَادِي ол
 әwгә баріғсаді — у уйға бормоқ истади. Бошқаси ҳам
 шундай. (بَرِغْسَارُ بَرِغْسَامَاقُ баріғсар, баріғсамақ).

تَرُغْسَادِي تَرُغْسَادِي — турмоқ истади. اَلْ مُنْدَا تَرُغْسَادِي
 ол мунда туруғсаді — у бу ерда турмоқ истади.
 (تَرُغْسَامَاقُ تَرُغْسَارُ туруғсар, туруғсамақ).

قُرُغْسِيدِي قُرُغْسِيدِي — қуришга юз тутди. قُرُغْسِيمَاقُ قُرُغْسِيمَاقُ
 қуруғсiр, қуруғсiмақ). Шунинг учун ҳам меъдага
 قُرُغْسَاقُ қуруғсақ деб ном берилган. Чунки у со-
 ат ба соат қуриб, бундан таом ейишга истак қўз-
 галади.

بَلَقْسَادِي баліқсаді: اَرْ بَلَقْسَادِي әр баліқсаді — одамнинг кўнгли балиқ тусаді. (بَلَقْسَامَاقْ. بَلَقْسَارُ. بَلَقْسَامَاقْ) баліқсар, баліқсамақ).

بِلِغْسَادِي билигсаді: اَعْلَانْ بِلِغْسَادِي оғлан билигсаді — ўғлон ақлли бўлиш истади. (بِلِغْسَامَاقْ. بِلِغْسَارُ. بِلِغْسَامَاقْ) билігсәр, билігсәмәк).

بِرِغْسَادِي бәригсаді: اَلْ مَنكَا تَوَارْ بِرِغْسَادِي ол мәнә та-вар бәригсаді — у менга мол бермоқ истади, мол бераёзди. Бошқаси ҳам шундай. (بِرِغْسَامَاقْ. بِرِغْسَارُ. بِرِغْسَامَاقْ) бәригсәр, бәригсәмәк).

كِرْغُسَادِي көрүгсаді: اَلْ مَنِي كِرْغُسَادِي ол мәни көрүг-саді — у менга йўлиқишни истади. (كِرْغُسَامَاقْ. كِرْغُسَارُ. كِرْغُسَامَاقْ) көрүгсәр, көрүгсәмәк).

كِرْغُسَادِي кiригсаді: اَلْ اَفْكََا كِرْغُسَادِي ол әwгә кiригса-ді — у уйга кирмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (كِرْغُسَامَاقْ. كِرْغُسَارُ. كِرْغُسَامَاقْ) кiригсәр, кiригсәмәк).

كَلْغُسَادِي кәлигсаді — келмоқ истади. اَلْ مَنكَا كَلْغُسَادِي ол мәнә кәлигсаді — у менга келмоқ истади. (كَلْغُسَامَاقْ. كَلْغُسَارُ. كَلْغُسَامَاقْ) кәлигсәр, кәлигсәмәк).

بَغْشَلَادِي бағишладі: اَلْ مَنكَا اَتْ بَغْشَلَادِي ол мәнә ат бағишладі — у менга от тухфа қилди. Бошқаси ҳам шундай. (بَغْشَلَامَاقْ. بَغْشَلَارُ. بَغْشَلَامَاقْ) бағишлар, бағишламақ).

تَقْشَلادى تашушладі: تَقْشَلادى نانك تашушладі нәң —
нараса сезги ва ҳаракат бошланди, пайдо бўлди.
(تَقْشَلاماق: تَقْشَلار: ташушлар, ташушламақ).

سُرْشَلادى сурушладі: اَلْ تَرِغْ سُرْشَلادى ол таріғ суруш-
ладі — у ейиш учун буғдой бошоғини қовурди.
(سُرْشَلاماق: سُرْشَلار: сурушлар, сурушламақ).

قَدْشَلادى қазішладі- اَلْ كُونُكْ قَدْشَلادى ол көнүг қа-
зішладі — у кўндан қайиш кесди. (قَدْشَلاماق: قَدْشَلار:
қазішлар, қазішламақ).

قَرْشَلادى қарішладі: اَلْ بَرَجْنْ قَرْشَلادى ол барчін қа-
рішладі — у ипак кийимликни қаричлаб ўлчади.
Бошқаси ҳам шундай. (قَرْشَلاماق: قَرْشَلار: қаріш-
лар, қарішламақ).

بِشْغَلادى пішіғладі: اَلْ اَتْ بِشْغَلادى ол ət пішіғладі —
у гўштни пиширди. Бошқаси ҳам шундай. (بِشْغَلار:
بِشْغَلاماق: пішіғлар, пішіғламақ).

سَتْغَلادى сатіғладі: اَلْ اَنِكْ بَرَلَا سَتْغَلادى ол анің бірлә
сатіғладі — у у билан бирга сотди. (سَتْغَلاماق: سَتْغَلار:
сатіғлар, сатіғламақ). Бу сўзнинг тўғрироғи
سَتْغَلَشْدى сатіғлашді шаклидир. Лекин ҳар икки
шакл ҳам қўлланади.

سَرِّغَلادى سариғладі: اَلْ تُونُنْ سَرِّغَلادى ол тонін сариғладі — у түнини сарғайтирди. Бошқаси ҳам шундай. (سَرِّغَلاماق. سَرِّغَلار. سَرِّغَلاماқ).

قَدِّغَلادى қізіғладі: اَلْ بُرْكُ قَدِّغَلادى ол бөрк қізіғладі — у салла, дүппининг четини тикди. Бошқаси ҳам шундай. (قَدِّغَلاماق. قَدِّغَلار. قَدِّغَلاماқ).

قُرُّغَلادى қуруғладі: نَانِكُنِي قُرُّغَلادى қуруғладі нәңні — нарсани бұшағанда ишлатди. (قُرُّغَلاماق. قُرُّغَلار. قُرُّغَلاماқ).

قَسِّغَلادى қасіғладі: اَلْ قَلْنُ قَسِّغَلادى ол қулін қасіғладі — у қулининг даҳаниға урди. (قَسِّغَلاماق. قَسِّغَلار. قَسِّغَلاماқ).

بِتَّقَلادى бутақладі: اَلْ يَغَايِجُ بِتَّقَلادى ол жіғачіғ бутақладі — у дарахт бутағини кесди, бутади. (بِتَّقَلار. بِتَّقَلاماق. بِتَّقَلاماқ). Бу сўзнинг тўғрироғи بَتِيدِي бутідидир.

تُتُقَلادى тутуқладі: اَلْ اُعْلِنُ تُتُقَلادى ол оғлін тутуқладі — у ўғлининг тумруғига урди ёки ўша ерга уришға нисбат берди. (تُتُقَلار. تُتُقَلاماق. تُتُقَلاماқ).

بَشَقَلادى башақладі: اَلْ سَنَكُو بَشَقَلادى ол сөңү башақладі — у найза учига темир ўрнатди. (بَشَقَلار. بَشَقَلاماق. بَشَقَلاماқ).

туруқладі: **اَلْ اَتَغْ تُرُقْلَادِي** ол атіғ туруқладі — у отни ориқлатди. Ориқ-туруқ қилди. Бошқаси хам шундай. (**تُرُقْلَامَاقُ** **تُرُقْلَارُ** туруқлар, туруқламақ).

чібіқладі — чивіқ билан урди. **اَلْ اَتَنْ جَبِقْلَادِي** ол атін чібіқладі — у отини чивіқ (хўл новда) билан урди. (**جَبِقْلَامَاقُ** **جَبِقْلَارُ** чібіқлар, чібіқламақ).

чаруқладі: **اَلْ اِذَاقَنْ جَرُقْلَادِي** ол азақін чаруқладі — у оёғига туркча чорик кийди. (**جَرُقْلَارُ** **جَرُقْلَامَاقُ** чаруқлар, чаруқламақ). **جَرُقُ** чаруқ қабиласига нисбат берилса хам бу сўз қўлланади.

қабақладі: **اَرُ اَرُ قَبِزْغُ قَبِقْلَادِي** эр қізіғ қабақладі — одам қизни хароб қилди, бузди. (**قَبِقْلَامَاقُ** **قَبِقْلَارُ** қабақлар, қабақламақ).

қучақладі: **اَلْ بَرَجِنْ قُجُقْلَادِي** ол барчін қучақладі — у шоҳи кийимликни ўраб олди. (**قُجُقْلَارُ** **قُجُقْلَامَاقُ** қучақлар, қучақламақ).

қарақладі: **اَلْ تَوَارِغُ قَرُقْلَادِي** ол таваріғ қарақладі — у йўлни кесиб ўтди ва молни олди. (**قَرُقْلَامَاقُ** **قَرُقْلَارُ** қарақлар, қарақламақ). Бу яғмолар сўзидир.

қашіқладі: **اَلْ بِالِغُ قَشِقْلَادِي** ол баліғ қашіқладі — у болни қошиқ билан ялади. (**قَشِقْلَامَاقُ** **قَشِقْلَارُ** қашіқлар, қашіқламақ).

اَلْ اُغْلَنْ قُلُقْلَادِي قۇلاقладі — қулоғига урди.
 ол оғлін қулақладі — у ұғлининг қулоғига урди.
 (قُلُقْلَادِي قُلُقْلَادِي قۇлақлар, қулақламақ).

قُمُقْلَادِي قۇмуқкладі — тезаклади. اَت قُمُقْلَادِي ат қу-
 муқладі — от тезаклади. Шунингдек, бу сўз قُمُق
 Қумуққа нисбат беришга ҳам қўлланади; у одам
 отидир. (قُمُقْلَادِي قُمُقْلَادِي қумуқлар, қумуқламақ).

قَنُقْلَادِي қонуқкладі — меҳмон қилди. بَكْت مَنِي قَنُقْلَادِي
 бәг мәнi қонуқкладі — бек мени меҳмон қилди.
 Бошқаси ҳам шундай. (قَنُقْلَادِي قَنُقْلَادِي қонуқлар,
 қонуқламақ).

Ўғузлардан бошқа қабилалар тилида бу сўз уй
 эгаси ёқтирмагани ҳолда, биров уйида туриши
 маъносидадир. Шеърда шундай келган:

يَغِي بَكْتِن اَذَقْلَادِي كُرْب سُونِي اَذَقْلَادِي
 اَلْم اَنِي قَنُقْلَادِي اَغْر اَجْرَا اَغُو سَغْدِي

Jaғi бәгдiн узуқладі
 Көрүп сүни азіқладі
 Öлүм ані қонуқладі
 Ағіз ічрә ағу сағдi.

Душман бекни (бир ўзини) кўрганда (писанд
 қилмай), уни мудроқ босган бўлса ҳам, бирдан
 қўшинни кўриб, ҳайратга чўмди, бу кутилмаган

ҳодисадан шошди. Уни ўлим меҳмон қилди. Оғ-
зига тўкилган заҳардан ҳалок бўлди.

بِجَاكَلَدِي бичәкләди: اَلْ اَنِي بِجَاكَلَدِي ол ані бичәкләди—
у уни пичоқлади, пичоқ билан урди. (بِجَاكَلَارْ)
بِجَاكَلَامَاكْ бичәкләр, бичәкләмәк).

بَدُّكَلَدِي бәдүкләди: اَلْ مَنِي بَدُّكَلَدِي ол мәні бәдүк-
ләди—у мени катта деб ҳисоблади. (بَدُّكَلَامَاكْ)
بَدُّكَلَارْ бәдүкләр, бәдүкләмәк).

بَلَاكَلَدِي бәләкләди: اَوَّلْ مَنَاكْ بَلَاكَلَدِي ол мәңә бәләклә-
ди—у менга тухфа, ҳадя қилди. (بَلَاكَلَامَاكْ)
بَلَاكَلَارْ бәләкләр, бәләкләмәк).

تَزَاكَلَدِي тәзәкләди—тезаклади. اَتْ تَزَاكَلَدِي ат тәзәк-
ләди—от тезаклади. Бошқаси ҳам шундай. (تَزَاكَلَارْ)
تَزَاكَلَامَاكْ тәзәкләр, тәзәкләмәк).

تَاЖИКَلَدِي тәжікләди—тожиклади. اَلْ اَنِي تَاЖИКَلَدِي ол
ані тәжікләди—у уни тожиклади, тожик ҳисоб-
лади, тожикларга нисбат берди. (تَاЖИКَلَامَاكْ)
تَاЖИКَلَارْ тәжікләр, тәжікләмәк).

تَشْكَلَدِي тәшүкләди: اَلْ اَنِي تَشْكَلَدِي ол ані тәшүклә-
ди—у уни суқ, очкүз деб ҳисоблади. (تَشْكَلَارْ)
تَشْكَلَامَاكْ тәшүкләр, тәшүкләмәк).

جُرَّكَلادى چۇرәкләдi: اَلْ اُوْنَعْ جُرَّكَلادى ол унуғ чүрәк-
ләдi — у хамирдан чурак кулча (лочира) ясади.
(جُرَّكَلار. جُرَّكَلاماك) чүрәкләр, чүрәкләмәк).

كِرَّكَلادى кәрәкләдi: اَلْ اَنِ كِرَّكَلادى ол әнi кәрәклә-
дi — у уни ахтарди, истади. (كِرَّكَلار. كِرَّكَلاماك)
кәрәкләр, кәрәкләмәк).

كُورُكَلادى кәрүкләдi: اَلْ اُوْنَعْ كُورُكَلادى ол отуғ кәрүк-
ләдi — у оловни пуфлади. (كُورُكَلار. كُورُكَلاماك)
кәрүкләр, кәрүкләмәк).

كُوجُكَلادى кәчүкләдi: اَلْ اُغْنِ كُوجُكَلادى ол оғлiн кә-
чүкләдi — у ўғлининг орқасига урди. (كُوجُكَلار)
кәчүкләр, кәчүкләмәк).

كِيچِكَلادى кiчiкләдi: اَلْ اَنِ كِيچِكَلادى ол әнi кiчiкләдi—
у уни кичик ҳисоблади. (كِيچِكَلار. كِيچِكَلاماك)
кiчiкләр, кiчiкләмәк).

تُرْمَلادى турумладi: اَلْ سُوْنَعْ تُرْمَلادى ол суwuғ ту-
румладi — у сув чуқурлигини буйи билан ўлчади.
(تُرْمَلار. تُرْمَلاماق) турумлар, турумламақ).

تَرِمَلادى тарiмладi: اَلْ اَكْرَنِي تَرِمَلادى ол әкүзнi та-
рiмладi — у сувнинг бир томонидан иккинчи то-
монига (бир оролдан бошқа оролга) ҳатлаб ўтди.
(تَرِمَلار. تَرِمَلاماق) тарiмлар тарiмламақ). Бу бот-
қоқдан қочиш учун қилинади.

بُتُنْلَادِي бутунладі: اَلْ سُوْزُكُ بُتُنْلَادِي ол сөзүг бутунладі — у сүзнинг ҳақиқатини текширди. Бошқаси ҳам шундай. (بُتُنْلَامَاكُ. بُتُنْلَارُ. بُتُنْلَادِي бутунлар, бутунламак).

بُرُنْلَادِي бурунладі: اَلْ اَنِي بُرُنْلَادِي ол ані бурунладі — у унинг бурнига урди. (بُرُنْلَامَاكُ. بُرُنْلَارُ. بُرُنْلَادِي бурунлар, бурунламак).

تَبَانْلَادِي табанладі: تَوِي تَبَانْلَادِي төwәj табанладі — туя оёғининг таги билан урди. (تَبَانْلَامَاكُ. تَبَانْلَارُ. تَبَانْلَادِي табанлар, табанламак).

سَبَانْلَادِي сапанладі: اَلْ يِيرِكُ سَبَانْلَادِي ол jәriг сапанладі — у ерни ҳайдади, ағдарди. (سَبَانْلَامَاكُ. سَبَانْلَارُ. سَبَانْلَادِي сапанлар, сапанламак).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَغْرَلَادِي јағирладі: اَلْ اَتْنِ يَغْرَلَادِي ол атін јағирладі — у отининг яғирини тузатди. Агар отни яғир қилди дейилмоқчи бўлса, (اَلْ اَتْنِ يَغْرَلَادِي ол атіғ јағириті дейилади. Яъни у отини яғир қилди, демакдир. Бу — арабча қашшоқланди маъносида تَرَبَّ деб, бойиди маъносида اَتْرَبَّ дейилгани кабидир; ёки зулм қилди маъносида قَسَطًا деб, одиллик қилди маъносида اَقْسَطًا дейиш ҳам шундай. (يَغْرَلَارُ. يَغْرَلَادِي јағирлар, јағирламак).

يَقْرُلَادِي jаwузладі: ол jаwузладі
нәңни — у нарсани ёмон деб ҳисоблади. (يَقْرُلَارُ).

يَقْرُلَامَاق jаwузлар, jаwузламақ).
يَزُقْلَادِي jазуқладі: بَكْ اَنِي يَزُقْلَادِي бәг ані jазуқла-
ді — бек уни бир айб учун ушлади. (يَزُقْلَامَاق).
jазуқлар, jазуқламақ).

يَتِكْلَادِي jітікләді: اَلْ اَتْ يَتِكْلَادِي ол ат jітікләді — у
йўқолган отни қидирди. Бошқаси ҳам шундай.
(يَتِكْلَامَاق). jітіклар, jітікләмәк).

يَرِمْلَادِي jарімладі: اَلْ يُولُوعْ يَرِمْلَادِي ол jолуғ jарімла-
ді — у йўлни яримлади. Бошқаси ҳам шундай.
(يَرِمْلَامَاق). jарімлар, jарімламақ).

يَلِمْلَادِي jәlimләді — елимлади. اَلْ اَقْ يَلِمْلَادِي ол оқ jә-
limләді — у ўққа пат ёпиштирди. Яна: اَلْ يُولُوعْ
يَلِمْلَادِي ол jолуғ jәlimләді — у йўлда душманнинг
яширин пистирмаси ёки айғоқчиси бор-йўқлигини
билиш учун аскардан олдинроқ кетди. (يَلِمْلَارُ).
jәlimләр, jәlimләмәк).

يَاغْرِنْلَادِي jағрінладі: اَلْ اَنِي يَاغْرِنْلَادِي ол ані jағрінла-
ді — у унинг яғринига — кифт суягига урди.
(يَاغْرِنْلَامَاق). jағрінлар, jағрінламақ)²⁸⁶.

²⁸⁶ Босма нусхада бу сўзлар бир-биридан фарқли икки шакл билан берилган. Ўтган замон jағрінладі шаклида, келаси замон ва масдар формалари jа-
рінлар, jарінламақ шаклида берилган. Бу албатта тўғри эмас, шакллар бир
хил бўлиши керак эди. Басим Аталайнинг изоҳига кўра, қўлёзмада бу сўзлар
дастлаб يَاغْرِنْلَارُ jағрінлар шаклида ёзилган бўлса ҳам, сўнг يَاغْرِنْلَارُ jағрінлар
қилиб тузатилган экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 343-бет).

Қо и да: бу бўлимнинг буйруқ шакли беш ҳарф-
 лидир. Чунончи: **مَنِيْ اَغْرَلَا** мэни ағрла — мени
 ҳурмат қил **بَغَشَلَا اَتْ مَنَكَا** мэңа ат бағшла —
 менга от совға қил гапларидаги **اَغْرَلَا** ағрла,
بَغَشَلَا бағшла буйруқлари каби.

Турли феъл турларидаги бўлишсизлик шакл-
 лари, буйруқ ва фоиллар, сифатдошларнинг маъ-
 лум ва мажҳул шакллари, жой, пайт, қурол
 исмлари юқоридаги бўлимларда кўрсатилган қои-
 дага мувофиқ ясалади. Ҳамма бўлимлар учун
 қоида бирдир. Бу бўлимдан мажҳул феъл ясаш
 учун буйруққа бир **ل** қўшилади. Бу вақт феълда
 икки **ل** пайдо бўлади. Чунончи: **اَرَّ اَغْرَلَلْدِي** эр
 ағрлалдї—одам ҳурмат қилинди. Яна: **اَتَّ بَغَشَلَلْدِي**
 ат бағшлалдї — от тухфа қилинди каби. Бу феъл-
 ларда **ل** ўрнига **ن** қўллаб, **بَغَشَلَلْدِي** ат бағш-
 ландї — от тухфа қилинди, **اَرَّ اَغْرَلَلْدِي** эр ағр-
 ландї — одам ҳурмат қилинди шаклида қўллаш ҳам
 мумкин. Лекин кўпроқ биринчиш акл қўлланилади.

Иш икки киши орасида бажарилганини анг-
 латиш учун феълга **ش** орттириб ясалиш қои-
 даси юқорида таништирилган эди.

Бу бўлим олти хил вазифада келади.

Биринчи: феъл ҳарфи иллатсиз, уч ҳарфли
 исмлардан ясалган бўлади. Чунончи: **قَبِيغْ كَرَّ تَلَادِي**

қапуғ кірітiлiдi — эшикни қулфлади кабиким, бу феълда ұзак **كِرْت** кіріт — калит, демакдир. Бунда ұзакка **لادی** iлiдi орттириб, феъл ясалди. Ёки

أَلْ أَنِي قَسْغَلَادِي ол анi қасiғладi — у унинг икки жағига урди. Бу гапта ұзак **قَسِغ** қасiғ исм эди, бунга **لادی** ладi орттирилгач, феълга айланди.

Ҳар бир маънони ифодалашда бу бўлимда шундай қоида сақланади.

Иккинчи: номи зикр қилинган сўз, у хоҳ киши оти, хоҳ бошқа сўз бўлсин, бир нарса қаторида ҳисобланганлик маъносини англатади. Чунончи: **أَلْ أَنِي أُغْزَلَادِي** ол анi оғузладi — у уни ўғузга нисбат берди, улардан деб ҳисоблади. Яна **أَلْ أَنِي جَكَلَادِي** ол анi чигилладi — у уни чигиллардан ҳисоблади, уларга нисбат берди каби.

Шунингдек, одам ҳар бир нарсаға нисбат берса ҳам шу сўз қўлланади. Чунончи: **أَلْ أَنِي سَرَنَلَادِي** ол анi саранладi — у уни бахил деб ҳисоблади, бахилга нисбат берди. Бу арабчада **ظَلَمْتَهُ** зулмга нисбат бердим, фисққа нисбат бердим, ибораси каби.

Учинчи: гапта зикр қилинган аъзога ўтишлик маъносини англатади. Чунончи: **أَلْ أَنِي قَرَنَلَادِي** ол анi қарiнладi — у унинг қорнига урди. Яна: **أَلْ أَنِي**

بُكْرَلَدِي ол ані бӯкӯрләді — у унинг букирига урди каби. Бу хусусият араб тили билан мусобақа қиладиган туркий тиллардаги алоҳида фазилатдир. Арабчада ҳам исмдан феъл ясаш бор. Чунончи, сонига урди маъносида сон маъносидаги **فَخَذَ** фахз исмидан феъл ясаб, **فَخَذَهُ** фахазаҳу дейдилар. Бошига урди маъносидаги **رَأَسَهُ** раасаҳу, сийдикли жойига урди маъносидаги **مَسَّنَهُ** масанаҳу ва терисига урди маъносида **جَلَدَهُ** жаладаҳу ва шунга ўхшаганлар юқорида айтиб ўтилгани кабидир. Туркий тилларда ҳам шундай қилинади. Чунончи, кўкрак маъносидаги **تُوشُ** тош исмидан ясалган **تُوشْلَدِي** тошладі — тўшига урди, демакдир. Шу маъноларда исмлардан ясаладиган феъллар ҳамма туркий тилларда ҳам қўлланади.

Тўртинчи: ишловчи ишни зикр қилинган қурол билан ишлаганлиги маъносини англатади. Чунончи: **أَلْ أَنِي قَلْجَلَدِي** ол ані қілітчладі — у уни қичил билан урди. Яна: **أَلْ أَنَعُ جَبْقَلَدِي** ол атиғ чібітқладі — у отни чивиқ билан урди каби.

Бешинчи: гапда зикр қилинган сўз ажралиб чиққанлик маъносини англатади. Чунончи: **بَامَتِي** **أُرْغَلَدِي** памуқ уруғладі — пахта чигитини айирди. Яна: **تَلُولَدِي** **نَانَكْنِي** талуладі нәнни — нарсани ўз жинси ичидан айирди каби.

Олтинчи: ўз ҳолига мустақил бир шакл бўлиб, юқоридаги маънолардан ҳеч бири ифода қилинмайди. Чунончи: **أَلْ مَنكَا أَتْ بَغْشَلَادِي** ол мэнца ат бағишлади — у менга от ҳадя қилди. Бошқаси ҳам шундай. Яна: **تَنْكُرِي مَنِي أَغْرَلَادِي** тэнкри мэни агірладі — худо мени сийлади каби.

Сўнг билгилки, ҳар қандай исмдан феъл ясаши учун қоида умумий бўлса ҳам, аслида ҳар бир исмдан феъл ясала бермайди. Чунончи, ўрмон ёнғоғи маъносидаги **قُسُقُ** қосуқ сўзидан **قُسُقْلَادِي** қосуқладі тарзида феъл ясаб бўлмайди. Ҳолбуки, **قَشُقُ** қашуқ сўзидан **قَشُقْلَادِي** қашуқладі шаклида феъл ясаш мумкиндир. Шунингдек, от қўноқ еди маъносида **قُنُقْلَادِي** ат қонақладі деб бўлмайди. Аммо **أَلْ مَنِي قُنُقْلَادِي** ол мэни қонуқладі — у мени меҳмон қилди тарзида қўллаш мумкин булар эди. Чунки бу сўзларнинг ҳар иккиси ҳам бир хилда уч ҳарфлидир. **قُنُقُ** қонақ — қўноқ, **قَشُقُ** қонуқ — меҳмон, демакдир. Буларнинг биридан феъл ясаш мумкин, иккинчисидан мумкин эмасдир. Агар биров бу исмлардан бошқаларга қиёс қилиб, феъл ясаб қўлласа, ундан қайтариб бўлмайди. Бунда хато ҳам бўлмайди. Унга кенглик берилади.

Сўнг бу бўлим билан **ن**-н ли бўлим орасидаги фарқни юқорида сўзладик. **ن**-н ли феъллар ҳаракат фоил билан чегараланишини, ишловчи ишни ўзи қилганини англатади. Бу ҳақда юқорида ай-

тилди. Бу бўлим феълларига келсак, бунда ҳаракат ишловчидан бошқага ўтади. Чунончи, олдинги феъл тури қуйидагичадир: **أَرَّ اَرَّ اَتُكْلَانْدِي** эр этүкләнди — одам этикка эга бўлди. Яна: **يَغَاجُ اَرَّ اَرَّ اَتُكْلَانْدِي** јғач эрүкләнди — дарахт уруғ қилди каби. Бу бўлим арабча **انفعال** бўлими ўрнидадир. **ل** — **л** ли бўлимга келсак, мен бундан **لادى** ладі қўшилиб ясаладиган феълни кўзда тутаётирман. Бу бўлим арабча **تفعيل** бўлими ўрнида доимо ўтимли бўлади. Чунончи: **اَلْ اَوْتُ كُرُّكَلادى** ол от кўрүкләди — у оловни пуфлагич (дам) билан пуфлади. Яна: **اَلْ قَبِغُ كَرِّتَلادى** ол қапуғ кiрiтiләди — у эшикни қулфлади каби. Агар ишловчи зикр қилинган феъллардан биргалик маъносини ифодалашни лозим топса, **ن**-н ли феъл бўлимларининг ҳаммасидан бу маънода феъл ясаши мумкин. Бунинг қоидаси юқорида айтиб ўтилгандир. Бу феъллар шахс қўшимчалари билан қўшилиб келганда, у феъллардан ҳарфи линни тушириш мумкин. Чунончи: **مَنْ اَذَقَلَدِمُ** мән узиқладим — мен ухладим, **سَنْ اَذَقَلَدِيكُ** сән узиқладің — сен ухладинг, **اَذَقَلَدِي** узиқладі — у ухлади каби. Бошқа феъллар шунга қиёс қилинади, улуғ тангри хоҳласа.

Тўрт ҳарфли феъллар ичида бир ўринда кетма-кет икки сукунли ҳарфли феъллар топилмайди.

Чунки бу хил феълларнинг охирги ҳарфи **ذَلَقَّة** ҳарфлари билан ёнма-ён келади. Бу ерда маъно бўлмайди. Чунончи: **أَرْمَكُورْدِي** эрмăгүрди—ялқовлашди, **أَرْمَكُورَار** эрмăгүрăr—ялқовлашар, **أَرْمَكُورْمَاك** эрмăгүрмăк — ялқовлашмақ дейилгандаги каби. Шу билан бирга, бу сўзлардан **و** туширилиб, **أَرْمَكُورْدِي** эрмăгүрди шаклида ҳам қўлланади. Шу ҳолда икки сукун бир ерда келмайди. Бунни яхши англа.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган **فَعْلَعَدِي** фаълаълади шаклидаги сўзлар

تَفْعُاجِلَادِي тафғачладі: **أَلْ أُنِي تَفْعُاجِلَادِي** ол ані тафғачладі — у уни мочинликка нисбат берди, мочинликлардан ҳисоблади. (**تَفْعُاجِلَامَاقُ** тафғачлар, тафғачламақ).

سَرَقُجِلَادِي сорқучладі: **أَلْ بَجَاكُ سَرَقُجِلَادِي** ол бичăк сорқучладі — у пичоқ сопининг дастага ўрнатилган уч қисмини лукдан сиқиб олингаи шира билан ёпиштириб пишиқлади. (**سَرَقُجِلَامَاقُ** сорқучлар, сорқучламзқ).

قَلْبُزِلَادِي қалбузладі: **أَلْ قَلْبُزِلَادِي نَانَكْنِي** ол қалбузладі нăнни — у нарсани луқма қилди. (**قَلْبُزِلَامَاقُ** қалбузлар, қалбузламақ).

қиртишладі: *قَرْتِشِلَادِي* ол сағрині
қиртишладі — у тери юзини қиртишлади²⁸⁷. Бошқаси
хам шундай. (*قَرْتِشِلَارُ*. *قَرْتِشِلَامَاق*) қиртишлар, қир-
тишламақ).

боғмақладі: *بَغْمَقْلَادِي* көнләк²⁸⁸ боғ-
мақладді — күйлак боғичи боғланди. Бошқаси хам
шундай. (*بَغْمَقْلَانُور*. *بَغْمَقْلَانِمَاق*) боғмақланур, боғ-
мақланмақ).

тамғақладі: *تَمَغْقِلَادِي* ол ані тамғақ-
ладі. (*تَمَغْقِلَارُ*. *تَمَغْقِلَامَاق*) тамғақлар, тамғақламоқ).

²⁸⁷ Қиртишламоқ ҳозирги ўзбек тилида хам бирор нарса юзини, устки қисмини қириб тозалаш, юкени қолдирмай силлиқлаш маъносида қўлланади. Навоийда бу сўз, ҳатто, дарахтга нисбатан хам қўлланган:

Нахли айшим қўнғорди ўйла ғаминг,
Ким маконида қолмади қиртиш.

(Роҳатим дарахтини ғаминг шунчалар қаттиқ қўпордики, дарахт ўрнида қиришга лойиқ бирор нарса хам қолмади).

Лекин шуни айтиш керакки, бу ерда Маҳмуд Кошғарий бу сўзни тери юзини қириб тозалаш маъносида изоҳлаган. Ҳолбуки, у „Девон“нинг I том 428-бетида бу сўзни ернинг юзи маъносида изоҳлаб, бу сўз ҳар нарсанинг юзасига нисбатан қўллана бермайди, деб уқтирган эди.

²⁸⁸ Күйлак сўзи ҳозирги замон ўзбек жонли тилида кўйнак, адабий тилда кўйлак шаклида қўлланса хам, Навоийда ҳар ерда „Девон“дагича кўнглак шаклида қўлланган:

Танға тошу, қўлга тиш захмики солди, телбалик,
Фош қилди элга кўнглаксиз бадан, енгсиз илик.

Қазо мажнунға тикмиш лолалар япроғидан кўнглак,
Тери бирла сўнгак, лекин сўнгак ўқлар, тери кўнглак.

قَرْلُقْلَادِي қарлуқладі: اَلْ اَنِي قَرْلُقْلَادِي ол ані қарлуқладі — у уни қорлуққа нисбат берди. Улар туркманларнинг бир тоифасидир. (قَرْلُقْلَارْ قَرْلُقْلَامَاق) қарлуқлар, қарлуқламақ).

قَفْجَاقْلَادِي қіфчақладі: اَلْ اَنِي قَفْجَاقْلَادِي ол ані қіфчақладі — у уни қипчоқлардан ҳисоблади ва уларга нисбат берди. (قَفْجَاقْلَارْ قَفْجَاقْلَامَاق) қіфчақлар, қіфчақламақ).

قَنْتُقْلَادِي қолтуқладі: اَلْ اَتْنِكْ قَنْتُقْلَادِي ол отуқ қолтуқладі — у ўтин қўлтиқлади. Шунингдек, бу сўз қўлтиғига урмақ маъносида ҳам қўлланади²⁸⁹. (قَنْتُقْلَارْ قَنْتُقْلَامَاق) қолтуқлар, қолтуқламақ).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

كُرْبَالَادِي кўрпәләді: اَتْ كُرْبَالَادِي ат кўрпәләді — от кўрпа ўт еди. (كُرْبَالَارْ كُرْبَالَامَاق) кўрпәләр, кўрпәләмәк).

تُرْتَالَادِي тўртәләді: اَلْ بُرْكْ تُرْتَالَادِي ол бөрк тўртәләді — у қалпоққа юпқа тилла барглар ёпиштирди. Бошқаси ҳам шундай. (تُرْتَالَارْ تُرْتَالَامَاق) тўртәләр, тўртәләмәк).

قَفْتُولَادِي қіфтуладі: اَلْ قَفْتُولَادِي بُرُوكْ ол қіфтуладі — бөзүг — у бўзни ва бошқа (нарсә)ни қайчи билан

²⁸⁹ Қўлтиқламоқ ҳозирги тилда ҳам бирор нарсани қўлтиқда кўтармоқ маъносида қўлланади. Лекин бу сўз иккинчи маънода қўлланмайди.

қирқди (қийди). Бошқаси ҳам шундай. **قَتُولَارُ** (қіфтулар, қіфтуламақ).

كِرْتُولَادِي кіртуіладі: **أَلْ أِنِي كِرْتُولَادِي** ол ані кіртуіладі— у унинг айтганини тасдиқлади. (**كِرْتُولَامَاكُ** кіртуілар, кіртуіләмақ).

تَنْجُولَادِي танчуладі: **أَرَّ أَرَّ أَتْمَاكُ تَنْجُولَادِي** әр әтмәк танчуладі — одам нонни чайнади. Бошқаси ҳам шундай. (**تَنْجُولَامَاكُ** танчулар, танчуламақ).

قَمَّجِيلَادِي қамчіладі: **أَرَّ أَرَّ أَتْنُ قَمَّجِيلَادِي** әр атн қамчіладі — одам отини қамчилади. Бошқаси ҳам шундай. (**قَمَّجِيلَامَاكُ** қамчілар, қамчіламақ).

بُغْدَالَادِي бугдәләді: **أَلْ أِنِي بُغْدَالَادِي** ол ані бугдәләді— у уни ханжар билан урди. (**بُغْدَالَامَاكُ** бугдәләр, бугдәләләмақ).

سَغْرِيْلَادِي сағріладі: **أَلْ كُونُكُ سَغْرِيْلَادِي** ол көнүг сағріладі — у теридан сағри қилди. (**سَغْرِيْلَامَاكُ** сағрілар, сағріламақ).

تَمَّغَالَادِي тамғаладі: **أَلْ بِنِكُ تَمَّغَالَادِي** ол бітік тамғаладі— у хатга, китобга хон тамғасини урди. (**تَمَّغَالَامَاكُ** тамғалар, тамғаламақ).

سُرْكِيْلَادِي сүргіладі: **أَتْ كِيكْنِي سُرْكِيْلَادِي** іт кәйікні сүргіладі — ит кийікни қувди. Бу уни құлга тушириш

учун изидан боришдир. Шунингдек, ҳар нарсанинг орқасига тушиш, қўлга олиш учун унга ҳамла қилишга ҳам бу сўз қўлланади. (سُرْكَالَارُ. سُرْكَالَامَاكُ).
сўргүләр, сўргүләмәк).

سِرْكَالَادِي сіркәләді: اَلْ اُغْلَنُ بَشِنُ سِرْكَالَادِي ол оғлан ба-
шн сіркәләді — у боласининг бошидаги сиркани
тозалади. Яна: اَلْ سُوْفُغُ سِرْكَالَادِي ол сууғ сір-
кәләді — у сиркага сув қўйди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (سِرْكَالَامَاكُ. سِرْكَالَارُ) сіркәләр, сіркәләмәк).

Бу бўлимнинг қоидаси юқорида кўрсатилганча бўлиб, унга қиёс қилинади. Чунончи: اَلْ قَرْمَالَادِي ол қармаладї нәцнї — у нарсани талади, тор-
тиб олди каби.

Тўртликлар бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

ҒУННАЛИ (ТАРКИБИДА БУРУН ТОВУШЛАРИ БЎЛГАН)
СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Икки ҳарфли отлар

Маҳмуд айтади: ғуннали сўзлар икки хилдир.
ج ҳарфи билан келадиган ғунналилар, ك ҳарфи
билан бирга қўлланадиган ғунналилар. Сўнг булар-
нинг ҳар бири ҳам икки турли бўлади: бир хили сўз
ўртасида келади, бир хили сўз охирида келади.
Уларни ўз ўрнида баён қиламиз.

بُنْكَ б у ц: بُنْكَ كَشِي б у ц кіші — пакана, сержаҳл, йў-
гон, бесўнақай одам. Бу сўзнинг асли شَبْنَك ша-
бāн бўлиб, қисқартирилгандир; темирдан ясалган
ҳасса маъносидадир.

بُنْكَ б у ц: بُنْكَ اَتِي б у ц āтти — оғир бир нарса ерга
тушиб, бунгиллаган овоз чиқарди, демакдир.

بُنْكَ б а н: بُنْكَ اَغْلَانُ оғлан бац сīгтаді — бо-
ла бағиллаб йиғлади.

تَنْكُ т ă н — тенг, яқин; тенг, баробар, мос, муносиб
маъносидаги تَنْكُ تَوْش т ă н тўш ҳам шундан
олинган.

تَنْكُ т ă ц — пайти, кези, ўрин. Мақолда шундай келган.
تَنْكُسُزْدَا تَكْرِمَانُ تَرْغُزْسَا يَرْغُسُزْدَا يَار بَرِير
т ă гīрмāн турғурса, ярағсїзда јар барїр — биров
тегирмонни ўз ўрнига эмас, ноўрин жойга қурса,
кутилмаган жойда жар пайдо бўлади. Бу мақол
ишни ўз вақтида қилмаган одам ҳақида айтилади.

تَنْكُ та н — элак (арғуча).

تَنْكُ та н²⁹⁰ — ажойиб, ғалати, қизиқ, таажжуб. تَنْكُ
تاң нăң — таажжуб нарса. Шундан олиниб,
تَانَكُ كَرْدِمُ таң кōрдўм — таажжуб нарса кўрдим,
дейилади.

²⁹⁰ Бу сўз шу маънода Навоийда *тонг* ва *данг* шаклларида учрайди:

Э Навоий, анда кўнглим мубтало бўлса не *тонг*.

Эгнига солай либоси гулранг,

Ким ранги хирадни айлағай *данг*.

تَنَكْ таң — тонг, тонг отар пайт²⁹¹. Шеърда шундай келган.

تَنَكْ اَآا يَرْتَلِمُ بَلُرُجُ قَنِ ارْتَلِمُ
يَسْمِلُ بَكْنُ ارْتَلِمُ اَمْدِي يَكْتِ يَفْلَسُونُ

Таң ата јорталім
Бузруј қанін ірталім
Јасмил²⁹² бәгін өртәлім
Әмді жігіт јушулсун²⁹³.

Тонг отиш билан йўлга тушайлик. Бузражнинг қонини (ҳунини) талаб қилайлик (унинг учун ўч олайлик), у ябақулардан эди, ўлдирилди. Басмиллар бегини ёндирайлик. Энди йигитларнинг тўпланиши зарур.

تَنَكْ таң: تَنَكْ اَتِي таң атти — тонг отди.

²⁹¹ Бу сўз шу маънода ҳозир ҳам кенг қўлланади.
Навойида: Мадраса кунжини ғам обод этиб,

Тонгдин ақшомгача фарёд этиб.

²⁹² Бу сўзнинг асли басмил эканлигини изоҳлаб ўтган эдик.

²⁹³ Бу тўртликнинг биринчи мисраси олти бўғинли, бошқа мисралари етти бўғинлидир. „Девон“да берилган ҳамма тўртликлар бўғинлари албатта бир-бирига тенг, улар кўп ёки кам эмасдир. Шунинг учун, бизнингча, биринчи бўғиндан бир бўғин тушганлиги яқин аҳтимолдир. Шунга кўра, биринчи мисрадаги таң ата бирикмаси таң атарла ёки таң атаркан бўлиши мувофиқ эди. У ҳолда бизнинг таржимамизга тўла мос бўлар эди

Бу мисрадаги јорталім сўзи кезайлик, йўлга чиқайлик, йўлга тушайлик маъносидадир. Адабий тилда бу сўз ҳозиргача шу маънода қўлланиб келмоқда:

Ҳангома талаб бўлсанг маҳқамага *йўрта кўр*,

Уч эчкини бир лўли ҳар оҳангга ўйнатур (Юсуф Сарёмий).

تُنْكَ тоң: تُنْكَ تُنْكَ اَتِي тоң тоң äтти — оғир нарса қаттиқ бир нарса устига тушиб, тўнғиллаган овоз чиқарди.

تُنْكَ тоң: تُنْكَ نَانْكَ тоң нәң — ичи бұш бұлмай, тўла бұлган ҳар нарса. Савағич новдасига قَمِش تُنْكَ тоң қаміш дейиш шундан олинган. Ичи бұш бұлмаган қамиш, демакдир.

تُنْكَ тоң²⁹⁴ — тўнг, тўнгиган. Совуқдан музлаб қотган гўштга تُنْكَ اَت تونъ эт дейиш ҳам шундан олинган. Бошқаси ҳам шундай.

تَنْكَ таң — илгари қурилган бино бўлиб, кейин йиқилиб ишдан чиққан, фақат асли баланд ер тусида хароба ва шунга ўхшаш бир ҳолда сақланиб қолган ер.

تِنْكَ тін — тик, тикка. اَر تِنْكَ تَرْدِي эр тін турди — одам тик турди.

جَنْكَ чән — чанг, зил, музыка лагани (асбоби).

جُنْكَ чун: جُنْكَ اَت чуң эт — гўштан бир парча.

جِنْكَ اَتِي јік äтти — жингиллади. قَلَامْ جِنْكَ اَتِي қулақим јін äтти — қулоғим жингиллади. Шунингдек, қўнғироқ, лаган-товоқ ва шунга ўхшашлар овозига

²⁹⁴ Бизда бу сўз ҳозир, асосан, қўпол, совуқ маъносида қўлланади. Демак, бу сўзнинг маъноси бир оз ўзгариб етиб келган. Бу сўз феъл шаклида Фарғона шеvasида тўнғимоқ тарзида кенг қўлланади. Классик адабиётда тўнғимоқ ҳар ерда совуқ қотмоқ маъносида қўлланиши бу сўз маъносидаги ўзгарииш жуда илгарилар юзага келганидан дарак беради.

хам бу сўз қўлланади. قَلَاقِمُ جَنِكُ اَتِي қулақим

јин этти — бу шакл олдингидан яхшироқдир²⁹⁵.

جَنِكُ تَلُو جِنِكُ تَلُو җиқ толу — лиқ тўла, лиммо-лим. كُولُ

јиқ толу кѳл — суви лиммо-лим кўл. Шунингдек, ҳар нарса ниҳоятигача тўлдирилса ҳам جَنِكُ تَلُو

јин толу сўзи қўлланади.

دَنِكُ دُنِكُ دان: دَنِكُ دُنِكُ اَتِي نانк дан-дуң этти нѳц —

нарса данг-дунг деган овоз чиқарди, сезилди. Бу сўз تَنِكُ تُنِكُ اَتِي таң-тўң этти — танг-тунг қилиб овоз чиқарди кабидир.

سَنِكُ саң — қуш ахлати. قُش سَنِكِي қуш саңи — қуш ахлати, тезаги.

سُونِكُ сѳң — одамнинг орқасидагилар, оила, авлод.

سَنِكُ сѳн — кейин маъносидадир. سَن مَنِك سُنِكْدَا كَل سѳн мѳниң сѳнда кѳл — сен менинг кейнимдан кел.

سَنِكُ сѳң — ҳар нарсанинг, ҳар ишнинг охири, кети. بُو سُوْر سُنِكْنِدَا اَيْغُلُ бу сѳз сѳниңдѳ ајғѳл — сен бу сўзни сўнгидан айт.

سِنِكُ اَتِي сиң этти: قَلَاقِمُ سِنِكُ اَتِي қулақим сиң этти — қулогим жингиллади.

²⁹⁵ Бу гап босма нусхада бир неча гапдан сўнг берилган. Шунинг учун помувофиқлик юзага келган эди. Басим Аталай нусхасида ўз ўрнида берилган экан. Биз ҳам шундай бердик. Лекин Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу сўзларнинг шаклида фарқ бўлиши керак эди. Ҳолбуки, ҳар иккиси бир бўлиб қолган.

سِنَكْ اَتِي سің 3ттi — ғиғиллади. كَمِنَجَا سِنَكْ اَتِي кiмўн-
чā²⁹⁶ сiң 3ттi — пашша ғиғиллади. Чивин ғиғил-
лашига җам бу сўз қўлланади.

قَنَكْ اَتِي қаң 3ттi — ғағиллади. قَاز قَنَكْ اَتِي қаз қаң
3ттi — ғоз ғағ деб овоз чиқарди. Бу җар нарсанин
чиқарган овозининг шу овозга мувофиқ номлани-
ши деган маънодир.

قُنَكْ қун: اَت قُنَكْ қуң 3т — мускул гўшти.

كُنَكْ гўң — жория²⁹⁷.

كَنْكْ к3ң — кенг. كَنْكْ نَانَكْ к3ң н3н — кенг нарса.

Мақолда шундай келган: كَيْنَكْ تُونُ اَبْرَاماسُ.

كَنْكْ تُونُ اَبْرَاماسُ к3ң тон обрaмас, к3нг3ш-

лiк бiлiг артамас — кенг тўн тўзимайди, кенгашли
иш бузилмайди. Бу мақол ишларни бажаришда
бошқалар билан кенгашиш, ўзбошимчалик қилмас-
ликка ундаб айтилади.

مَنْكْ маң — қуш дони, хўраги. У йиғиб олинадиган дон,

демакдир. Мақолда шундай келган: قَوْشُ تَوْزَقَا مَنْكْ

قَوْشُ تَوْزَقَا مَنْكْ қуш тузақа маң учун iлiнўр — қуш ту-

зоққа хўрак учун илинади. Бу мақол озиқ излаб,
қийинчиликка йўлиққан кишига нисбатан қўлланади.

²⁹⁶ Бу сўз „Девон“нинг I томида كَمِنَجَا كَمِيچَا кўмiч3 тарзида берилган эди
(қаранг: „Девон“ I том, 416-бет).

²⁹⁷ Навоийда бу сўз җар ерда тилсиз, соқов маъносида қўлланган:

Тонг отқуча гунгу лол эдилар,
Сармаст майи висол эдилар.

مَنْكُ м ә н²⁹⁸ — хол. Шеърда шундай келган:

بِيرِنِكْ مَنكَا سُوْزْ كِيْنَا مَنكُ لَلِكْ قَرَا تَرُ قِيَا

يَلْفُنْ تَتَارُ كُزْ كِيْنَا مَنكُمُ مَنكُ بَلِنِكَا

Бәриң мәна сөз кija²⁹⁹

Мәңлиг қара туз қija

Јалwн тутар көз кija

Муңум мәңиң бiлiңа.

Менга биргина сўз айт, ваъда бер, эй қора хол, юзлари ёқимли, эй сеҳрли кўзлари билан овлайдиган гўзал. Севгидаги менинг аламларимни тушун.

مَنْكُ муң: تَاغُ مَنكُ муң тағ — ўн олти, ўн етти ёшларга кириб, вояга етганда чиққан тиш. مَنكُ تَاغُ مَنكُ муң тағ онди — кишининг вояга етганлик тиши чиқди, демакдир.

مَنْكُ муң — сиқиқ, қийинчилик. Мақолда шундай келган: تَاغُ سَنَكْرُ يِنَكَا يِيْلُ تَكْبِرُ ӊр-гӊ муң тӊгир, тағ сӊнӊрiца jӊl тӊгир — ел тоғ бурнига (чўққисига) теккандек, қийинчилик одамнинг

²⁹⁸ Навойида хол маъносида *менг* сўзи тез-тез учрайди:

Менгим ғами еб тўёрму эркин,

Кўз мардумини ўёрму эркин.

Шунингдек, Навойида *менг* ва хол сўзлари синоним сифатида ҳам тез-тез учрайди:

Менгим ғами еб тўёрму эркин.

Сўги асири мен ўпмай ҳаууз холин ваҳ,

Ки домига оғиз урмай насибам ўлди тузоғ.

²⁹⁹ Бу сўзнинг ёзилиши ҳақида шу томнинг 185-бетдаги изоҳимизга қаралсин.

бошига тушади. Тоғ бурнидан (чўққисидан) ел ўтиб кетиб, чўққи ўз ҳолида қолгандек, одамдан ҳам қийинчилик ўтиб кетади.

مینک мїң — минг, саноқдаги минг каби. Мақолда шундай келган: **بیرن بیرن مینک بلور. تما تما کل بلور.** бірін-бірін мін болур, тама-тама кўл болур — бирлар тўпланса, минг бўлади, чунончи, томчилар тўлиб кўл бўлгани каби. Бу мақол оз бўлса ҳам, бир нарсани ола беришга ундаб айтилади.

ننک нэң — нарса. **بو نا نانک ال** бу на нэң ол — бу қандай нарса.

ننک нэң — буюм. Шеърда шундай келган:

بلمش نَنکَنک سَقَرَسَن اقرن انکر سَقَنکَل

بَرْمَش نَنکَنک سَقَنما آزارق انکر اکنکَل

Болмиш нэңіг сәwәрсән

Ақрун анар сәwтнгіл

Бәрмиш нэңіг сақінма

Азрақ аңар өкүнгіл.

Бор молингни севасан, унга камроқ севин, чунки у сендан (қўлингдан) чиқиб кетиши мумкин. Қўлингдан кетган нарса учун қайғурма, унга озроқ ачин. Чунки ачиниш сенга (қўлдан кетгани) қайтариб бермайди.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكُ jaң — қолип, андаза. Бу — бирор нарсанинг шакли олиниб, сўнгра унга ўхшатилиб ясалган қолипдир. Чунончи: بُرْكُ يَنْكِي бөрк jađi — кулоҳ — қалпоқ андазаси. Бунда қоғоздан чўзиқ ёки юма-лоқ шаклларда бир нарсалар кесилади ёки ўйилади. Ёки лойдан қувур шаклида бир нарса яса-либ, қалпоқ шоҳиси унга ўлчаниб, унга мослаб кесилади. Ҳар нарсанинг қолипи ҳам шундайдир.

يَنْكُ juң — жигарга яқин ерда жойлашган, унга улашган безли гўшт. Уни эркаклар емайдилар, хотинлар ейдилар.

يَنْكُ juң — юнг, туя ёки қўйнинг юнги.

يَنْكُ juң — пахта. Аргулар тилида. Яғмо ва қорлуқлар тилида ҳам шундай.

يَنْكُ jəң — енг. Кийим енги.

يَنْكُ jiң — бурун суви.

Икки ҳарфлилар бўлими тугади.

ТУРЛИ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН БОШЛАНГАН ^{فِعْلٌ} ^{وَفَعْلٌ} ^{فَعْلٌ}
ФАУЛ, ФУУЛ, ФИИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تَنْكُт таңут — Чин яқинида турувчи бир тоифа туркларнинг номи. Улар ўзларини арабларданмиз деб ҳисоблайдилар.

كَنْكُт киңут — уйғур чегарасидаги бир шаҳар номи.

سُنْكَتُ сунут — совға. Бу — на қайтариб бериладиган, на унинг бараварига бир нарса тақдим қилинадиган тортиқдир. Чунончи: **بُوَاتُ مَنَا سُنْكَتُ بِيْرَدِي** бу ат мәнә сунут бәрді — бу отни менга совға — тортиқ қилди.

تُنْكَرُ тунур — хотиннинг яқинлари. Булар ака-укалар, ота-оналардир.

سَنْكِرُ сәңір — тоғ бурни. Шунингдек, ҳар бир девор-тумшуғига ҳам бу сўз қўлланади.

سِنْكَرُ сиңир — пай, томир.

قَنْكُرُ қоңур: **قَنْكُرُ اُونُ** қоңур ўн — бўғиқ овоз.

قَنْكُرُ қоңур: **قَنْكُرُ قُوِي** қоңур қој — қўнғир (хира, оч жигар ранг) қўй, Бу рангдаги ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади.

قَنْكِرُ қиңір: **قَنْكِرُ اَرُ** қиңір эр — ғилай одам. Икки кўзи ҳам ғилай одамни **اِكِي كُوْزِي قَنْكِرُ** ікі кўзі қиңір — икки кўзи ҳам ғилай дейилади.

مَنْكِرُ муңар — бунга. **مَنْ مَنْكِرُ اَيْدِمُ** мән муңар айдим — мен бунга айтдим. Бу ҳозир бўлган киши (ни кўрсатиш) маъносидадир.

مَنْكِرُ мiңар — булоқ, сув кўзи (ўғузча).

تَنْكِرُ тәңиз — денгиз.

تُنْكَرُ тоңуз — тўнғиз.

تَنْكُزُ тонуз — туркларнинг ўн икки йилларидан бири.

قَنْكُزُ қонуз — ёқимсиз ҳидли қўнғиз (ўсроқ қўнғиз).

گۆنۈز گөнўз — хароба ўнқир-чўнқирларда туя ва қўйлар кумалоғининг бир-бирига аралашиб, ёпишиб кетгани.

مَنْكِرُ мәнқиз — одам ранги, мағиз. Чунончи: قَوْلَ مَنْكِرٍ لِّكَ

қизил мәнқизлик — қизил мағиз одам. Бу кўпинча юз ёноғи қизиллигига нисбатан қўлланади.

مَوْعُزُ мўқўз — шох, ҳамма ҳайвонлар шохи.

مَوْعُزُ مَوْعُزُ мўқўз-мўқўз — мўнгуз-мўнгуз дейилган бир хил болалар ўйини. Бу шундай: болалар тиз чўкиб, денгиз лабида ўтирадилар. Сонлари орасига ҳўл қум солиб тўлдирадилар. Сўнг қўллари билан қумни урадилар. Улардан бири (она бошиси) مَوْعُزُ مَوْعُزُ мўқўз мўқўз, дейди. Қолганлари نَا مَوْعُزُ

на мўқўз — ниманинг мўнгузи (шохи) деб сўрайдилар. У бирин-кетин шохли ҳайвонларни санаб кетади. Унинг кетидан улар ҳам такрорлайдилар. Сўнг она боши шу номлар орасига туя, эшак каби шохи йўқ ҳайвонлар исмини айтиб чалғитади. Болалардан бирортаси унинг кетидан шохсиз ҳайвон номини айтиб юборса, уни сувга итариб юборилади. Мақолда шундай келган: سُسْكَانٌ اَدَقَا تَذَكْرِيْ مَنْكِرٍ

سُسْكَانٌ сўсқан узқа тэнри мўқўз бэрмас — сузағон

сигирга худо шох бермайди. Бу мақол бирор ишни қилмоқ истаса ҳам, аммо бу иш халққа зарар бериши мумкинлиги сабабли шу ишни қилмаган одамга нисбатан айтилади.

كَنْكَسْ кәңәс: كَنْكَسْ سُوفْ кәңәс суw — оз сув, тўпуқ-дан келадиган юза сув. Шунингдек, осон ишга ҳам бу сўз қўлланади.

سُنْكَشْ сунціш³⁰⁰ — суриш, узоқлатиш; найза билан уриш, жанг қилиш.

سُنْكَشْ суніш — эркак кишиларнинг номларидан.

كَنْكَشْ кәңәш — ишларда кенгашиш, мулоҳаза юритиш.

مَنْكَغْ маңғ — қадам, оёқ босиш, одим. اَنْكُ مَنْكَغِي كُورُ анің маңғі көр — унинг оёқ босишини кўр.

تَنْكُ таңуқ — шоҳлар сафарга ва шунга ўхшашларга чиққанда уларга бериладиган совға. Унда таом ва ипак кийимликлар бўлади.

تَنْكُ таңуқ — чавгон ўйинида коптокни тортилган ўровдан ўтказганга бериладиган ипак кийимлик.

تَنْكُ таңуқ — жангда маторид ва байроқлар тепасига осиладиган ипаклик³⁰¹.

سِنْكُ сінцук — синиқ. سِنْكُ نَانِكُ сінцук нәң — синиқ нарса. Ўғузлар бу сўзни бурун товушсиз سِنْقُ сінук шаклида қўллайдилар. Буларники қоидага

³⁰⁰ Бу сўз босма нусхада سُنْكَشْ суніш шаклидадир. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлзмада سُنْكَشْ сунуш шаклида экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 365-бет).

³⁰¹ Тангуқ сўзи „Қутадғу билик“да умуман совға—тортиқ маъносида қўлланган: мёнің таңуқум ол қутадғу білік.

мувофиқдир, чунки бу сўз ^оسندى сінді — синди феълидан ясалгандир. Демак, сўзнинг аслида бурун товуши йўқдир.

تەңіл: ^كتَنكَل ^كتەңіл кәжік — икки қўллари — олдинги оёқларида йўл-йўл чизиқлари бўлган кийик. Бошқаси ҳам шундай.

چіңіл чіңіл: ^كجِنكَل ^كجِنكَل ^كيُكُون jūgūn чіңіл чіңіл этті — юган жингир-жингир қилиб, жингирлаган овоз чиқарди. Бунга ўхшаган ҳар бир товушга нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.

сіңіл — эркакларнинг ўзидан кичик қиз қардоши — укаси*.

кўңүл — юрак, зийрақлик, ақллилик. ^ككُنكُلُنْكَ آر. кўңүлүк эр ибораси шундан олиниб қўлланган, бу ақли, зийрақ одам, демақдир. Мақолда шундай келган: ^ككُوزَدَنْ يَرَا سَا ^ككُنكُلْدَنْ يَمَا يَرَار. кўздан јіраса кўңүлдән јәмә јірар — дўстлар кўздан узоқлашса, кўнгилдан ҳам узоқ бўлади. Яна: ^ككُنكُلُنْكَ نَتَكُ. кўңүл нэтәк — кўнглинг қандай.

Бу бўлимнинг музоафлари

^كسُكُكُ сөгүк — ҳаво.

^كسَعَّكُ сәңәк — сув ичиладиган идиш. Ёғочдан қилинган заранг косага ҳам бу сўз қўлланади (ўғузча).

* Навоийда айнан шу маънода:

Соз этди ағолиғу сингиллик,
Кўп истади синглидин биҳиллик.

سِنَكْكَ сінәк — шаҳарликлар тилида пашша, саҳроликлар тилида чивин, демакдир. Шеърда шундай келган:

سَـنَدَا قَبْرٌ جَدَنَانَا . قَدْغُو سِنَكْكَ يَلَنَلار
 دُكْ مِنْكَ قِيُو تَمَنَلار . قَذْرُقْ تِكْبُ يَكْرُشُور

Сәндә қопар чазанлар
 Қузғу сінәк јіланлар
 Дук мін қују тўмәнлар³⁰²
 Қузруқ тикіб јўгрүшўр.

Қиш билан ёз тортишувини таърифлаб, қиш ёзга айтади: сенда чаёнлар, пашша, чивинлар, халққа озор берувчи ҳар хил ҳашаротлар бор. Сенда илонлар думларини ўраб (гажак қилиб) халққа ҳамла қиладилар.

سُنْكُكْ с õ ц ў к — сўнгак. Мақолда шуддай келган: أَدْكُو آرُ
 سُنْكُو كِي آرِيرُ آتِي قَلْبِيرُ 33гў 3р сõцўкi әрiр атi қалiр — яхши одамнинг сўнгаги тупроқда чириса ҳам, номи абадий қолади. Бу мақол одамларни яхшилик қилишга ундаб айтилади.

³⁰² Бу сўз „Девон“нинг I том, 336-бетида سَنَمَن шақлида берилган.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР

تُنْكَو туну — кар, гаранг.

تُنْكَا тона — йўлбарс жинсидан бўлган бир хил ҳайвон. У филнинг кушандасидир. Бу сўзнинг асосий маъноси шудир. Лекин бу сўз туркларда маъноси ўзгарган ҳолда қўлланади. Бу сўз кўпинча одамларга лақаб ўрнида ишлатилади. Чунончи: تُنْكَا خَانُ тоҳахан, تُنْكَا نَكِينُ тона тэгин ва шунинг кабилар.

Туркларнинг улуғ хони Афросиёбни تُنْكَا اَلْبُ Тоца алп эр деб атар эдилар. Йўлбарс каби кучли баҳодир одам, демакдир.

سُنْكَو сунгу — найза.

سُنْكَا сэңä — сенга. سُنْكَا اَيْدِمُ сэңä айдим — сенга айтдим.

سُنْكَي сiңi — сингадиган. بُو اَشُّ اَل سُنْكَي бу аш ол сiңi — бу ош сингадиган ошдир.

Бу бўлимнинг матвий тури

يُنْكَا jаnа — водий қирғоғи, ҳар қандай ариқ бўйи (ўғузча).

يُنْكَي jэңi — янги. يُنْكَي نَانْكَ jэңi нэң — ҳар бир янги нарса.

يُنْكَو jуну: بَارْمَانُ Барман шаҳарчасига оқадиган катта бир дарё номи. Бу дарё бўйига Афросиёбнинг Барман деган ўғли шаҳар қурган эди. Шаҳар ҳам унга нисбат берилиб, унинг номи билан аталади.

Бу — Рум ўлкасининг Исҳоқ пайғамбарнинг ўғли Исунинг ўғли Румга нисбат берилиб айтилгани кабидир.

СЎЗ ОХИРИДА БУРУН ТОВУШИ (ҒУННА) КЕЛГАН СЎЗЛАР

شېنك شэбиц — йўғон темир сўйил (чигилча).

كول سدينك сідің кәлі: قجنكار باشي қочқар башіға яқин бир кўл номи.

قذنگ қазіц — қайин дарахти. Мақолда шундай келган: قذنگ قاسنكا سكت سولنكا қазіц қасіңа сәғүт сү- іцә. Бу мақолнинг маъноси юқорида изоҳ қилинган.

قشنگ қашаң — қулни сўқилганда. قشنگ қашаң дейи- лади, әй паст, пасткаш, демақдир³⁰³.

برنگ буруц: برنگ اتي бурун атті — бир ўқ отарлик ерга отди.

برنگ бөрүн — сув ўйган ёриқлар.

ترنگ тэриң: ترنگ تنكر تэриң тэңіз — кенг, чуқур денгиз.

Ўғузлар ҳар бир катта ва чуқур нарсага ҳам ترنگ تэриң дейдилар. Шундан олиниб, اوري ترینگ тэриң урі — икки тоғ орасидаги кенг майдон йўл дейилади. ترنگ بلكا тэриң білкә — илми кўп, би- лағон, ҳикматшунос каби.

³⁰³ Навоийда бу сўз шу маънода учрайди. Лекин у даврда бу сўз фақат қулга эмас, ҳаммага нисбатан ҳам таққирлаш маъносида қўлланган:

Чиқ, Навоий, қаридинг ҳуурмат ила майкададин
Судратурлар киши чиқмаслиғ этиб бўлса қашанг.

تیرنک آتی тірің әтті: قلاقم تیرنک آتی қулақим тірің әт-
ті — қулогим тиринглади. Бу шунга ўхшаш ҳар-
бир овоз, демакдир.

تیرنک آتردی тірің әттүрді: یاسن تیرنک آتردی јасін тірің
әттүрді — у ёйини тиринглатиб отди. Бу ёй отган-
да камондан чиққан овоздир.

جیرنک јірің — лаган, товоқ ва шунга ўхшашларнинг
овози, демакдир.

کرنک көрүң: کول کرنک көрүң көл — Қашқар јақи-
нидаги бир күл номи.

بیرنک бізің — бизнинг. Бу сүз بز биз ва نک қўши-
лишидан јасалган. بز نک آف бізің әw — бизнинг,
бизга қарашли уй, демакдир.

تکنک тәгің — соболь. Сусарлар оиласидан бўлган йирт-
қич ҳайвон ва унинг мўйнаси.

بەلنک бәлің — душман келиши сабабли халқ орасида
пайдо бўлган қўрқув. Бир нарсадан қочган киши-
га بەلنک جی کشی бәліңчі кіші дейилади.

بۇلنک бўлуң — бурчак.

تۇلنک тулуң — күз билан қулоқ ораси.

تۇنک тулуң — югандаги бир ҳалқа. У от қулогининг
тагида бўлиб, отнинг боши ва юзидан ўтган қайиш-
лар унга бириктирилади, уни يگن تۇنک јүгүн
тулуңчі — юган ҳалқаси дейилади.

جَلَنكُ Jалац: جَلَنكُ باشی Jалац баші — иҗвогар, эзма одам.

جَلَنكُ Jэлің: جَلَنكُ اَياقُ Jэлің ајақ — Чин идиши.

جَلَنكُ Jалан: جَلَنكُ ييرُ Jалан jэр — ўт тушган жой кәби қора, заранг, ўт битмас ер.

جَلَنكُ хулїң — Чиндан келтириләдиган, ҳар турли ранг-лари бұлган бир хал ипак кийимлик.

قالينُ қалің — қалин, сеп. Мақолда шундай келган: قالينُ بېرسا قېز آلير. كراك بلسا قېز آلير. қалің бэрсә қіз алір, кэрак болса қіз алір — қалин берса, келинни қиз олади, бирор нарсани истаган киши (у нарса) зарур бұлгач, қиммат бұлса ҳам олади. олишга мажбур бўлади. Шеърда шундай келган:

بېردېم سىنكا قالينك. امدى مېنى آلنك

امكاك مېنك بلىنك. اغرر تنكر برغلى

Бэрдім сәңә қалің

Әмді муні алің

Әмгәк мәнің біің

Оғрар тўнўр барғалі.

Куёв қайин отасига айтади: сизга қалин бердим, буни олинг. Бу молни тўплашдаги қийинчиликларимни тушунинг. Қайин ота айтади: у кетиш олдида турибди, кетмоқчи бўляпти-ку.

كۆلنك kölün — кўлмак сув. Унга қушлар қўнадилар.

Бу бўлимнинг мисол тури

يېنىڭ jəbāñ: ۰ يېنىڭ jəbāñ jər — қумли ер. Бу шундай қумки, унга моллар оёғи ботиб қолиб чиқариш қийин бўлади.

يېنىڭ jətīñ — юнг тараладиган чарх.

يدىنىڭ jadīñ: ۰ يىدىنىڭ سۇفۋ jadīñ suw — ер устига ёйилган тарқоқ сув.

يۇشنىڭ jūshāñ: ۰ يۇشنىڭ تاش jūshāñ tash — силлиқ тош.

يالنىڭ jalīñ — яланғоч. يالنىڭ قىلچ jalīñ qilj — яланғоч, қинидан чиқарилган қилич.

يالنىڭ jalīñ — яланғоч. ۰ يالنىڭ ار jalīñ ar — яланғоч одам. Ҳар бир яланғоч нарсага ҳам يالنىڭ jalīñ дейилади³⁰⁴.

يالنىڭ jəlīñ — ел кўп бўладиган ерга يالنىڭ jəlīñ дейилади. ۰ بۇ يالنىڭ كۈنۈ bu jəlīñ kūr — бугун шамолли кун.

³⁰⁴ Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида *яланг* тарзида қўлланади. Шу билан бирга бу сўзнинг шу маъноси устига доим, ҳар вақт деган маъно ҳам қўшилган. Шу маънода қўлланувчи *яланғоч* сўзи ҳам ана шу ўзакдандир. Бу икки вариантлик Навоий давридаёқ юзага келган эди:

Оч тўйғарибон *ялангни* ёпдим,
Ўлдим деганимда сени топдим.
Ёяр анга суфраки ул оч эмас,
Берур анга тўнки, *яланғоч* эмас.

ج ли ёунналилар

بِرِنَج бірінч — биринчи. بَرِنَج نَانِك бірінч нән — биринчи нарса. Қоидага мувофиқ бир сўздир, кам қўлланади.

كِرِنَج кўрүнч — бир нарсага қарайдиган одамлар.

بِزِنَج бэзінч — ипак ва юнг копток.

تِرِنَج тэзінч — танаси ва барглари қизил бўлган бир хил ўсимлик. У боғларда битади. У даво учун ейилади.

سَفِنَج сәwинч — севинч, шодлик. Мақолда, шундай келган:
 اَكُوْشُ سَفِنَجٍ بَلَسَا فَتَغِيْ اَحْسُنُوْرُ
 ögüş sәwинч болса, қатіғ охсунур — кўп севинган одам бирор ишда ундан кўра қаттиқроқ қайғуради. Бу мақол ҳаддидан ошиб ҳовлиқишни ташлашга ундаб айтилади. Шеърда шундай келган.

مَنْدَا بَلْنُرُ سَفِنَجٍ اِنِيْ قَدَغُوْ اَتَارُ

قَرَشِيْ كَرُبُ سَعْدِجٍ اِنِيْ اَجْمَقُ اَتَارُ

Мэндә болнур сәwинч оті қағғу атар

Қарші кўрўн сағдїч анї учмақ атар.

Менда севинч, қувончининг давоси бор, у қайғуларни дафъ қилади. Яқинлар менинг иморат (арк)имни кўрсалар, яхшилигидан уни жаннат деб атайдилар.

سَفِنَجٍ сақїнч — қайғу, алам.

قلنج қілінч — қилиқ, феълү хўй. Шундан олиниб,
اذكُو قلنج 305 қілінч³⁰⁵ — яхши қилиқ дейилади.

Бунинг тескариси — ёмон қилиққа ҳам шу сўз қўлланади.

قلنج қілінч — хотинларнинг нозу истиғноси. Шунинг
учун хотинларга اَكش قلنجانما 306
ма дейилади, кўп ноз қила берма, демакдир.

كلنج кўлунч — кулги.

Бу бўлимнинг мисол тури

يفنج ја фінч — Ила яқинидаги бир шаҳарнинг номи.

يكنج јукунч — намоз (қипчоқлар тилида). تَنكْرِيكَا يَكْنَج

يكندى тэнригә јукунч јукунди — худо учун намоз
ўқиди. اَل بَكَا يَكْنَج يَكْندى ол бәккә јукунч
јукунди — у бекка бошини эгди. Бошқаси ҳам шундай.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР

تَنْجُو тутунчу — тутинган, асранди. تَنْجُو اَغْل ту-
тунчу оғул — одамнинг асранди боласи.

سَزْنَجِي сазінчї: تاشي سَزْنَجِي сазінчї таші — гипс.

قَرْنَجَا қарінча³⁰⁶ — чумоли (ўғузча).

³⁰⁵ Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу маъноларда қўлланади. Лекин ҳозир қилиқ шаклида талаффуз қилинади. Сўзнинг шаклидаги бу ўзгариш Навоий давридаёқ юзага келган эди:

Қилиб яхшилиқ бирла яхши қилиқ,
Қилиқдек бошингдин аёқ яхшилиқ.

³⁰⁶ Бу сўзнинг قَرْنَجَق қарінчақ варианты ҳам бор эди (қаранг: „Туркий сўзлар девони“ I том, 460-бет).

Бу бўлимнинг мисол тури

يُرِنچَا jorinča³⁰⁷ — йўнғичқа (ўғузча).

فَعَالُ ФАЪАЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سِنكَارُ сiңар — бир нарсанинг ёни, томони, тарафи. Чунончи: سِنكَارِدُن يُرِي сiңардiн juri — бир томондан юриш.

مُنكَارُ муңар — бунга. مُنكَارُ أَبَدِمُ муңар ајдiм — бунга айтдим.

مِنكَارُ мiңар — булоқ, сув кўзи (ўғузча).

يِنكَانُ јанган — фақат боши оқ бўлган ола қарға.

سَنكَانُ санган: سَنكَانُ نَانِكُ санган нёң — ҳар бир қакра таъмли нарса.

Бу бўлимнинг мисол тури

يُنكَاغُ јонағ — бекка чақимчилик қилиш. اَنِي يُنكَاغُ يِنكَادِي анi јонағ јоқадi — у шоҳга бир чақимчилик қилди.

يِنكَاقُ јаңақ — оғизнинг икки томонидаги тишлар ўрнашган кўмик, милк.

يِنكَاقُ јаңақ — ҳар нарсанинг ёни. Эшик ёнидаги ёндорларга قَبْعُ يِنكَاقِي қапуғ јаңақi дейиш ҳам шундандир.

يِنكَانُ јанан — фил. Буни ўғузлар билмайдилар.

³⁰⁷ Бу сўзнинг يرنچقا jorinča варианты ҳам „Девон“да берилган.

فَعْلِي шаклидаги сўзларнинг ҳар хил ҳаракатлар
билан қўлланган намунаси

تَنْكِرِي тэнҗри — улуғ тангри. Мақолда шундай келган:
تَنْكِرِي سَفِيح سِر تَنْكِرِي تَبْغَسَاقُ تَيْنُ تَوٰجِنُ тауҗин тапуғсақ тэнҗри
сәфинчсиз — кофирларнинг дин бошлиқлари улуғ
тангрига ибодат қилади, лекин улуғ тангри унинг
ишидан рози бўлмайди. Бу мақол бировларга
ёқади, деб гумоң қилган, аммо иши ёқмаган одам-
лар ҳақида айтилади. Шеърда шундай келган:

تُنْ كُنْ تَيْنُ تَنْكِرِيكَا يَيْنَمَغْلُ
قَرْبُ أَنْكِرُ أَيْمُونُ أَيْنَمَغْلُ

Тўн кўн тапун тэнҗригә бојнамағил
Қорқуп аңар ёјмәнү ојнамағил.

Кеча-кундуз улуғ тангрига ибодат қил, йўлдан
озиб адашма. Худодан қўрқ, ундан уял, ундан
қўрқиб, ўйнашдан сақлан. Худо ҳалок қилгур ко-
фирлар осмонни تَنْكِرِي тэнҗри дейдилар. Шунинг-
дек, улар кўзларига катта кўринган ҳар нарсани,
чунончи, катта тоғ, ҳайбатли ёғочни ҳам تَنْكِرِي
тэнҗри деб атайдилар*. Шунинг учун ҳам улар шун-

* Маҳмуд Кошғарийнинг *тангри* сўзи ҳақидаги изоҳини икки хил тушуниш мумкин:

1. Бу изоҳ XI асрда яшаган халқлар тилига доир изоҳ бўлмай, анча қадимги давр — ер, кўк, қуёш, ўтларга топинувчи шомонлик давридаги халқлар эътиқодига доир маълумот деб тушуниш мумкин. Чунки М. Кошғарий *кўк* сўзини изоҳлаганда фақат осмон дебгина изоҳлаган, тангри деб эътиқод қилдилар деб уқтирмаган.

2. XI асрда ҳам исломни қабул қилмаганлар шундай эътиқод қилар эдилар деган мазмунда тушуниш мумкин. Иккинчи вариант яна ҳам яқинроқдир,

га ўхшаш нарсаларга сажда қиладилар. Улар
билагон одамни **تَنْكِرَاكَان** тәңригән деб аташлари
ҳам шундандир. Буларнинг хатоларидан худодан
паноҳ сўраймиз.

تَنْكِرَا тунра — баданнинг кири.

اُنْكَرَا оңра — чалқанча. **اَر اُنْكَرَا يَتِي** эр оңра јаттī —
одам чалқанча ётти.

تَنْكِرَا тоңра: **اَر تَنْكِرَا تَشْتِي** эр тоңра тўшти — одам
тўнтарилиб (юзини ерга қилиб) тушти.

تَنْكَشُو тўншў — шамдон.

جَنْكَشُو јәңшў — калта пахталик тўн.

جَنْكَشِي јәңши — Хўтан бегининг номи. Хўтанны у қўлга
олган эди. Одамлар **جَنْكَش** јәңши сўзини **جَمْشِيد**
јәмшид сўзининг ўзгаргани дейдилар.

مَنْكُو мәнгу — мангу, мангулик, чексиз, чексизлик. Бу
сўз ҳам от, ҳам масдардир. **اَرَنْ مَنْكُو** мәнгу
ажун — чексиз дунё. Шеърда шундай келган:

تَغُبُّ تَقِي قَلَمْدِي مَنْكُو اَرَنْ

اَرُون كُنِي يَلْدَزِي تَتَجِي تَغَار

чунки Орхон ёдгорликларида ҳам биз шу эътиқод асарини кўрамиз. Дастлаб
шуни айтиш керакки, Орхонда олам яратилиши, диний эътиқодларга доир
маълумотлар кам. Унда баъзан тангрига қуллуқ қилиш, ўлим, таъзиялар
ҳақидагина сўз боради, холос. Лекин унда ер, кўк, тангри деб изоҳланган,
Чунончи: *кўк ўза, асра ер* ... кабилар.

Маҳмуд Қошғарийнинг бу хил изоҳлари бир тарафдан диний эътиқод
тарихи ҳақида муҳим тадқиқот олиб борувчилар учун ҳужжат бўлса, иккинчи-
дан, бу хил маълумотлар М. Қошғарий ўз асарида, узоқ тарихий воқеаларини
ҳам ҳисобга олганини кўрсатувчи далилдир.

Туғуп тақї қалмадї мәнғү эрән
Ажун кўнї јулдузї тутчї туғар.

Замонни таърифлаб айтади: туғилган одам доим
яшамайди. Аммо дунёнинг қуёши, юлдузи доимо
ёритади, ҳеч шикастланмайди.

جَنكَلِي jәнli: جَنكَلِي مَنكَلِي jәңli мәңli — болаларнинг
бир хил ўйинларининг номи. Бунинг арабчаси
الدَّوْدَاةُ дир.

قَنكَلِي қаңли — устига оғир юк ортилган икки ғилдирак-
ли арава.

قَنكَلِي қаңли — қипчоқларнинг катта бир одамининг номи.

سَلنكو салңу — майда тош отиладиган сопқон, туппақ.

شُنكَلَا шўнлә — арғуларнинг шаҳарларида битадиган бир
ўсимлик. Ўзаги олиб ташланиб ейлади.

قَلنكو қалңу — сув юзига чиқиш, қалқиш. سَفْدَا قَلنكولادی
суwда қалңуладї — сув юзига чиқди, қалқиди.

كُرَنكو кўзңу — кўзгу, ойна.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنكُو Јаңқу — акс садо. Товушнинг қайтиши. Мақолда
шундай келган: يَزِمَاسْ اَتَمُّ يَغْمَرُّ يَنكَلِمَاسْ بَلِكَا يَنكَقُو

јазмас атїм јағмур јаңилмас билгә јаңқу — янглиш-
майдиган мерган ёмғирдир. Чунки ёмғирнинг мўл-
жал ўрни — нишонга олган жойи бутун ер юзи-
дир; ер юзи эса жуда кенгдир, бундай кенг жой-
га отилган нарса хато кетмайди. Қаергадир бир
ерга тегади. Ҳар нарсада тўғри айтадиган — би-

лағон акс садодир. Чунки у сен нима десанг, худди шундай қайтаради. Бу мақол бир ишда хато қилиб, унга уэр айтадиган кишига нисбатан айтилади*.

يٰلٰنكُو | л а л ц у — жориялар ўйнайдиган бир хил ўйин номи. Шундайки, арқоннинг икки учи бир дарахтга ёки устунга боғланади, сўнг уларнинг бири арқон ўртасига ўлтиради — оёқларини сакратиб, баъзан юқори, баъзан қуйи тушиб учади (арғимчоқ).

يٰنِجْكَا | ј і н ч к ä — ҳар бир ингичка нарса. يٰنِجْكَا تَرْقُو

ј і н ч к ä турқу — нафис ипак кийимлик. يٰنِجْكَا قِيز

ј і н ч к ä қ і з — нозик, ўйноқи қиз. يٰنِجْكَا كِشِ

к ä к і ш і — тангрига ибодат этувчи одам.

يٰنِجْكَا | ја ц га — янга. У катта аканинг хотини.

فَعَالُو шаклидаги сўзлар

يٰتِاٰنْكَو | та ја ц у — бу сўзнинг асл маъноси حَاجِبٌ ҳажиб — воситачи, пардачи боши маъносидадир. Лекин حَاجِبٌ ҳожиб сўзи кўп қўллана бошлагач,

* Маҳмуд Қошғарий китобга ёзган сўз бошисида сўзлар истишқоди ўрнида халқда қўлландиган мақол, қўшиқ ва ҳикматли сўзлардан мисоллар келтирдим деб изоҳ берган (қаранг: I-том, 47-бет). Бу парча ҳикматлилардандир.

Мазмун ва ғоявий жиҳатдан бир-бирига яқин турган мақол ва ҳикматли сўзларни ажратиб кўрсатиш анча қийинлигига қарамай, М. Қошғарий уларни ажратиб кўрсатишга интилган ва бунга асослар топган. Биринчи марта уларни ажратишда автор, ҳеч шубҳасиз, бир қанча муҳим хусусиятларга асосланган. Бизнингча, бу таснифда қуйидаги икки масала ҳам асосий ўрин тутган:

1. Ҳикматли сўзлар тўла илмий қонуниятлар асосида тузилган.

2. Улар мажозий маънода эмас, ўз лексик маъноларида қўлланган.

Мақоллар устида тадқиқот олиб борувчи олимлар М. Қошғарий қарашидеги ана шу хусусиятларга эътибор беришлари керак.

бу сўз истеъмолдан қолди*. Бу сўз суянмоқ, орқа қилмоқ маъносидаги **تَبَدَّلَ** тајанді феълидан ясалгандир. Ҳақиқатда, шоҳ ҳам ҳожибларга ишонади, халқ ҳам ўз аҳволларини шоҳга ҳожиблар орқали етказиб, ундан тегишли жавоб олиб беришларига ишонади.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكِيلا jāñilä: **أَلْ اِشْعِ يَنْكِيلا قَلْدِي** ол ішіғ јаңилә қилді³⁰⁸ — у ишни янгидан қилди, иккинчи марта бошлади. Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

БУ ТҶРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИДИР

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланадиган

فَعَلَلْ، فَعَلَلْ шаклидаги сўзлар

تَنْكَجْ тәңҗ — қозон осиладиган уч оёқли темир асбоб (темир ўчоқ) баландлигидаги, яъни ярим газ баландлигидаги ҳар нарса.

* Маҳмуд Қошғарийнинг бу сўз ҳақидаги изоҳи унинг зарурият туфайли тилга янгидан кириб келган ва истеъмолдан чиқиб кетган архаик сўзлар ҳақидаги қарашларини ўрганиш учун муҳимдир.

Бу изоҳга кўра: 1) Маҳмуд Қошғарий тилдаги сўзлар турмушдаги зарурат билан боғлиқ бўлган ҳар хил ўзгаришларга дуч келиши мумкин, деган қарашда эди. 2) Сўзларда юзага келадиган ўзгаришларнинг бир тури тилга четдан янги сўзлар кириб келиши қонуний ҳол деган қарашда эканидан далолат беради. 3) Янги кирган сўзларнинг тилга сингиши эски сўзнинг истеъмолдан чиқишига олиб келади деган хулосага келганидан далолат беради.

³⁰⁸ Бу гапдаги *янгила* сўзи ўзакка *-ла* аффикси қўшилиб ясалган равишга мисолдир. Бу ерда ҳаракат икки қайта такрорланганлик маъносидадир.

Девонда *-ла* аффикси қўшилиб, ҳол маъносида қўлланган сўзлар ҳам бор. Чунончи, *кiшi ёти тiриклi татiр* — одамнинг гўшти тирик экан, тириклик ҳолда шириндир, дегандаги *каби*. Шу билан бирга *-ла* аффикси XI аср тилида *фақат, ёлғиз, -ёқ* юкламалари маъносида ҳам қўлланган:

Тiриклi кiшi олсi ёзгў ётип (Яхшилик қилиб ўлган одам тирикдир, ўлмагандир). *Тўнi бiлiн кiчiлим* (Тундаёқ кўчайлик).

سَنَكَلَج sәңләч³⁰⁹ — финдиқ ёнғоғи катталигидағи бир тур-
ли ширин олма.

سُنْكَرُ سунқур — йиртқич қушлардан бирининг номи
(шунқор). Бу طَغْرِيْلُ туғрїлдан кичикдир³¹⁰.

قُجْنَكَار қочнар — қўчқор. Мақолда шундай келган:
اِكِي قُجْنَكَار بَشِي يِرِ اشَجْتا بِشَماس ікі қочнар ба-
шї бір ашїчта пішмаз — икки қўчқорнинг боши
бир қозонда пишмайди. Бу мақол бир шаҳарда ик-
ки бек, икки бошлиқ бир-бири билан чиқиша олмас-
лиги, бирининг у ердан чиқиб кетиши кераклиги
ҳақида айтилади.

قُجْنَكَار باشِي қочнар башї — бир шаҳарнинг номи.
قَنْكَدَش қандаш: قَنْكَدَش قَدْش қаңдаш қадаш — отаси
бир ака-укалар. Мақолда шундай келган: قَنْكَدَش
قُما اُرور. اَكْدَش اُرُو تَرْتار Қандаш қума урур,
їгдїш ўру тартар — отаси бир бўлганлар оралари-
дағи адоват сабабли бир-бирлари билан келишмай-
дилар. Онаси бир бўлганлар ораларидағи дўстлик
сабабли бир-бирларига ёрдам берадилар.

³⁰⁹ Бу бўлимга кўра, бу сўз سَنَكَج бўлиши керак эди.

³¹⁰ Бизда ҳозир *шунқор* тарзида талаффуз қилинади. Навойда ҳам *шунқор* шаклида қўлланган.

Шунқор агар турнани овлар куни,
Юзни олур бир доғи чиқмас уни.

(Шунқор турнани овлайдиган куни юзтасини тутса ҳам, бир марта ҳам уни чиқмайди). Навойнинг бу изоҳидан *шунқор* турнадек катта қушнинг юзтасини бир кунда овлашга қодир, кучли эканлиги ҳам маълум бўлади. Навойда ҳар ерда ҳам бу қуш бениҳоят кучли бир қуш сифатида изоҳланган:

Эмас худ-худ ойини *шунқорга* каж.

(Шунқор билан ўйнашиш, унга яқинлашиш, худ-худнинг иши эмас, у қайда-ю бу қайда).

مَنْكَلُغُ آرُ мунлуғ — сиқилган, қийналган мунглюк. муңдлуғ³¹¹ әр — сиқилган, сиқикда қолган одам.

تَنْكُسُقُ تَنْكُسُقُ نَانُكُ тансуқ — тансиқ. тансуқ нән — ҳайрон қоларли ажойиб нарса. Яхшилиги учун аҳён-аҳёнда кўриладиган таомни تَنْكُسُقُ أَشُ тансуқ аш дейиш ҳам шундандир.

تِرْنَاقُ тирнақ³¹² — тирноқ.

قَنْكَاقُ қиңрақ — гўшт ва хамирлар кесиладиган дудама пичоқ. У қассобларнинг сотур деган асбоби кабидир.

قَزْنُكُ قَزْنُكُ تَمْرُ قَزْنُكُ қозунуқ — қоziқ. Қутб юлдузини қазунуқ дейиш ҳам шундандир; темир қоziқ, демакдир. Чунки осмон бунинг устида айланади.

جَنْكِرَاقُ чiнрақ: جَنْكِرَاقُ أُونُ — чiнрақ ўн — баланд ва тиниқ овоз.

قَنْكَرَقُ қаңрақ — энгак ости, тумшуқ.

قَنْكُسُقُ АТА قَنْكُسُقُ қаңсиқ — ўгай. қаңсиқ ата — ўгай ота.

قَنْكُسُقُ أُغْلُ қаңсиқ оғул — ўгай ўғил.

قَلْنُكُ қалiңуқ — бош қасмоғи. Шунингдек, пар ва териларга ёпишиб тўпланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

³¹¹ Бу сўз Навоийда худди шу маънода ва шу шаклда қўлланган:

Фалак мунг бирла онинг жонин олиб,
Буларни доғи онсиз мунгга солиб.

³¹² Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида *тирноқ* шаклида қўлланади. Бу ўзгариш Навоий давридаёқ юзага келган эди;

Ишқ аро қаздим бало тоғини *тирноғим* била.
Тирноғларини чу юзга қўйди,
Тирноғ тирноғча ерлар ўйди.

تُنْكُنْکُ تўнiўк — туйнук.

جَنكَلَكْ Јәңлік — сармашик дейилган бир ўсимлик. (Баъзилар қарашида қорамуғ дейилган бир турли тоғемиши).

كُونْکَلَكْ кўнiäк³¹³ — кўйлак.

دَنكَال دانал — арпа-буғдойлар ўрилгач, боғланган боғи.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكَجْ Јәнач — сувда бўладиган кичик бир жонивор (ўғузча).

يَلْنَكُوسْ Јалнус — ёлғиз, якка. اَرْ يَلْنَكُوسْ Јалнус эр — ёлғиз одам. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай келган: قَازُ اَتَمَاسْ يَلْنَكُوسْ Јалнус қаз ётмас — биргина гоз товуш бермайди, сайрамайди. Бу мақол ишда бошқаларга ёрдам беришга ундаб айтилади.

يَنْكِرَقْ Јаңрақ — тоғнинг буриладиган ва тагидан сув оқадиган жойи. Одам у ердан сакраб ва шунга ўхшаш бир усулда ўтилади.

يَنْكَشَقْ Јаңшақ: اَرْ يَنْكَشَقْ Јаңшақ эр — эзма одам.

يَلْنَكُوقْ Јалінуқ — одам алайхис саломнинг исми. Мақолда шундай келган: اَذْكَوْ يُوْقَاذُوْرْ يَلْنَكُوقْ اَغْلِيْ Јалінуқ оғлі Јоқазур, эғу аті қалір — одам

³¹³ Навоийда худди шу шаклда учрайди:

Кўнглак аро мушку абири тараб,
Кўнглида юз минг ит ўлуб гандараб.

(Кўйлагидан мушку ипорнинг хушбўй ҳидлари келади-ю, кўнгли бузуқлигидан итлар жирканиб ҳушидан кетишди).

боласи ўлиб кетади, агар яхшилик қилган бўлса, яхши номи қолади. Бу мақол одамларнинг яхшилик қилишлари кераклигига ундаб айтилади.

يَلْنُكُ Јалнуқ — ҳамма одамларга ҳам қўлланувчи сўз. Шеърда шундай келган:

يَعْنِي أَرَرُ يَلْنُكُنْكَ نَانِكِي تَقَار
بَلِكِ أَرِي يَاغِسِنُ نَالِكِ سَقَار
Jaғi эрур јалнуқин нәни тавар
Bilir эри јағисин нәлик сәвар.

Одамнинг моли унга душмандир. Ақлли одам қандай қилиб уни севади.

يَلْنُكُ Јалнуқ — чўри. Ўғузлар, қипчоқ ва саҳройилар тилида.

يَنْكَلُ Јаңлуқ — ишда, сўзда, ҳаракатда ва бошқа шунинг кабиларда янглишиш.

Бу бўлимнинг гуннализлари

تَبَجْنَكُ тапчан — дастурхон катталигида уч оёқли нарса. Боғбон унинг устига чиқиб, ишком — сўридаги узумни олади, узади.

جَلْبَنَكُ чалпан — суюқ лой.

جَفْشَانَكُ Јәфшән: **جَفْشَانَكُ** Јәфшән чағир — ўткир май, мусаллас.

جَفْشَانَكُ Јәфшән — қўй юнгини қирқадиган катта қайчи (чигиллар сўзи).

جَفْشَانَكُ Јәшән — кўзидан сув оқиб турадиган одам.

كَفْسَنَكُ қәфсән — капсан. Хирмон янчилгандан сўнг келган кишига бериладиган дон ҳадяси.

سۇفلاننڭ^{۰۰} суwлаң: يىغاج^۰ سۇفلاننڭ^{۰۰} суwлаң jıғач — буюғи
йўқ дарахт.

سۇفلاننڭ^۰ суwлаң: سۇچ سۇفلاننڭ^{۰۰} суwлаң сач — ёйиқ соч.

قالقنڭ^۰ қалқан — қалқон. Бу сўзнинг قالقن^{۰۰} қалқан шак-
ли ҳам бор.

Бу бўлимнинг манқус тури

تېلنڭ^۰ тајлаң: آر تېلنڭ^{۰۰} тајлаң ёр — нозик, кўркам,
хушбичим, ранги порлоқ, кийимлари тоза одам.
Бу сўз кўпинча йигитларга нисбатан қўлланади.
بكت تېلنڭ^{۰۰} тајлаң jıgıt — ёқимли нозик йигит.

Бу бўлимнинг ج-ح ли ғунналис

قرغنج^{۰۰} қазғанч³¹⁴ — ишлаб топиш, касб.

قرقنج^{۰۰} қорқунч — қўрқув.

تازگنج^{۰۰} тэзгінч — тоғларнинг бурилиш жойи. Бошқаси
ҳам шундай. Эгри-бугри йўлни يول تازگنج^{۰۰} тэзгінч
јол дейиш шундайдир.

Бу бўлимнинг мисол тури

يىرگنج^{۰۰} jöргәнч: تازگنج^{۰۰} тэзгінч маъносидадир: йўл ва
бошқалардаги эгри-бугрилиқ маъносида.

يىرگنج^{۰۰} jöргәнч — дарахтларга ўралиб, уни қўритадиган
печак ўти.

³¹⁴ Навоийда бу сўз баҳра олмоқ маъносида ҳам қўлланган:

Жисми бирла бориб ёниб келди,
Дўст ҳайлини қозғониб келди.

فَعَلَلُوا шаклидаги сўзлар

فَنُكِرَ غَوٌ қонрағу — қўнғироқ.

فَنُكِرَ غَوٌ қонрағу — қулоқ остидаги кўтаринки суяк.

سَنَكَّرَ كُوٌ сәңрәгү: اَتٌ سَنَكَّرَ كُوٌ сәңрәгү ат — бошида касали бор от. Унинг бурнидан сув оқиб туради. Ҳар вақт бурнидан сув (мишиқ) оқиб турадиган болани ҳам сәңрәгү деб таҳқирлайдилар, мишиқи, демакдир.

Бу бўлимнинг мисол тури

يُنَكَّدُ كُوٌ jндәгү — болани сўкилганда يُنَكَّدُ كُوٌ jндәгү дейилади, эй мишиқи, демакдир.

БУ БЎЛИМНИНГ БЕШ ҲАРФЛИЛАРИ

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган فَعَعَلَال фаанлол шаклидаги сўзлар

سَنَكَّرَ سُقٌ синарсуқ — икки киши отга мингашганда, орқасига ўтирган одам ўрни.

مُنَكَّرَ كَاكٌ муңўзгәк — қўл қаварчиғи. Бу қўл билан ишладан пайдо бўлади.

Охири ғуннали сўзлар

قَرَنْكُوٌ қаранғу — қоронғи.

قَرَنْكُوٌ қазанқу: يَبٌ قَرَنْكُوٌ بُلْدِي jп қазанқу болдї — ип қаттиқ ўралашиб, ечилмас даражада чигал бўлди.

Бу бўлимнинг мисол тури

يُنَكَّلُ غَانٌ jaңилған: اَرٌ يُنَكَّلُ غَانٌ jaңилған эр — ўтган ишни унитадиган, адашадиган одам.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

تَنكَلْجُ تәңилгүч — дўлангич дейилган бир қуш (ўғузча).

تَنكَلْگُونُ тәңилгүн — ўғузлардан бошқа туркий қабилалар тилида дўлангич дейилган қуш.

تَنكِرْكَانُ тәңригән — худога ибодат қилувчи билағон. Му- сулмон бўлмаган турклар тилида.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

يَنكَلْدِرُقُ яна алдуруқ — ёмғирдан, қуёш иссиғидан бошни сақлаш учун қўлланиладиган ёпинчиқ. У намат- дан тикилади.

Бу бўлимда икки сукун ёнма-ён келмайди. Чун- ки ғуннанинг ўзи талаффуз учун оғирдир. Бунинг устига икки сукун ёнма-ён келса, сўзлаш мум- кин бўлмайдиган даражада икки оғирлик пайдо бўлади. Шунинг учун сўзлашда осонлик бўлсин деб, ғунна ذَلاَقَه ҳарфлари билан қўшилиб кела- ди. Бу етарли эмас. Икки сукун билан ғунна фа- қат سُوْزَكْرِي كِشِي сўзәңри кіші иборасида кел- ган, бу беҳуда сўзлар сўзловчи одам, демакдир. Бу иборада ذَلاَفَه ҳарфларидан ڤ бордир. Шу билан талаффуз осонлашгандир. Буни яхши бил. Ғунна- ли отлар бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

БУ ҒУННАЛИ ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

Икки ҳарфлилар

تَنكِدِي тәңди: قُشُ تَنكِدِي қуш тәңди — қуш осмонга кў- тарилди. Шунингдек, осмонга баландлатиб отил-

ган ўқ осмонда кўзга кўринмай қолса ҳам бу сўз қўлланиб, **أُقُ تَنكُدِي** оқ тэнді дейилади. (**تَنكُمَاكُ** **تَنكَارُ** тәнәр, тәнмәк).

تَنكُدِي танді — танғиди. **أَلْ أَنْكُ بَاشُنْ تَنكُدِي** ол анін башін танді — у унинг бошини рўмол билан боғлади. Шунингдек, ҳар нарсани арқон билан сиқиб боғлашга ҳам бу сўз қўлланади³¹⁵. (**تَنكُمَاكُ** **تَنكَارُ** таңар, таңмақ).

تَنكُدِي тонді — музлади. **سُوْفُ تَنكُدِي** суw тонді — сув музлади. Бошқаси ҳам шундай. Яна: **أَرُ تَنكُدِي** әр тонді — одам совуқдан яхлаб қолди, ўлаёзди. (**تَنكُمَاكُ** **تَنكَارُ** тоңар, тоңмақ).

سِنكُدِي сінді — синғди. **أَشُّ سِنكُدِي** аш сінді — ош синғди, ҳазм бўлди. **سُوْفُ يِيرْكَ سِنكُدِي** суw jǝrgä сінді — сув ерга синғиб кетди.

سِنكُدِي сінді — жойлашди. **سُوْزُ كُنْكَلْكَ سِنكُدِي** сөз көнүгә сінді — сўз кўнгилга жойлашди. (**سِنكَارُ** **سِنكُمَاكُ** сінәр, сінмәк).

³¹⁵ Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида худди шу маънода қўлланса ҳам, талаффузда бир оз ўзгариш юзага келган. Ҳозир *танғиди* тарзида талаффуз қилинади. Лекин Навоийда талаффуз ҳам „Девон“ дагичадир:

Ноқа уза они қўйдилар чуст,

Илик оёғини *тонгидилар* руст.

Тонгиб дардиға чархи қайд пайванд.

سِنْدِي سінді: اُرْدُكُ قَمِشْقَا سِنْدِي ўрдак қамішқа сінді—
ўрдак ва бошқалар қамишзор орасига кирди, ҳат-
токи, у ерда яшириниб кўринмай қолди. Шунинг-
дек, биров уй эгасидан сўрамай, унинг уйига ёки
бошқа ерга кириб яширинса ҳам бу сўз қўлла-
нади³¹⁶. (سِنْمَاكُ سінәр, сінмәк).

مُنْدِي мўнді: اَتُ مُنْدِي ат мўнді—от саркашлик қил-
ди ва тепди. (مُنْمَاكُ мўнәр, мўнмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكِي jәнді: اَرُ اَنِي يَنْكِي әр әнi jәнді—одам бир
ишда уни енгди. Ўғуз ва қипчоқлар сўзи. (يَنْكَا.
يَنْكَمَاكُ jәнәр, jәнмәк).

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган **فَعْلِي**
шаклидаги сўзлар

تَنْكُرْدِي тәңурди: اَرُ اَقُ تَنْكُرْدِي әр оқ тәңурди—одам
ўқини осмонга баландлатиб отди, ҳаттоки, ўқ ос-
монда кўринмай қолди. Шунингдек, қўлдан учи-
рилган қуш кўзга кўринмай кетса ҳам бу сўз
қўлланади. (تَنْكُرْمَاكُ тәңүрiр, тәңүрмәк).

³¹⁶ Навоийда бу сўз абстракт тушунчаларга нисбатан ҳам қўлланган:

Сингурсам ғуссадин ўлмак керакдур,
Ишимга барча эл кулмак керакдур.

سِنْكَرْدِي сінүрді: اَل تَنْجُو سِنْكَرْدِي ол танчу сінүрді —
у луқмани ютди, сингдирди. Бошқаси ҳам шундай.
(سِنْكَرْمَاكُ. سِنْكَرُرُ. سِنْكَرْمَاكُ) сінүрүр, сінүрмәк).

سِنْكَرْدِي сінірді: يَاغْنِي تَرْيَا سِنْكَرْدِي јағни тәригә сінір-
ді — ёғни терига сингдирди. Бошқаси ҳам шундай.
(سِنْكَرْمَاكُ. سِنْكَرُرُ. سِنْكَرْمَاكُ) сінірір, сінірмәк).

قُنْكَرْدِي қонурді: اَرُ يَغَاچُ قُنْكَرْدِي әр јғач қонурді —
одам дарахтни қўпорди. Бошқаси ҳам шундай.
Шунингдек, шамол бир нарсани йиқитса ҳам, бу
сўз қўлланади. (قُنْكَرْمَاقُ. قُنْكَرُرُ. قُنْكَرْمَاقُ) қонурур, қонур-
мақ³¹⁷).

كَيْنْكَرْدِي кәңүрді: اَافْنُ كَيْنْكَرْدِي әр әwin кәңүрді —
одам уйини кенгайтирди. Бошқаси ҳам шундай.
(كَيْنْكَرْمَاكُ. كَيْنْكَرُرُ. كَيْنْكَرْمَاكُ) кәңүрүр, кәңүрмәк).

تَنْكَرْدِي таңізді: اَرُ اَبْكَا سِنْدَا تَنْكَرْدِي әр өпкәсіндә та-
ңізді — одамнинг жигари шишди. Бу аччиқдан
шишишдир.

³¹⁷ Бизда ҳозир шу маънода, бир нарсани тагидан ағдармоқ маъносида қўпормоқ сўзи қўлланади. Навоийда айнан „Девон“ дагича қўнгармоқ ва қўн-ғармоқ шакллари қўлланган.

Бало тоғини мужгон бирла ёрмоқ,
Ёриб тирноғ ила ердин қўнгармоқ.

Эй, Ҳусайний, чарх зулми буйла бўлса мен доғи,
Ашк тўфони била гардун биносин қўнғарай.

Қилич нўғи била даврини ёрғил,
Солиб бир панто ўрнидин қўнгарғил.

تَنْكَرْدِي таңізді: اِبْكَ تَنْكَرْدِي өпкә таңізді — жигар ши-
шиб етилди. Бу жигар яхши етилиб пишиши учун,
унинг устига таъмли ўсимлик ва сирка солиб пи-
ширишдир. (تَنْكَرْمَاقُ تَنْكَرْرُ. таңзар, таңзмақ).

تَنْكَشْدِي тәңәшді — тенглашди. تَنْكَشْدِي نَانِكُ тәңәшді
нәң — бир нарса бир нарсага тенглашди. Шеърда
шундай келган:

مَنْكُ بِلَا كَيْنَكَشْدِي بِلِكِي مَنكَا تَنْكَشْدِي
اَرَنْ بِلَا سُنكَشْدِي اَلْبَلَارُ بَشْنُ اَلْ يُوَارُ

Мәнің билә кәңәшди

Билги мәңә тәңәшди

Әран билә сөнүшди

Аллар башин ол јувар.

Жанг ҳақида суҳбат қилган бир киши тўғри-
сида айтади: мен билан кенгашди, (бу ҳақда)
унинг фикри менинг фикримга тенг келди. Жанг-
да одамларни узоқларга улоқтирди. Ботирларнинг
бошларини копток сингари думалатди. (تَنْكَاشُورُ.
تَنْكَشْمَاكُ тәңәшўр, тәңәшмәк).

تَنْكَشْدِي тўнўшди: اَرُ تَنْكَشْدِي әр тўнўшди — одам куч-
сизланиб бошини эгди. (تَنْكَشْمَاكُ تَنْكَشُورُ. тўнў-
шўр, тўнўшмәк).

تَنْكَشْدِي төнўшди: تَنْكُ تَنْكَشْدِي тонуз төнўшди — тўнғиз
қаттиқ тикилиб, одамга ҳамла қилишга интилди.

Шунингдек, бирор ишни қабул қилишдан торти-
ниб, бу ишни ёқтирмагани учун иш буюрувчига
ёмон тикилган кишига **أَرُّ تَنْكُشْدِي** эр төнўшди,
дейилади. (**نَنْكُشْمَاكُ**. **تَنْكُشُورُ** төнўшўр, төнўшмәк).

سِنْكُشْدِي сiңишди — сингишди. **سُوْفَلَارُ قَمَغُ سِنْكُشْدِي** суw-
лар қамуғ сiңишди — сувлар тамом сингишди. Ҳар
бир суюқ моддаларнинг бошқасига сингишига ҳам
бу сўз қўлланади. (**سِنْكُشُورُ**. **سِنْكُشْمَاكُ** сiңишўр,
сiңишмәк).

سِنْكُشْدِي сўнўшди: **اِكْئِي اَرُّ بَرَلَا سِنْكُشْدِي** iкки эр биrлi
сўнўшди — икки одам жангда урушди, бир-бири-
ни суришга ҳаракат қилди. (**سِنْكُشُورُ**. **سِنْكُشْمَاكُ**)
сўнўшўр, сўнўшмәк).

كَنْئَشْدِي кәнәшди — кенгашди. **اَلْ مَنكَا كَيْنْكُشْدِي** ол мән-
на кәнәшди — у мен билан кенгашди. (**كَيْنْكَاشُورُ**)
кәнәшўр, **كَيْنْكَاشْمَاكُ** кәнәшмәк).

اَنْكُفْتِي унуқтi — унниқди, синиқиб кетди. **اَنْكُ يُوْزِي**
اَنْكُفْتِي аниң юзи ўнуқтi — касаллик ва бошқадан
униң юзини ажин босибди, ажинлар пайдо бў-
либди.

اَنْكُفْتِي унуқтi: **بَرَجْنُ اَنْكُفْتِي** барчiн унуқтi — шоҳи
кийимликнинг оҳори кетибди, ранги айнибди, ял-
тироғи сўнибди, суви қочибди. (**اَنْكُفْتِي**)
унуқар, унуқмақ). Шунингдек, шунга ўхшаш ҳар
нарсга ҳам бу сўз қўлланади.

مُنْكَفَتِي мунуқтї: اَرُ مُنْكَفَتِي әр мунуқтї — одам қийналди, қийинчиликда қолди, музтар бўлди. (مُنْكَفَارُ مُنْكَفَمَاقُ мунуқар, мунуқмақ).

اُنْكَلْدِي оңулдї — ўнгалди, ўнгралди. سَوْغَالُ اُنْكَلْدِي сөгәл оңулдї—касәл ўнгралди, тузалди. Яна اِيشُ اُنْكَلْدِي иш оңулдї — чигәл иш ўнгралди, тузалди. (اُنْكَلُورُ اُنْكَلْمَاقُ оңулур, оңулмақ).

اُنْكَلْدِي оңўлдї — ўйилди. يِغَاجُ اُنْكَلْدِي јғәч оңўлдї — ёғәч ўйилди. Бошқәси ҳам шундай. (اُنْكَلْمَاقُ. اُنْكَلُورُ оңўлур, оңўлмәк).

تَنْكَلْدِي таңилдї: بَاشُ تَنْكَلْدِي таңилдї бәш — одам бошини таңғиди. Шунингдек, ҳәр нарса ип билән боғланса ҳам бу сўз қўлланади. (تَنْكَلْمَاقُ. تَنْكَلُورُ таңилур, таңилмақ).

تَنْكُلْدِي тоңулдї — умидини узди. اَرُ اِيشْتِنُ تَنْكُلْدِي әр иштїн тоңулдї — одам ошдан умидини узди³¹⁸. (تَنْكُلْمَاقُ. تَنْكُلُورُ тоңулур, тоңулмақ).

تَنْكَنْدِي таңиндї: اَرُ بَاشِنُ تَنْكَنْدِي әр бәшїн таңиндї — одам бошини бир ўзи таңғиди. (تَنْكَنْمَاقُ. تَنْكَنُورُ таңїнур, таңїнмақ).

³¹⁸ Бу сўз Навоийда худди шу маънода қўлланган:

Эй Навоий, сәъй ила чун васл ҳосил бўлмади,
Ёр лутфиға тикил әмди-ю, ғайридин тўнгул.

Музоафлар бўлими

تَنْكُوتِي тѳнўттѳ: اَرَّ بَشْنُ تَنْكُوتِي эр башн тѳнўттѳ — одам бошини эгди. Бошқаси ҳам шундай. (تَنْكُوتُورُ. تَنْكُوتْمَاكُ) тѳнўтўр, тѳнўтмăк).

تَنْكِي تѳнѳттѳ: اَرَّ اَقْنُ تَنْكِي эр оқн тѳнѳттѳ — одам ўқини осмонга баландлатиб отди. (تَنْكُوتُورُ. تَنْكُوتْمَاكُ) тѳнѳтўр, тѳнѳтмăк).

كَيْنِكِي кѳнѳттѳ — кенгайтирди. اَرَّ اَقْنُ كَيْنِكِي эр эвн кѳнѳттѳ — одам уйини кенгайтирди. Бошқаси ҳам шундай. (كَيْنِكُوتُورُ. كَيْنِكُوتْمَاكُ) кѳнѳтўр, кѳнѳтмăк).

Тўрт ҳарфлилар

كَيْنَكَادِي кѳнадѳ: اَلْ مَنَا كَيْنَكَادِي ол мнă кѳнадѳ — у ишини мен билан кенгашди. (كَيْنَكَاْمَاكُ. كَيْنَكَاْرُ) кѳнăр, кѳнăмăк).

كَيْنَكُوْدِي кѳнўдѳ — кенгайди. يِرُّ كَيْنَكُوْدِي эр кѳнўдѳ — ер кенгайди. Бошқаси ҳам шундай. (كَيْنَكُوْرُ. كَيْنَكُوْمَاكُ) кѳнўр, кѳнўмăк).

Бу бўлимнинг лафиф тури

يُنَكَادِي Јунадѳ: * اَلْ اَنِي بَكَاكَا يُنَكَادِي ол анѳ бѳггă јунадѳ — у уни бекка чақди. Бошқаси ҳам шундай. (يُنَكَاْمَاقُ. يُنَكَاْرُ) јунар, јунамақ).

* Бу маънода олдин ҳам чақмоқ сўзи қўлланган (қаранг: II том, 24-бет).

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган

шаклидаги сўзлар

تَنْكُرْدِي ол қуш тэнтўрди —
у қушни қўлидан учирди. Ўқни осмонга қаратиб
отишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَنْكُرْمَاكُ)
тэнтўрўр, тэнтўрмăк).

تَنْكُرْدِي тōндăрди — тўнкарди, тўнтарди.
ол ајақ тōндăрди — у идишни тўнкарди. Бошқаси
ҳам шундай. (تَنْكُرْمَاكُ) тōндăрўр, тōн-
дăрмăк).

سِنْكُرْدِي сіндўрди — сингдиртирди.
сўчик ашғ сіндўрди — ичимлик (шароб) ошни синг-
дирди, ҳазм қилдирди. (سِنْكُرْمَاكُ) сіндў-
рўр, сіндўрмăк).
الْ اَنِي اَفْكَا سِنْكُرْدِي ол анī
əwǵā сіндўрди — у уни уйга сингдирди, яширди.

مَنْكُرْدِي мунқардī: الْم اَنِي مَنْكُرْدِي ол анī мунқардī —
у уни изтиробга туширди, қийноққа солди. (مَنْكُرْمَاكُ)
мунқарур, мунқармақ).

تَنْكُرْدِي тэңăрди — тенглаштирди.
الْ بِيْر نَانْكَنِي بِيْرْكَا ол бīр нэңнī бīргă тэңăрди — у бīр нарсани
бīр нарсага тенглаштирди. (تَنْكُرْمَاكُ) тэ-
нăрўр, тэңăрмăк).

تَنْكَلَشْدِي تәңләшдi — тенглашди. بِيرْ نَانْگْ بِيرْ كَا تَنْكَلَشْدِي бiр нән бiргә тәңләшдi — бир нарса, бир нарсага тенглашди. (تَنْكَلَشْمَاكْ. تَنْكَلَشْوُر. تَنْكَلَشْمَاقْ).

تَنْكَلَشْدِي тiнлашдi: اَلْ مَنِكْ بَرَلَا سُوْرُ تَنْكَلَشْدِي ол мәнiң бiрлә сөз тiнлашдi — у мен билан сүз тинглашда бахслашди. (تَنْكَلَشْمَاقْ. تَنْكَلَشْوُر. تَنْكَلَشْمَاقْ).

تَنْكَلَشْدِي таңлашдi: كَشِيْلَارْ بُو ايشِغْ تَنْكَلَشْدِي kishilär бу iшiғ таңлашдi — одамлар бу ишга (ишдан) ҳайрон қолишди, таңг қолишди. (تَنْكَلَشْمَاقْ. تَنْكَلَشْوُر. تَنْكَلَشْمَاقْ).

اَرْدِي بُلْتْ اِنْكُرْشُوْ اَقْتِيْ اَقِنْ مَنَكْرَشُوْ
قَالْدِيْ بَدْنْ تَنْكَلَشُوْ كُكْرَرْ تَقِيْ مَنَكْرَشُوْر

Öрдi булiт iнрашу
Ақтi ақiн мiндрәшү
Қалдi будун таңлашу
Кöкрәр тақi манрашур³¹⁹.

Ёмғирни таърифлаб айтади: булутлар баланд овоз билан юқори кўтарилди. Булутлардан селлар шарқираб оқди. Бу ҳолга одамлар ҳайрон қолишди. Булутлар чақмоқ чақишар, момақалдироқлар бўкиришар, бақиришар эди.

³¹⁹ Ҳозирги тилдаги *манграмоқ* ана шу ўзакдандир. Лекин ҳозир, асосан, қўзи ва сигир-бузоқларга нисбатан, мажозий усулда одамга нисбатан қўлланади. Навоийда ҳам шундай қўлланган:

Ҳамал *манграб* қўюб савр оллида бош,
Ки бўлсак иккимиз қурбон сенга кош.

مَنْكَدْشُدِي مەندәшдi: اِكِّي اُرَاغْتْ مَنكَدْشُدِي İkki урағут
мәндәшдi — икки хотин бир-бирининг юз туклари-
ни олишишди. (مَنْكَدْشُورُ. مَنكَدْشِمَاكْ) мәндәшүр,
мәндәшмәк).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

مِنْكَدْشُدِي миңәшдi — мингашди. اَلْ مَنكْ بَرَلَا مَنكَدْشُدِي ол мәнің бірлә миңәшдi — у мен билан бирга отга
мингашди. Бошқаси ҳам шундай. (مَنْكَدْشُورُ. مَنكَدْشِمَاكْ)
миңәшүр, миңәшмәк).

كُنْكَرْنُدِي кўнрәндi: اَرْ ايشْ قَا كُنْكَرْنُدِي Әр ішқа кўнран-
дi — одам ишга киришишдан тортиниб, ўзича яши-
рин бир нарсалар сўзлади, гўнғиллади. (كُنْكَرْنُورُ).
кўнрәнүр, кўнрәнмәк).

كَيْنْكَرْنُدِي кәнрүндi: اَلْ كَيْنْكَرْنُدِي ол кәнрүндi — одам
бир оз вақт кенг-түқ яшади. (كَيْنْكَرْنُورُ. كَيْنْكَرْنِمَاكْ)
кәнрүнүр, кәнрүнмәк).

تَنْكَلْنُدِي тәңләндi: اَرْ ايشِنْ تَنْكَلْنُدِي Әр ішін тәңләндi —
одам ўзининг ишига чора топди. (تَنْكَلْنُورُ. تَنْكَلْنِمَاكْ)
тәңләнүр, тәңләнмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكَشُرْدِي jәңшүрдi — аралаштирди. اَلْ اِسِكْ سُوْفُغْ تَمَلْغَا ол ісiг сувуғ тумлуғқа jәңшүрдi — у ис-

сиқ сувни совуққа аралаштирди, сув илиди.
(يَنْكُشْرُ مَالَهُ) jәншўрўр, jәншўрмәк).

يَنْكُورِدِي jаnқурдi: اَرَّ يَنْكُورِدِي әр jаnқурдi — одам го-
йибдан бир овоз эшитгандай ёки бир нарса сез-
гандай ўнгу чапга қаради. (يَنْكُورَارُ) jаn-
қурар, jаnқурмақ).

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган **فَعْلَادِي** шаклидаги сўзлар

سُنْكَادِي сoндaдi — сўнгидан борди. اَلْ يَغِينِي سُنْكَادِي
ол jағини сoндaдi — у душман сўнгидан борди. Шу-
нингдек, ҳар нарсани қўлга олиш учун у нарсани
таъқиб қилиш, пайига тушишга ҳам бу сўз қўл-
ланади. (سُنْكَادِمَاقُ) сoндaр, сoндaмақ).

مَنْكَادِي мəндəдi: اَلْ اَنْكَ سَجِنُ مَنْكَادِي ол aнiң сa-
чiн мəндəдi — у унинг сочини юлди. Шеърда
шундай келган:

اَذْمُ بَرِبُ سُنْكَادِي تَكَرُّبُ اَنْكَادِي

سَجِنُ قَرَا مَنْكَادِي اَرْزُولِيُو اَرَّ اَقَارُ

Узум барiп³²⁰ сoндaдi

Тəгрə туруп aндiдi

³²⁰ Шеър парчасининг I мисрасида اَذْمُ بَرِبُ узум барiп сўзи رَكِبَ فِي عَقِبِهِ деб, таржима қилинган. Шунга кўра, тўғриси اَزُو بَرِبُ iзў барiп — кетидан

Сачин қара³²¹ мѣндăди

Арзулају ѓр авар.

Бир бекни енгган одам ҳақида айтади: кетидан пойлаб борди, хийла билан қўлга тушириш учун одамлар унинг атрофига тўпландилар, ўраб олдилар. Одамлар унинг сочларини юлдилар. Бу ерда халқнинг тўпланишини чиябўри тўпланишига ўхшатилаётир. Чунки чиябўрилар одамни ёлғиз топса, унинг атрофини ўраб ейдилар. (مَنْكَدَامُ مَنكَدَامَاكُ мѣндăр, мѣндăмăк).

جِنكِرَدِي jинрадi — жингирлатди. اَلْ قَنكِرَاغُو جِنكِرَدِي ол қонрағу jинрадi — у қўнғироқни жингирлатди. جِنكِرَارُ جِنكِرَامَاقُ jинрар, jинрамақ).

سُنكِرَادِي сунрадi: اَرُ ايشِقَا سُنكِرَادِي ѓр ишқа суңрадi — одам ишга саркашлик қилди, сўзни қайтарди. سُنكِرَارُ سُنكِرَامَاقُ сунрар, сунрамақ).

бориб бўлиши керак. Биринчи томдаги مَن اَنكُ اَزُوكَلْدَمُ мѣн анiң узу кѣлди мбораси ҳам шунга далилдир (қаранг: „Туркий сўзлар девони“, I том, 114-бет).

Иккинчи мисрадаги تَكِرُ тăгр сўзи арабча حَوَلُهُ деб таржима қилинган бўлиб, томон, атроф маъносидадир. Бу маънодаги сўз „Девон“нинг бир неча ерида келган, ҳар ерда تَكِرَا тăгрă шаклида берилган, тўғриси ҳам шудир.

Тўртинчи мисрадаги اَرُزُوْلِيُو арзулају сўзи арабча بَيْنَاتُ آوِي деб таржима қилинган бўлиб, шақал — чиябўри, демакдир. Бу маънодаги сўзнинг اَرُزُوْلِيُو арзулају экани „Девон“нинг биринчи томида кенг изоҳланган (қаранг: „Туркий сўзлар девони“, I том, 147—148-бетлар).

³²¹ Қара сўзини Басим Аталай قِرَا қiра бўлиши мувофиқ деб изоҳ берган. Басим Аталай фикрича, қириб юлиш тарзида маъно бериш учун шундай шакл мувофиқ (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 401-бет). Лекин мѣндăмăкнинг ўзидан ана шу маъно англашилади. Шунинг учун бу сўз кенгроқ текширилишга муҳтождир.

قۇنكرادى قونрадi — дўриллади, ғўнғиллади. اوغان اونی

قۇنكرادى اوغان ўنى قونрадi — боланинг овози дўриллади. Бу (овоз ўзгариши) балоғатга етганда (пайдо) бўлади.

قۇنكرادى قونрадi: قۇى قۇنكرادى қои қонрадi — қўйнинг ранги қўнғир бўлди. (قۇنكرار. قۇنكراماق) қонрар, қонрамақ).

مَنْكرادى манрадi: آر مَنكرادى әр манрадi — одам бақирди. Бошқаси ҳам шундай. (مَنْكرار. مَنْكراماق) манрар, манрамақ).

مُونكرادى монрадi: اۇذ مُونكرادى уз монрадi — хўкиз мўлади, мў деб маъради. (مُونكرار. مُونكراماق) монрар, монрамақ).

مَنْكرادى мәнзәдi — ўхшади. بىر نانىك بىرگا مَنكرادى бир нән біргә мәнзәдi — бир нарса бир нарсага ўхшади. (مَنْكراماك. مَنكرار. مَنكرامак) мәнзәр, мәнзәмәк).

تَنْكلادى таңладi: آر ايشغ تَنْكلادى әр ішіғ таңладi — одам ишга ҳайрон қолди, таңг қолди. (تَنْكلار. تَنْكلاماق) таңлар, таңламақ).

تَنْكلادى тәңләдi — بىر نانىك بىرگا تَنْكلادى бір нән бір-гә тәңләдi — икки нарсани бір-бирига тенг қилди. (تَنْكلاماك. تَنْلار. تَنْلәр, тәңләмәк).

تِنْكَلادى تінладі: اَر سُوْز تِنْكَلادى ەر сөз тінладі — одам сүз тинглади, сүзга қулоқ солди. (تِنْكَلاماق. تِنْكَلار. تِنْكَلار, тінламақ).

سَنْكَلادى саңладі: قُش سَنْكَلادى қуш саңладі — қуш чичди. (سَنْكَلاماق. سَنْكَلار. سَنْكَلار, саңламақ).

Бу бұлимнинг мисол тури

يَنْكُرادى жанраді: اَل بِيْر سُوْز يَنْكُرادى ол бір сөз жанраді — у яшириш керак бұлган сүзни сүзлади, оғзидан гуллади. (يَنْكُراماق. يَنْكُرار. يَنْكُرار, жанрамақ).

يُنْكَلادى јуңладі — юнгини қирқди. اَل قُوَيْنُ يُنْكَلادى ол қојун јуңладі — у қўйининг юнгини қирқди. (يُنْكَلاماق. يُنْكَلار. يُنْكَلار, јуңламақ).

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН فَعِيلادى فَعِيلادى

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

تَنْكِيَلادى тiңилäдi: نَانِكْ تَنْكِيَلادى нәц тiңилäдi — ҳовончага ўхшаш оғир бир нарса ерга тушиб, тинғиллаган овоз чиқарди. (تَنْكِيَلاماك. تَنْكِيَلار. تَنْكِيَلار, тiңилäмäк).

جَنْكِيَلادى жанїладі: اِت جَنْكِيَلادى ит жанїладі — ит уришиб винггишлади. Бу — расмий ҳуриш овозидан бошқачадир. Биров ҳаддан ортиқ ҳақоратли сўзлар сўзласа, تَلِم جَنْكِيَلادِنَك талим жанїладі дейди.

лади — кўп вағилладинг, бақирдинг, демакдир.
(جَنَكِيلاَمَاقُ جَنَكِيلاَرُ. Јанїлар, Јанїламақ).

سُنكُولادِي сөнүләді: اَلْ اَنِي سُنكُولادِي ол ані сөнүләді —
у унга найза санчди. (سُنكُولامَاكُ سُنكُولارُ. сөнү-
ләр, сөнүләмәк).

سِنَكِيلاَدِي сіниләді: اَت سِنَكِيلاَدِي It сіниләді — ит совуқ ва
шунга ўхшашлар (алами)дан ванғиллади. Яна:
سُوْف سِنَكِيلاَدِي суw сіниләді — сув совуди, җатто,
музлаёзди. Яна: قُلاَقِم سِنَكِيلاَدِي қулақим сінилә-
ді — қулоғим чинғиллади. (سِنَكِيلامَاكُ سِنَكِيلاَرُ. сін-
иләр, сіниләмәк).

تُنكالاَدِي тоналаді: اَرُ تُنكالاَدِي әр тоналаді — одам бо-
тирлар ва кучлилар ишини қилди. (تُنكالاَمَاقُ تُنكالاَرُ.
тоналар, тоналамақ).

مَنَكِيلاَدِي мәннләді: اَرُ مَنَكِيلاَدِي әр мәннләді — одам мия
(димоғ)ни еди. Асли, тўғриси шудир. Сўнг бу
сўз арабларнинг طوبى لىك ибораси ўрнида қўл-
ланган. Бу мия учун қўй сўйиш керак деган маъ-
нодадир. Бу қўйнинг энг қимматли аъзосидир. Би-
ров җурмати учун қўй сўйилиб, мия тақдим қилиш
энг буюк җурматдир. Сўнг бу сўз олдида яхши
таоми бор җар бир одам учун җам аталадиган
бўлган: Шеърда шундай келган:

أَنِي يَتَّبِ سُنُكُولَادِي بَشِنُ يَنْدُرُو يَنْكِيْلَادِي
أَرْنُ بَابُ مَنكِيْلَادِي أَنْكَ أَلْبِنُ قَرَا بَغْدِي

Ані jәтiп сөнүләдi

Башiн jандуру jәңиләдi

Әрән баjуп мүнiләдi

Анiң алпiн қара бөгдi.

Қўшинни енгган бир одамни таърифлаб айтади: у унга етиб олди, найза санчди, битган ярасини яна янгилади, талаган моллардан одамларга берди. Душман ботирларини бўғди.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكِيْلَادِي jәңиләдi: أَلُ تُونِنُ يَنْكِيْلَادِي ол тонiн jәңиләдi— у тўнини янгилади. Бошқаси ҳам шундай. (يَنْكِيْلَانُ).
يَنْكِيْلَامَاقُ jәңилар, jәңиламақ).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَشَانكُرْدِي jашаңурдi: أَنْكَ كُوزِي يَشَانكُرْدِي анiң кўзи jашаңурдi— унинг кўзи кун тифидан хираланди, ёшсиради. (يَشَانكُرْمَاقُ. jашаңур, jашаңурмақ).

Бу бўлимнинг беш ҳарфлилари

تَنْكُرْلَانْدِي төнүрләнди: أَلُ مَنكَا تَنْكُرْلَانْدِي ол мәнә төнүрләнди— у ўзини менга қуда ҳисоблади. (تَنْكُرْلَانُورُ).
تَنْكُرْلَانْمَاقُ төнүрләнүр, төнүрләнмәк).

سِنكِرْلاندى سىنىرلاندى: اتَّ سِنكِرْلاندى — гүшт-
да пайлар күпайди. Яна: يا سِنكِرْلاندى ja сiнiрлән-
дi — ұққа пай ұралди. Бошқаси ҳам шундай.
(سِنكِرْلانمَک. سِنكِرْلانمَک.)

مَنكِرْلاندى مەنىزلىاندى: كِشى كىشى مەنىزلىاندى —
одамнинг юзи гүзаллашди. (مَنكِرْلانمَک. مَنكِرْلانمَک.)
мәнизләнүр, мәнизләнмәк).

مُكِرْلاندى مۆنۈزلىاندى — шохланди, шох чиқарди. قُرَى
مُكِرْلاندى قوزى مۆنۈزلىاندى — қўзи шох чиқарди. Бош-
қаси ҳам шундай. (مُكِرْلانمَک. مُكِرْلانمَک.)
мөнүзләнүр, мөнүзләнмәк).

سُنكِرْلاندى سۈنۈكلاندى: اعلان سۈنۈكلاندى — оғлан сөнүклән-
дi — боланинг кифт суяклари катталашди. Бош-
қаси ҳам шундай. (سُنكِرْلانمَک. سُنكِرْلانمَک.)
сөнүкләнүр, сөнүкләнмәк).

كُنكِرْلاندى كۆنۈللىاندى — күнгил берди, күнгил қўйди.
كُنكِرْلاندى ار ايشقا كۆنۈللىاندى — одам ишга
күнгил берди, ишлашга жазм қилди. Шунингдек,
боланинг ақли кирса, зийраклашса ҳам шу сўз
қўлланади. (كُنكِرْلانمَک. كُنكِرْلانمَک.)
көнүлләнүр, кө-
нүлләнмәк).

سِنَكَلْنَدِي سِنَكَلْنَدِي ол қизғ сінилләнди — сингил тутинди.
سِنَكَلْنَدِي ол қизғ сінилләнди — у қизга сингил тутинди.
سِنَكَلْنَمَاكُ سِنَكَلْنَمَاكُ сінилләнүр, сінилләнмәк).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

تَنْكُرُلَادِي تَنْكُرُلَادِي ол мәни төнүрләді — у мени ўзининг қудасидай ҳисоблади, мени қудага нисбат берди.
تَنْكُرُلَادِي تَنْكُرُلَادِي төнүрләр, төнүрләмәк).

سِنَارِلَادِي سِنَارِلَادِي ол анī сīнарладі — у уни ёрдамчисиз, ёлғиз бўлгани учун заиф ҳисоблади ва ундан ўч олди, заифлатди.
سِنَارِلَادِي сīнарлар, сīнарламақ).

سِنِیْرِلَادِي سِنِیْرِلَادِي ол јасін сініріләді — у ёйига пай қоплади. Бошқаси ҳам шундай.
سِنِیْرِلَادِي сініріләр, сініріләмәк).

كَنْكِرْسِيْدِي كَنْكِرْسِيْدِي ашīч кәнірсіді — қозон тагидаги нарса куйди, ҳаттоки, ҳиди чиқди.
كَنْكِرْسِيْمَاكُ كَنْكِرْسِيْمَاكُ кәнірсір, кәнірсімәк).

بَلَنْكَلَادِي بَلَنْكَلَادِي әр баліңладі — одам ўзида юз берган бирор қўрқув сабабли уйқусидан чўчиб уйғонди. Шунингдек, ҳайвон тўсатдан чўчиб сакраса, қочса ҳам бу сўз қўлланади.
بَلَنْكَلَادِي баліңлар, баліңламақ).

تولۇنلادى: **تولۇنلادى** ол қолін толун-
ладі — у қўлини энгагига, қулоғининг остларига
урди. (**تولۇنلاмаق**. **تولۇنлар**, **толунламақ**).

Бу бўлимнинг беш ҳарфлилари

саріңуладі: **саріңуладі** әр саріңуладі —
одам музга тойди. Бошқаси ҳам шундай. (**саріңулар**,
саріңуламақ).

саліңуладі: **саліңуладі** ўзүм саліңуладі —
шийпонда узум осилиб турибди, саланглади. Ҳар
нарса баланддан пастга осилиб турса ҳам саланг-
лади сўзи қўлланади.

саліңуладі — тош билан урди. **саліңуладі**
әр ітіғ саліңуладі — одам итни тош билан урди.
(**саліңулар**, **саліңуламақ**).

қаліңуладі: **қаліңуладі** әр сууда қа-
ліңуладі — одам сув устида қалқиб турди. Бу оёқ-
лари билан тепиниб, тиззаларини ҳаракатлантириб,
сув устида тик туришдир. (**қаліңулар**, **қаліңуламақ**).

јаңқуладі: **јаңқуладі** тағ јаңқуладі —
тоғ акс садо берди. Бу сен чиқарган товушнинг
акси айнан ўзингга қайтиб эшитилишидир.

يَنْكُوْلادى | Јаңқуладі: اَرْ فُلَاقى يَنْكُوْدى | Әр қулақі жаңқуладі — одам, қулоғи бирор товуш әшитгандай ёки бирор нарса сезгандай бўлиб, ўннга, чапга қаради. (يَنْكُوْلار. يَنْكُوْلَماق) | јаңқулар, јаңқуламақ).

يَلِنُكُوْلادى | Јаліңуладі: قىز يَلِنُكُوْلادى | қіз јаліңуладі — қиз икки томони икки нарсага боғланган арқонда (арғимчоқда) ўйнади. Бошқаси ҳам шундай. (يَلِنُكُوْلار) | јаліңулар, јаліңуламақ).

يىنجىكالادى | јінчкәләді — ингичка деб ҳисоблади. اَلْ تَانكى | ол нәңни јінчкәләді — у нарсани ингичка деб ҳисоблади. Нарсани ингичка қилса ҳам бу сўз қўлланади. (يىنجىكالار. يىنجىكالاماك) | јінчкәләр, јінчкәләмәк).

Тўрт ҳарфлиларнинг музоафи

تَرِنُكُلاندى | тәріңүкләнді: سُوْفُ تَرِنُكُلاندى | суw тәріңүкләнді — суw чуқурлашди, кўпайди. (تَرِنُكُلانور) | тәріңүкләнүр, тәріңүкләнмәк).

كۆنكلاىدى | көңләкләнді: اَرْ كۆنكلاىدى | әр көңләкләнді — одам кўйлак кийди. Бошқаси ҳам шундай. (كۆنكلائور) | көңләкләнүр, көңләкләнмәк).

Ғунналилар бўлими тугади. Тангрига шукур.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

ИККИ СУКУН ЁНМА-ЁН КЕЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Отлар боби

الدرك ʔ1дрўк — юз эрлик дейилган бир хил ўсимлик³²².

أرتمان ʔртмән — уй усти, том.

ارتگون ʔртгўн — арпа, буғдой ғарами.

ارسلان арслан — арслон. Шоҳлар ҳам шу сўз билан аталади. Мақолда шундай келган. **الَيْنُ أَرْسَلَانُ**

كُوجِنُ سَجِغَانُ تُمَّاسُ تَتَارُ

алйн арслан тутар кўчин сичган тутмас — ҳийла-тадбир билан арслонни туттиш мумкин бўлса, куч билан сичқонни ҳам туттиш мумкин бўлмайди. Бу мақол ишларда зўравонлик йўлини тутмай, яхши тадбир кўриши лозим бўлган кишиларга нисбатан қўлланади.

الدرم^{۰۰۰۰} олдурум — одамнинг ўтирадиган ери.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

تُرْكْمَانُ туркмән — булар ўғузлардир. Бу ном билан аталлишда уларда бир ҳикоя-ривоят бор: Зулқарнайн Самарқанддан ўтиб, турклар шаҳрига қараб йўл олган вақтларда турклар шоҳи **شُو** Шу деб

³²² Бу сўз кошғарликлар тилида **ات يذغ** jizig ʔt, уч ва борсағонликлар тилида **الدرك** ʔ1dʔrʔk, ўғузлар тилида **يوز آرلك** jʔz ʔpilik сўзлари билан ифодаланган.

аталган ёш бир одам эди. У катта қўшин эгаси эди. Баласоғун яқинидаги ^{شُو} Шу шаҳрини мазкур шоҳ фатҳ қилган, қурдирган эди. Бу шаҳарда ҳар кун беклар учун уч юз олтмиш марта довул чалинар эди. Кимдир биров унга айтди: Зулқарнайн яқин келиб қолибди, бизлар у билан урушамизми, нима чора буюрасиз?”

Шоҳ Шу эса Зулқарнайн келаётганини эшитиб, унинг ўтганини билиб хабар бериш учун ^{خجند} Хўжанд дарёси қирғоғига бир гуруҳ айғоқчилар юборган эди. Лекин айғоқчилар яширинча кетган эдилар. Шоҳ аскарларидан бирор киши ҳам (буларнинг кетганини) билмас эди. Шоҳнинг кўнгли булардан тинч эди. Шоҳга Зулқарнайн билан курашамизми деб савол берганларга ўзининг кумуш ҳовузини кўрсатиб: „Ғоз, ўрдакларга қаранглар, улар сувга қандай шўнғишади,“ — деди. Шоҳнинг кумушдан ясалган ҳавузи (идиши) бор эди. Сафарга чиқишда шоҳ уни ўзи билан элтар эди. Унга сув тўлдирилган ғоз, ўрдаклар унга шўнғишар эди. У билан урушамизми, нима буюрасиз, деган саволга шоҳ берган жавоб одамларни ўйлатиб қўйди. Улар бу гапдан: „Шоҳ у (Зулқарнайн) билан урушмоқчи ҳам эмас, бирор ёққа чекинмоқчи ҳам эмас“, деб гумон қилдилар. Зулқарнайн ўтди. Айғоқчилар унинг ўтганини шоҳга кечаси келиб етказдилар. Шоҳ кечасиёқ довул чалдирди ва Шарқ томонга йўл олди. Шоҳлари ҳозирликсиз йўлга чиққанидан халқ орасида, бирор кўнгилсизлик юз бермаса, деган таш-

виш пайдо бўлди. Улов топганлар шошилганча унинг устига ташланиб, хоқон орқасидан юрдилар. Шошганликларидан у бунинг уловини, бу унинг уловини олишар эди. Тонг отгунча лашкаргоҳ баланд ер шаклига кирди. У вақтларда طراز Тіраз, اسپجاب Ёспіжаб, بلاساغون Баласоғун ва бошқа шаҳарлар бино қилинмаган эди. Буларнинг ҳаммаси сўнг бино қилингандир. У ердагилар чодир-ўтовларда яшовчи кўчманчилар эди. Шоҳ ва унинг қўшинлари кеч билан кетганда, улар билан бирга кетиш учун улов тополмай, йигирма икки киши оилалари билан у ерларда қолиб кетган эди. Мен улар номларини китоб бошида кўрсатганман. Уларнинг қора молларининг тамғаларини ҳам у ерда баён қилганман. Чунончи: قتیق қініқ, سالفур салғур ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу йигирма икки оила улар орқасидан яёв бориш ёки ўз жойларида тура бериш ҳақида маслаҳат қилаётган эдилар, булар ёнига икки киши келиб қўшилди. Оилалари ҳам улар билан бирга эди. Улар юкларини орқаларига ортиб олган ҳолда қўшин орқасидан бораётган эдилар. Улар чарчаб қийналган, оғир юк кўтаришдан терга тушган эдилар. Бу икки оила, қолиб кетган йигирма икки оилага йўлиққач, улар билан сўзлашдилар. Қўшин кетидан бориш-бормаслик тўғрисида кенгашдилар. Икки оила уларга айтди: „Эй одамлар, Зулқарнайн йўловчи одамдир.

У бир ерда турмайди. Бизнинг ерларда қолиб кетмай, ўтиб кетади. Ўз еримизда ўзимиз қоламиз“. Улар икки оилага айтдилар: „**قَالَ آج** қал ач, шу ерда туринглар,“ - оч қолинглар, демакдир. Сўнг улар **خَالَج** халач деб айтилганлар. Халачларнинг асли шудир. Улар икки қабиладир.

Зулқарнайн келгач, булар унга идрокли одамлар кўринди. Уларда туркларнинг нишонаси бор эди. Улардан сўрамасдан илгариек **تُرْكْمَانْ آند** туркмонанд деди. Булар туркларга ўхшашдирлар³²³, демакдир. Шундан сўнг бу ном бу кунгача уларга ном бўлиб қолди. Аслида улар йигирма тўрт қабиладир. Лекин халачлардан икки қабила баъзи сабаблардан ўзларини булардан айирадилар. Шунинг учун улар ўғузлардан ҳисобланмайди. Асли, тўғриси шудир.

Шоҳ Шу Чинга етди. У Зулқарнайн орқасига тушган эди. Уйғурларга яқин бир ерда Шу Зулқарнайнга аскар юборди. Бу тўқиниш **آلتُونْ قَانْ** Алтунқон дейилган бир тоғда бўлган эди. Бу ҳозир **آلتُونْ خَانْ** Алтунхан дейилган тоғ номидир. Сўнг Зулқарнайн Шу билан сулҳ тузди. Сўнг уйғур шаҳарларини бино қилди. Бир қанча вақт

³²³ **تُرْكْمَانْ آند** туркмонанд тарзида ёзилган сўз туркманлар, демакдир. Ҳолбуки, бу сўз **هشابهون للترك** деб таржима қилинган, туркларга ўхшовчилар, демакдир. Бу маънодаги сўз **تُرْكْمَانْ آند** туркмонанд шаклида берилиши керак эди.

шу ерда турди. Зулқарнайн қайтиб кетгач, Шоҳ Шу Баласоғунга қадар олға босди. Ўз номи билан атаган Шу шаҳрини қурдирди. У ерга бир тилсим қуришга буюрди. Ҳозирга келиб, лайлак у тилсимли шаҳар рўпарасида тўхтаб қолади, ундан ўта олмайди. Тилсим ҳозирга қадар бузилмай сақлангандир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

سندرش⁰⁰⁰

сандруш — тортишув. Мақолда шундай келган:
 سَبَّندَا سَنَدْرُشْ بُلْسَا اَرْتَكُونْ دَا اَرْتَشْ بُلْمَاسْ
 — сабанда сандруш болса, ёртгўндә йрташ болмас — экиш даврида тортишув (келишиш) бўлса, хирмон вақтида жанжал, келишмовчилик бўлмайди. Бу мақол, иш устида олдин пухта тадбир кўриш зарур деган маънода қўлланади.

بُرسُمُوقْ³²⁴

бурсумоқ — кичик жонивор, бўрсиқ. Бу сўзни семизларга нисбат бериб қўллаш машҳурдир. Ўғузлар бу сўздан **م** ни тушириб **بُرسُقْ** борсуқ шаклида қўллайдилар. Лекин ўғузлар бошқа туркий қабилалар тилида **بَشِقْ** башақ шаклида қўлланувчи сўзга **م** орттириб, **بَشْمُقْ** башмақ шаклида қўллайдилар.

قَلْدِرُقْ қїлдруқ — буғдой учидаги қилсимон қисм. Бошқаси ҳам шундай.

³²⁴ Бу сўз босма нусхада **بُرسُقْ** шаклида берилган. Ҳолбуки, бу бўлим икки сукукли ҳарф ёнма-ён келган сўзлар бўлими эди. У ҳолда **бурсмақ** шаклида бўлиши мувофиқдир.

قُرُقْلُقُ қорқлуқ: قُرُقُقْ آر қорқлуқ әр — қўрқоқ одам.

تُورْتِكُلُ төртігүл: تُورْتِكُلُ أف төртігүл әw—түрт бурчак уй.

Ҳар бир түрт бурчак нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

بَرْسَغَانُ Барсған — Афросиёб ўғлининг номи. Барсған шаҳарини бино қилган шудир. Маҳмуднинг отаси шу шаҳардандир.

Баъзилар: уйғур беги отбоқарининг номи Барсған эди; бу ернинг ҳавоси яхши бўлгани учун, у отларини шу ерда боқар эди. Сўнг шаҳар унга нисбат берилиб, Барсған деб аталди, дейдилар.

بُورْسَلَانُ бурслан — бу сўзнинг асл маъноси қоплон, демакдир. Шунинг учун ҳам اَرْسَلَانُ بُورْسَلَانُ — арслан бурслан тарзида қўллаш бор — арслон — қоплон, демакдир.

بُورْسَلَانُ Бурслан — эркак номларидан. Бурслон сўзига (мустақил сўз эмас) арслоннинг эргашма сўзи деб қараш ҳам мумкин. Чунки улар اَرْسَلَانُ بُورْسَلَانُ — арслан бурслан шаклида бирга қўлланади, بُورْسَلَانُ бурслан шаклида айрим қўлланмайди. Лекин тўғрироғи — бу сўз эргаш сўз бўлмай, қоплон маъносидаги мустақил сўздир. Чунки эргаш сўз бўлганда, بُورْسَلَانُ бурслан одам оти бўлиши мумкин бўлмас эди. Чунончи, арабчада ҳам حَسَنٌ بَسَنٌ дейилмай, фақат هَذَا شَيْءٌ بَسَنٌ шаклидагина қўллайдилар.

قِرْقَلُمُ қірқлум: قِرْقَلُمُ ساغۇ қірқлум сағу — бир хил ўлчов асбоби, тўлганда бир килограмм келади.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

اِكْرِجْكَوْنَ ікірчгун: اِكْرِجْكَوْنَ اِشْ ікірчгун іш — қилиш-қилмаслик устида қатъиятсизлик, иккиланиб қолинган иш. Чунончи: كُنْكُمْ اِكْرِجْكَوْنَ بَلْدَى кўнїум ікірчгун болдї — қилиш-қилмаслик устида кўнглим иккиланиб қолди.

كُكْرَجْكَوْنَ кўкўрчгун — каптар.

Бу бўлимнинг феъллари

اَلْقَتَى алқтї: اَلْتَوَارِنُ اَلْقَتَى ол таварін алқтї — у молини йўқ қилиб юборди. Башқаси ҳам шундай. (اَلْقَارُ اَلْقَمَاقُ) алқар, алқмақ). Билгилки, икки сукунли ҳарфи ёнма-ён келган сўзлар оздир. Чунки икки сукунли сўзларнинг ёнма-ён келиши фақатгина ذَلاَقَه ҳарфлари дейилган уч ҳарф ن، ل، ر лар билан қўшилиб келгандагина мумкин. Бу ҳол исм ва феълларда кенг қўлланувчи қоидадир.

Икки сукунлиларнинг ёнма-ён келиши фақат ана шу ҳарфларга боғлиқдир. Бу ҳарфлар талаффузи оғир сўзларни енгиллатади. Икки ҳарф бир ҳарф ҳолига ўтади. Шунинг учун шоирлар буларни бир ҳарф ҳисоблаб, бир ҳарф қаторида қўллашлари мумкин (вазнга зарар келмайди).

اُرْكَتَى ўрктї—хуркди*. قَوَى اُرْكَتَى қој ўрктї—қўй кечаси ёки кундузи чиябўри ёки шунга ўхшашлардан

* Навойда „хуркмоқ“ сўзи айнан шундай қўлланган:

Фарқингки эмиш қуш ошғени,
Ким уркитур эркин акдин они.

хуркди. بُدُونُ اِرْكِي бундун ўркти—халқ душман келишидан чўчиди. Одамлар орасида хавф, ваҳима пайдо бўлди. (اِرْكَا، اِرْكَاك) ўркәр, ўркмәк).

اِرْكِي 1 р к т и — тўплади تَوَار اِرْكِي ғр тавар 1 р к т и — одам мол тўплади. Бошқаси ҳам шундай. (اِرْكَا، اِرْكَاك) 1 р кәр, 1 р к м ә к).

سَرْجِدِي с 6 р ч д и — اَت سَرْجِدِي ат с6рчд и — от чўчиди. Бошқаси ҳам шундай. (سَرْجَا، سَرْجَاك) с6рчәр, с6рч м ә к).

سَنْجِدِي сан ч д и : اَل اَنِي يَجَاكِن سَنْجِدِي ол ан и бичәкин санчд и — у уни пичоқ билан урди. Бошқаси ҳам шундай.

سَنْجِدِي сан ч д и — енгди. بَاك يَغْسِن سَنْجِدِي бәг јағисин санчд и — бек душманини енгди. (سَنْجَا، سَنْجَاك) санчәр, санчмоқ).

كُرْسِدِي г ў р с д и : يَكْت قَانْكَا كُرْسِدِي jigt қаңка гўрсд и — йигит қонга тўлди, семирди. Ҳаттоки, ундан эркаклик аломатлари кўриниб қолди. Бу сўзнинг асл маъноси хамир ва шунга ўхшаш нарсаларни идиш (тоғора)га тўлдириб солингач, бир оз вақт ўтиши билан, агар хамир яхши бўлса, кепчиб идишдан ошиб-тошиши маъносидадир. (كُرْسَا، كُرْسَاك) гўрсәр, гўрсәмәк). Бунинг асли такаббур, мағрур одам маъносида бўлиб, исмга سَادِي сад и қўшиб ясалган феълдир. Маъносини юқарида баён қилганмиз. (كُرْسَا، كُرْسَاك) гўрсәр, гўрсәмәк).

سَرَقْدِي سارқдї — силқиди, сирқиди, сизди. سَوْفَ سَرَقْدِي

суw сарқдї — сув сирқиди. Шунингдек, ҳар бир суюқ нарса бир нарсадан томчилаб сизса ҳам бу сўз қўлланади.

سَرَقْدِي سارқдї — уюшди. اَذَاقِمُ سَرَقْدِي азақим сарқдї — ҳайвонни минишдан чарчаб, оёғим уюшди. (سَرَقَارُ سَرَقْمَاقُ сарқар, сарқмақ).

قُرْقْدِي қорқдї — қўрқди. قُلُّ تَنْكِرِيدَنْ قُرْقْدِي қул тэнридан қорқдї — қул улуг тангридан қўрқди. Ҳар ким бирор нарсадан қўрқса ҳам бу сўз қўлланади. (قُرْقْمَاقُ қорқар, қорқмақ).

Мақолда шундай келган: قَرَى اَكْزُرَى بَلْدُوْقَا قُرْقَمَاسُ қарї ӊкўз балдуқа қорқмас — қари ҳўкиз болтадан қўрқмайди. Чунки у одатлангандир³²⁵.

Шеърда шундай келган:

قُرْقَمَا اَنْكِرُ اَتْرُو تَرْبُ تَكْرَا يِرَا
قَبْسَا اَنْكُ اَلْبَغْتِنُ اَنْدَنْ يِرَا

Қорқма аңар отру туруб тэгра |ура

Қапса аниң алпагутин андан |ура.

Душмандан қўрқма, уни қарши ол, унинг ёнида тур, ботирларини улоқтириб ташла, қоғозни бурдалагандек бурдала.

³²⁵ Басим Аталай нусхасида босма нусхада бўлмаган қуйидаги жумлалар орттирилган: бу мақол одатланган нарсаси билан қўрқитмоқчи бўлган бир кишига нисбатан қўлланади. Чунки у одам, қари ҳўкиз болтага одатлангани каби, қўрқитилган нарсага одатлангандир (қаранг., Девон“ таржимаси, III том, 422-бет).

قِرْقَدِي қірқәді: اَلْ قُوْبُوْ قِرْقَدِي ол қојун қірді—құйынниг юнғини қирқди. Бошқаси ҳам шундай. (قِرْقَار، قِرْقَمَاق) қірқар, қірқмақ).

سِلْكَدِي сiлқәдi: اَرِيغَاجُ سِلْكَدِي әр јiғач сiлқәдi—одам дарахт-ни силқитди. Бошқаси ҳам шундай.

(سِلْكَار، سِلْكَمَاق) сiлқәр, сiлқмәк).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَنْدَغَرْدِي андғардi: اَلْ اَنْي اَنْدَغَرْدِي ол анi андғардi—у унга қасам ичирди. (اَنْدَغَرْمَاق) андғарур, андғармақ).

كُنْدَغَرْدِي кундғәрдi: اَلْ يِغَاجُ كُنْدَغَرْدِي ол јiғач кундғәрдi—у ёғочни тиклаб қўйди. Бошқаси ҳам шундай.

اَغْرِيْنِي كُنْدَغَرْدِي ағрини кундғәрдi—ўғрини юмшатиб иқрор қилдирди. اَلْ اَنْي يَوْلَقَا كُنْدَغَرْدِي

ол анi јолқа кундғәрдi—у уни йўлга бошлади. Бошқаси ҳам шундай. (كُنْدَغَرْمَاق) кундғурур, кундғурмәк).

كِرْتَكُنْدِي кiрткундi: قُلْ تَنْكِرِيْكَ كِرْتَكُنْدِي қул тәнригә кiртгундi—қул улуғ тангрининг бирлигига иқрор бўлди ва худонинг пайғамбарига ҳам ишонч билдирди, тасдиқлади. Шунингдек, одам айтганига

ёки қилган ишига иқроп бўлса ҳам бу сўз қўлланади. (كِرْتَكُنُوْر كِرْتَكُنْمَاكُ) кiртгунур, кiртгунмак). Бу бўлимнинг буйруғи беш ҳарфлидир. Чунончи, ^ويَغَاجُ ^وكُنْدُكُرُ jīғач кўндгўр — ёғочни тикла, ^وتَنْكِرِيكَا ^وكِرْتَكُنُ тэнригә кiртгун — улуғ тангрига ишон, гапларидаги буйруқлар каби.

Бу феъллардан иккинчи бир ишловчига ўтувчи ўтимли феъл ясаш учун ўзакка бир ت-т ҳарфи орттириш усули қўлланади. У вақт феълда икки сукунли ҳарфнинг ёнма-ён келиш ҳолати пайдо бўлади. Чунончи: ^واَلْ نَاذِكُ ^وبَرَكَاتِي ол нәң бәркләттi — у нарсани сақлашга буюрди. Яна: ^واَلْ يَغَاجُ ^وكُنْدُكُرْتِي ол jīғач кўндгарттi — у ёғочни тикләшга буюрди каби. Бошқаси ҳам шундай.

Бу бўлимда ўтимли феъл ясовчи ت ва تۇر тур. ^وغ ва ^ور-ر ^وك ва ^ور-ر кўр || гўр қўшимчалари қўлланмайди. Чунончи: ^وبَارْتُرْدِي бартурдi — бордирди, ^واَلْ اَنِي ^وتُدْغُرْدِي ол анi тодғурдi — у уни тўйғизди, ^وتَنْكِرِي ^واَلْ كُ ^وتَرْكُرْدِي тэнри olук тiргўрдi — худо ўликни тирғизди гапларидаги ^وتۇр тур, ^وغур, ^وك кўр || гўр қўшимчалари каби.

Бу бўлимнинг музоафлари

تِرْسَاكُ тiрсгäк — күз қовоғининг четларига, яъни киприк чиқадиган жойларга чиқадиган майда-майда чиқиқ, ҳуснбузар.

تِرْسَاكُ тiрсгäк — тирсак.

Музоаф исмларда ўртаси сукунли сўз бўлмайди. Фақат مَكَّة маккаҳ сўзигина ўртаси сукунлидир. Бу сўзда икки ك-к бордир. Макка—Чиндан келтириладиган бир хил сиёҳдир. Туркий ёзувлар шу (сиёҳ) билан ёзилади. Сўз охиридаги **о** нинг асли الف дир.

Ўртаси сукунли сўзлар тўрт ҳарфдан ортиқ ҳарфли сўзларда бўлмайди.

Бу бўлимнинг феъллари

اَرْتِي арттi — ортди. اَرْتِي نَانُк арттi наң—нарса ортди

اَرْتِي اَيَاكُوسِي اَرْتِي аниң äjägüsi арттi—унинг қовурғаси ортди. Бу катталашиш, қаршилиқ қилишдан киноядир. (اَرْتَارُ اَرْتِمَاق артар, артмақ).

اَرْتِي өрттi — бекитди, яширди. اَلْ اَرْتِي نَانُكِنِي ол өрттi нәннi — у нарсани бекитди. (اَرْتَارُ: اَرْتِمَاك) өртär, өртмäk).

اَرْتِي эрттi — ўтди. اَذَلْكَ اَرْتِي özläk эрттi — замон ўтди. اَرْتِي اَرَاقُنْدَن اَرْتِي эр аwиндән эрттi—одам уйидан ўтди. Бир ердан ўтган ҳар бир кишига ҳам бу сўз қўлланади, (اَرْتَارُ: اَرْتِمَاك) эртär, эртмäk).

بَرتِّي бэртти: اَلْ اَنِكَ اَلْكَن بَرتِّي ол аның элигин бэртти — у унинг қўлини майиб қилди. Ҳар нарсани ҳам биров билмай яраласа ёки синдирса ҳам бу сўз қўлланади. (بَرتْمَاكُ бэртәр, бэртмәк).

تُرتِّي тўртти — суртди. كُونْكَا يَاغُ تَرتِّي көнә яғ тўртти — кўнга ёғ суртди. Ҳар бир нарсани суртишга ҳам бу сўз қўлланади. (تُرتْمَاكُ тўртәр, тўртмәк).

تَرتِّي тәртти — тортди. اَلْ يَرمَاقُ تَرتِّي ол ярмақ тәртти — у тангани тортди, ўлчади. Бошқаси ҳам шундай.

تَرتِّي тартти — чўзди. اَلْ يَيبُ تَرتِّي ол яип тартти — у ипни чўзди. Бошқаси ҳам шундай.

تَرتِّي тартти: اَلْ تَرتَنُ تَرتِّي ол тартин тартти — у таом тортди, келтириб қўйди. Ҳар нарсанинг тортилишига ҳам бу сўз қўлланади. (تَرتْمَاقُ тартар, тартмақ).

تَرتِّي тартти — тортмоқ, ечмоқ. اَلْ اَتُوْكُنْ تَرتِّي ол этўгин тартти — у этигини тортди.

Мақолда шундай келган: سُوْفُ كُرْمَاكِنْجَا اَنُّكُ تَرتْمَا سُوْفُ кўрмәгинчә этўк тартма — сув кўрмасдан олдин этикни ечма. Бу мақол ишларда мулоҳазали бўлишга ундалган кишиларга нисбатан қўлланади.

جَرتِّي жәртти: اَلْ جَرتِّي نَانْكِنِّي ол жәртти нәңни — у нарсани қутқарди, бўшатди.

جَرْتِي Järtti — синдирди. اَلْ يَرْمَاقُ اَوْجُنْ جَرْتِي ол жар-
мақ учін Järtti — у танга ėнини синдирди. Ат-
рофи синдирилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўл-
ланади. جَرْتَارُ. جَرْتَمَاكُ Järtär, Järtmäk).

سُرْتِي сўртти: اَلْ اَتْمَاكَا يَافُ سُرْتِي ол ėтмәкка Јағ сўртти—
у нонга ėғ сурди.

سُرْتِي сўртти—суркади. اَلْ يَرْمَاقُ تَاشِقَا سُرْتِي ол жар-
мақіғ ташқа сўртти—у тангани тошга суркади.
Башқаси ҳам шундай. سُرْتَارُ. سُرْتَمَاكُ сўртар, сўрт-
мәк).

كِرْتِي кĕртти—кертди. اَلْ يَغَاچُ كِرْتِي ол Јғач кĕртти—
у ėғоч керти. Бошқаси ҳам шундай. اَلْ قُلْنُ بِيْنِي كِرْتِي
ол қулін бојні кĕртти—у қулининг буйнини кертди.
Бу қулни хўрлаш, таҳқирлашдан киноядир. كِرْتَارُ.
كِرْتَمَاكُ кĕртәр, кĕртмәк).

Бу бўлимнинг буйруқ шакли уч ҳарфлидир. Чу-
нончи: اَرْتُ ėрт — ўтгил. كِرْتُ кĕрт—керт каби. Бу
феъллар аслида уч ҳарфли бўлиб, талаффузда икки
ҳарфлидир. Ҳар хил сарфланиш (феъл турлари) юқо-
рида баён қилинган қоидага мувофиқ тузилади.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

^{اِبْرَتْمُ} ӧпүрттүм: ^{مَنْ اَنْكَرَ سُوْتِ اِبْرَتْمِ} мән анар суф
 ӧпүрттүм—мен уни сув ичишга буюрдим, сув ичир-
 тирдим. Бошқаси ҳам шундай. (^{اِبْرَتْمِنِ. اِبْرَتْمَاكُ})
 ӧпүртүрмән, ӧпүртмәк).

^{اَسْرَتِي} ӛсүртти — маст қилди. ^{سُجْكُ اَنِي اَسْرَتِي} сүчк
 ані ӛсүртти — май уни маст қилди (^{اَسْرَتْمَاكُ})
 ӛсүртүр, ӛсүртмәк).

^{اَسْرَتِي} ісіртти — тишлатди. ^{اَلْ اَنْكَرَ اَنْمَاكُ اَسْرَتِي} ол анар
 ӛтмәк ісіртти — у унга нон тишлатди. Бошқа бир
 нарса тишлаган кишига ҳам бу сүз қўлланади.
 (^{اَسْرَتْمَاكُ. اَسْرَتْمَاقُ} ісіртүр, ісіртмәк).

^{اَكْرَتِي} ӛгіртти — йигиртирди. ^{اَلْ كُنْكَا يَبِ اِكْرَتِي} ол гүң-
 гә жіп ӛгіртти — у чўрисига ип йигиртирди. Қўрғонни
 қўлга олиш учун диққат билан кузатишга буюрилса
 ҳам шу сүз қўлланади. (^{اِكْرَتْمَاكُ. اِكْرَتْمَاقُ})
 ӛгіртүр, ӛгіртмәк).

^{اَلْرَتِي} алартти — олайтирди. ^{اَلْ اَنْكَارُ كُوْزِنِ اَلْرَتِي} ол анар
 көзін алартти — у унга күзини ёмон қараш билан
 олайтирди. (^{اَلْرَتْمَاقُ. اَلْرَتْمَاكُ}) алартүр, алартмәк).

اَلْاَرْتَىٰ ilärtti — илаштирди. اَلْاَرْتَىٰ بِيْرانَاكَ اَلْاَرْتَىٰ
 ол аниң кўзиңә бир нәң иләрттә — у унинг кўзига
 бир нарса хаёлини илаштирди.

(اَلْاَرْتَىٰ اَلْاَرْتَىٰ ilärtür, ilärtmäk).

اَلْاَمْرَىٰ әмүртти — тинчлатди. اَلْاَمْرَىٰ اُبْكَاسِن اَمْرَىٰ
 ол аниң өпкәсин әмүртти — у бекнинг ғазабини
 тинчлатди. Шунингдек, бу сүз тойни ўйноқилиги-
 дан тинчитиб, ювошлатиб, ром қилинса, (ёки) қо-
 зон қайноғини пасайтириб тинчитилса ҳам бу сүз
 қўлланади. Шеърда шундай келган:

تَسُنُّ مِنْبُ سَكَرْتَسُنُّ اَسْزِلْ كُنْ اَمْرْتَسُنُّ
 اِتْقَا كَيْكُ قَيْتَرْتَسُنُّ تَتَمَشُّ سَانِي اَمْنَلِمُ

Тосун мунуп сәкіртсүн
 әсізлігін әмүртсүн
 йтқа кәјік қәјтартсүн
 Тутмш³²⁶ сані умналім.

Бир йигитни гаърифлаб шундай дейди: у ми-
 нилмаган бир (ўйнақи) тойни минсин, уни ром қил-
 син, той устида ов қилсин, ов ҳайвонларини биз

³²⁶ Тўртинчи мисрадаги تَتَمَشُّ сўзини тутмш ёки јәтмш ўқиш ҳам мумкин-
 дир. Лекин арабча иборага кўра тутмш ўқиш мувофиқроқдир. Бу мисрадаги умид-
 ланайлик маъносидаги اَمْنَلِمُ умналім сўзининг таржимаси فَرَجُوا бўлиши
 керак эди, فَرَجُوا шаклида кичик бир хатога йўл қўйилган.

томонга қайтариш учун итларни овга солсин. Сўнг биз овни қўлга киритган ҳисоблаб, унинг гўштарини ейишга умидланайлик.

جَبْرَتِي чубартти: اُغْرِي اَرَكْ جَبْرَتِي оғри әрік чубартти — ўғри одамларнинг молларини шилди, сўйиб олиб яланғоч қолдирди. (جَبْرَتِي جَبْرَتِي جَبْرَتِي جَبْرَتِي جَبْرَتِي чубартур, чубартмақ).

Бу сўз جَبْرَتِي чубартурсиди шаклида ҳам қўлланади.

جَبْرَتِي јібїртти — ҳўл чивиқ билан урди. اَلْ اُغْلِنُ جَبْرَتِي ол оғлїн јібїртти — у ўғлини ҳўл чивиқ, новда билан урди. (جَبْرَتِي جَبْرَتِي جَبْرَتِي јібїртур, јібїртмақ).

قَبْرَتِي қопуртти: اَلْ اَرَكْ اَرْنَدِنُ قَبْرَتِي ол әрік орнїндїн қопуртти — у одамини ўрнидан қўзғотди. Бошқаси ҳам шундай. (قَبْرَتِي قَبْرَتِي قَبْرَتِي қопуртур, қопуртмақ).

قَبْرَتِي қабартти: اَتُكْ اَذَاقُ قَبْرَتِي әтўк азақїғ қабартти — этик оёқни қабартиб шиширди. Бу шиш қабарити туриш, демакдир. (قَبْرَتِي قَبْرَتِي قَبْرَتِي қабартур, қабартмақ).

قَبْرَتِي қабартти — бўрттирди. اَلْ سُوْزُكْ قَبْرَتِي ол сўзў қабартти — у сўзни бўрттирди. Сўзни семиртирадиган, бўрттирадиган, ошириб-тоширадиган кишига قَبْرَتِي قَبْرَتِي қабартган дейилади.

كُوبِرْتِي k o p y r t t i — кўпиртирди. اوت اشجنى كُوبِرْتِي от ашїчнї кўпурттї—ўт қозонни кўпиртирди. Бир нарса лаб, сув ва шунга ўхшашларни кўпиртирса ҳам шу сўз қўлланади. (كُوبِرْتَمَاكُ. كُوبِرْتُرُ. كُوبِرْتَمَاكُ) кўпуртур кўпуртмақ).

قَاتِرْتِي қатїрттї: اتغ قَاتِرْتِي атїғ қатїрттї—отни қайтартирди, қайтаришга буюрди. (قَاتِرْتَمَاقُ. قَاتِرْتُرُ. قَاتِرْتَمَاقُ) қатїртур, қатїртмақ).

قَاجِرْتِي қачурттї — қочиртирди. اَلْ اَنِي قَاجِرْتِي ол анї қачурттї—у уни қочиртирди. (قَاجِرْتَمَاقُ. قَاجِرْتُرُ. قَاجِرْتَمَاقُ) қачуртур, қачуртмақ).

قَازِرْتِي қазїрттї — қайирди. اَلْ اَنِكُ بَيْنِنِ قَازِرْتِي ол анїн боїннїн қазїрттї—у унинг бўйинини қайирди. (قَازِرْتَمَاقُ. قَازِرْتُرُ. قَازِرْتَمَاقُ) қазїртур, қазїртмақ).

قَارَرْتِي қарарттї—қорайтирди. اَلْ اَنِكُ تُونِنِ قَارَرْتِي ол анїн тонїн қарарттї—у унинг тўнини қорайтирди. Бошқаси ҳам шундай. (قَارَرْتَمَاقُ. قَارَرْتُرُ. قَارَرْتَمَاقُ) қарартур, қарартмақ).

قِزَرْتِي қїзарттї — қизартирди. اَلْ قِزَرْتِي نَانِكِنِي ол қїзарттї ннннї—у нарсани қизартирди. (قِزَرْتَمَاقُ. قِزَرْتُرُ. قِزَرْتَمَاقُ) қїзартур, қїзартмақ).

سَافِرْتِي с а w у р т т и — совуртирди. اَلْ اَنِكُ تَرِغِ سَافِرْتِي ол анар тарїғ савурттї — у унга буғдой совуртирди. Бош-

қаси ҳам шундай. (سَفَرْتُمْ سَفَرْتُمْ) sawуртур, са-
wуртмақ).

سَكَّرْتِي сәкіртті — сакратди. اَلْاَت سَكَّرْتِي ол ат сәкіртті—
у отни сакратди. Бошқаси ҳам шундай. (سَكَّرْتُمْ)
سَكَّرْتُمْ сәкірттур, сәкіртмәк).

كَجَّرْتِي кәчүртті — кечиртирди. اَلْاَنكَر سُرْف كَجَّرْتِي ол
аңар суw кәчүртті—у уни сувдан кечиртирди.
Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, бировнинг бир
ишини кечиришга ҳам бу сўз қўлланади. (كَجَّرْتُمْ)
كَجَّرْتُمْ кәчүртүр, кәчүртмәк). Бу бобнинг буйруғи
тўрт ҳарфлидир. Чунончи: سَكَّرْت سәкірт—сакрат
каби. Лекин бу сўз талаффузда уч ҳарfli кабидир.
Исми фоил* (ишловчини англатувчи сифатдош),
исми мафъул** (иш бажарилганликни англатув-

* И с м и ф о и л—фeъдан-ясаиб ишнинг ишловчисини билдирган сўзлар де-
макдир. Маҳмуд Кошғарий изоҳига қўра, бу хил сўзлар ўзакка турлича аффикслар
қўшиб ясалар ва турлича функциялар бажарар эди. Буларнинг ҳар хил турлари
ва ҳар хил диалектларда фарқли бўлгани „Девон“да кенг изоҳланган. Чунончи,
ишнинг давомини билдирувчилар, ишнинг ишлаш ниятида эканини билдирувчи
сўзлар, ишнинг ишлаш орзусида эканини билдирувчи сўзлар, ёки ишнинг ишлаш
унинг вазифаси эканини билдирувчи сўзларнинг ҳар бири турли хил стилистик
хусусиятларга мос қўлланиш усуллари „Девон“да муфассал изоҳлаб берилган.
Буларнинг ҳар бири исми фоил деб аталган.

** И с м и м а ф ъ у л — фeъдан ясаиб, ишнинг ишланганини билдирган
сўзлар. Булар ўзак хусусиятига мувофиқ ўзакка турли хил аффикслар қўшиб
ясалади. Буларнинг турли хил функциялари ва ясабиш усуллари „Девон“ да
мукамал изоҳланган.

чи сифатдош), жой оти*, пайт оти** ва қурол отлари*** юқоридаги бобларда баён қилинган қоидаларга мувофиқ ясалади. Буларда қоида бир хил, ўзгаришсиздир.

Бу бўлимнинг мисол тури

الانى يَلْتَعَا قَلْدِي Jal tga—масхара қилиш. олани

жалтға қилди — у уни мазах қилди, масхара қилди.

يَلْدُرُقُ نَانِكُ Jal d ru q — ялтироқ. жалдруқ

нән — жилваланган каби ялтироқ нарса. Бошқаси ҳам шундай. Серсавлат хотинларга أَشْلَرُ يَلْدُرُقُ жалдруқ

эшлар дейилади, зийнатли, ясамол хотин, демакдир.

Бу сўзларнинг биринчи ҳарфи ي (ўтру) билан қўллаш ҳам бор.

يَرِيْمَاقُ Jar im a q — танга (пул). Уйғурча. Бу сўзнинг يَرِيْمَاقُ жармақ шакли ҳам бор.

Бу бўлимнинг музоафи

يَرْسُغَا Jar s ga f — тоғ ва бошқа ерлардаги тирғанчиқ жой.

Бу бўлимнинг бошқа тури

يُلْدُرُغَا Jul d ru ga — қиличдай, узун ўсадиган бўйдор бир ўсимлик. Баъзан бу сўзни يُلْدُرُغَا Jul d ru ga шаклида ҳам талаффуз қилинади.

* Жой оти — Исми замон — феълдан ясалиб ишнинг бўлган вақтини билдирган сўзлар демакдир.

** Пайт оти — Исми макон — феълдан ясалиб ишнинг ишланган — ишланадиган ўрнини билдирган сўзлар.

*** Қурол оти — Исми олат — феълдан ясалиб ишнинг ишлаш қуролини билдирадиган сўзлар демакдир.

آيا يرسكو a | a | j ä r s g ü — кўршапалак (чигилча). Баъзилар يرسا
jarisa дейдилар.

Охирги ҳарфи иллатли (а-әли) сўзлар

يُرِنچغا j у р і н ч га — йўнғичқа.

يَلِنچغا j і л і н ч га : يَلِنچغا اَش j і л і н ч га аш — ёғи, тузи, таъми
бўлмаган таом.

يُمُرْتغا j у м у р т га — товуқ ва бошқа қушлар тухуми.
Одам ва бошқа ҳайвонлар турмуғига ҳам يُمُرْتغا
jумуртга дейилади.

يِمِرْتغا j і м і р т га : يِمِرْتغا يَاش j і м і р т га јаш — исмалоқ, гул-
карам каби ҳар қандай томирсиз кўк ўт. Шунинг-
дек, ҳар бир новдали нарсага ҳам бу сўз қўлла-
нади. Бодрингга ҳам бу сўз қўлланади.

Бу бўлимнинг феъллари

يَاذْتِي j а з т і — ёзди. يَاذْتِي نَانَكْنِي ол jазтї наңнї — у
бир нарсани ёзди Чунончи, дастурхонга нонни
ёзиш каби. (يَذْمَاقُ. يَذَارُ. jазар, jазмақ).

يُؤذْتِي j у з т і — артди. يَاذْتِي يُوذْنِي ол тупрақ
jўзіндін jузтї — у юзидан тупроқни артиб тозалади.

يُؤذْتِي j ў з т і — ўчирди. يَاذْتِي يُوذْتِي ол битік jузтї —
у хатни қириб ўчирди. Бошқаси ҳам шундай.
(يُؤذْمَاقُ. يُوذَارُ. jўзар, jўзмақ).

يُؤذْتِي j ў з т і — юклади. يَاذْتِي يُوذْتِي ол jўк jўзтї — у
юкни юклади, ортди. (يُؤذْمَاقُ. يُوذَارُ. jўзар, jўзмақ).

يَزِيدُ jizti: اَلْ يَتَّكَاكُ يَزِيدُ ол jətgäk jizti — у оғир юк боғини бириктирди. (يَزِيدُ. يَزِيدُ jizär, jizmäk).

Бу бۆлимнинг уч җарфлилари

يُورِتُ jortti: اَتْلَغُ يُرْتِي атлиғ jortti—отлиқ отни тўрт оёқлаб қаттиқ чоптирди, йўртди. (يُرْتُو. يُرْتُمَاقُ jortur. jortmaq). Бу сўзнинг يُرْتَارُ jortar шакли ҳам бор.

يُيْرِتُ jirtti — йиртди. اَلْ تُونُنُ يِرْتِي ол тонин jirtti — у тўнини йиртди. Бошқаси ҳам шундай (يِرْتِمَاقُ. يِرْتَارُ jirtar, jirtmaq).

يَنْجِدُ jəncdi: اَلْ قَاغُونُغُ يَنْجِدِي ол қағунуғ jəncdi — у қовунни оёқ ости қилди, пайҳон қилди, эди, янчди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, одам җар нарсани тишлари билан янчиб, бир қисмини бошқа қисмига қўшиб юборса ҳам шу сўз қўлланади. (يَنْجِمَاقُ. يَنْجَارُ jəncär, jəncmäk).

يَلْقُدُ jalqdi: اَلْ يَاغُقَا يَلْقُدِي ол jaғқа jalqdi—уни ёғ ейиш оғир қилди, жуда тўйиб кетди³²⁷. (يَلْقَارُ. يَلْقِمَاقُ) jalqar, jalqmaq).

Мақолда шундай келган: يَلْقَسَا يَمَا يَاغُ اَذْكَو. jalqsa jəmä jaғ əzgü, küjsä jəmä

³²⁷ Навойда ҳам бу сўз шу маънода (тўйиб кетмак, безор бўлмақ маъносида) қўлланган.

Қулоғим Ёлқибон эл қарғишидин („Хамса“, 245-бет).

кўн эзгў—одам ёғдан тўйиб, лоҳасланса ҳам у тот-
сиз, тузсиз таомдан яхшидир. Қуёш агар одамни
куйдурса ҳам, туман ва булутли ҳаводан яхшидир.

يُلْقَدِي jулқдї—шилди. تاش انڭ اذاقن يُلْقَدِي таш анн
азақн jулқдї—тош унинг оёғини шилиб юборди.
Шунингдек, ҳар нарса бир нарсани шилса ҳам бу
сўз қўлланади. (يُلْقَار. يُلْقِمَاق) jулқар, jулқмақ).

يُلْقَدِي jулқдї—юлди. اُلْ اَنْدُنْ نازك يُلْقَدِي ол андн нэн
jулқдї—у ундан бир нарсани юлди, юлиб олди.
Бунинг маъноси—у ундан фойдаланди, қўлга ки-
ритди, демакдир³²⁸. (يُلْقَار. يُلْقِمَاق) jулқар, jулқмақ).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

يَپُرْتِي jапурттї—ёпишга буюрди. اُلْ سوزك يَپُرْتِي ол
сбзўг jапурттї—у сўзни ёпиб кетишга буюрди.
Бирор ишни ёпиб кетишга ҳам бу сўз қўлланади.

يَپُرْتِي jапурттї: اُلْ ييرك يَپُرْتِي ол jërig jапурттї—у
ерни текислатди. Ҳар қандай сочилган бир нарса-
нинг бўлаklarини бир-бирига қўшишга ҳам бу сўз
қўлланади. (يَپُرْتُر. يَپُرْتِمَاق) jапуртур, jапуртмақ).

يَشْرْتِي jашарттї—яшнатди. يَغمُر اَتغ يَشْرْتِي jағмур отуғ
jашарттї—ёмғир ўтларни яшнатди. (يَشْرْتُر. يَشْرْتِمَاق)
jашартур—jашартмақ).

³²⁸ Бу сўз бизда ҳозир, асосан, *юлмақ* шаклида қўлланади, *юлқимоқ* шакли
озроқ ишлатилади. Баъзан ҳар икки сўз қўшоқ ҳолда ҳам қўлланади. Бу сўз-
ларда ҳозир манфий отенка кучли. Навоийда ҳам шундай:

Сочидин *юлса* бўлмақ бирла маҳжур.

اَلْ اَنْكَرُ اُوْنُ يَغْرَتِي جۇغۇرتتى — хамир қилдирди. يَغْرَتِي

ол анар ун јуғурттї—у унга унни хамир қилдирди.
(يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي جۇغۇرتۇر, јуғуртмақ).

يُغْرَتِي جۇغۇرتتى — югуртирди. اَلْ اَنِي يَكْرَتِي ол анї ју-
гұрттї—у уни югуртирди. يَكْرَتِي يَكْرَتِي يَكْرَتِي јуғуртұр,
јуғуртмақ).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَلْدَرْدِي جالдрадї: كُونُ يَلْدَرْدِي кўн јалдрадї—кун озгина
ёритди. Чақмоқ, олов ва шунга ўхшашларнинг оз-
гина ялтирашига ҳам бу сўз қўлланади (يَلْدَرْدِي يَلْدَرْدِي يَلْدَرْدِي
јалдрїр, јалдрїмақ).

يَلْدَرْدِي Јулдрадї—ялт этди. قَلِج يَلْدَرْدِي қїлїч јулдрадї—
қилич ялт этди. Ҳар қандай бир гавҳар ва маъ-
даний нарса ялт этса ҳам шу сўз қўлланади. Би-
ринчи ҳарф ی (утру) ли бўлса, гавҳар ялтироғи ی
а ли бўлса, нур маъносидадир. (يَلْدَرْدِي يَلْدَرْدِي يَلْدَرْدِي
дрїр, јулдрїмақ).

Бу бўлимнинг манқус тури

اَيْنِج اِنچ — тинч, шундан олиниб, كُنْجُ اَيْنِجْمُو кўнҗу
инчму—кўнглинг тинчми дейилгандаги каби.

اَيْنِج كَنْد اِنч кəнд — Муқанна фуқароси яшаган шаҳарнинг
номи. Сўнг хароб бўлган.

كَالِج кəнч — бола. Бу сўз ҳайвонларнинг кичигига ҳам
қўлланилади.

كَالْحِ لِيُو كәнчлiйу — хонларнинг тўйларида ёки байрам-ларида талаш учун ўттиз газ баландлигида қилинган минорадай дастурхон.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

- قافغر қафғар — заъфар рангидаги ипак кийимлик.
- بارلغ барлғ: ار بارلغ барлғ эр — давлатманд, молдор одам.
- اوزلك ўзлўк — хусусий от. Одамнинг ўзига хосланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

Бу бўлимнинг феъллари

- ايدتي iэти — юборди. اَلْ مِنْكَ اَتْ ايدتي ол мәнә ат iэти — у менга от юборди. Бошқаси ҳам шундай. تنكري
- يلاج ايدتي тәңри јалавач iэти — худо пайғамбарларни элчи қилиб юборди. (ايدماق) iэур, iэмақ).
- يدتي jээти: اَنْك كوزى يذتي анің көзі jээти — унинг күзи, күриши заифлашди. (يدماق) jэәәр, jээмәқ).
- بودتي буэти: ار تملغقا بودتي эр тумлуғқа буэти — одам совуққа қотди, совуқдан ўлди. (بودماق) буэар, буэмақ).
- توذتي тоэти — тўйди. مَنْك قَرْنُ توذتي мәннің қарін тоэти — менинг қорним тўйди. (توذماق) тоэар, тоэмақ).
- توزور тоэур варианты ҳам бор.

تَيْدَتِي tīz̄tī — тийди. اَلْ اَلْيَ اَشَقَا تَيْدَتِي ол анī ашқа тīz̄tī — у уни ошдан тийди. Ҳар нарсани тийишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَيْدَمَاقْ. تَيْدَار. تَيْزَار, تَيْزَمَاقْ).

سُوذَتِي суз̄тī — тупурди. اَرَّ اَرَّ سُوذَتِي эр суз̄тī—одам тупурди. (سُوذَمَاقْ. سُوذَار. سُوذَار, суз̄мақ).

Мақолда шундай келган: كَوَّكَ سُوذَسَا يُوَزْكَا تَشُوْر كَوَّكَا сузса жүзгә түшүр—кимки осмонга тупурса, юзига тушади. Бу мақол мартабаси ўзидан катта одамлар билан душманлашувчи кишига нисбатан айтилади. Яъни душманлик ва унинг жафоси тупук юзга тушгандек, ўзингга қайтади, демакдир.

سِيذَتِي сīz̄tī — сийди. اَرَّ اَرَّ سِيذَتِي эр сīz̄tī—одам сийди. Бошқаси ҳам шундай. (سِيذَمَاقْ. سِيذَار. سِيذَار, сīз̄әр, сīз̄мақ).

قَاذَتِي қаз̄тī — қаз̄тī — аَرَّ اَرَّ قَاذَتِي эр қаз̄тī—одам қор бўронидан ўлди. (قَاذَمَاقْ. قَاذَار. قَاذَار, қаз̄мақ).

قُوذَتِي қоз̄тī — қолдириб кетди, қўйиб кетди. اَلْ اَيْشَنُ قُوذَتِي ол ішīн қоз̄тī—одам ишини қўйиб кетди. Ҳар нарсани қўйиш, ташлашга ҳам бу сўз қўлланади. (قُوذَمَاقْ. قُوذُور. قُوذُور, қоз̄ур, қоз̄мақ). Шеърда шундай келган:

اَغْلَمُّ سَنَكَا قَدْرُ مِنْ اَرْدَمَ اَكْتُ خِمَارُو
بَلْكََا اَرَكُ بَلْبُ اِسْنُ بَقْلُ اَنْكَ تَبَارُو

Оғулум сәнә қозурмән ардам бгўт хумару
білгә әріг болуп сән баққіл анің табару.

Ўғлим, сенга мерос қилиб эзгу хулқ, одобни
қолдираман. Агар илмли, ақлли одамларга йўлиқ-
санг, уларга яқинлаш, улардан фойдалан.

كاذبى кәзти — кийди. آر تون كاذبى әр тон кәзти — одам
түн кийди. Бошқаси ҳам шундай. (كاذماك. كاذار. كاذار.
зәр, кәзмак).

كوتبى кўзти — кутди. ال مني كوتبى ол мәнi кўзти — у мени
кутди. (كوتبى. ال قوي كوتبى ол қој кўзти — у қўйни ку-
затди, қўриқлади. Бошқаси ҳам шундай (كوزار.
كوزار. كوزار. кўзәр, кўзмәк).

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР

زانبى занбi — чигирткага ўхшаш бир жонивор. У ёз-
нинг иссиқ вақтларида кечаси ўтади.

زانبى занбi: زانبى ارت — занбi арт — قوچنكار باشى Қоч-
қар башi билан بلاساغون Боласағун орасидаги бир
дара.

سافجى saw чi — улуғ тангри юборган элчилар (пайғамбар-
лар)дан бири. Бу сўзнинг асли хабар, мақол ва
сўз маъносидаги ساف saw сўзидан олинган. Пай-
ғамбар ана шуларни (сўзларни) одамларга етказди.

سافجى saw чi — совчи. Куёв билан келин авлоди орасида
хат билан юрувчи элчи (ўғузча).

كارژو кәржў—ғўлак. Лойдан юмшоқ қилиб ясалиб, камонга қўйиб отилади. Бу сўз икки махраж орасида талаффуз қилинадиган ژ - ж лидир.

سالچي салчї—ошпаз. Аслида бу сўз шу маънода бўлса-да, сўнг ошпаз пичоғига нисбатан ҳам қўлланган. سالچي بجاك салчї бїчак дейилгани каби.

جاقلي Jawli—олов учун ёқиладиган ёнғоқ пўчоғи, шафтоли данаклари,

چوqli чўwli—тутмоч сузиладиган човли. Бу ҳўл новдалардан чўмич шаклида тўқилиб ясалади.

كەqli кэwli—дарё оғзи.

Бу уч сўз канжакчадир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اسرتغو اسرتغو ات асуртғу: асуртғу от—аксиртирадиган ўсимлик.

اغرتغو ағартғу—янчилган буғдойдан қилинган ичимлик (бўза).

اسرتغو ар асуртғуқ: ар اسرتغوқ эр—ақли, зийрак одам.

اميرچكا эмирчкя—қулоқ кемирчаги.

قالدۇرغا қалдурға: قالدۇرغا تون қалдурға тон—шалдироқ тўн. Қоғоз ва бошқа шунингдек шалдирайдиган нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

Бу бобнинг феъллари

ارتلادي артладї: اول اني ارتلادي ол анї артладї—у уни шапалоқ билан урди. (ارتلار: ارتلاماق) артлар, артламақ).

اِرْقَلادى ırqladı — фол очди. قام اِرْقَلادى قام ırqladı — фолбин бирор нарса ҳақида фол очди. (ارقلاماق. ارقلار, ırqlar, ırqlamaq).

اِركلادى әркләди: اَل ييرك اِرْكَلادى ол jәriг әркләди — у ерни босди. Бошқаси ҳам шундай. (اِرْكَلماك. اركلار, әркләр, әркләмәк). Бу сүзнинг اِكَلادى әкләди шакли ҳам бор.

اِركلادى өркләди: اَل اتغ اِرْكَلادى ол атғ өркләди — у отни молхонага қаттиқ боғлади. (اِرْكَلماك. اِرْكَلار, өркләр, өркләмәк).

تُرْبَلادى турбладі: اَر تَرْبَلادى نائكنى әр турбладі нәңни — одам нарсанинг андазасини, намунасини ясади. (تَرْبَلماق. تَرْبَلار, турблар, турбламақ).

سُرْبَلادى сүриләди: اَل ارنكاك بلا سُرْبَلادى ол әрнәк билә сүриләди — у бармоқлари билан қуръя ташлади; қуръя ташлаб, толеини синади. (سُرْبَلماك. سُرْبَلار, сүриләр, сүриләмәк).

كُرْبَلادى күриләди: اَل قزى كُرْبَلادى ол қозі күриләди — у құра (ерда ковланган чуқур)да қўзини пиширди. (كُرْبَلماك. كُرْبَلار, көриләр, көриләмәк).

سَرْتَلادى сартладі: اَل انى سَرْتَلادى ол ані сартладі — у уни савдогар деб ҳисоблади. (سَرْتَلماق. سَرْتَلار, сартлар, сартламақ).

سَرْتَلَادِي сартладі: يېنى سَرْتَلَادِي jipni сартладі — от қуй-
руғини ип билан боғладі. Шунингдек, кичик водий-
дан юқорига чиқса ҳам, бу сўз қўлланади (ўғузча).
(سَرْتَلَامَاقُ сартлар, сартламақ).

قَرْتَلَادِي қартладі: اَلْ اَرَكُ قَرْتَلَادِي ол әріг қартладі—у
уни хулқини (феъли) ёмон деб ҳисоблади. Шу-
нингдек, жароҳатни, чипқонни тузатса ҳам бу сўз
қўлланади. (قَرْتَلَامَاقُ қартлар, қартламақ).

تُرْقَلَادِي турқладі: اَلْ يِرُّ تُرْقَلَادِي ол jёр турқладі — у
ернинг бўйини, энини ўлчади. Шунингдек, от та-
насини ва бошқани ўлчашга ҳам бу сўз қўлланади.
(تُرْقَلَامَاقُ турқлар, турқламақ).

بَرْكَلَادِي бәркләді: اَلْ تَوَارِنُ بَرْكَلَادِي ол таварін бәркләді—
у молини сақлади. Шунингдек, одамни ва бошқани
қамаб қўйса, ҳар нарсани сақласа ҳам, бу сўз қўл-
ланади. (بَرْكَلَامَاكُ бәркләр, бәркләмәк). Бу
сўзнинг асли بَرْكَلَادِي бәкләдидир. Бу сўз қўриқ-
ланган, маҳкам қилинган маъносидаги بَرْكُ يِرُّ
бәрк jёрдан олинган бўлиши мумкин.

تَرْكَلَادِي тәркләді: اَلْ ايشِغُ تَرْكَلَادِي ол ішіг тәркләді—у иши-
ни тезлатди. (تَرْكَلَامَاكُ тәркләр, тәркләмәк).

تُرْكَلَادِي тўркләді: اَلْ مَنِي تُرْكَلَادِي ол мәні тўркләді—
у мени турклардан деб ҳисоблади, уларга нисбат

берди. Бировни ажам ҳисобласа ҳам шундай.
(تُرْكَلَامَاكُ تۈركلار, түркләмәк).

Бу бұлимнинг буйруғи беш җарфлидир. Чунончи:
بۈرْكَلَا نَانْكَنِي бэрклә нәңни—нарсани маҳкам қил де-
гандаги بۈرْكَلَا бэрклә, ва қуръа ташла маъносидаги

سۈرِيَلَا сүрилә буйруқлари каби. Лекин бу сўзлар
талаффузда түрт җарфлига ўхшашдир. Шунинг
учун улар қаторида берилди. Чунки икки сукуннинг
бири талаффузда аниқ, очиқ сезилмайди. Шунинг
учун шоир буни бир җарф ҳисоблаши мумкинди.
Мен буни юқорида баён этганман. Буларнинг бошқа
хил вазифалари юқоридаги бобларда баён қилинган
қоидага мувофиқ қиёс қилиб тузилади.

Бу бобдаги феъллар уч хилдир. Биринчи: феъл
сўзланган нарса қаторидан ҳисобланиш маъносида
келади. Чунончи: تۈرْكَلَادِي түркләдi — турклардан
ҳисоблади каби.

Иккинчи: ўрта җарфи сукунли отлардан ясалган
бўлади. Чунончи: تَوَّي قۈرْتَلَادِي тавәј қуртладi—ту-
ядаги қуртчаларни олиб ташлаб тозалади. Бошқаси
ҳам шундай.

Учинчи: бу хил маънолардан ҳеч бири ифода-
ланмай, феъл ўз маъносида қўлланади. Чунончи:
اَلْ تَوَّارِنِ الْقَدِي ол таварин алқдi—у молини нес-
нобуд қилди. Яна: اَرَّ يَلْقَدِي әр јалқдi—одам ёғли
таомдан тўйиб кетди, қайтиб қолди каби.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР

تُلْدِرَادِي толдрадї: تُوِي تُلْدِرَادِي тој толдрадї—одамлар ҳар тарафдан тарқалди. (تُلْدِرَامَاقُ толдрар, толдрамақ).

قَلْدِرَادِي қалдїрадї: تُون قَلْدِرَادِي тон қалдїрадї—тўн шалдиради. Бошқаси ҳам шундай. (قَلْدِرَامَاقُ қалдїрар, қалдїрамақ).

جَلْدِرَادِي чалдїрадї: تَاش جَلْدِرَادِي таш чалдїрадї—тош шақир-шуқир қилиб овоз чиқарди. Бошқаси ҳам шундай. Занжир ва шунга ўхшашлар ерга тушганда чиқарган овози ҳам шундайдир. (جَلْدِرَامَاقُ чалдїрамақ).

گۈلدۈرادی гўлдўрәдї — гулдиради. تَاش قُدْغُ اجْرَا كۈلدِرَادِي таш қузўғ ичрә гўлдўрәдї—тош қудуқ ичида гулдураган овоз чиқарди, қудуқ чуқурлигини билдирди. (كۈلدِرَامَاكُ гўлдўрәр, гўлдўрәмәк).

ج ل И ҒУННАЛИЛАР

اَتْنِج ۆтўнч — қарз مَن اَنكَار يَرْمَاقُ اَتْنِج بِيَرْدِم مән аңар јармақ ۆтўнч бәрдїм. Мен унга танга қарз бердим, қарзга танга бердим (ўғузча).

اَتْنِج ۆтўнч : ايش اَتْنِج ۆтўнч иш—ундан уялинадиган иш (ўғузча).

اَجْنِج ۇчўнч — учинчи. Тартиб сони. Бу қоидадир. Шундайки, ўндан қуйи сонларда тартибда ўзидан олдинги сондан кейинлик, давом маъноси баён этилса,

соннинг ўзига چ ن қўшилади: ^{oo,oo}تۆرتүнچ ^{oo}бешинч
 бешинч сўзлари каби. Тўртинчи, бешинчи, демакдир.
 Буларнинг асли ^{oo}تۆрт, ^{oo}беш эди. Тартиб
 сони маъносини англатиш учун бу сўзлар охирига
 гуннали ن билан چ ҳарфлари орттирилади.

Ўнли сонларда ҳам тартиб сони шу усулда яса-
 лади: ^{oo}اوننج ^{oo}өнүнч, ^{oo}يکۈرۈمۈنچ ^{oo}йигирминч
 каби, ^{oo}ۈنينچ, ^{oo}يۈگۈرۈمۈنچ ^{oo}йигирманчи
 ўн тўққизнинг кети, давомидир. Бу қоида умумийдир.

^{oo}ارۈنچ ^{oo}Эрінч—зора, балки маъноларидаги сўздир.
^{oo}ارۈنچ ^{oo}أل بردی ^{oo}ол бардї эрінч—зора у борган бўл-
 са, балки у боргандир.

^{oo}ارۈنچ ^{oo}урўнч—пора.

^{oo}ارۈنچ ^{oo}Эринч—озиқ-овқат мўл-кўллиги. Баъзи тилларда
 бу сўз икки маҳраж орасидаги ^{oo}ر-ж билан ^{oo}ارۈنچ
 эрінж шаклида қўлланади.

^{oo}افۈنچ ^{oo}āwīnч—бирор нарсага ўрганиб қолиш, уни пайдо
 қилиш.

^{oo}اۈنچ ^{oo}ікінч: ^{oo}انۈنچ ^{oo}ікінч нэң—иккинчи нарса.

^{oo}اۈنچ ^{oo}Әкўнч—ачиниш, пушаймон бўлиш. ^{oo}ال انۈنچ ^{oo}قلدی
 ол аңар Әкўнч қїлдї—у у ишга пушаймон қилди.

^{oo}اۈنچ ^{oo}Әгўнч—мақташ.

^{oo}النچ ^{oo}Шінч: ^{oo}النچ ^{oo}يول ^{oo}Шінч јол—эгри, нотўғри йўл.

النَّجَّجِ ilānch — камчилиги маълум бўлиб қолган бир иш-
нинг бошловчисини айблаш.

اُمْنَجِ умунч — умид. اُمْنَجِ تَنْكْرِيكَا умунч тэнригә—умид
улуғ тангрига.

اِنْنَجِ inānch — ишонарли. اِنْنَجِ بَكِي inānch бәг—ишончли,
ишонарли бек.

اُونْنَجِ онунч — ўнинчи. اُونْنَجِ يَرْمَانِي онунч жармақ—ўнинчи
танга. Бошқаси ҳам шундай.

Бу бўлимдаги феъллар

يَنْجَكَالَنْدِي jīnchkālāndi: اَلْ مَنَّا يَنْجَكَالَنْدِي ол мәнә jīnch-
kālāndi—у менга нозик муомала қилди, эгилиб бу-
килди. اَلْ قِيَزَغُ يَنْجَكَالَنْدِي ол қизіғ jīnchkālāndi —
қиз ҳарамга олинди. قُلُّ تَنْكْرِيكَا يَنْجَكَالَنْدِي қул тән-
ригә jīnchkālāndi — қул тангрига сажда қилди,
рўза тутди, номоз ўқиди; худодан кўрқди.
(يَنْجَكَالَنْمَآكُ يَنْجَكَالَنْوَرُ. jīnchkālānūr, jīnchkālānmāk).

Икки сукунли ҳарфлар ёнма-ён келган сўзлар
бўлими тугади. Бу саккизинчи китоб (боб)нинг охи-
ридир. Оламни тарбияловчи тангрига мақтовлар
бўлсин.

Хусайин фарзанди Маҳмуд айтади: китоб бо-
шида туркий сўзлар девони тузишга, сўзларнинг
қоидаларини, аслларини баён қилишга, улар ора-
сидаги фарқларни қиёслаб изоҳлашга, уларни мах-
сус бўлимлар тартиби билан жойлаштиришга умид

билдирган эдик. Ваъда бажарилди, тилак юзага чиқди. Ёзиб бўлгач, ортиқчаларини, ўринсиз тушганларини, кераксизларини китобдан олиб ташладим. Энди китоб узоқ замонларга қадар кенг тарқалсин, абадий ёдгорлик бўлсин. (Келинг) китобимиз шу ерда тугаллансин.

Абадий мақтов тангрига, ниҳоятсиз яхшилик унинг пайғамбарига ва бутун авлодларига бўлсин.

* * *

Совалик, сўнг дамашқлик улуғ тангрининг йўқсил қули Муҳаммад бинни Абу Бакир ибни Абулфатҳни, худо уни кечирсин, бу китобни Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчириб ёзиш ишини 664-йил, шавал ойининг 27-сида, якшанба куни тамомлади.

Маҳмуд Кошғарий қўлёзмасини охиридаги парчани айнан келтираман: „Китоб ёзишга 464-йил, жумодиул аввалнинг бошларида киришган эдим. Тўрт қайта ёзилиб, таҳрир қилиниб, 466-йил, жумодиул охирнинг 12-сида тугади“.

Куч ва қувват улуғ тангри биландир; у биз учун кифоя; у қандай гўзал ҳимоячидир.

Китоб битди.

ИЗОҲЛАР

«Девону луғотит турк» асари бундан қарийб 10 аср муқаддам ёзилгандир. Бу узоқ муддат давомида жамиятда ҳам, тилда ҳам (араб тили, шунингдек, туркий тилларда ҳам), кўпгина ўзгариш содир бўлди. Шунинг учун ўша давр тилида ёзилган асарни минг йилдан сўнг иккинчи бир тилга таржима қилиш вақтида бир қанча масалаларга изоҳ бериш талаб этилади. Айрим масалаларга таржима жараёнида изоҳ бера борилди. Шундай бўлса ҳам, «Девон»нинг III томи охирида айрим масалаларга яна баъзи изоҳлар беришни муносиб кўрдик. Шу билан бирга, баъзан М. Қошғарийнинг қарашларига доир ҳам баъзи изоҳлар бера борилди. Лекин «Девон»да улуғ олим Маҳмуд Қошғарий томонидан сўзга, сўз маъносига, лексикага, фонетика, тарихга доир жуда кўп ишоратлар берилган бўлиб, улар жуда чуқур ва сермазмундир. Шунинг учун уларни бу хилдаги кичик-кичик изоҳлар билан қамраб олиш сира-сира мумкин эмас. Бу ҳақда тилшунослар ҳам, тарихчилар ҳам бир қанча асарлар ёзишлари мумкин ва зарур. Масалан III томнинг... бетида Маҳмуд Қошғарийнинг тилдаги сўзларга қарши ҳақида берган изоҳимиз олимнинг сўз ҳақидаги қарашигагина доир бир изоҳдир. Аслида Маҳмуд Қошғарийнинг у ердаги ишорати сўзларнинг жамиятда турмуш талаби билан боғлиқ, турмушдаги эҳтиёжни қондириш туфайли юзага келганини ифодалашдангина иборат бўлмай, балки шу билан бирга, мазкур изоҳда халқ (туркий халқ)нинг қадимдан чорвачилик билан шуғулланганлиги ҳам кўрсатилади. Лекин бизнинг изоҳимизда фақат бир тарафигагина олинган. Шунинг учун бизнинг йўл-йўлакай берган қисқа-қисқа изоҳларимиз тўла изоҳлар эмас. Улар фақат мута-

хассисларнинг диққатини бу масалага тортиш, ёш олимларни бу соҳага жалб қилишгагина хизмат қилиши мумкин, холос.

* *
*

«Девон»да айрим сўзларнинг ҳаракатлари (диакритик белгилари)да турли хил аниқсизликлар бор. Чунончи, айрим сўзларга зарур нуқталар қўйилмай, ноаниқлик юзага келган бўлса, айрим сўзларнинг ҳаракатлари икки хил берилиши туфайли талаффузда ноаниқлик, чалкашлик келиб чиққан. Бундай ўринларда қўлёзма бизда йўқлиги туфайли қийинчилик туғилди. Шунинг учун бундай ўринларда қўлёзмага асосан транскрипция қилган Басим Аталайга асосланишни мувофиқ кўрдик. Лекин Басим Аталайда ҳам иккиланиш ўринлари бор бўлиб, биз уларни ўзича қолдирдик. Шундай қилиб, айрим сўзлар имлосини ноаниқ қолдиришга мажбур бўлдик.

* *
*

Исми фоил терминини Маҳмуд Кошғарий кенг маънода қўллаган. Бу термин билан у ишнинг бажарувчисини англатувчи *ёзғувчи, келғувчи* каби шаклларни ҳам, ишнинг давом этишини англатувчи *ёзгон, келган* каби шаклларни ҳам, ишловчи ишни ишлаш орзусида эканини англатувчи *ёзгисак, келгисак* каби шаклларни ҳам, ишни қилиш унинг орзуси эканини англатувчи *ёзғили, келғили* каби шаклларни ҳам исми фоил деб берган.

Шунингдек, Маҳмуд Кошғарий исми мафъул терминини ҳам кенг маънода қўллаган. Бу термин унда баъзан аниқ сифатдош, баъзан мажҳул сифатдошлар учун қўлланган:

Тапжан сўзи I томнинг 314-бетида **تپجان** тапжан шаклида берилган бўлса, шу сўз III томнинг 285-бетида **تپجانك** тапжаң шаклида берилган. Лекин бу икки хиллик ҳақида Маҳмуд Кошғарий ҳеч қандай изоҳ бермаган.

Бу ҳодиса сўз охирида н товушини қўллаш ёки уни алмаштириш ҳодисаси юзага келганидан дарак беради. Дарҳақиқат, ўша давр тилида бу фонетик ҳодиса юзага келган эди. Чунончи, **قلان** қалқан сўзи **قلان** қалқан ва **قلنك** қалқаң шаклларида қўлланади деб кўрсатилган (қаранг: III том, 285-бет).

Холбуки, бу сўз I томнинг 368-бетида, II томнинг 286-бетида, III томнинг 59, 167-бетларида фақат **قلفن** қалқан шаклидагина берилган. Демак, сўз охиридаги **н** нинг **ң** га алмашилиш ҳодисаси бошланган эди. „Девон“да **ң** билан қўлланган **اتنک** отун, **ترنکاک** тирінақ каби бир қанча сўзларнинг бизга **н** билан етиб келиши ҳам шунга далилдир. У сўзлар кўпдан бери *ўтин, тирноқ* шаклида қўлланади.

Идғом сўзи ҳақида. Бу термин сўздаги икки ҳарфнинг бирига сингиши, яъни ассимиляция демакдир. XI аср тилида ассимиляция ҳодисаси кенг тарқалган эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий идғом терминини кенгроқ маънода қўллаган. Чунончи: **سوزتردی** ол аниң жузика сузтурди — у унинг юзига тўплатди. Асли сузтурди эди, сўнг идғом қилинган (қаранг: II том, 144-бет). Бу ерда Маҳмуд Кошғарий идғом сўзини тўғри изоҳлаган. Бу сўзда регрессив ассимиляция бор. Лекин Маҳмуд Кошғарий айрим ўринларда идғом сўзини яна бошқа маъноларда қўллаган. Чунончи: **سوکتردی** ол ани сөқтүрди асли у билан **سوکتردی** эди. Сўнг идғом қилинган. Бу ерда идғом сўзини М. Кошғарий қўшмоқ маъносида қўллаган.

„Девон“да идғом сўзи яна бошқа маъноларда ҳам қўлланган. У ҳақда биз фонетикага доир ишимизда кенг изоҳ берганмиз.

Хотин сўзи ҳақида. Бу сўз ўрнида „Девону луғотит турк“ да бир неча сўзлар учрайди:

1) *урағут*. Энг кўп қўлланган сўз шудир.

2) *кiшi*. *Kiшi* сўзининг хотин маъносида қўлланишини М. Кошғарий фақат яғмо қабиласида деб кўрсатган („Девон“, III том, 170-бет).

3) *эшлар*. Бу сўзнинг аслини М. Кошғарий *эшилар* деб изоҳ берган (қаранг: „Девон“, I том, 106-бет).

4) *тiшi*. Бу сўз одамдан бошқаларга ҳам қўлланади, деб изоҳланган (қаранг: „Девон“ III том, 170-бет).

5) *Kiс*—хотин (I том, 276-бет).

Маҳмуд Қошғарий *қатун* сўзи Афрасиёб қизларигагина қўлланади, деб кўрсатган (қаранг: „Девон“, I том, 343-бет).

Хотин сўзи ўрнида бир неча сўз қўлланиши, бир тарафдан, бу сўзлар айрим қабилалар тарихини ўрганишга ёрдам берса,

иккинчидан, ўша давр тафаккур даражасини ўрганиш учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Айниқса, сўнгги сўз—қизлар оиласидан шакланган фратрия (қабилла) бошлигининг унвонини тахминлаш, уруғ ва қабилла тарихини ўрганиш учун алоҳида муҳимдир.

Кўл эркин сўзи ҳақида. Бу сўз қорлуқлар бошлиқларига берилган лақаб бўлиб, у тўлиб-тошган кўл каби ақли тўла деган маънодадир. Бу маълумот қорлуқларнинг илғор бир қабилла бўлган даврига, яъни илгариги даврига оид маълумотдир. Чунки қорлуқлар XI асрларда етакчилик мавқеини йўқотиб, тобе қабилла даражасига тушган эди. Чунончи, бу ҳақда Орхон ёдномаларида шундай дейилган: Кўлтәгін оттуз ешігда қарлуқ будун эрур борур эрклі јағі болғі... іккі аріг удшару санчді, қорлуғуғ олуртіміз—Кўлтагін йигирма етти ёшдалигида қорлуқ халқи кўп нуфусли мустақил халқ эди (Кўлтагінга) кучли душман бўлди. (Кўлтагін унга қарши уруш очди) ўлдирдик.

Ҷабғу сўзи ҳақида. Бу сўз „Девон“да икки маънода: Барсаған яқинидаги бир шаҳар ва хоқондан икки даража қуйи вазифадаги мансабдор маъносида қўлланади. Бу сўз Орхон ёдгорликларида вазир маъносида қўлланган: қағанінің, Ҷабғуғ, шодін анда олуртём — хонини, вазирлар вазифасидаги: ябғу ва шод аталувчи мансабдорларини ўлдирдим.

„Девон“да луғати „ғайри аслия“ деган бир ибора бор. Айрим сўзларни изоҳлар экан, Маҳмуд Кошғарий шу иборани қайд қилади. Чунончи: *بردز الفالیز و هذه غیر اصلیه* бурдуз полиз, боғ демакдир. Бу сўз асосли луғат эмас (қаранг, I том, 381-бет).

Бу иборани асосли эмас, асоссиз сўз, нуқсонли бир сўз тарзида изоҳлаш мумкин бўлганидек, туркий бўлмаган сўз деб изоҳлаш ҳам мумкин эди. Маҳмуд Кошғарийда қўлланган принципларга асосланиб биз сўнгги вариантни мувофиқ топдик.

ҚАБИЛАЛАР ҲАҚИДА¹

ТАНГУТЛАР

Тангутлар «Девон»да Чин яқинида яшовчи тоифа деб изоҳланган. Шунингдек, Маҳмуд Кошғарий улар турклар бўлиб, ўзларини араблардан деб даъво қиладилар, дейди. Маҳмуд Кошғарий ҳам тангутларнинг баъзилари бошқа шаҳардан эканлигини кўрсатиб ўтади. «Девон»да тангутларнинг махсус хонлари бўлгани айтилади ва уларнинг бошқа қабилалар билан бўлган курашларини тасвирловчи бир қанча тўртликлар бор. «Девон»да тангутлар ҳақидаги маълумот шу билан чекланади. «Девон»даги маълумотларга кўра, бу халқ тилида нуқсонлар ҳам сезиларлидир. Бу маълумотларга қараб, биз бу қабила жуда қадимда яшаган катта бир халқнинг турклашиб кетган қисми деган фикрдамиз. Орхондаги маълумот ҳам бу халқнинг қадимийлигини тасдиқлайди. Гирм ошма тангуттапа с лад м тангутбуд ниг буздии — ўн етти ёшимда тангут халқига қарши аскар йўлладим, тангут халқини енгдим. Билкахоннинг тангутларга қарши бу жанги унинг босмил ва қорлуқларга қарши олиб борган жангидан олдин эди, бинобарин, бу жангни 711 йиллар деб тахминлаш мумкин. Тангут

¹ Маълумки, Маҳмуд Кошғарий ўз асарида қабилаларни алоҳида эътибор билан жуда пухта ўрганди. Натижада ўша даврдаги ҳар бир қабила сўзини, сўзлардаги ҳар қандай фарқни аниқлашга муваффақ бўлди. Узоқ меҳнат билан тўплаган бой тил фактлари асосида ўша давр қабилалар тили ҳақида пухта илмий хулосалар чиқарди. Биринчи марта тасниф тузди. Унинг асари ҳамма қабилалар тилларини ўрганиш учун асос бўлиб қолди. «Девон»нинг ана шундай улуғ аҳамиятини, Маҳмуд Кошғарийнинг бу буюк хизматларини олимларимиз ҳеч қачон эътибордан четда қолдирмасликлари, унинг бутунлигига халал бермасликлари зарур.

филологияси ҳақида олиб борилаётган илмий текширишларнинг дастлабки якунига кўра, тангутлар жуда илгарилардан ўзларининг махсус ёзувларига эга, анча тараққий этган халқ бўлган².

ТУБУТЛАР

Турк диёрида яшовчи бир қавм. Қийик мушки, қийикнинг киндагини кесиб олиб тайёрланадиган мушк тубутларда бўлади. Булар бир жиноят қилиб Ямандан қочиб, денгиз йўли билан Чинга бериб ўрнашиб қолган Бани Собит авлодидир. Шу ерда яшаб, уйланиб-жойланиб, авлоди кўпайган. Турклар еридан бир минг беш юз фарсах жойда яшайди. Шарқ томони Чин, ғарб томони Қашмир, шимол томони Уйғур, жануб томони эса Ҳинд денгизидир. Маҳмуд Қошғарий уларнинг тилларида ҳануз дағаллик, яъни арабчанинг таъсири борлигини кўрсатади: улар онани «ума», отани «або» дейдилар.

КАНЖАКЛАР

Қанжақлар икки тилда сўзлашувчи қабилалардандир. Шунинг учун улар тилларида айрим камчиликлар учрайди. Қанжақларнинг бирор махсус шаҳарлари ҳақида маълумот учратмадик. «Девон»нинг I томи 31-бетида Қошғарда қанжақча сўзлашувчи кўчалар бор деб кўрсатилади. «Девон»да қанжақларга нисбат берилган махсус сўзлар асосан тоқчилик, боқначиликка оидлиги характерлидир. Масалан: булдуни узум — майиз сақланадиган жой; бўшунжак — узум уруғи; набзи — узум узилгандан кейин тоқда қолган шингил-шапоқ; лужнат-хирмон қилишда қишлоқ аҳллари бир-бирига одам юбориб, ҳашар қилиши; табчанг—баланддаги тоқларни кесишда устига чиқишга қўлланадиган уч оёқли асбоб (қаранг: «Девон», I том, 481, 353, 377, 423-бетлар, III том, 285-бет).

ТУРҚМАНЛАР

Маҳмуд Қошғарий «Девон»да туркманларни ўғузлар деб кўрсатган. Шу билан бирга, Маҳмуд Қошғарий «Девон»да уларнинг бу ном билан аталиши ҳақида кенг изоҳ берган. Бу маълумот III томда босилгани учун бу ерда такрорлашни ортиқча ҳисобладик. Дарҳақиқат, Маҳмуд Қошғарийнинг туркманлар тили ҳақидаги

² Бу соҳада В. И. Ленин мукофотиغا сазовор бўлган II томлик «Тангут филологияси» асари ҳақидаги мақолага қаранг: «Правда», 1962, 3 апрель.

изоҳлари уларнинг тили ўғузлар тилига тамоман яқинлигидан далолат беради. Лекин бир қисм туркманлар бошқа қабилаларга қўшилиб, уларнинг тиллари ҳам ана шу қабила тилига мослашиб кетганига ҳам «Девон»да мисоллар кўп.

Чунончи: *ارافدن تشقتى* эр эвдін ташікті — одам уйдан ташкари чиқди. Буни яғмо, тухси, қипчоқ, ябоқу ва баъзи туркманлар қўллайдилар. Кўпчилик турклар ташікті ўрнида *جفتى* чікті сўзини қўллайдилар (қаранг: „Девон“ II том, 93-бет).

Туркманларнинг тил хусусиятларига доир маълумотлар кўп. Бу ҳақда биз алоҳида ишимизда маълумот бермоқчимиз. Шунингдек, бу ҳақда С. Ахаллининг ишида ҳам кенг маълумот бор³.

ЯҒМОЛАР

Яғмо Тироз яқинидаги шаҳар. У ерда яшовчи қабила ҳам яғмо деб аталган. Уни қора яғмо деб ҳам юритилган эди. Яғмоларнинг бир қисми Ила водийсининг ўнг қирғоғида, баъзилари жикиллар билан бирга яшар эди.

«Девон»даги маълумотлар яғмоларни жанговар халқ сифатида танитади. «Девон»да уларнинг урф-одатларига ва тил хусусиятларига доир маълумотлар анча бор. Яғмоларда савдо-сотиқ ишлари анча тараққий қилган эди. Улардаги саройбонларнинг иш усулига доир маълумот ҳам характерлидир. Уларнинг тиллари жикил ва тухсилар тили билан яқин бўлса ҳам, ўзига хос айрим хусусиятларга эга эди. Маҳмуд Қошғарий улар *учни ўттиз* дейишлари, айрим сўзларни қисқартириб қўллашлари, *киші* сўзини *хотин* маъносида ишлатишларини алоҳида қайд қилган. Уларнинг тили ҳақида кенгроқ маълумот бошқа ишимиздадир.

ҚАЙ ҚАБИЛАСИ

Қай қабиласи «Девон»да туркий қавм сифатида изоҳ қилинган. Лекин уларнинг ўзларига хос бирор шаҳар ёки улуғлари ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Шунингдек, уларнинг тил хусусиятлари ҳақидаги маълумот ҳам бошқа қабилаларнинг тили ҳақидаги маълумотларга нисбатан оз. Афтидан, улар жуда қадимдан шу ерларда яшаган бўлса ҳам, маълум шаронт натижасида бошқа қабилаларга сингиб кетган.

³ С. А х а л л ы, Маҳмуд Қошғарий, гаршнинг сўзлуги ва туркман дили, Ашгабад, 1958.

ЯМАКЛАР

Ямак туркий қабиладир. Маҳмуд Қошғарий буларни қипчоқлардан деб кўрсатган. Улар асосан Иртиш қирғоғида яшаган. «Девон»да уларнинг тил хусусиятларига доир алоҳида маълумот йўқ. Айрим тил хусусиятларида улар баъзан ябоқулар, аҳли вобарлар билан ва баъзан ябоқу, қай, жумул, басмил, қипчоқ, ўғузлар билан тенг кўрсатилади. Ямаклар ҳақида «Девон»да берилган маълумотларга кўра, улар бир вақтлар кўп нуфусли қабиалар сифатида тил тарихида ўзига хос ўрин тутган.

ЯБОҚУЛАР

Ябоқу туркий қабила бўлиб, булар анча катта территорияни ишғол қилган эдилар. Қашқар тоғларидан Ўзгандга оқадиган катта сувни Ябоқу суви деб аталиши ҳам бир вақтлар улар мавқеининг катта бўлганидан дарак беради.

Улар кemasозлик ишида ҳам катта ўрин тутар эдилар. «Девон»да изоҳланган баъзи бир тил хусусиятларига кўра, улар анча қадимий қабила бўлган. Чунончи, *емоқ* сўзи бошқа қабилалар тилида фақат *таом емоқ* маъносидагина қўлланган бўлса, ябоқулар тилида, шу билан бирга, бу сўз *ҳалок қилмоқ* маъносида ҳам қўлланган.

بک کشی نی یدی бэг кішіні јәді— бег одамни ҳалок қилди каби.

Арслонтегин даврида уларнинг Бака будраж деган бошлиқлари асир қилингани ва бошқалар ҳақидаги „Девон“ маълумотлари жуда муҳимдир. Бу хил мисоллар анчагина бор.

ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК-НИНГ I—II—III
ТОМЛАРИГА ТУЗАТИШЛАР

I томга

Бет	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо- ридан	паст- дан		
65	15	—	то	ТОҒ
98	—	3	этўк	ЎТЎК
115	8	—	оқлишур	ақлишур
129	6	—	ірсақ	ЭРСАҚ
182	2	—	көзін	КӨЗҮН
189	4	—	көзімә	КӨЗҮМӘ
192	13	—	көзін	КӨЗҮН
216	13	—	ош	ОЛ
261	—	9	мән	МӘНИ
267	9	—	мэндән	МӘНДІН
276	14	—	тағдан	ТАҒДІН
290	2	—	ҳма	ҲАМ
291	—	12	мән	МӘНИ
296	—	9	кубаз	КӘБӘЗ
299	—	9	ўшўкләди	ЎШІКЛӘДІ
299	—	8	šlakläli	ŠIKLÄDİ
302	6	—	škaläzmäk	ŠKÄLÄMÄK
310	—	14	حَتّ — чат	جَتّ جَتّ чат—чат
319	—	6	آبى абі	بابى бабі
320	14	—	كشى	كسى
320	15	—	кіші	kiçi
333	14	—	تکين	تکين
350	—	11	šitgi	ŠİÄTĞİ
357	11	—	тўркән	ТӘРКӘН
357	11	—	қошіғ	ҚОШУҒ
361	4	—	туріқ	ТУРУҚ
371	—	10	кідүк	КӘДҮК
372	13	—	гәжәк	ҒҮЖӘК
375	6	—	кізәр	КӘЗӘР
380	—	4	тўтўнсиз	ТҮТҮНСҮЗ
380	—	3	јазуқсиз	ЈАЗУҚСУЗ
382	12	—	чәвгән	ЧҮГӘН
382	—	12	өртүгүндә	ӨРҮТҮГҮНДӘ
391	1	—	урді	АРДІ
412	—	2	өгит	ӨҒҮТ
414	—	4	тушкүн	ТӘШКҮН
418	—	6	јазті	ЈАЗТІ
437	—	10	суқлуқ	СУҚЛІҚ

Бет	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо- ридан	паст- дан		
454	14	—	сўпўрінди	сўпрўнді
455	8	—	јалвар	јалувар
458	—	6	бақінліғ	бақанліғ
459	9	—	қулундуғ	қулунліғ
460	—	6	толарсақ	толарсуқ
464	9	—	тэмірілік	тэмўрлік
464	13	—	көмірлүк	көмўрлүк
465	14	—	ананнн	әнәннн
465	—	12	қіліб	қілніб
472	7	—	қатірған	қатурған
472	—	6	қачірған	қачурған
474	12	—	табулған	тубулған
475	13	—	табулған	тубулған
475	—	13	татчі	тутчі
478	—	14	суқілған	суқулған
478	—	3		كُفْرَكَان
478	—	—	көwўрған	көwўрған
480	7	—	сурмусақ	сармусақ
481	12	—	сундувач	сандувач
II томга				
22	—	4		سَعْدِي
36	—	15	хајл	хајл
161	11	—		بَلَكَن
173	8	—		اَوْزَبَك
174	10	—	суз	сөз
177	1	—	эззіниді	сэзінді
195	11	—		تَبَغ
199	—	10	козўғ	көзўк
209	—	4		اَلْجَكْتَرْدِي
214	3	—	аннар	анар
215	1	—		بِرْمِ بَرَلَا سَشْتَرْدِي

Бет	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо-ридан	паст-дан		
219	12	—	кўздан	кишидан
222	5	—	анар	аниң
223	1	—	қўлланади	қолдирди
241	1	—	боимас	болмас
251	—	7	ишир	јишир
253	6	—	تۈرشدى	تۈرشدى
254	1	—	قچرشدى	قچرشدى
255	10	—	قغرشماق . قغرشور .	قغرشور قغرشماق
255	—	10	قغرشور . قغرشماق	قغرشور . قغرشماق
257	4	—	الاراكى اكي قرقشدى لار	الاراكى قرقشدى لار
268	—	6	سبرك	مسرك
271	6	—	يلق	بلق
288	7	—	суванур	сувланур
353	1	—	تۈتى ات كيكنى	ات كيكنى تۈتى
360	—	13	ozi	özig
364	—	7	/o, a, z/	(o, ?, z)
370	—	11	bəzätigäk	bəzätigäk
376	—	8	ال انكر انكر بتتى	ال انكر بتك بتتى
378	9	—	5н jatгидир	j5n ättidir
378	—	8	jünätär	jünätür
383	—	10	Сачір тугдін	сачиратугдін

Бет	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо-ридан	паст-дан		
15	—	2	ктариб,	ўтқариб
107	6	—	يَلْدَى	يَلْتَرْدَى
113	1	—	cšwıldı	cšwıldı
117	—	9	يَبْرَلُور	يَبْرَلُور
126	10	—	يَلْمَنْدَى	يَلْمَنْدَى
146	—	6	bšılıdä	bšılındä
177	—	9	ўвўт	ўвўт
187	13	—	Мәғил	İzğil
188	10	—	чўзнинг	сўзнинг
207	—	11	قُون	قُون
215	1	—	асосии узакдан	асосий ўзакдан
215	—	2	قَبْرَلَنْدَى	قَبْرَلَنْدَى
294	2	—	jawруур,	jawрујур
300	—	9	қуриёзи	қуриёзди
330	8	—	jүklämädänči	jүklämädäči
369	3	—	jіқ	jін
403	—	12	кәнашди	кәнашди كينكشدى
438	—	6	жой оти	пайт оти
437	—	4	пайт оти	жой оти

Маҳмуд Кошғарий

Туркий сўзлар девони. (Девону луғотит турк) уч томлик. III том.
Т., Ўзфанакаднашр, 1963. (ЎзФанлар акад. А. С. Пушкин номидаги Тил
ва адабиёт ин-ти ва Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти).
Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари канд.
С. М. Муталлибов, 463 бет. 1963. 1962.

Махмуд Кашгарский. Словарь тюркских слов.

4(08)

На узбекском языке
МАХМУД КАШГАРСКИЙ
ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК
том III

Перевел и подготовил к печати

Салих Муталлибов

Муҳаррир *Ҳ. Бектемиров*
Техник редактор *Э. П. Горьковая*
Корректор *С. Абдукаримов*

Теришга берилди 8/VI-62 й. Босишга рухсат этилди 17/IV-63 й. Қоғоз
60×90^{1/16}—14,5 қоғоз л.— 29,0 босма. л. Ҳисоб-нашриёт л. 14,34 Нашриёт №522
Тиражи 3000 Баҳоси 86 т. Муқоваси 20 т.

Уз Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси, Хоразм кўчаси, 9.
Заказ № 583. Нашриёт адреси: Қуйбишев кўчаси, 15.

„ДЕВОНУ ЛУГОТИГ ТУРК•НИНГ I—II—III
ТОМЛАРИГА ТУЗАТИШЛАР

I томга

Бет	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо- ридан	паст- дан		
65	15	—	то	тоғ
98	—	3	џтўк	утўк
115	8	—	оқлішур	ақлішур
129	6	—	ірсақ	џрсақ
182	2	—	көзін	көзўн
189	4	—	көзімә	көзўмә
192	13	—	көзін	көзўн
216	13	—	ош	ол
261	—	9	мән	мәні
267	9	—	мәндән	мәндін
276	14	—	тағдан	тағдін
290	2	—	ҳма	ҳам
291	—	12	мән	мәні
296	—	9	кубаз	кәбәз
299	—	9	ўшўкләді	ўшккләді
299	—	8	џләкләді	џліккләді
302	6	—	џкәләмәк	џкәләмәк
310	—	14	حَت — чат	چَت چَت чат—чат
319	—	6	آبى абі	بابى бабі
320	14	—	كشى	كسى
320	15	—	kişi	kişi
333	14	—	تکين	تکين
350	—	11	џlgti	џlägti
357	11	—	тўркән	тәркән
357	11	—	қошіғ	қошуғ
361	4	—	туріқ	туруқ
371	—	10	кідўк	кәдўк
372	13	—	гәжәк	гўжәк
375	6	—	кизәр	кәзәр
380	—	4	тўтўнсиз	тўтўнсўз
380	—	3	јазуқсиз	јазуқсуз
382	12	—	чәвгән	чўгән
382	—	12	өртўгүндә	өрүтгүндә
391	1	—	урді	арді
412	—	2	өгит	өгүт
414	—	4	тўшқўн	тәшқўн
418	—	6	јазті	јүзті
437	—	10	суклуқ	суқлқ